Jean-Baptiste Tavernier

Editör Stefanos Yerasimos

Tavernier Seyahatnamesi

Stefanos Yerasimos'un Anısına

Kitapyayınevi

KİTAP YAYINEVİ – 118
SAHAFTAN SEÇMELER DİZİSİ – 7

TAVERNIER SEYAHATNAMESİ / JEAN-BAPTISTE TAVERNIER

GİRİŞ, NOTLAR
STEFANOS YERASİMOS

© 2006, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TÜM HAKLARI SAKLIDIR. BU KİTABIN HİÇBİR BÖLÜMÜ, YAYINCININ YAZILI İZNİ OLMADAN,
FOTOKOPİ DAHİL ELEKTRONİK VEYA MEKANİK YÖNTEMLERLE
KOPYALANAMAZ, ÇOĞALTILAMAZ VEYA KAYDEDİLEMEZ.

CEVİREN
TEOMAN TUNÇDOĞAN

YAYINA HAZIRLAYAN
ALİ BERKTAY

DÜZELTİ
NURETTİN PİRİM

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAKTAKİ HARİTA
ALEXIS-HUBERT JAILLOT, PARİS, 1696

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAĞRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
HAZİRAN 2006, İSTANBUL

ISBN 975 6051-28-0

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZOĞUL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

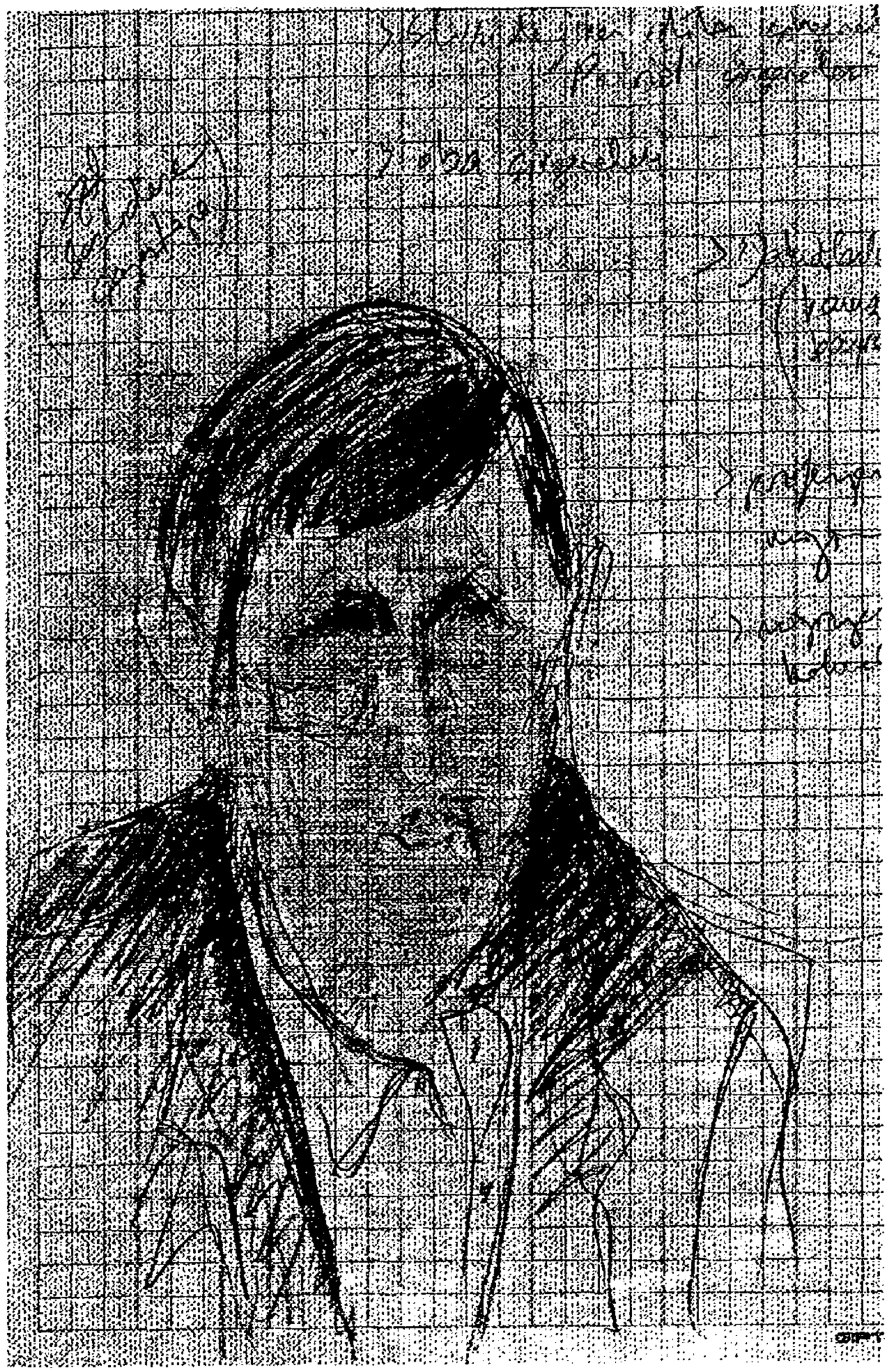
Tavernier Seyahatnamesi

JEAN BAPTISTE TAVERNIER

EDİTÖR
STEFANOS YERASİMOS

ÇEVİREN
TEOMAN TUNÇDOĞAN

Kitap YAYINEVİ

Stefanos Yerasimos
1942-2005

Royaumont Vakfı'nın Haziran 2001'de Paris'te düzenlediği
"İstanbul 1900-2000, Müziğin Yüz Yılı"sempozyumunda,
Melih Duygulu Çingene müziğiyle ilgili tebliğini sunarken
Ersu Pekin'in yaptığı desen.

Stefanos Yerasimos'un Anisina

Elinizdeki kitabın Fransızca basımı Stefanos Yerasimos tarafından yayına hazırlanmış ve notlanmıştı. Sevgili Stefan geçen yıl haziran ayı sonlarında eşi Belkıs Hanımla birlikte yayınevimize uğramış ve Fransızcasını yine onun hazırlayıp notladığı, Türkçe basımını gözden geçirip, sunuş yazısını yeniden ele aldığı, yeni yayınladığımız Tournefort Seyahatnamesi'nin editör kopyalarını beğeniyle almıştı. Tavernier çevirisinin bitmek üzere olduğunu, yakında kendisine göndereceğimi söyledim. Memnun oldu. Bu arada Belkıs Hanım küçük bahçemizdeki ağaçtan kara dut topladı. Ellerinde küçücük bir kara dut külahıyla sevine sevine gittiler. Daha bir ay geçmeden Stefan'ın ölüm haberini almak gerçekten çok sarsıcı oldu hepimiz için.

Stefan *Tavernier Seyahatnamesi*'nin Türkçe baskısını göremedi. Yaşasaydı beğeneceği bir kitap hazırlayabilmek için çok çaba harcadık. Yayın programımız içinde olan, yine Stefan'ın notlayıp sunduğu Thévenot Seyahatnamesi, Chardin Seyahatnamesi ve Nicolas de Nicolay Seyahatnamesi'ni Türkçeleştirip yayına hazırlarken de aynı titizliği göstereceğiz ve bu kitapları onun anısına adayacağız.

Tavernier Seyahatnamesi'nin iki cilt halinde yayınlanan Fransızca basımında birinci cilt Türkiye'ye, ikinci cilt İran'a ayrılmıştır. Biz tek cilt olarak yayınladığımız Türkçe basımda ikinci cildin sadece Kafkas coğrafyasıyla ilgili ilk on bölümünü aldık. Stefan'ın Fransızca basım için yazdığı sunuşa ise, elbette, hiç dokunmadık. Bu nedenle sunuşta 2. cilde ait bazı açıklamalara da rastlayacaksınız.

Stefanos Yerasimos'un emek verdiği kitaplarda buluşma dileğiyle...

Çağatay Anadol

JEAN BAPTISTE TAVERNIER

İçindekiler

Birinci Kitap

1. Fransa'dan Asya'ya ve Genellikle Isfahan'a Hareket Edilen Diğer Yerlere Ulaşmak İçin İzlenebilecek Yollar 43

2. Yazarın İlk Gezisinde Kullandığı İstanbul-Isfahan Güzergâhı Üstüne 47

3. İstanbul-Isfahan Yolunun Devamı İlk İran Topraklarından Revan'a Kadar 67

4. Ayni Yolun Devamı: Revan-Tebriz Arası 78

5. İstanbul-Isfahan Anayolunun Erdebil ve Gazvin'den Geçen Tebriz-Isfahan Arasındaki Bölümü 96

6. Tebriz-Isfahan Yolunun Zencan, Sultaniye ve Diğer Yerlerden Geçen Devamı 102

7. İzmir'den Isfahan'a Anadolu'dan Geçerek Giden Yol 113

8. Yazarın Tokat Yakınında Soyulması; Fransa'ya İlk Olarak Onun Getirdiği Pek Ender ve Çok Güzel Bir Çeşit Yün 131

9. Kirman-Isfahan Yolu ve Nazır Mehmed Ali Beyin Serveti 136

10. Kervansaraylar ve Kervanın Güvenliği 142

11. Deve Nasıl Yetiştirilir? Devenin Doğası ve Çeşitli Cinsleri 152

12. İran Paraları 155

İkinci Kitap

1. Yazarın İkinci Paris-Isfahan Seyahati ve Önce İskenderun'a Gitmek İçin Marsilya'dan Gemiye Binişi 161

2. Bugün Suriye'nin Başkenti Olan Halep'in Betimlemesi 170

3. Halep'ten Isfahan'a Giderken En Sık Kullanılan Yollar ve Özel Olarak da Büyük Çöl Yolu 177

4. Mezopotamya ve Asur Ülkesinden Geçen ve Yazarın Üçüncü Seyahati Sırasında İzlediği Halep-Isfahan Yolu 193

5. Ayni Yolun Ninova-Isfahan Arasındaki Bölümü ve Dominico De Santis Adlı Büyükelçinin Öyküsü 208

6. Yazarın Asya'ya Yaptığı Dördüncü Seyahat Sırasında İzlediği Paris-Hürmüz Yolu ve İlk Olarak da Marsilya-İskenderun Deniz Yolculuğu 222

7. Yazarın Dördüncü Asya Seyahati Sırasında, Özellikle de Dicle Üstünde Musul'dan Bağdat'a Kadar İzlediği Yolun Devamı 232
8. Ayni Yolun Bağdat-Basra Arasındaki Devamı ve Burada Sözü Edilen Vaftizci Yahya Hıristiyanlarının Dini 243
9. Ayni Yolun Basra-Hürmüz Arasındaki Devamı 259
10. Yazarın Beşinci Seyahati 266

Üçüncü Kitap

1. Yazarın Paris'ten Yola Çıkarak İzmir'e Gittiği Altıncı ve Sonuncu Seyahati 273
2. Seyyahın Altıncı Seyahatinin Devamı: İzmir'den Yola Çıkışı, Isfahan'a Varışı 281
3. Diyarbakır ve Van'dan Geçen Halep-Tebriz Yolu 286
4. Cizre ve Başka Yerlerden Geçerek Halep'ten Tebriz'e Giden Başka Bir Yol 296
5. Küçük Çölden ve Kengaver'den Geçen Halep-Isfahan Yolu 299
6. Gürcistan'ın Günümüzdeki Durumu 303
7. Mingrelya'nın Günümüzdeki Durumu 306
8. Kuman Ülkesi ve Çerkezistan Üstüne ve Kalmuk Adı Verilen Bazı Halklar Üstüne 311
9. Kumanların ve Çerkezlerin Gelenek Görenekleri ve Törenleri 316
10. Kumanların Komşusu, Nogaylar da Denilen Küçük Tatarlar 322

Dizin 329

Bu kitabın çevirisi sırasında değerli yardımlarını esirgemeyen
Sayın Prof. Ali İhsan Gençer'e, Prof. Metin Tuncel'e,
Prof. Mehmet Kanar'a, Doç. Bilal Aybakan'a,
Yrd. Doç. Arzu Terzi'ye, Yrd. Doç. Zeynep Ertuğ'a,
İbrahim Yakuboğlu'na, Rıza Kurtuluş'a
sonsuz teşekkürlerimi sunarım.
Teoman Tunçdoğan

GİRİŞ

Son zamanlarda, seyahatnamelere olan ilginin artması bu metinlerin günümüzde ne işe yarayabilecekleri sorusuna haklılık kazandırıyor. Bu soruya ilk yanıt, yazarların yaşadıkları ve kat ettikleri zamanları ve mekânları anlatırken sundukları kişisel serüvenin çekiciliğidir. Buna göre yazar, kendisiyle özdeşleştirdiği bir serüvende kelimelerin egzotizmi ve yaşananların büyüleyiciliği içinden gönlünce yürüyebilsin diye, okurun düş gücüne teslim edilmeli, metin üçüncü kişilerin müdahalesine yer olmayan iki kişilik bir suç ortaklığına dönüşmelidir... Bu durumda yorumcu, yani özgür düşler kurmayı engelleyen bu kişi, büyüleyici sözcükleri sıradan etimolojilere bağlaması, ve bütün yer adlarına Atlas'ta, sözcüklere de sözlükte yer bulma saplantısı yüzünden anlamsızlaşır. Yazarın sunduğu gerçekliğin kendisi yeterli olmalı, yoruma gerek kalmamalıdır.

Burada sorun, hangi yanda yer alınacağıdır: Gerçekliğin yanında mı, yoksa onun yorumlanmasının yanında mı? Her yorumun bir çarpıtma olduğunu ve asla sadakatin mutlak bir ölçüt oluşturmadığını da bilerek, yorumlara uğratıla uğratıla değişmiş bir gerçekliğin, çok küçük de olsa bazı parçalarına ulaşabilmeliyiz. Yeniden konuya dönecek olursak, seyahatname de bir edebiyat türüdür ve türün en başarılı örnekleri sadık ve kılı kırk yaran betimlemelerden çok, durumları saptama başarısını göstermiş büyük çarpıtmalar pahasına yaratılmıştır. Ne var ki, seyahatname sadece bir edebi tür değildir ve edebiyat yaklaşımı ya da eleştirisi tek başına yetersiz kalır. Bilinmeyen ya da az bilinen bir gerçekliğin aktarıcısı sayılan yazar, hep görüntüyü çarpıtıcı bir ayna olarak kaldığından, yazdıklarını irdelemenin amacı, anlatıyı okura sunmadan önce, mümkün düzeltmeleri yapabilmektir. Edebi öznelliğe ağırlık vermek, doğrudan betimlenmiş nesneyi kale almamak olur. Burada söz konusu nesne bir insan toplumudur; edebi öznellik ölçütüyle değerlendirmek, onu güncel fantezilerimizi yansıttığımız bir ekrana indirgeyebilir; etnosantrik bir dünya tasavvurunu, eleştirel olmayan otomatik bir biçimde yeniden üretme tehlikesini barındırır. Ve geçmişin "folklor"unu, gerilerde kalmış, eskimiş bir çeşit turizmi, yem olarak ortaya atma tehlikesini taşır. Seyyahlara da kötülük yapılmış olur; çün-

kü ister tüccar, ister misyoner ya da asker olsunlar, seyyahlar çoğunlukla parlak edebiyatçılar değillerdir; bu yüzden yazdıkları, ustaca kaleme alınmış herhangi bir hayali öykünün lehine, küçümsenip yok sayılabilir.

Seyyah; kişiliği, işlevleri, aidiyetleri ve dahası yaşadığı dönem aracılığıyla tanıklık ettiği toplumla günümüzün okurları arasında bir yansıtıcı görevi yapar. Bu yansıtıcı ekranı tümüyle kaldırmak mümkün değildir, çünkü bunu yapabilmek için ulaşılmak istenen gerçekliğin önceden bilinmesi gerekir. Bununla birlikte, belki de daha güç olan, ama bu metinleri geçici modalardan kurtarabilecek ve insanlık tarihinin belli bir zaman ve uzam dilimine tanıklık etme işlevlerini yerine getirmelerini sağlayabilecek farklı bir okumayı kolaylaştıracak kimi parametreleri sağlama olanağı vardır. Bütün bu anlatıların kaçınılmaz biçimde odak noktasını oluşturan olağanüstülük boyutu da, böylelikle nedensiz bir kurmaca unsuru olmaktan çıkıp, gerçekliğin ayrıcalıklı ifadesi düzeyine yükselecektir.

Sorun bu biçimde ortaya konunca, iş, XIV. Louis döneminde yaşamış bir Fransız tüccarın, yaşadığı dönemin Ortadoğu toplumlarıyla ilgili olarak günümüzün bilgilerine neler katabileceğini bilmeye kalıyor. Söz konusu Fransız tüccar, döneminde ünlü bir kişi, "yaşadığı yüzyılın en büyük seyyahlarından biri," ama aynı zamanda çok tartışılan bir simaydı: "Tavernier, filozoftan çok bir tüccar ağzıyla konuşur ve sadece önemli güzergâhlarla elmasları tanımakla yetinir" diyor Voltaire, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* adlı eserinde. Yine de, Tavernier'nin verdiği bir bilgiyi doğrulamak için 18., hatta 19. yüzyılda yazılmış bir ansiklopediye bakıldığında, yine Tavernier'den yapılan bir alıntıyla karşılaşılır. Bunun anlamı, Ortadoğu konusunda, uzunca bir süre yalnızca Tavernier'nin verdiği bilgilerle yetinildiğidir. Şimdi onu, kendi dönemi içinde görmeye çalışalım.

Jean-Baptiste Tavernier 1605'te Paris'te doğdu; Anvers'den göç etmiş, coğrafya haritaları ticareti yapan bir Protestanın oğluydu. İkili bir yazgısı vardı: Yükselen yeni burjuva sınıfı için biçilmiş kaftan olan, ama aynı zamanda Fransa'da baskıya uğrayıp kovuşturulan Protestanlık, askerlik ve din adamlığının dingin avantajları ile karşılaştırıldığında hâlâ büyük bir serüven sayılan uluslararası ticarete pek uygundu. Babasının dükkânında, bilinmeyen dünyalara ait, büyüleyici oldukları kadar da kesinlikten yoksun

haritalar ve yerküre hakkındaki tartışmalar arasında geçen çocukluk yılları, geleceğin seyyahını oluşturdu. Böylece Jean-Baptiste daha yirmi yaşına bile basmadan seyahatlere başladı, ama ihtiyatlı bir tavırla önce İngiltere'ye gitti. Kitabının başındaki "Yazarın amacı" adlı bölümde "Yirmi iki yaşıma geldiğimde, Avrupa'nın, Fransa'nın, İngiltere'nin, Hollanda'nın, Almanya'nın, İsviçre'nin, Lehistan'ın, Macaristan'ın ve İtalya'nın en güzel yerlerini görmüştüm, buralarda konuşulmakta olan en gerekli dilleri iyi derecede konuşuyordum," diye yazıyor. Cümlenin ikinci bölümünde belki biraz abartma vardır, çünkü Ortadoğu'ya otuz altı yıllık seyahati sırasında, burada konuşulan hiçbir dili öğrenmeyi başaramayacaktır.

Otuz Yıl Savaşları'nın harabeye çevirdiği Avrupa'da, bu genç Protestan önce orduya girmeyi denemiş olmalı, çünkü Macaristan kral naibine dört yıl boyunca nedimlik yaptığı biliniyor. Para kazanma tutkusunu zamanla edinmiş olsa da, seyahat etme tutkusunu hep yüreğinde taşıdığı da anlaşılıyor. Yeniden İtalya'ya gidiyor, buradan Kuzey Avrupa'ya, III. Ferdinand'ın taç giyme törenine katılmak için Regensburg'a geçiyor. Burada, İstanbul'a seyahat etme fırsatı buluyor. Taç giyme töreni nedeniyle Regensburg'da bulunan Richelieu'nün akıl hocası adam Peder Joseph, ona, İstanbul'dan geçerek Kutsal Topraklar'a gidecek iki Fransız soylusuna, de Chapes ve Saint Liebau'ya eşlik etmesini öneriyor. Peder Joseph'in Tavernier'ye neden ilgi gösterdiği puslu bir konudur, ama İran ile ilgilenen ilk Fransız devlet adamı olduğu da bir gerçektir. Hollandalıların Hint Okyanusu'na sağlam biçimde kök saldığı, İngilizlerin Hıristiyanlık âleminde büyük skandal yaratarak Portekizlileri Hürmüz boğazından kovmak için 1622'de İranlılarla işbirliği yaptığı sırada, Isfahan ve Paris sarayları arasında henüz hiçbir bağ kurulmamıştı. Isfahan'da var olan tek tük dinsel misyonlar da Portekizlilerin elindeydi.

İngilizlere aynı zamanda Bender Abbas gümrüğü üstünde haklar sağlayan Hürmüz koalisyonu, görünüşe göre Peder Joseph'in telkinleri sayesinde, Richelieu'nün İran'a bir büyükelçi gönderme kararı almasını sağlamış olmalı. Ne var ki, Ortadoğu siyasetinin diğer bir etkeni olan Osmanlı yönetimini de hesaba katmak gerekiyordu. Sünnilerle Şiiler arasında dinsel ayrılık görüntüsü altında yüzyıllardır süren Türk-İran çatışması Sünni-

ler açısından, kendi paylarını alabilmek amacıyla büyük kervan ticaretinin çıkış noktalarını tıkamak, Şiiler açısındansa, kıskacı gevşetmek amacıyla Türklerin Avrupa'ya karşı mücadelelerindeki başarısızlıklarından yararlanmak anlamına geliyordu. Bu oyunu çok iyi bilen Batılılar, durumdan yararlanarak İran'ı Osmanlı aleyhtarı ittifaklara çekmeye çalıştılar; bu konuda başı çeken Venedikliler, İran sarayıyla sürekli ilişkiler kuran ilk Avrupalılar oldu. Buna karşılık, Türkler İran'a gitmek isteyen ve tüccar olmayan her yabancıyı çok katı bir titizlikle denetlediler. Örneğin, Fransız Büyükelçisi Louis de Hayes de Courmenin, 1626'da İstanbul'dan ileri gidemedi. Üç yıl sonra kuzeyden bir geçiş yolu elde etmek için Moskova'ya gönderilen aynı kişi, bu kez de daha iyi bir sonuca ulaşamadı.

Bu arada, Peder Joseph başka yollara başvurmak zorunda kaldı ve kendi tarikatından bir din adamını, Kapusen rahip Pacifique de Provins'i geleceğin Isfahan misyonu yöneticisi olarak, III. Louis'nin bir mektubunu I. Abbas'a iletmek göreviyle gönderdi. I. Abbas ise Peder Pacifique sarayına gelir gelmez ona büyükelçi statüsü verdi.

İşte Peder Joseph ile Tavernier'nin Regensburg'daki karşılaşmaları da bu çerçevede gerçekleşti. Söylediğine bakılırsa, Tavernier'nin İran'a değil Filistin'e gitmekle görevlendirildiği doğru olabilir. İki Fransız, 1631 yılı başlarında İstanbul'a ulaştıktan sonra, deniz yoluyla İskenderun'a gitmek için birlikte yola çıktılar. Bu konuda Tavernier şu açıklamayı yapıyor: "Kafasında başka bir seyahat olan ve İran'ı görmek isteyen ben, aylar geçtikçe umudum daha da artarak, bir kervan beklemek için İstanbul'da kaldım." Umutla tam on bir ay bekledi ve bu süre içinde, *La Nouvelle Relation du Sérail*[a] kitabı için gerekli malzemeyi topladı. Bu kitap asıl seyahatnamesinden bir yıl önce, 1675'te yayınlanacaktı.

Bu dönemde İstanbul, tıpkı imparatorluğun bütünü gibi, iç ve dış güçlüklerle mücadele ediyordu. Payitahtta, IV. Murad'ın reşit olmaması acımasız bir iktidar savaşma tutuşmuş olan imparatorluk haremindeki kadınlarla haremağaları arasında gizli bir ittifaka yol açmıştı. Geçen yüzyılın

a Bu kitap *Bir Seyyahın Gözüyle Osmanlı Saray ve Devlet Teşkilatı* adıyla Kitap Yayınevi'nce yayınlanacaktır –ed.n.

sonlarında köylü ayaklanmaları yüzünden (söz konusu ayaklanmalar bir buçuk yüzyıl boyunca sabırla oluşturulan özenli yönetim sisteminin sonunda parçalanmasına yol açtı) kan kaybeden Anadolu, artık Hazîne-i Hümâyûn'a para göndermiyordu. Oysa, Hıristiyan Batı ile sürdürülen bitip tükenmeyen savaşlar, sürekli açık denizlere kayan ticaretin sağladığı gelirlerin düşmesi, sarayın sınırsız harcamaları nedeniyle, Hazine giderek daha çok paraya gereksinim duyuyordu. Hal böyle olunca Saray, hazineyi yeniden doldurmak amacıyla idari makamları en çok parayı verene satmaya başladı. Paşalar, ödedikleri parayı görev yerlerinde çıkaracakları umuduyla, valilikler için açık artırmaya girdiler. Saraysa, aynı makamı en kısa süre içinde yeniden satabilmek için acele ediyordu. Böylece, bir paşanın atandığı eyalette ikameti hem kısa sürüyor hem de yıkıcı oluyordu. Dolayısıyla, yaptığı masrafları henüz çıkaramamış, görevlerinden alınmış ve tefecilere de borcunu ödeyememiş olan paşa, çoğunlukla, başkente dönmek yerine ayaklanmayı yeğliyor, bölgedeki köylüler arasından topladığı kuvvetlerle bir ordu oluşturmaya başlıyordu. Onu yenmek zorunda olan yeni atanan paşa da aynı yönteme başvuruyor; eğer ayaklanma uzayacak olursa bir üçüncü atanıyor ve bu durumda da ilk iki paşa birbiriyle anlaşıyordu. Anadolu'da çeşitli valilerin birbirini izlediği birçok eyalet bulunduğundan, her tür çözüm yolu mubahtı; bu yüzden bütün memlekette, eşkıya, asi ya da oluşturdukları grubun boyutlarına ve üstlendikleri geçici göreve bağlı olarak ordu adı verilen, şu ya da bu ölçüde silahlanmış kimseler dolaşıyordu. İşte Tavernier, kervanıyla birlikte, bu parçalanmış Anadolu'yu aşacaktı.

Dışarıda da işler pek parlak değildi. Venedik Cumhuriyeti'nin son kalesi olan Girit'i ele geçirmek için Venedik'e karşı başlatılan savaş uzayıp gidiyor, Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almış, buğdayını ve nakit gelirinin tamamını Mısır'dan elde eden İstanbul'un soluğunu kesiyordu. Sonunda, durumdan yararlanan İranlılar Bağdat'ı geri aldılar.

Tavernier İstanbul'dan Şubat 1632'de, dönemin hemen hemen her üç ayda bir yaşanan altüstlüklerinden biri sırasında ayrılacaktı. Gecikmiş ulûfelerini isteyerek kazan kaldıran yeniçerilerin karşısında, sadrazam hem mührünü hem de kellesini tahtın önüne bırakmış, onu bir araba dolusu devlet ricali izlemişti. Tavernier, eski kervan yolunu izleyerek, Tokat, Erzurum

ve Tebriz'den geçerek Isfahan'a ulaştı. Isfahan'da, görünüşte belki de daha sakin ve hatta daha gönenç içinde, ama temelleri iyice çürümüş bir sistemle karşılaştı. Osmanlılar yüzyıllar boyunca her türlü aşiret yapısının kökünü kazımak için çabalayıp dururken, Safevi İmparatorluğu, hanedanın kurucusu Şah İsmail'in karizmatik kişiliği çevresinde kurulmuş bir aşiret ittifakına dayanıyordu. Ne var ki, Şiiliğin savaşçıları olan Kızılbaşların devrimci coşkusu uzun süredir ateşini yitirmişti ve İstanbul sarayından hiçbir eksiği olmayan Isfahan sarayı, kibirlerine ve Şiraz şarabına teslim olmuş silik kişiler yetiştiriyordu; oysa bu sırada, aşiret feodalizmi giderek güçlenerek sıranın kendisine gelmesini bekliyordu. Kamu görevlerinin aşırı ölçüde memurlaştırılması ve bunlar üzerinde hiçbir kalıtsal hak bulunmaması, bunalım dönemlerinde Osmanlı topraklarındaki çatışmaların şiddetlenmesine yol açarken, Safevilerde feodalleşmenin gelişmesi –toprak mülkiyetinin ve erkin güvence altına alınması sayesinde– dış görünüşte bir barış ortamı yaratsa da, bu, en güçlü feodalin, kendisini imparatorluğa saldıracak kadar güçlü hissettiği güne kadar sürüyordu: Bu da 1722'de gerçekleşecek ve İran toplumu yarım yüzyıl boyunca kanlı bir anarşi ortamının tam göbeğinde kalacaktı. Bu nedenle de Safevi rejimi, Osmanlı rejiminden iki yüzyıl önce yıkıldı.

Tavernier, 1632 ilkbaharının sonlarında, Safevi Sultanı Şah Mirza Safi'nin dördüncü saltanat yılında Isfahan'a ulaştı. Bu ilk seyahati sırasında hükümdarla tanışmış olması pek olası görünmüyor. Henüz varlıklı bir tüccar değildir, en azından resmi bir görevi yoktur. Sıradan bir gezgindir ve Peder Joseph ile ilişkilerini anımsatan tek şey, Kapusenlerin ileri gelenlerinden olan Peder Pacifique'in evinde kalmasıdır. Zaten bu ilk seyahati sırasında Tavernier Isfahan'da yalnızca iki ya da üç ay kalır. Isfahan'dan çabuk ayrılmasının nedeni de, dolaylı da olsa, gene Fransızların Ortadoğu'ya ve Hindistan'a yerleşme girişimleridir.

İran ile ilk ilişkilerin kurulduğu sırada, Hint Okyanusu'nda seyir olanağı sağlamak amacıyla, Montmorency Dükü'nün yönetiminde bir özel ticaret kumpanyası kurulmuştu. Kiralanan dört gemi Cava'ya kadar geldi ve burada "Hollandalıların ince hileleri yüzünden Batavia [Cakarta] önlerinde yakıldı." Kara yoluyla ülkesine dönmekte kararlı bir Fransız tayfa, İran'daki Kengaver yakınlarında hastalandı ve Kapusen rahipleri Tavernier'ye ona yar-

dım etme görevini verdiler. Böylece Tavernier Kengaver'den yola çıkarak o dönemde İran toprakları içinde bulunan ve Kapusenlerin de bir misyon kurmuş oldukları Bağdat ve Halep üzerinden geri döndü. Üçüncü kitabın 5. bölümünde anlatılan işte bu güzergâhtır ve bu yolculuğun ayrıntıları elinizdeki baskıya alınmamıştır. İskenderun'dan gemiye binen Tavernier, Malta ve Siracusa'yı ziyaret ettikten sonra, 1633 yılının başında Fransa'ya döndü.

Tavernier, gerçek tüccarlık mesleğine ikinci seyahatiyle girer. 13 Eylül 1638'de, küçük kardeşi Daniel ile birlikte, Marsilya'dan yola çıktı, ekim sonlarında İskenderun yakınlarındaki Payas'a,[1] kasım başında Halep'e ulaştı.

Yokluğu sırasında Ortadoğu'da bazı şeyler değişmişti. İstanbul'da IV. Murad reşit olmuş, imparatorluğun dizginlerini ele almıştı. Yönetici sınıfın içindeki çalkantılar kanlı ve çoğunlukla nedensiz bir sertlikle bastırıldığından, padişah, en güçsüz komşusu İran'a saldırarak imparatorluğun durumunu düzeltmeye çalıştı. 1635'te, İran Kafkasyası'nın kapısı Revan'ı [Erivan] kuşattı; Tavernier'nin ilk seyahati sırasında çok iyi tanıdığı kentin alkolik valisi kenti teslim etmeyi ve alkol alışkanlığını yeni koruyucusuna da aşılayarak bu keyfi İstanbul Boğazı kıyılarında sürmeyi yeğledi. IV. Murad, Tebriz taraflarına da bir akın düzenledikten sonra İstanbul'a döndü ve kazandığı zaferin anısına sarayının bahçesine bir köşk yaptırmaya başladı. Köşkün yapımı tamamlanmadan İranlılar Revan'ı geri aldılar; köşk sonraki kuşaklara bu seferden kalan tek şey oldu.

1638'de, Osmanlı ordusu çok daha ciddi bir sefere hazırlandı: Bağdat'ı yeniden almak için çıkılan sefer. 1630'daki ilk girişim başarısızlıkla sonuçlanmış ve dönemin sadrazamı Hüsrev Paşa'nın kellesine mal olmuş; Tavernier, 1632 Martında, Tokat'ta bu olayı bizzat izlemişti. Padişahın başında bulunduğu büyük bir ordu Mezopotamya'ya indi ve tam bu hazırlıklar sırasında Tavernier Suriye'ye ayak bastı. Padişahın ve Mısır Paşası'nın ordularıyla Halep'e gelişine ve iki ordunun orada buluşmasına tanık oldu. Gürültü patırtı sona erince, 1638 yılının Noel günü kentten ayrıldı.

İlginçtir, savaş ticareti engellemedi. Bununla birlikte, belki de tedbir gereği, Tavernier'nin kervanı en çetin yol olan çölü seçti. Bağdat'ın alındığı ve Osmanlı ordusunun geri dönüş yoluna düştüğü haberi gelince, kervan, her türlü tatsız karşılaşmadan uzak dur-

1 Bugün Yakacık.

mak için, çölün daha da derinlerine daldı. Bu güzergâh, bize, çölün hiçbir zaman boş olmadığını ve başka hiçbir yerde, iyi veya kötü, bu kadar olay ve insanla karşılaşamayacağını da gösteriyor.

Kervan, mart başında Basra'ya ulaştı; Tavernier, aynı ayın sonlarına doğru, Basra körfezini aşmak için gemiye bindi. Buşehr yakınındaki Bender Rig'de karaya çıktı, yoluna karadan devam ederek Kazerun ve Şiraz yoluyla Isfahan'a doğru ilerledi ve nisan sonuna doğru Isfahan'a ulaştı.

Bu andan itibaren, iki yıl boyunca Tavernier'nin izini kaybediyoruz ve ancak iki uzun yıl sonra, 1641'de, başka hiçbir bilgi olmaksızın, Agra ve Surat (Hindistan) arasındaki Brampur'da onu yeniden karşımızda görüyoruz. Zaten bu ilk Hindistan seyahati üstüne oldukça az bilgi vardır. Bilinen tek şey, aynı 1641 yılının sonunda Goa'da bulunduğudur. Buradan yola çıkarak ve belki de Bender Abbas'tan geçerek, 1642'de, ya da 1643'te geri dönecek, kardeşi Daniel ise yoluna doğuya doğru devam ederek Tonkin'e gidecektir.

Kesin olan bir şey var: Tavernier 6 Aralık 1643'te Paris'tedir ve üçüncü seyahati için yola çıkmaktadır. Bu bilgiden hareketle, ikinci seyahatinin kârlı geçtiği varsayılabilir.

Tavernier, üçüncü seyahatinde, artık Ortadoğu'yu iyi bildiği kabul edildiğinden, daha sonraki seyahatlerde önemli rol oynayacak bir kişiyi eğitme çabasına girişecektir: ölümüne kadar (1696) Isfahan misyonunun yönetimini üstlenecek ve Avrupa ile ilişkilerde Şah II. Abbas'ı ve Şah Süleyman'ı perde arkasından yönlendirecek olan, Kapusen din adamı Raphaël du Mans.

Bu arada, Ortadoğu ve Hindistan ticaretinde yarışın hızlanması ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan yeni bunalım, Avrupa devletlerinin yeniden Safevi sarayının yardımına koşmasına yol açtı. İstanbul'da, IV. Murad ölünce (1640) yerine bir deli (İbrahim) tahta geçti ve imparatorluk yeniden sarayın çılgınlıkları ve eyaletlerdeki anarşinin kanlı hezeyanları içine gömüldü. Türk-Venedik savaşı bütün Doğu Akdeniz bölgesini etkileyen bir kangren haline geldi. Avrupa, işte bu koşullar altında yeni geçiş yolları ve yeni ittifaklar aramaya başladı. Tavernier'nin birinci ve ikinci seyahatleri arasında, Holstein Dükü bir büyükelçi göndermiş ve bu büyükelçi iki işi başarıyla tamamlamıştı: İlk Romanovların tam da imparatorluklarını yapı-

landırmaya başladıkları bir sırada Rus topraklarından geçmek; Şah'ı etkilemeye yönelik armağanlar, saygı gösterileri ve iltifatlar sayesinde ilk misyonu Isfahan'da kurmak... Ne var ki bu misyondan en çok etkilenen Avrupa oldu ve misyonun peşi sıra bölgeye giden Adam Olearius yaşadıklarından başarılı bir anlatı çıkardı. Eski kralın son yıllarının ve XIII. Louis'nin tahta çıkışının yarattığı güçlüklerle boğuşan Fransa tepki göstermekte gecikti; gösterdiği tek tepki Peder Raphaël'i İran'a göndermek oldu.

Bu üçüncü seyahat için gemiye Livorno'dan binen iki adam, Şubat 1644'te Halep'e ulaştılar. Bu kentten ayrılırken (6 Mart) kervanlarına yeni biri daha katıldı: Büyükelçi ve serüvenci Domenico de Sanctis. O dönemde bu iki işlev çok iyi bağdaşıyordu ve dahası Tavernier, bir Avrupalının kendi koruması altında olmaksızın İran'a gitmeye cesaret etmesini içine sindiremediğinden, onun kuyusunu kazmak için hiçbir fırsatı kaçırmadı. Venedik'e gelince... Ticareti giderek gerileyen bir Akdeniz bölgesi uğruna soluk soluğa mücadeleye girişen Venedik her türlü çareye başvurmak zorunda kaldı. Türklerin Venedik'in gönderdiği görevliyi ele geçirmek için gösterdikleri ateşli gayret, görevlinin kişiliğinden bağımsız olarak, peşinden koşulan hesabın önemini ortaya koyuyordu.

Isfahan'a 3 Mayıs 1644'te varıldı. Bu arada, Şah Safi ölmüş, Şah II. Abbas tahta çıkmıştı. Türklerle 1639'da yapılan barış antlaşması yaklaşık olarak bir yüzyıl boyunca uygulandı ve Hindistan imparatoruyla Kandehar için çıkan anlaşmazlık bir yana bırakılırsa, İran uzun bir süre barış içinde yaşadı. Yeni hükümdar –o da haremde büyütülmüş olmakla birlikte– selefinden ve halefinden bir gömlek üstündü, ama bütün bunlar Safevi rejiminin yavaş yavaş güç kaybetmesini engelleyemiyordu.

Tavernier ilkbaharı ve yazı Isfahan'da geçirdikten sonra sonbaharda Bender Abbas'a gitti. Buradan da, Surat'a gitmek için gemiye binerek Ocak 1645'te Surat'a vardı. Aynı ayın 19'unda kentten ayrılarak, Hindistan'daki üç büyük Müslüman sultanlıktan biri olan Golkonda'ya 27 günde ulaştı. Buradan Hindistan'ın çeşitli bölgelerine dalacak ve belli bir süre izini sürmemizi olanaksızlaştıracaktır. Anlatısının bu bölümü dikkatle okunacak ve sözü edilen olay ve kişilerin ilişkisi dikkatle incelenecek olursa, belki de bazı ek bilgilere ulaşılabilir; ne var ki, Hindistan ile ilgili cilt bu

baskıya alınmadığı için, böyle bir çalışma da yapılamamıştır. Burada tek bir sorunla karşılaşılmaktadır; Tavernier kitabının bir yerinde, 1647 sonunda Isfahan'da bulunduğunu yazıyor. Eğer bir tarih yanlışı yoksa, arada ek bir gidiş-geliş yaptığı varsayılabilir; bu durum maddi veriler açısından da olanaklıdır, çünkü onun 1647 yılının son günlerinde Goa'ya gitmek için Surat'tan yola çıktığını biliyoruz. 21 Ocak 1648'de bu kente gelen Tavernier 11 Mart'a kadar burada kaldıktan sonra uzun bir deniz yolculuğuna çıktı ve Seylan'dan geçerek Batavia'ya gitti. Burada, Tonkin'den dönen kardeşi Daniel ile buluştu ve Hollandalılarla arası açıldı: 1679'da yayınlanan *Voyages* adlı yapıtının eklerinde bu olaylar uzun uzun anlatılmaktadır. Bu arada kardeşi, yerel bir kralın sefahat dolu yaşamına ticaret gereği zoraki katılması uzayıp gidince, bu yaşama dayanamayarak öldü; Tavernier, 1648 sonu-1649 başında Ümit Burnu'ndan dolaşarak Avrupa'ya dönmek için gemiye bindi, herhalde aynı yıl içinde Avrupa'ya ulaştı.

Ertesi yıl dinlendi ve 18 Haziran 1651'de dördüncü seyahatine çıktı. Aynı yolu izleyerek Marsilya, Kıbrıs'a da uğrayarak İskenderun ve Halep'e gitti. Yılın son günü Halep'ten ayrılarak 2 Şubat 1652'de Musul'a ulaştı. Daha sonra Dicle boyunca ilerledi. 25 Şubat'ta Bağdat'a vardı; 15 Mart'ta bu kentten ayrılarak Dicle boyunca ilerlemeye devam etti ve 25 Mart'ta Basra'ya ulaştı. Nisan başında, Bender Abbas'a gitmek için yola çıktı, buradan da, bu kez hiç İran içlerine girmeden, Hindistan'a gitmek için gemiye bindi. Ne var ki, görünüşe göre, bu kez tek başına değildi. 1648'de Isfahan'ı ziyaret eden ve daha sonra yeniden karşılaşacağımız La Boulaye le Gouz orada Tavernier'nin maiyetinde olan bir Huguenot [Fransız Protestanı] kuyumcuyla tanışmıştı. Bu kişi, büyük olasılıkla, metinde birçok kez adı geçen Sain adlı kişidir. Bu kez Hindistan topraklarına Surat'tan değil, büyük olasılıkla Golkonda'ya yaklaşmak amacıyla, Seylan'da bir durak yaptıktan sonra doğu kıyısındaki Machilipatam'dan ayak bastı. Tavernier 2 Temmuz'da Machilipatam'a, ekim ayında Golkonda'ya ulaştı. Buradan, kara yoluyla kasım ayında Surat'a gitti. 1653 yılında Surat-Golkonda arasında bir gidiş geliş daha yaptı, Ocak 1654'te Bender Abbas'a gitmek için gemiye bindi ve 11 Mart'ta oraya vardı.

İran'a varınca, bir başka yolu izlemeyi denedi. Dört yüzyıl önce Marco Polo'nun ters yönde aştığı yoldu bu: Kirman-Yezd yolu. Amacı Kir-

man'dan yün almaktı. Yaz mevsiminde Isfahan'a vasıl oldu; ne var ki, o sırada saray halkı Gazvin'de [Kazvin] bulunduğundan, Tavernier de peşlerinden gitti, ekim ayında yapılan şenliklere katıldı. Daha sonra, kuzeyden geri dönüş yoluna düzüldü, Şubat 1655'te Revan'a, martta Erzurum'a, daha sonra da İzmir'e ulaştı ve İzmir'de gemi beklerken Efes'i ziyaret etme fırsatı buldu.

Beşinci seyahat Şubat 1657'de başladı. Bu tarihten sonra, güney yolu yerine kuzey yolunu kullandı. 1656'da, İstanbul'da, Köprülü Mehmed Paşa'mn sadrazam olması, imparatorluğun en uzun süren bunalımından çıkmasına katkıda bulunmuş ve sonraki otuz yıl boyunca imparatorluğa belli bir güç katmıştı. Anadolu yolları da daha güvenli hale gelmesi belki de Tavernier'nin yeniden bu yolları seçmesinde etken oldu.

Bu seyahati sırasında, düş kırıklıklarını alaylı bir dille anlattığı birkaç Fransız tüccar ve serüvenci Tavernier'ye eşlik etti. Yolları İzmir, Tokat, Erzurum, Kars, Revan ve Tebriz'den geçerek 1657 yılı yazının sonlarına doğru Isfahan'da son buldu. Isfahan'da –büyük olasılıkla ilk kez– şahın huzuruna kabul edildi ve şah değerli bir kaftan armağan ederek onu onurlandırdı.

Isfahan'daki Avupalılar topluluğunda pek değişiklik yoktu. 1653'te Peder Rigordi bir Cizvit misyonu kurmuştu. Peder Rigordi bu yöreyi eskiden beri çok iyi bilirdi, talihsiz Büyükelçi Domenico de Sanctis'e de peşinden cehenneme gidebilecek kadar bağlıydı. Şah II. Abbas'ı –tabii yine Tavernier'ye göre– Orléans Prensesi ile evlendiren de oydu. Ne var ki, metin içinde sadece bir kez Protestanlığını belli eden Tavernier'nin söylediğine göre, İran başkentinde Katolikten çok Protestan din adamı vardı. Çünkü Isfahan'da şekillenen küçük Fransız kolonisi çekirdeğinin hemen tamamı Lyonlu ya da Cenevreli Protestanlardan oluşuyordu. Beş ya da altı zanaatkâr (kuyumcular ya da duvar saatçileri) sarayın hizmetine girmiş; bunlar aynı zamanda da uzun içki âlemleri sırasında şahı eğlendirme görevlerini üstlenmişlerdi. Fransız varlığı bundan ibaretti. İngilizlerin ve Hollandalıların kumpanyalarının Isfahan'da temsilcileri vardı ve hiçbir Fransızın bulunmadığı Bender Abbas'ta daha sağlam biçimde kök salmışlardı.

Tavernier bu kez Isfahan'da uzunca bir süre, bir, belki de bir buçuk yıl kaldı. Daha sonra Hindistan'a gitmek için yola çıktı; hangi yoldan gittiği bilinmiyorsa da, 1660 sonunda onun Surat'ta, dönüş yolunda olduğunu

biliyoruz. 1661 başında Bender Abbas'ta karaya ayak bastı ve Isfahan'da gene uzunca bir süre kaldı: Uzunca bir süre diyoruz, çünkü 1662'de hâlâ ordaydı. Daha hangi yoldan olduğu belli olmayan dönüş yolculuğu başladı. 1642-1643'teki ikinci seyahatin ve beşinci seyahatin dönüş güzergâhlarıyla ilgili hiç bilgimiz yok. Diğer yandan da, anlatılmış ama tarihlendirilmemiş iki güzergâh var elimizde: Her ikisi de Tebriz'den başlayan ve Halep'te son bulan Van, Bitlis ve Diyarbakır güzergâhı ve İmadiye [Amadiye]-Cizre güzergâhı. Dolayısıyla, daha fazla kesin bilgi verememekle birlikte, hem beşinci seyahatte, hem de ikinci seyahatte Tebriz'den yola çıkarak Kürdistan'dan geçtiği, Halep'e ve İskenderun'a ulaştığı söylenebilir.

Bu geri dönüşle bir sonraki hareket arasında, bu kez Tavernier'nin Paris'teki yaşamına ilişkin bir bilgi var: Gene kendisi gibi Protestan olan, Tavernier'nin yaşamöyküsü yazarlarının biraz alaylı biçimde "bazı borçlarının bulunduğunu" söyledikleri bir kuyumcunun kızı olan Goisse adlı bir hanımla elli sekiz yaşında evleniyor.

Ne var ki, Fransa'daki asıl büyük olay Tavernier'nin evlenmesi değil; Colbert'in yükselişi ve onun dış ticarete gösterdiği ilgi. İran bir süredir Parisli çevrelerin dikkatini çekmeye başlamıştı zaten. Holstein Dükü'nün büyükelçisinin kronikçisi Adam Olearius'un seyahatnamesi çevrilerek 1656'da Fransa'da yayınlanmıştı. 1617-1622 arasında İran'da yaşayan, Şah I. Abbas'ın sarayına girip çıkan ve Safevi İran üstüne ilk önemli anlatıyı kaleme alan Pietro della Valle'nin yapıtı İtalyancadan çevrilerek 1663-1664'te basılmıştı. Yine o sıralarda, Peder Raphaël du Mans, "İran'ın durumu" üstüne uzun bir elyazması rapor hazırlayarak Colbert'e göndermiş; öte yandan, başka bir Kapusen din adamı, Tebriz misyonunun yöneticisi Peder Gabriel de Chinon *Nouvelle Relation du Levant*'ı kaleme almıştı; bu yapıt 1671'de Lyon'da yayınlanmakla birlikte, daha önce elyazması halinde ülkeye yayılmıştı. 1655-1663 arasında Levant'a ve İran'a giden bir başka Fransız, Poullet, kralın "Arapça ve Türkçe" dillerde çevirmen sekreteri Petis de la Croix'ya hitaben yazılmış, ama oldukça dağınık bir seyahatname yazmıştı. Bu metin, İngilizlerin ve Hollandalıların İran'daki ticaretleri ve onları saf dışı bırakma yolları üstüne kaleme alınmış bir inceleme yazısıydı.

Bu bilgi akışı, Colbert'in denizaşırı ticaret etkinliklerinde yarattığı büyük değişikliklerden; Doğu'daki konsolosluklara ilişkin düzenlemeden, Batı Hindistan Kumpanyası'nın yanı sıra, 1664'te Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ve son olarak da 1670'te Levant Kumpanyası'nın kurulmasından hemen öncedir. Tüccar olsunlar olmasınlar, Fransız kuruluşları adına bilgi toplayan seyyahlar, büyük kumpanyaların kurulmasından önceki çalkantılara karşı da ilgisiz kalamazlardı. Dolayısıyla, yüzyılın İran'a odaklanan en büyük üç Fransız seyyahının, Doğu Hindistan Kumpanyası'nm kurulmasından önce, birkaç ay arayla Paris'ten yola çıkmaları rastlantıdan ibaret değildir.

Önce Jean Thévenot yola çıktı: 16 Ekim 1663. Bu onun ikinci ve sonuncu seyahatiydi, çünkü dönüş yolunda ölecekti. Yakınlarının kendisini engelleme girişimlerinden yakayı kurtarmak için gizlice yola çıktığını söylüyor. Her ne kadar Thévenot ticaretle uğraşmayan gerçek bir seyyah olsa da, Hollandalılar onun Hindistan'a gitmek için Bender Abbas'tan gemiye binmesini, akrabalarının Hindistan Kumpanyası'nın önde gelen kişileri olması bahanesiyle (yazar bunu kabul etmemektedir) yasakladılar. Akrabalarıyla ilgili bilginin doğrulanması gerekiyor, ama Thévenot da pek de masum görünmüyor.

Daha sonra, 27 Kasım'da Tavernier yola çıktı. Bu seyahat sırasında iki seyyah karşılaşmış ve çoğunlukla birlikte yol almışlarsa da, yazdıklarında bunu ellerinden geldiğince örtbas etmeye çalışmışlar, böylece, zaten birbiriyle taban tabana zıt karakterli olan bu iki kişi, birbirlerine pek değer vermediklerini de göstermişlerdir. Peki, Tavernier kendi hesabına mı çalışıyordu? Yaptığı ticaret sayesinde çok zengin olduğu, İran'da ve Hindistan'da temsilcileri bulunduğu biliniyor. Acaba Fransa'da ortakları yok muydu? Protestan veya değil, ticaret çevreleriyle hiçbir bağı yok muydu? Şu anda bu konuyla ilgili bir şey bilinmiyor. Öne sürülebilecek tek varsayım, Tavernier'nin karadan kervanlarla seyahat eden bir ticaret adamı olduğudur; zaten bu ticareti ellerinde tutan, daha sonra söz edeceğimiz Ermenilere karşı duyduğu sempatinin nedeni de budur. Oysa tıpkı daha önce var olan İngiliz ve Hollanda kumpanyaları gibi yeni Levant Kumpanyası'nın amacı da Osmanlı engelinden ve gümrük resimlerinden kurtulmak için Osmanlı topraklarının çevresini dolaşmaktı ve bu girişimin başarısı kervan ticaretinin ve bu ticare-

te bağlı ticarethanelerin sonunu getirecekti. Daha önce Poullet de raporunda Ermenilerin İngilizlerle ve Hollandalılarla giriştikleri mücadeleleri anlatmıştı; Levant Kumpanyası'nın kurulması Ermeni toptan ticaretine de büyük bir darbe indirecekti. Bu bilgilerden yola çıkarak, kervan ticaretinin çıkarlarını savunan Tavernier'nin Levant Kumpanyası'nın karşısında yer aldığı varsayılabilir; ne var ki, Thévenot'yu Bender Abbas'ta durduran Hollandalıların Tavernier'nin geçmesine hiç sorun çıkarmadan izin vermeleri olgusu dışında, bu savı destekleyen bir kanıt yok. Tavernier'nin anlatısında Kumpanya'ya karşı çıkan satırlara rastlanmıyorsa da, onun, XIV. Louis'in gözüne girme çabalarına Kumpanya'nın başarısızlığı da eklenince, söz konusu karşı çıkışın gereksizleştiği düşünülebilir.

Tavernier'den birkaç ay sonra, yola çıkma sırası başka bir Protestana, Jean Chardin'e gelmiştir; İran'a ilk seyahatine çıkan Jean Chardin'i, oraya babası, pazar araştırması yapmak üzere göndermişti.

Son olarak, Tavernier tek başına yola çıkmamıştı, yanında Fransa'daki ortakları adına hareket eden Vendôme'lu tüccar André Daulier-Deslandes'ı da götürüyordu. André Daulier-Deslandes da, bize, küçük bir seyahat anlatısı ve Isfahan'dan ortaklarına yazdığı birkaç mektup bırakmıştır.

Art arda başlamış bu seyahatleri bir yarış olarak yorumlamamak gerekir. Herkes sakin sakin kendi yolunda gider; Thévenot İskenderun'dan geçecek, Sayda'da gemiden inecek, Şam ve Halep'i ziyaret edecek ve daha önce Tavernier'nin kullandığı güzergâhı izleyecektir: Birecik ve Urfa'dan geçerek Musul'a ulaştıktan sonra Dicle boyunca ilerleyerek Bağdat'a gidecektir. Buradan, Hemedan'a geçecek ve 1 Ekim 1664'te Isfahan'a vararak Peder Raphaël'in evinde kalacaktır.

Tavernier ise, yola düştükten sonra Monako ve Toscana saraylarını ziyaret etti ve ancak 25 Nisan'da İzmir'e ulaştı. Yanında yeğeni Pierre de vardı: Uzès'te kuyumculuk yapan kardeşinin oğlu olan, on dört yaşındaki Pierre'i Doğu'yu öğretmek üzere yanına almıştı. Kervan 9 Haziran'da İzmir'den yola çıktı, 14 Eylül'de Revan'a, 9 Kasımda Tebriz'e ulaştı. Burada, yeğen, Doğu dillerini öğrenmesi için Peder Gabriel'in özenli ellerine bırakıldı. Ancak Tebriz'den sonra garip bir yarış başladı. Tavernier bir Ermeni kafilesiyle birlikte kervandan ayrılarak daha erken bir tarihte Isfahan'a ulaştı. At sırtında

gerçekleştirilen cebri yol alışla, söylediklerine göre 14 Aralık'ta Isfahan'a vardılar. Oysa Daulier-Deslandes, 15 Şubat 1665'te Isfahan'dan ortaklarına yazdığı bir mektupta, 14 Aralık'ta Isfahan'a ulaştığında, kendisinden on iki gün önce gelmiş Tavernier ile karşılaştığını belirtiyor. Daulier'nin verdiği bilgiler, yalnızca olayın gelişmesine daha uygun olması bakımından değil, kervanın 22 Kasım'da Tebriz'den hareket etmesi ve izlenen yolun normal aşılma süresinin yirmi dört gün olması nedeniyle de daha doğru görünüyor; kaldı ki, at develerden iki kat hızlı gidebildiğine göre, iki gün kazanmak için bu kadar zahmete katlanmanın anlamı yok. Bütün bu zahmetlerin amacına gelince, Daulier'yi ve Musin adlı başka bir elmas tüccarını devre dışı bırakarak kendi mallarını saraya daha önce satmaktan ibaret olmalı.

Tavernier'nin bu sonuncu seyahati çok özel bir ilgiye değer görünmüyor. Sadece, verdiği daha bol ayrıntı ve onun anlattıklarını yol arkadaşlarının anlatılarıyla karşılaştırma olanağı, dönemin tüccarlar dünyasına girmemizi sağlayarak anlatılara gerçek bir değer kazandırıyor. Örneğin, Şah'la yapılan içki âlemleri konusunda, Daulier'nin metniyle bir karşılaştırma, onların, Tavernier'nin metninden çıkabilecek "saraydaki sefahat ayinleri" olmadıklarını, daha basit içki alemleri olduklarını düşündürüyor.

Tavernier Isfahan'da kaldığı sıralarda Thévenot da aynı kenttedir ama, bütün bunlardan uzak durmaktadır. Başkaları için düzenlenen kabul törenlerini anlatmadığı gibi başkaları da ondan bu bağlamda söz etmiyorlar. Dahası da var: Tavernier, Thévenot ve Daulier 24 Şubat 1665'te aynı kervanla Isfahan'dan yola çıktıkları ve hep birlikte 10 Nisan'da Bender Abbas'a ulaştıkları halde, konaklama yerleri, tarihler ve hatta saatlerin kesin biçimde uyuşması dışında, her iki metinde de iki büyük seyyahın bu yolu birlikte gittiklerini gösteren hiçbir işarete rastlanmıyor.

Tavernier, Bender Abbas'ta Surat'a gitmek için hemen gemiye bindi; oysa geri çevrilen Thévenot, Basra'ya gidecek başka bir gemi bulabilmek için Şiraz'a ve Bender Rig'e gidecek ve kasım ayında gemiye oradan binecektir.

Bu arada, beş Fransızdan oluşan bir başka kafile de Temmuz 1665'te Isfahan'a geldi. Kafilede Hindistan Kumpanyası'nı temsil eden Beber, Dupont ve Mariage gibi tüccarlar ve Nicolas Claude de Lalain ve La Boulaye le Gouz (bu onun ikinci seyahatiydi) gibi XIV. Louis'nin mektupları-

nı götüren soylular vardı. Bir görevden çok kendi çıkarlarını temsil ettikleri izlenimini bırakan bu kişiler hemen öncelik hakları konusunda tartışmaya başladılar; bütün Fransız heyetlerinin İran sarayıyla tanıştırılmasına aracılık etmekle görevlendirilmiş Peder Raphaël de, sorunları çözecek yerde, daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. Fransızların anlaşmazlıkları saraydakilerin kulaklarına gidince, kumpanyaya verilecek izin belgeleri bekletildi; çünkü Fransa kralının hiçbir armağan olmaksızın gönderdiği kuru mektup İranlıların gözünde bir iyi niyet güvencesi sayılmıyordu. Sonbaharda, saray halkı Gazvin'e gitmek için yola düzüldü ve Fransız heyeti parçalandı. La Boulaye, Beber ve Dupont, Bender Abbas yoluyla Hindistan'a gittiler; diğer ikisiyse Şah'ı kandırmayı denemek için Gazvin yolunu tuttu. Dupont yolculuk sırasında Şiraz'da öldü; diğer ikisi Surat'a geldiklerinde kavga edip ayrıldılar. La Boulaye muhtemelen askerlerce öldürülerek yok edildi; Beber ise herkesi kendine düşman ederek bir süre sonra Goa'da öldü.

Lalain ve Mariage, Şah'a bir armağan alma ve böylece izin belgesini elde etme olanağı sağlayan borç parayı Chardin gelip verinceye kadar, Gazvin'de beklediler. Bu arada, Mariage, İran'daki Fransız kolonisine ayrılmış Şiraz şarabı tekelini kendi adına almayı başardı ve Şiraz'a gitti. Isfahan'da, Lalain ve Chardin, İran'ın başkentinde doğmuş Lyon kökenli bir Protestan olan Louis de L'Estoile'dan yardım gördüler ve ilk Fransız ticaret acentesini kurmak için Bender Abbas'a gittiler. Hindistan'dan dönmekte olan Tavernier ve Thévenot ile de işte burada karşılaştılar.

Mayıs 1665'te Surat'a gelen Tavernier mallarını Hint Moğol İmparatoru Evrengzib'e satmaya gitti ve bir süre sarayda kaldıktan sonra 1666 sonunda geri dönerek ertesi yılın başında Bender Abbas'a gitmek için gemiye bindi. Bu yolculukta da büyük olasılıkla Thévenot ile aynı gemideydi. Ne var ki, iki gezgin, mutat olduğu üzere birbirlerinden ve tam yolculuk tarihinden hiç söz etmedikleri için bu bilginin doğrulanması olanaksızdır.

Bender Abbas'ta, yüzyılın üç büyük seyyahının: Tavernier, Thévenot ve Chardin'in tarihsel buluşmaları gerçekleşti. Ne var ki, bu seyyahlardan hiçbiri söz konusu buluşmadan söz etme zahmetine katlanmamışlardır. Mayıs başında, Bender Abbas yakınlarında, Lalain'in ölümüne tanık oldular ve ticaret acentesiyle ilgilenme işini L'Estoile'e bırakarak Isfahan'a doğru yola çıktılar.

Tavernier yılın son günlerine kadar Isfahan'da kaldı. Thévenot ondan önce yola çıktı, yolda hastalandı ve 28 Kasım'da Tebriz yakınlarındaki Miyane'de öldü. Ondan hemen sonra yola çıkan Tavernier, Şubat 1668'de Revan'daydı ve ilk seyahatindeki yolu izleyerek İstanbul'a geldi. Temmuz ayında İzmir'e geçerek önce Torino'ya, sonra da 6 Aralık 1668'de Paris'e ulaştı.

Seyahatler dönemi sona ermişti, ama ticaret devam ediyordu. 1669 başlarında XIV. Louis'nin huzuruna kabul edildi, Hindistan'da satın aldığı elmasları krala sattı ve soyluluk unvanları elde etti. Artık bu unvanları dayandıracağı bir toprak gerekiyordu; bu toprağı İsviçre'de buldu: Eski Gruyère kontlarının yurtluğu (fief) olan ve söylediğine göre kendisine Revan'ı anımsatan Aubonne baronluğu. Benzetmeyi çok daha ileri götürerek, işi, Revan bölgesi halkının Büyük İskender'in lejyonlarında yer alan İsviçre kökenli insanlar olduğunu öne sürmeye kadar vardırdı.

Mutlu ve dolu dolu yaşanmış bir yaşamın sonuna yaklaştığında yapılacak tek iş kalmıştı: Anılarını yazmak. Söylendiğine göre, bu konuda XIV. Louis ya da en azından verebileceği bilgilerle yakından ilgilenen bazı çevreler onu yüreklendirmiştir. O bütün yaşamı boyunca seyahat notları tutmuş ve hatta bir kervanı ya da gemiyi beklerken konaklamak zorunda kaldığı zamanları bile bunları toparlamak için değerlendirmişti. Ne var ki, anılarını krala ithaf etmeyi düşündüğünden, özenli bir çalışma yapmak istedi; bu iş için "yardımcı" aradı ve buldu: Halinden hiç hoşnut olmayan Protestan yazar Samuel Chappuzeau.

Les six voyages'in (*Tavernier Seyahatnamesi*) yazılışında Chappuzeau'nun oynadığı rol üstüne gereksiz tartışmalar yapılmıştır. Verilen bilgiler doğruysa ve metinden yazarın karakteri ortaya çıkıyorsa Chappuzeau'nun mu, yoksa Tavernier'nin mi edebi üslubunun daha iyi olduğu tartışmasının bilimsel bir anlamı yok. Zavallı Chappuzeau'nun eleştirilere karşı kendini savunmak için yazabildiklerini aktarmak sanırız bu konuda yeterli olacaktır: "Yani, Bayım; bir yıl süren bu sefil iş sırasında kocanın kaba düşünceleri ve kadının gülünç davranışları yüzünden onurumun nasıl kırıldığını (işkence çektim demememek için böyle diyorum) bir bilseniz, korkunç bir tiksintiyle ve hiçbir çıkar sağlamadan, üstelik hiç istemeden yaptı-

ğım bir şey için bana hakaret etme konusunda belki de böylesine acımasız davranmazdınız." (M. Arnaud'nun *L'Esprit* başlıklı bir yergisine karşı Sieur Samuel Chappuzeau'nun savunması.)

Geriye, Tavernier'nin *Les six voyages*'inin redaksiyonu sırasında kullanabildiği kaynakları gözden geçirmek kalıyor. Metin olarak aktarılan ve saptanabilen tek bölüm, Peder Gabriel de Chinon'un *La Nouvelle Relation du Levant*'ında bulunan Zerdüşt'ün yaşamıyla ilgili parçadır; Gurlularla (Guriler) ilgili anlatının geri kalan bölümü kısmen –ama asla bütünüyle değil– aynı kitaptan esinlenmiştir. İran'daki (bu baskıya alınmamış) yönetim görevleri konusunda Peder Raphaël du Mans'ın ancak 1890'da yayınlanabilen kitabından yararlanılmıştır. Son olarak, dördüncü kitabın başındaki İran'ın genel betimlemesinde elbette eski İran coğrafyacılarından ve Pietro della Valle'nin anlatısından alıntılar yapılmıştır. Geri kalan bölümlerse ya özgündür (ki bunlar kitabın çok büyük bölümünü oluşturmaktadır), ya da Kuzey Kafkasya halklarıyla ilgili bilgiler gibi bilinmeyen kaynaklardan aktarılmıştır. Dolayısıyla bu metin, hemen hemen tamamı ilk elden yazılmış bir yapıttır.

Jean-Baptiste Tavernier'nin *Les six voyages* adlı yapıtı ilk kez 1676'da, 1675'te yayınlanan *La Nouvelle Relation du Sérail*'dan kısa süre sonra çıktı. Ertesi yıl yeni bir baskısı, 1679'da üçüncü baskısı (ekleri içeren üçüncü bir ciltle birlikte) yapıldı. 1679-1682 arasında dördüncü baskı çıktı. Diğer tam baskılar 1692, 1713 (Rouen) ve 1713 (Paris) ve son olarak da 1724 tarihlidir. Yedi cilt halinde yayınlanan 1817 baskısı kısaltılmıştır. İngilizce çevirisi 1676'da çıktı, ikinci baskısı 1678'de yapıldı; Almanca baskısı 1681'de (Gent), İtalyancası 1682'de çıktı. Özetle kitap büyük başarı kazandı.

Bu uzun yaşama burada artık bir nokta koymak gerekir, ama, ne yazık ki ne okur, ne de *Les six voyages*'in yazarı için bu nokta henüz konamamıştı. Tavernier seyahate çıkmayı bıraksa da ticareti bırakmadı. Mektuplaştığı kişiler vardı ve yerine geçmesi için yeğenini yetiştirmişti. Tebriz papaz okulundan dönen Pierre Tavernier, *Les six voyages*'te belirtildiğine göre, hemen (1672) bir kervanla yola düzüldü. Bundan sonrasıyla ilgili daha az bilgi vardır. Dedikoducular, yeğenin Isfahan'a yerleştiğini ve malları kendi hesabına sattığını söylerler. Oysa daha sonraki biyografilerin bir bölümü bunu reddeder. Başkaları, baronluğun yaşama biçiminin, büyük emekler sonucu

biriktirilmiş bir serveti çabucak tükettiğini ileri sürerler. Bilinen o ki, Tavernier 1684'te, yetmiş dokuz yaşında, bir Hindistan Kumpanyası kurmak ve onu yönetmek için Brandenburg Elektörü Freidrich-Wilhelm'le görüşmeye gitti. Anlaşma sağlanınca Paris'e döndü, tasarı için gerekli parayı sağlamak için Şubat 1685'te baronluğu satışa çıkardı. Oysa Hindistan Kumpanyası'nı seksenlik bir ihtiyara yönettirmek fikri Prusya sarayında herkesten destek görmedi ve anlaşma iptal oldu. Hepsi bu kadar da değil: 1685 yılında Nantes Fermanı yürürlükten kaldırıldı. Yeni bir soru gündeme geliyor şimdi: Bastille hapishanesinin tutuklama tezkereleri kayıtlarında (1686) yer alan Tavernier acaba Jean-Baptiste midir? Sorunun yanıtı kesin değil, bununla birlikte 9 Temmuz 1687'de bir Tavernier (bu defaki kesinlikle Jean-Baptiste'tir) otuz bin liralık kefalet karşılığında İsviçre'ye gitmek üzere pasaport almış.

İsviçre'ye ulaşan Tavernier emekliliğe hazırlanmıyordu; aksine, o güne kadar hiç denemediği bir yoldan, Rusya üzerinden İran'a gitmek için yeni bir seyahatin hazırlıklarına başladı. Bunun yaşlılıktan kaynaklanan bir saçmalık olduğu düşünülebilir, ne var ki Tavernier bu tasarısını gerçekleştirdi. 1688'de Kopenhag'daydı; İsveç kralından bir pasaport alabilmek için buradan Stockholm'e geçti (o dönemde Baltık kıyıları İsveç toprakları içinde yer alıyordu). Ve, 3 Şubat 1689'da, Moskova'da, Büyük Boyar Vasiliy Golitzin, Smolensk'e gelecek Baron Tavernier'nin Rus topraklarına girişine izin verilmesini isteyen bir mektup aldı. "Baron" gerçekten de kışın tam ortasında, 16 Şubat'ta, Smolensk'e ulaştı ve pasaportu kendisine verildi.

Geri kalan bilgiler *Mercure Galant*'da çıkan ve "Bay Tavernier'nin geçen Temmuz ayında (1689) Moskova'da öldüğünü" bildiren bir yazıdan ve geçen yüzyılın [19. yüzyıl] ortasında bir bilim adamının Moskova'daki Protestan mezarlığında bulduğu tarihi silinmiş ("16..") "Jean-Baptiste Tavernier" adını taşıyan bir mezar taşından ibarettir.

Tıpkı diğer tutkular gibi seyahat tutkusunun da bir nesneye odaklanmaya ihtiyacı vardır. Seyyah eski taşlara ya da küçük çiçeklere merak sarar, elyazmaları toplar, ya da yerel gelenek görenekleri derler veya sadece mal alıp satar. Kişisel eğilimler ya da eğitimle kazanılmış meraklar ne olur-

sa olsun, toplumsal statü de bu nesnenin seçiminde belirleyici rol oynar. 18. yüzyılın seyyah lordları, büyük sanatseverlerdi; ardında bir ressamlar ve özel hekimler ordusuyla seyahat eden "Roma soylusu" Pietro della Vale eski eşyalara ve güzel kadınlara düşkündü; mütevazı, ama yine de varlıklı Thévenot küçük servetini seyahat aşkı uğruna çok dikkatli harcıyordu; bir küçük esnaf çocuğu olan Tavernier ise bu dünyadaki nesneleri ancak onları alıp satarak, ticaretini yaparak tanıyabilirdi. Seyahat tutkusunun başlangıcındaki saflık ne olursa olsun, bu tutkuyu tatmin etmek için gerçek bir maddi nesneye ihtiyacı vardı. Böylece Tavernier ilk seyahatinden dönüşte tüccar oldu ve belki de, onu Moskova'nın küçük bir Protestan mezarlığına sürükleyen gerçek tutkunun yarattığı son kaçışı dışında, tüm yaşamı boyunca da tüccar olarak kaldı. Seyahat etti, dönemin ileri gelenlerince ağırlandı, soyluluk unvanı alarak toplumsal statüsünü yükseltti, bilgi dünyasına ve geleceğe, tüccar olarak mal oldu. Anılarını tüccar olarak yazdı; bu anıları yazmasını bekleyenler de, her şeyden önce, ondan ticaret alanındaki deneyimlerini aktarmasını istemişlerdi.

Tavernier'nin yazdığı metni okurken öncelikle kabullenilmesi gereken gerçek budur, ama metne derinlemesine nüfuz etmek de gerekir. Çünkü Tavernier, nesnesini kavramlaştırmak ve bize ideal tüccarı betimlemek iddiasında da değildir. Aynı dönemde yaşayan başka kişiler, örneğin *Parfait Négociant* adlı yapıtıyla Savary bunu yapmayı deneyecektir. Tavernier'e gelince, o, 17. yüzyılda yaşamış bir Fransız tüccarıdır; etkinlik alanı Doğu'dur ve kervan ticareti yapmıştır. Bu alanda bilgili olduğu iddiasındadır ve bu bilgi, bilmediklerine karşı ilgisiz kalışıyla da yeterince doğrulanmıştır.

Doğrudan doğruya ve hiçbir komplekse kapılmadan, titizlikle seçilmiş nesneleri hedef alan bu pragmatizmin başlıca sonucu, yararlılık ilkesidir. İnsanlar ve nesneler konusundaki değerlendirmelerde, bunların amaçlanan hedefe sağlayacağı yarar baş ölçüt olarak alınır: Ermeniler iyidir, çünkü toptan ticareti onlar ellerinde tutuyor; Şah iyidir, çünkü Avrupalı tüccarlara ilgi gösteriyor; Persepolis hiç ilginç değildir, çünkü –en azından o dönemde– alım satıma kapalıdır, vb.

Bu öğelerden yola çıkıldığında, anlatının taslağı şu eksenler çerçevesinde gelişmektedir:

Güzergâh

Coğrafya, kâşiflerin, araştırmacıların ve genel valilerin hizmetine girmeden önce, çalışma odalarına kapanıp Ptolemaios ile Genç Plinius'un yazdıklarıyla boğuşarak Ekbatana'nın ya da Bağdat'ın tam yerini belirlemeye uğraşan coğrafyacıların yollarını seyyahların tek başlarına açmaları gerekmişti. Dolayısıyla Tavernier kervan ticaretinin vazgeçilmez koşulu olan güzergâhları belirleme ve betimleme işlevini üstlenerek, her şeyden önce bir coğrafyacının görevini yaptı.

Anlatılan güzergâhlar, elbette kervan yollarına sağladıkları yarara göre seçilmişti. Arkeoloji, doğal güzellik ya da etnografya öğeleri betimlenen güzergâhların belirlenmesinde hiçbir rol oynamamıştı, zaten yapıtta bunlardan çok az söz edilecekti. Adı geçen anıtlar daha çok kervansaraylardı. Söz konusu olan anıtsal bir kervansaraysa, ayrıntılı bir betimleme için yine de Chardin'e ya da Thévenot'ya bakmanız gerek. Tavernier'de anlatılan gelenek ve görenekler, kervancıların ve bâc tahsil eden görevlilerin gelenek ve görenekleridir. Bu sonuncular önemli bir rol oynar, çünkü güzergâhların seçimi yalnızca coğrafi ya da iklimsel ölçütlere dayanmaz. Her ne kadar yolların ulaşıma elverişliliği ve kötü karşılaşmaların olası sıklığı yapılan seçimde mutlaka göz önünde tutuluyorsa da, belirleyici öğe hiç kuşkusuz güzergâh boyunca ödenecek, malın değerinin belli bir yüzdesi olarak hesaplanan toplam resimlerdir. İşte bu nedenle, Osmanlı topraklarında izlenen yolların, sistemli olarak büyük kentlerden uzaklaştığı görülür. Osmanlı İmparatorluğu ile İran'ın da içinde yer aldığı Doğu ticaretinin ve Akdeniz ile Okyanus arasındaki mücadelenin kilit sorunu işte buradadır. Tavernier'nin kitabı yazılırken, deniz ticaret şirketlerinin kurulmasıyla söz konusu sorun can alıcı bir önem kazanmıştı.

Bu güzergâhlar ve geçilen yerlerin durumu, Doğu'daki geniş bölgelerin içlerinden geçen ana yollara olan bağımlılık derecesini belirleme olanağı veren tarihsel coğrafya açısından önemli öğeler sağlar. Kimi yollar günümüze kadar kullanılırken diğerlerinin terk edilmesi, Tavernier'nin söz ettiği yer adları dizilerinin gelişmesi ya da aksine ortadan kalkması, bu alanda yapılacak araştırmalara ufuk açmaktadır.

Mallar ve ticaret usulleri

Bu öğeler özellikle Hindistan ile ilgili ciltte ele alınmıştır, çünkü Hindistan o dönemde ilgi odağı idi ve İran'dan çok daha zengindi. Hindistan cildi, çeşitli mal tiplerini ve niteliklerini, paraları, ölçüleri ve ticaret usullerini uzun uzun anlatan bölümler içerir. Elinizdeki baskıya konu olan İran cildinde; kervanlara, ağırlık ve uzunluk ölçülerine ayrılan bölümlerin yanı sıra paraların karşılıklı değerleri ya da gümrük resimlerinin ödenmesine ilişkin ayrıntılar birçok yere sıkıştırılmış, Avrupalı tüccarların başından geçen kötü olaylar eğlenceli bir üslupla anlatılmıştır. Buna, İran Şahı'na değerli malların satılmasını ele alan bölümleri eklemek gerekir. Bunlar etnografya açısından değerli bilgilerdir.

İnsanlar

Metinde ürünlerden, özellikle de ürünlerin dolaşımından söz ediliyorsa da, onları üreten insanlar pek ortada görünmez. Kırsal kesimden hiç söz edilmez. O dönemin seyyahları açısından ortak bir özelliktir bu. Mola verilen köylerin adları belirtilse de, köylüler neredeyse bütünüyle yok sayılır. Tarımsal üretim ancak mal haline dönüştürüldüğünde metinde yer alır.

Tüccarın daha çok ilgilenmesi gereken zanaatkârlar da pek iyi işlenmemiştir. Beşinci kitabın 12. bölümü, "tüccarları ve zanaatkârları içeren üçüncü sınıf" (tiers-état) gibi umut verici bir başlık taşısa da yalnızca mallardan ve kimi üretim yöntemlerinden söz ettiği ve üreticilerden hiç söz etmediği için bu baskıya alınmamıştır.

Daha da ilginci, kitapta tüccarlardan da söz edilmemesidir. Çarşıların adı geçtiğinde, onlara yalnızca yarım satır ayrılıyor: Şiraz'da, "çok iyi inşa edilmiş iki ya da üç çarşı var"; Kaşan'da, "buradaki çarşılar güzel ve kubbeli"; "Lar'da, iyi taşlarla yapılmış ve çok güzel kubbeli iki çarşıdan geçtik"; son olarak, Isfahan'da, "birkaç çarşı" var deniyor; hepsi o kadar. Bütün İranlı tüccarlar da göz ardı edilmiş.

Bunun esrarı –eğer böyle bir esrar varsa– yukarıda söz edilen bölümün başına konmuş şu cümleyle aydınlanıyor: "Ülkenin iç ticareti İranlılar ve Yahudiler aracılığıyla gerçekleşiyor; dış ticaret ise bütünüyle Ermenilerin elinde." Tavernier kesin hedefi doğrultusunda yalnızca Ermenilerle il-

gileniyor; dolayısıyla İranlıları, Yahudileri ve aynı zamanda da zanaatkârları, çarşıları ve kırsal kesimdeki üreticileri bütünüyle es geçiyor. Buna karşılık, Ermenilerden yalnızca genel anlatı bölümlerinde değil, izlediği güzergâhları anlattığı bölümlerde de bol bol söz ediyor, seyahatin merhalelerinin ana unsurları olarak onların kiliselerini, manastırlarını, köylerini anlatıyor. Böylece Ermeniler fiilen tek gerçek toplumsal öbek olarak ele alınıyor ve diğer etnik öbeklerin silik biçimde yansıtıldığı soyut şemadan sadece onlar –kısmen de olsa– kurtulabiliyor.

Tavernier anlatısı içinde önemli etnografya öğelerini de derlemek ve sunmaktan geri kalmıyor. Hatta İranlı Zerdüştlerden ve Mandeistlerden, aynı zamanda da Kuzey Kafkasya halklarından ilk söz edenlerden biri de odur. Yapıtı bu bakımdan dolaysız hedeflerinin ötesine geçmiştir. Dolayısıyla bu alanı ele alırken, tüccar Tavernier'den hareket etmek yeterli olamaz. Zaten bu tüccar nitelemesi, onun kişiliğini ana kaygıları çerçevesinde bile bütünüyle ortaya koymaz.

Protestan bir dükkâncının oğlu olan ve eğitimini tamamlamadan hayata atılan Tavernier kendi kendini yetiştiren insanın örnek tipidir. Doğu'ya meslek edinmeye giderken yanında götürdüğü ender yüklerden biri, Batılı'nın doğuştan üstünlüğüne duyduğu güvendir. Hayatta kalmasının temel öğesi olan bu çelik çekirdek, otuz altı yıllık seyyahlık deneyiminden etkilenmemiş, dönüşüm geçirmemiştir. Tavernier –metinlerinden anlaşılacağı üzere– gelip geçtiği yerlerle arasına hep bir mesafe koymuş, buralara hep yabancı kalmıştır. Yirmi yaşında ilk seyahatine çıkmış olan Chardin, son seyahatinden dönen Tavernier ile 1667'de Bender Abbas'ta karşılaştığında, tercümanlık görevi bu genç adama düşer. Kaldı ki, Tavernier'nin kitabında geçen terimler ne Türkçeyi, ne de Farsçayı bildiğini kanıtlamakta ve bu durum bu ülkelerde gerçekleştirmiş olabileceği temasların sınırlarını da belirlemektedir.

Bu tartışılmaz engeller elbette Tavernier'nin Doğu'ya ait şeylerle duygusal bağlar kurmasını engellememiştir; örneğin, yukarıda söz edilen baronluğu Revan'a benzediği için satın almıştı. Ne var ki, bir yandan yöre halkına katlanamazken, diğer yandan da o yöre için sıla hasretiyle yanan eski sömürgeci zihniyetini ortaya koyan da işte tam bu bakıştır. Tavernier

için Doğu bir yandan başarının, öte yandan da serüvenlerin, sarayların ve değerli taşların, kısaca ihtişamın simgesiydi; ama orada yaşayan insanların simgesi asla değildi.

Servetini borçlu olduğu "Doğu"yu son bir kez satmak için yurduna kesin dönüş yaptığında, bir yandan "alimler" çevresine karşı gülünç düşmekten korkar, bir yandan da devlet büyüklerinin gözüne girmeye çabalarken, "ortalama Fransız" küçük burjuva söyleminin tipik örneğini sergiledi.

Böylece, yaşadığı deneyimin gerçek nitelikleri bu kibirli küçümsemeye kurban gitti. Bu söylemin tonu, daha ilk sayfada, toprakların işlenmemesinin nedenini "çalışmaktansa yoksul yaşamayı yeğleyen insanların tembelliği"ne bağlamasıyla belli olur. Bu gözlem, öteden beri Batı'nm Doğu'yla ilgili düşüncelerinin temel ve vazgeçilmez öğesini oluşturmuştur. Bunu izleyen düşünce çok yalındır: Batı ölçütleriyle açıklanamayan, hatta "mantıksal açıdan" öyle olması gerektiği halde Batı ölçütlerine uygun düşmeyen her şey kötü ve gülünçtür. Isfahan bahçelerine önem vermez, çünkü onlar Versailles'ın bahçelerinden farklıdır. Isfahan da büyük bir köyden başka bir şey değildir, çünkü orada evler bahçelerle çevrilidir. Sokaklar düz çizgi halinde uzanmamakta ve "bu durum göze hiç hoş görünmemektedir." İran'daki çiçekler beş para etmez, çünkü gülden başka çiçek yoktur. Ve İranlılar hakkında, "biraz yağız olmakla birlikte yakışıklıdırlar" yargısı dahil, yapıtında bunlara benzer sayısız harcıâlem görüşe rastlanır.

Bu açıdan bakıldığında, toplumsal ve dinsel gelenekler elbette herhangi bir yapıdan ve iç tutarlılıktan yoksun "gülünç boş inançlara" dönüşür. Bütün bunlar metinlerdeki bilgilerin varlığını şükranla karşılayan günümüz okurlarına önemsiz gelebilir. Ne var ki, Batı düşüncesinde Doğu imgesini her düzeyde oluşturan, işte bu türden betimlemelerdir; dahası, Tavernier bu tür betimlemeler yapan tek kişi de değildir. Yazar, İran İmparatorluğu'nun siyasal yapılarını anlatmaya koyulduğunda iş daha da ciddileşir. Tavernier'nin gözünde Safevilerin tarihi bitip tükenmeyen bir dizi keyfî ve nedensiz zulümden ibarettir. İran tarihi yerine, şahların birbirini izleyen sefahat âlemlerinden önce, sefahat âlemleri esnasında ve sonrasında işledikleri cinayetler anlatılır. Tavernier'nin bu konuda verdiği bilgiler

doğru da olabilir; ama konuyu aydınlatmaktan uzaktır. Eğer unvanların ve görevlerin sıralanmasını bir kenara bırakırsak, ne bu şiddetin nedenlerini, ne de imparatorluğun en temel yapılarını incelemeye yönelik hiçbir merak izine rastlamayız. Bu imparatorluk gelirlerini nereden sağlıyor? Yönetim sistemi nasıl işliyor? Bunlara yanıt yok; dahası, soru da yok. Beşinci kitabın 9. bölümü şöyle başlıyor: "İran yönetimi bütünüyle despotçadır ve Şah, hiçbir meclise ya da Avrupa'mızda alışılmış başka yöntemlere bağlı olmaksızın, uyruklarının canı ve malı üstünde mutlak hak sahibidir. Krallığının ileri gelenlerini, canının istediği gibi öldürtebilir ve devlet erkânı bunun nedenini sorma cesaretini bile gösteremez. Dolayısıyla, dünyada İran şahından daha mutlakıyetçi bir kralın bulunmadığı rahatça söylenebilir." Daha sonra örneklere geçiliyor; hepsi bu kadar. Okura şu bildik çağrı yapılıyor gibidir: "Halimize şükredelim."

Bugün Tavernier'nin, o günkü İran'ın siyasal ve yönetimsel yapısına ilişkin olarak bize öğretebileceği hiçbir şey yok. Bu konuda birçok başka kaynak var. Ne var ki asıl sorun, "Doğu despotizmi" fikrinin ve bundan kaynaklanan Batı'nın üstünlüğü düşüncelerinin üzerinde yükseldiği temellerden birini de Tavernier'nin yazdıklarının oluşturmasıdır. Batı, daha Rönesans'tan başlayarak, Antikçağ serabının kurbanı olmuştur. Elindeki kitapta Atikçağ'ın parlaklığını okuyan, sonra bunları yerinde görmeye gittiğinde, harabelerin sefil köylülerle çevrildiğini gören Batılı aydın kişi, buralar bugün eğer bu hale gelmişse suçun barbarlarda, Türklerde, Araplarda ve diğerlerinde olduğu; gasp edilen ve kötü yönetilen bu mirasın Antikçağ "değerlerinin" emanetçisi Batı'nın hakkı olduğu sonucuna "mantıksal olarak" varıyordu. Tavernier'nin yaptığı türden incelemeler, çıkarılan bu sonuçları pekiştirmekteydi.

Bu bağlamda, Tavernier'nin yapıtı bize Montesquieu'yü ve onun *Lettres Persanes* yapıtını hatırlatıyor, bu kitabın *Les six voyages*'ten yararlandığını anımsıyoruz. [Kitabın kahramanı] Uzbek'in izlediği güzergâh, Tavernier'nin Isfahan'dan yola çıkarak, Revan, Erzurum ve Tokat'tan geçerek İzmir'e ulaştığı güzergâhla aynıdır. Burada Montesquieu üzerine bir inceleme yapmak söz konusu değil kuşkusuz, sadece doğrudan Tavernier'nin metninden kaynaklanan bazı noktalara değinilecek.

Tavernier'den aktarılanların hemen hepsi *Lettres persanes*'ın 9. mektubunda yer almaktadır: Mektupta Uzbek İzmir'e geliyor, Osmanlı topraklarını aşarken edindiği izlenimlerini dostuna anlatıyor. "Tokat'tan İzmir'e kadar adından söz etmeye değer bir tek kent bile yok. [...], meydanlar yıkılmış, kentler ıssız, kırsal kesimler çevreden kopuk, toprakların ekilip biçilmesi ve ticaret bütünüyle boşlanmış [...]. Toprakları işleyen Hıristiyanlar, paraları toplayan Yahudiler bin bir çeşit şiddetle karşı karşıya."

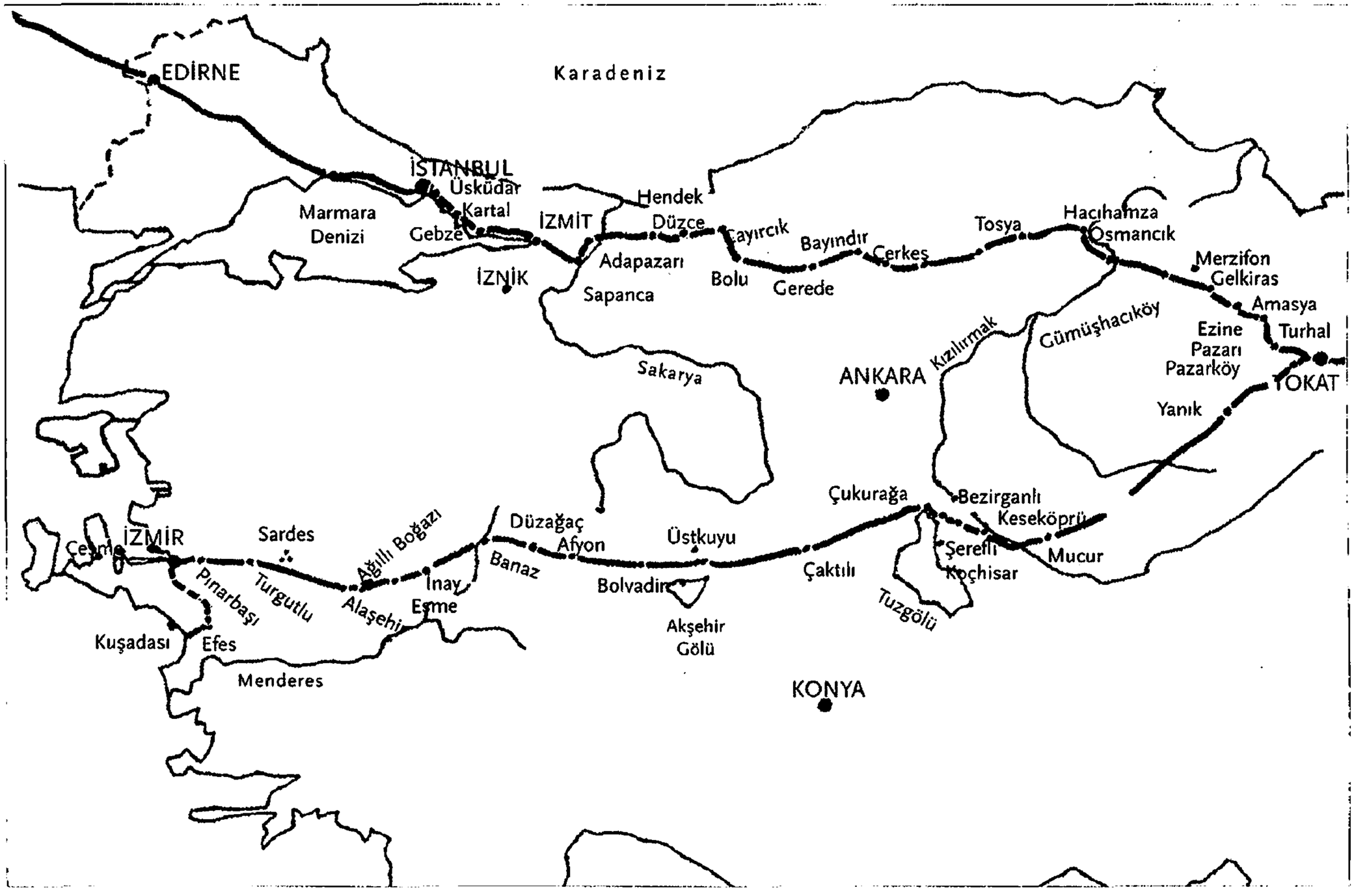
Kırsal kesimlerin perişanlığına ilişkin gözlemler doğrudan doğruya Tavernier'den aktarmadır. Bu gözlemlere Montesquieu, güzergâhlarda kentlere rastlanmaması gözlemini ekliyor; bu durum, kervanların bâc ödememek için kentlerden uzak durması olgusunun sonucudur. Yalnızca Hıristiyan köylülere yönelik şiddete gelince, o sırada bu fikir kendine yeni yeni yol açmaya başlamaktadır ve 19. yüzyılda "büyük devletlerin Hıristiyan azınlıkları koruma hakkı" noktasına varacaktır. Gerçekte, Anadolu'daki ayaklanmalar sırasında [Müslüman, Hıristiyan] herkesin aynı şiddetle karşılaştığı söylenebilir.

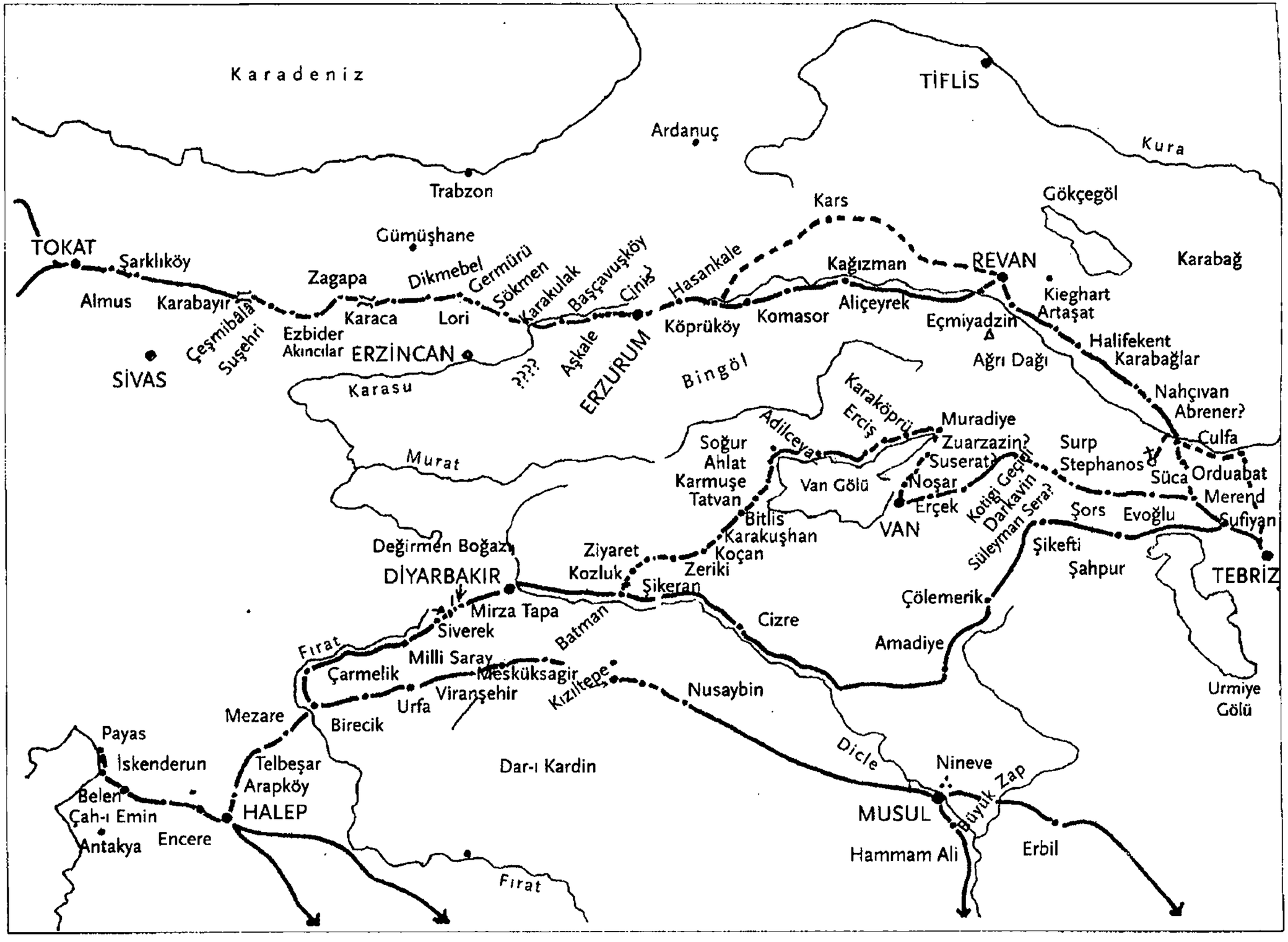
"Bu barbarlar sanatları öylesine boşladılar ki, diye sürdürüyor Montesquieu, askerlik sanatını bile ihmal ettiler. Avrupa ulusları her gün kendilerini geliştirirken, onlar eski cehaletleri içinde debeleniyor [...]. Boydan boya aştığım bu geniş ülkede, zengin ve güçlü bir kent olarak sadece İzmir'i gördüm [Tavernier'nin bilgilerinin burada da devreye girdiği görülüyor]; İzmir'i bu hale getiren de gene Avrupalılardır, diğer kentlere benzememesinin nedeni Türkler değildir. İşte, sevgili Rustan, iki yüzyıla varmadan bazı fatihlerin zaferlerine sahne olacak bu imparatorluk hakkında, sana gerçeğe uygun bir görüntü." Bütün bu ifadeler yinelene yinelene kehanetlere dönüşecek ve öngörülen sürenin sona ermesine iki yıl kala, 1919'da (*Lettres persanes* 1721'de yayınlandı), Yunan orduları İzmir'e çıkarken dönemin resmi propagandası Montesquieu'nün bu sözlerinin daha yüksek sesle telaffuzu olacaktır.

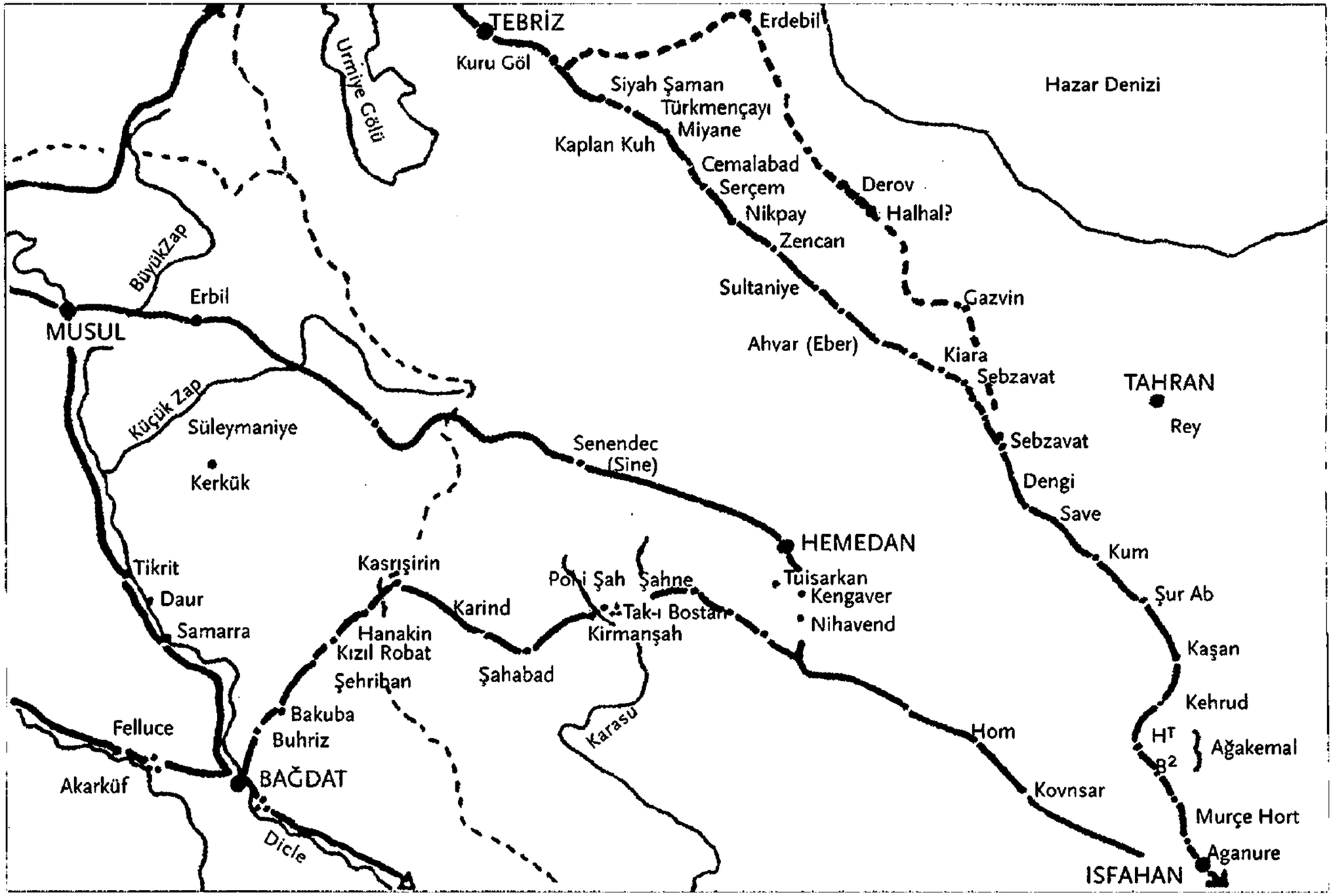
Son noktayı koymak için, Tavernier'nin kitabının günümüzde ne gibi bir yararı olabileceğine ilişkin başlangıçta ortaya attığımız soruya geri dönecek olursak, verilecek yanıt basittir. Kitap, etnikmerkezcilikten arındırılmış çıplak bilgiler açısından son derece ilginçtir. Ne var ki, etnikmerkezcilik iki yanı keskin bir kılıçtır. Eğer seyyahların, başka bir deyişle anlatılan

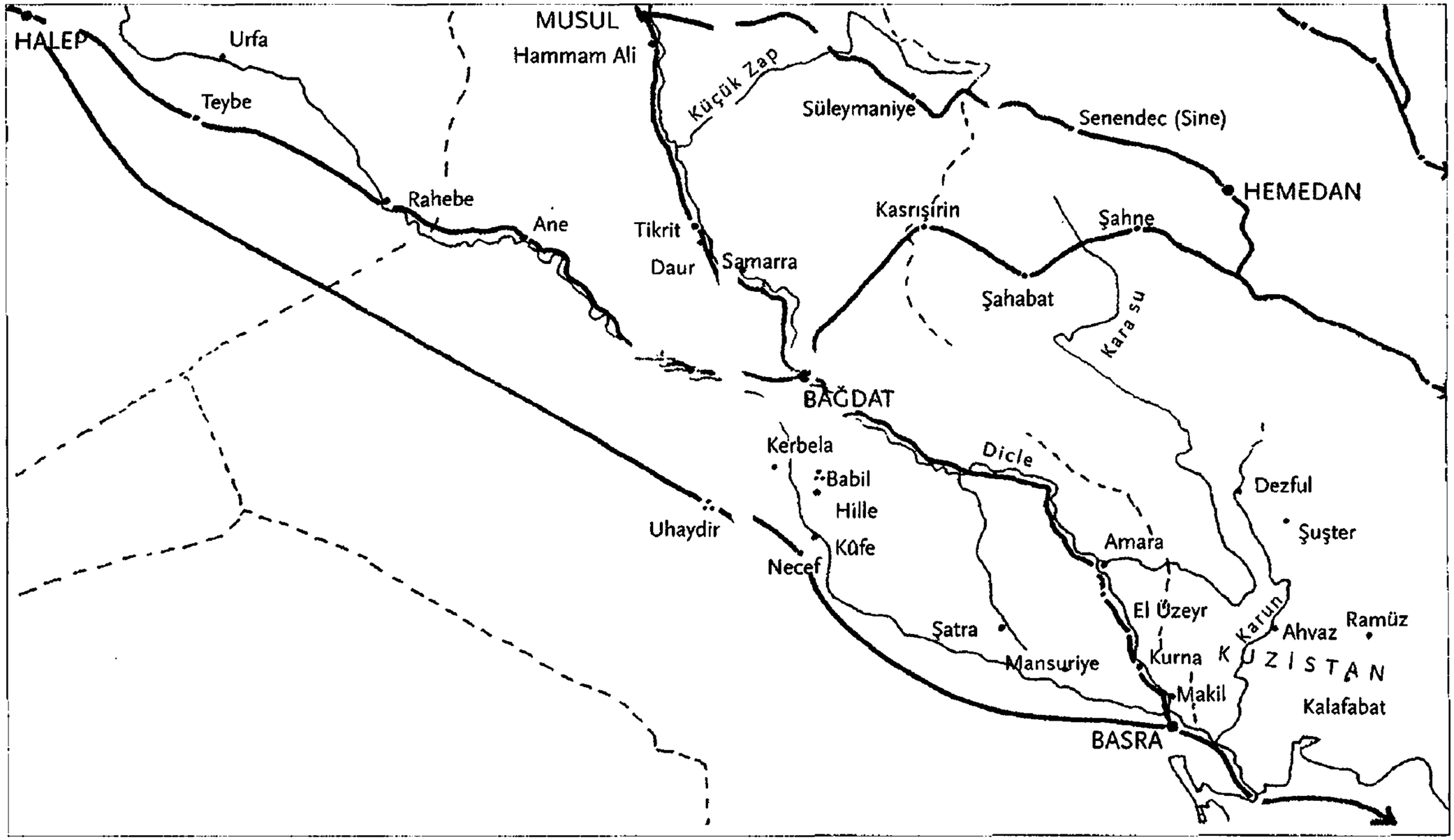
topluma yabancı kişilerin verdikleri bilgiler özel bir önem taşıyorsa, bunun nedeni aynı bilgilerin o toplumun kendi belgelerinde yer almamasıdır. Bu durum, aktarılan bütün bilgilerin dışardan geldiği için yanlış olduğu noktasına vardırmamalıdır. Çünkü, bir yandan, bu toplumlarda bilgi; geleneksel olarak, şu ya da bu olgu ya da durumu yazılı olarak belirtmeyi kendi çıkarları açısından yararsız ya da zararlı sayılabilen bir grubun tekelindedir; öte yandan bu toplumlardan çıkan modern araştırmacılar, Batı'nın onlara kendi geçmişleriyle ilgili olarak yansıttığı imgenin tuzağına düşerek bu geçmişi değişmez kabul edebilir ve günümüzdeki gelişmelere ters düşen bütün bilgileri reddedebilirler. Oysa geleneksel olarak nitelenen toplumlar, özellikle de karmaşık toplumlarsa, sanıldığından çok daha hızlı değişirler. 17. yüzyılın Safevi toplumuyla 19. yüzyılın Kaçar toplumu arasındaki fark, ikinci toplum günümüzdeki gelenekçilik imgesine çok daha yakın olduğu için, son derece önemlidir. Dış görünüşle ilgili bir örnekle devam edersek: hem Tavernier hem de Chardin İranlıların canlı renkli giysilere eğilim duyduklarını ısrarla vurguluyorlar. İran'ı 19. yüzyılın başlarında ziyaret eden Dupré ve Gardane ise bu metinleri anımsayacak ve kendi devirlerindeki giysilerin kasvetli renkleri karşısında şaşkınlığa düşeceklerdir. Aynı biçimde, Tavernier'nin anlattığı Kum kentinde yapılan boğa güreşi, bu kentin günümüzdeki bağnazlığıyla karşılaştırılacak olursa, bütünüyle inanılmaz gelebilir. Bu durum, elinizdeki baskının provalarını okuyan İranlıları çok şaşırtmıştır. Oysa çözüm, bu anlatıyı düpedüz uydurma olarak niteleyip reddetmekte değildir. Seyahatnameleri hâlâ güzel günler bekliyor; iş ki önyargılardan arınmış bir okumayla, art arda gelen hoşgörüsüzlük yüzyıllarının bu anlatıları mahkûm ettiği prangalardan onları kurtaralım.

HARİTALAR

EDİRNE
Karadeniz
İSTANBUL
Üsküdar
Kartal
Marmara
Denizi
Gebze
İZMİT
İZNİK
Hendek
Düzce
Tayırcık
Bayındır
Çerkeş
Tosya
Hacıhamza
Osmancık
Merzifon
Gelkiras
Amasya
Turhal
TOKAT
Yanık
Adapazarı
Sapanca
Bolu
Gerede
Sakarya
ANKARA
Kızılırmak
Gümüşhacıköy
Ezine
Pazarı
Pazarköy
Çukurağa
Bezirganlı
Keseköprü
Şereflı
Koçhisar
Mucur
Çaktılı
Tuzgölü
Düzağaç
Afyon
Üstkuyu
Bolvadin
Akşehir
Gölü
Banaz
İnay
Eşme
Ağıllı Boğazı
Alaşehir
Sardes
İZMİR
Çeşme
Pınarbaşı
Turgutlu
Kuşadası
Efes
Menderes
KONYA

Karadeniz
TİFLİS
Ardanuç
Kura
Trabzon
Gümüşhane
Kars
Gökçegöl
TOKAT
Sarklıköy
Hasankale
Kağızman
REVAN
Karabağ
Zagapa
Dikmebel
Germürü
Sökmen
Karakulak
Başçavuşköy
Cinis
Almus
Karabayır
Karaca
Lori
Köprüköy
Komasor
Aliçeyrek
Kieghart
Artaşat
Çeşmibâla
Suşehri
Ezbider
Akıncılar
ERZİNCAN
Eçmiyadzin
Halifekent
Karabağlar
SİVAS
Karasu
????
Aşkale
ERZURUM
Ağrı Dağı
Bingöl
Karaköprü
Nahçıvan
Abrener?
Erciş
Muradiye
Adilceva
Soğur
Ahlat
Karmuşe
Tatvan
Van Gölü
Zuarzazin?
Suserat?
Surp
Stephanos
Culfa
Süca
Orduabat
Merend
Şufiyan
Murat
Noşar
Erçek
Kotigi Geçidi
Darkavin
Süleyman Sera?
Şors
Evoğlu
Bitlis
Karakuşhan
VAN
Değirmen Boğazı
Ziyaret
Koçan
Şikefti
Şahpur
TEBRİZ
DİYARBAKIR
Kozluk
Zeriki
Şikeran
Çölemerik
Mirza Tapa
Siverek
Cizre
Batman
Fırat
Milli Saray
Çarmelik
Meskûksagir
Amadiye
Urfa
Viranşehir
Kiziltepe
Nusaybin
Urmiye
Gölü
Mezare
Birecik
Payas
İskenderun
Telbeşar
Arapköy
Dar-ı Kardin
Dicle
Nineve
Beleri
Çah-ı Emin
HALEP
MUSUL
Büyük Zap
Antakya
Encere
Hammam Ali
Erbil
Fırat

TEBRİZ
Erdebil
Kuru Göl
Urmiye Gölü
Hazar Denizi
Siyah Şaman
Türkmençayı
Miyane
Kaplan Kuh
Cemalabad
Serçem
Nikpay
Zencan
Derov
Halhal?
Sultaniye
Gazvin
Ahvar (Eber)
Kiara
Sebzavat
TAHRAN
Rey
Sebzavat
Dengi
Save
Kum
Şur Ab
Kaşan
Kehrud
Ağakemal
Murçe Hort
Aganure
ISFAHAN
HEMEDAN
Tuisarkan
Kengaver
Nihavend
Hom
Kovnsar
Poli Şah
Şahne
Tak-ı Bostan
Kirmanşah
Karasu
Karind
Şahabad
Kasrışirin
Hanakin
Kızıl Robat
Şehriban
Bakuba
Buhriz
BAĞDAT
Felluce
Akarküf
Dicle
Tikrit
Daur
Samarra
Kerkük
Süleymaniye
Küçük Zap
Büyük Zap
Erbil
MUSUL
Senendec
(Sine)

HALEP
Urfa
Teybe
Rahebe
Ane
MUSUL
Hammam Ali
Küçük Zap
Süleymaniye
Senendec (Sine)
HEMEDAN
Kasrışirin
Şahne
Tikrit
Daur
Samarra
Şahabat
Kara su
BAĞDAT
Kerbela
Babil
Hille
Kûfe
Necef
Uhaydir
Dicle
Dezful
Şuşter
Amara
El Üzeyr
Karun
Ahvaz
Ramüz
Şatra
Mansuriye
Kurna
KUZISTAN
Makil
Kalafabat
BASRA

Birinci Kitap

Paris'ten yola çıkıp
Türkiye'nin kuzey eyaletlerinden geçerek
İran'ın başkenti Isfahan'a gidebilmek için
izlenebilecek yollar üstüne

Birinci Bölüm

Fransa'dan Asya'ya ve Genellikle Isfahan'a Hareket Edilen Diğer Yerlere Ulaşmak İçin İzlenebilecek Yollar

Asya'da seyahatler, Avrupa'daki gibi ne her saatte ne de aynı kolaylıkta yapılıyor. Her hafta kentten kente ve eyaletten eyalete giden arabalar yok ve ülkeler Avrupa'dan çok farklı. Asya'da ya iklim ve toprak özellikleri, ya da çalışmaktansa yoksul yaşamayı yeğleyen insanların tembelliği nedeniyle hiç işlenmemiş ve ıssız yerlere rastlanıyor. Su bulunmadığı ve Arapların saldırıları yüzünden geçilmesi tehlikeli olan, ama yine de aşılması gereken geniş çöller var. Asya'da ne düzenli barınaklar ne de yolcuları barındırma ve onlara iyi bakma kaygısı güden hancılar bulunuyor. En iyi barınağınız –özellikle de Türkiye'de– taşıdığınız çadırdır, hancılarınız ise iyi kentlerden satın aldığınız yiyeceklerle yemeğinizi hazırlayan hizmetkârlarınızdır. Onlara ya kırların ortasında ya da hiçbir kervansarayı olmayan kentin bir yerinde çadırınızı kurdurursunuz. Hatta, yumuşak havalarda, ne güneş ne de yağmur olduğunda çadırdan da vazgeçilebilir. Türkiye'dekilere oranla çok daha sık ve rahat olan İran'daki kervansaraylarda size yiyecek sağlayan kişiler var ve önce gelenler daha iyi yerlerde barınıyorlar. Kaldı ki, bütün Türkiye kalabalık çeteler halinde gezen, yollarda tüccarları bekleyen eşkıyalarla dolu: Bu çeteler, kendilerini yolcu kafilesinden daha güçlü hissettiklerinde onları soyarlar ve çoğunlukla da canlarını alırlar; İran'da böyle bir korku yok: Burada yolcuların rahatını sağlamak için iyi bir düzen kurulmuş. Katlanacakları bütün bu zahmetler ve bu tehlikeler yüzünden, yolcular İran'a ve Hindistan'a giden kervanlara katılmak zorunda kalıyorlar; bu kervanlar da ancak belli zamanlarda, belli yerlerden kalkıyor.

Zaten kervansaraylarla birlikte betimleyeceğim bu kervanlar İstanbul'dan, İzmir'den ve Halep'ten yola çıkıyor; İran'a gitmek isteyenler ister kervanlara katılsınlar, ister bir rehberle birlikte yalnız yolculuk etme macerasına atılsınlar (bir kez bunu yapmıştım), bu üç kentten birine gitmek zorunda. Paris'ten hareket edip bu üç kente gitmek için tutulabilecek yolları aşağıda bulabilirsiniz.

Karadan ve denizden gidilebilen İstanbul'dan işe başlayacağım; bu iki yoldan hangisini seçmiş olursanız olun, iki güzergâh var. Birincisi kara yolu; yalnızca şunu belirtmek istiyorum, eğer Viyana'ya gelmişseniz Paris-İstanbul yolunu yarılamışsınız demektir. İkinci yol daha az yeğlenen yoldur, ama aynı zamanda da daha meşakkatsiz ve daha tehlikesiz olandır; çünkü bu yolda seyahat edebilmek için imparatorun pasaportuna gerek yoktur (üstelik bu pasaport da kolay verilmez); dahası, Marsilya ya da Livorno'dan gemiye bindiğinizde karşılaşabileceğiniz, Tunus ya da Cezayir ya da başka yerlerin korsanlarına rastlama tehlikesi de yok. Bu yolu izlemek için, önce Venedik'e, oradan da Ancona'ya gitmek gerekir. Ancona'dan her hafta Ragusa'ya[1] birçok barça[a] kalkar. Oysa Venedik'ten Ragusa'ya çok az tekne kalkar. Ragusa'dan Arnavutluk'un liman kenti Durazzo'ya[2] kadar kıyı boyunca ilerlenir ve Durazzo'dan sonra karayoluyla devam edilir. Durazzo'ya üç günlük uzaklıktaki Elbasan'dan[b] ve bu sonuncu kente aynı uzaklıkta bulunan Manastır'dan[3] geçilir; Manastır'dan sonra, soldaki yoldan devam edilerek Sofya ve Filibe'den[4] ya da sağdaki yoldan devam edilerek Manastır'a üç günlük ve Edirne'ye[5] on günlük yoldaki İnguischer'den[6] geçilir; Edirne'den sonra, Silivri'den[7] geçilerek beş günde İstanbul'a varılır.

Bu sonuncu güzergâhın yarısı denizden, yarısı karadan geçer. Ne var ki, bütünüyle denizyolunu kullanan, iki denizin bir yarımada haline geldiği İtalya'nın –antikçağdaki ayrımla– üstünden ve altından geçen iki güzergâh daha vardır. Venedik'ten gemiye binilir ve korsanların hiç girmediği körfez boyunca yelken açılarak Avrupa'nın en güney noktası olan Matapan[c] burnu dolaşılarak Ege adalarına ulaşılır. Diğer yol, sık sık Levant'a giden gemilerin kalktığı Marsilya'dan ya da Livorno'dan geçer. Korsanlara karşı daha güvende olabilmek için, genellikle ilkbaharda ve sonbaharda Livorno'ya uğrayan iki donanmadan –İngiliz ya da Hollanda donanması– birinin geçişini beklemek gerekir; bu iki donanmadaki her gemi, gideceği yere göre Mora'nın karşısında donanmadan ayrılır. Esen rüzgârlara bağlı olarak, bu donanmalar ya Elbe ile İtalya arasından ve Messina deniz fenerinin

a Barça: Ortaçağda kullanılan yelkenli ve kürekli tekne. –ed. n.

b Metinde Albanopoli.

c Tainaron burnu adıyla da bilinir –ç.n.

önünden geçerler, ya da, kimi zaman, Sardinya ve Sicilya'nın güneyinden, açıktan geçerek Malta adasına ulaşırlar. Böylece Kandiye'yi[8] görünceye kadar, İstanbul, İzmir ve Halep'e üç günlük uzaklıktaki İskenderun yolu aynıdır; sonuç olarak, İran'a gidebilmek için mutlaka Asya'daki bu üç kentten birine ulaşmak gerekir.

Kimileri, İskenderiye, Kahire ve Dimyat üzerinden Mısır yolunu yeğlerler. Dimyat'tan sık sık Yafa'ya ya da yakınındaki Akkâ'ya giden barçalar kalkar. Buradan da Kudüs'e ve Şam'a, oradan da –daha sonra söz edeceğim– Bağdat'a veya Babil'e geçerler.

Donanmaların kalkmasını beklemek istemiyorsanız ve korsan korkusuyla tek başına yola çıkan bir gemiye binme serüvenine atılmak niyetinde de değilseniz, kıyıdan uzaklaşmadan ve her gece uyumak için karaya çıkarak Livorno'dan Napoli'ye, Napoli'den de Messina'ya giden bir çektiriye binebilirsiniz. Bu güzergâhı da denedim ve Messina'dan, güzel antikçağ kalıntılarının bulunduğu Siracusa'ya geçtim. Burası bir yeraltı kenti gibi: Kentin oldukça yakınında kazılmış büyük bir kaya var; kayanın altında alçak sesle konuşan birinin sözlerini yukarıdaki işitebiliyor. Bu kayaya "Tiran Dionysios'un kulağı"[9] deniyor, çünkü Dionysios bu kayanın üstünde durduğunda kendisiyle ilgili söylenenlerin hepsini ve buraya hapsettirdiği Siracusa ileri gelenlerinin önerilerini rahatça işitiyormuş. Siracusa'nın bütün Sicilya'ya hükmettiği ve Siracusa'nın gücünü kıskanan Yunanistan'ın onunla savaştığı günlerden geriye hiçbir şey kalamamış; ne var ki, toprakları hep verimli: Burada leziz ürünler yetiştiriliyor ve Malta kadırgaları çoğunlukla yiyeceklerini buradan alıyorlar. Kentin yanı başında güzel bir Kapusen manastırı bulunuyor; manastırdan çıktıktan sonra çok yüksek iki kaya arasında yarım saat kadar yürünebilir; hepsi de bahçeli küçük hücrelerin sığabileceği kadar geniş yamaçları var bu kayaların. Din adamları kimi zaman bu hücrelerde inzivaya çekilebiliyorlar ve bu inziva yeri rastlanabilecek en hoş yerlerden biri. Siracu-

1 Günümüzde Dubrovnik (Yugoslavya).
2 Arnavutluk'ta Draç.
3 Günümüzde Bitola (Yugoslav Makedonyası).
4 Philippopoli; günümüzde Plovdiv (Bulgaristan).
5 [Metinde Andrinople.] Burada, Filibe'den gelen kuzey yoluyla güney yolu birleşir.
6 Burasının hangi kent olduğu saptanamadı.
7 Bizans döneminde Selymbria.
8 Girit adasındaki bu kentin günümüzdeki adı İraklion'dur. Eskiden adanın bütünü de aynı adla (Kandiye) anılmaktaydı.
9 Eski taşocakları günümüzde de kentin turist çeken başlıca yerlerinden biridir.

sa'dan, yiyecekle dolu olarak dönen kadırgalardan biriyle Malta'ya gittim; burada Levant'a gidecek bir gemi beklemek gerekiyordu.

Bazı özel seyahat anlatılarına sıra geldiğinde, İzmir'e ve İskenderun'a yaptığım bu deniz yolculuğunu daha ayrıntılı anlatacağım. Asya'ya girmenin ve İran'ın başkenti Isfahan'a giden yollara düşmenin tam zamanı.

İkinci Bölüm

Yazarın İlk Gezisinde Kullandığı İstanbul-Isfahan Güzergâhı Üstüne

İstanbul'dan İran'a pek ender kervan kalkar; ne var ki, Bursa'dan her iki ayda bir kalkan bir kervan mutlaka var. Bitinya'nın merkezi olan Bursa, İstanbul'a en çok üç günlük yolda, ya da biraz daha uzakta. Bu iki yol, Bursa'ya iki günlük uzaklıktaki Sapanca'da birleşiyor; bu nedenle, İstanbul-Isfahan yolunu anlatmam yeterli olacak. Bu seyahat ya ilk seyahatimde yaptığım gibi deve kervanıyla, ya da iyi atlara binmiş, iyi silahlanmış on-on iki kişilik bir grupla yapılır.

İstanbul'dan karşı yakadaki Üsküdar'a[1] geçilir ve günün geri kalan bölümünde seyahat için gerekli malzemeler tamamlanmaya çalışılır. Eğer İstanbul'da unutulan bir şey varsa, yol kısa olduğundan almak için geri dönülebilir.

Üsküdar'dan yola çıkıldığında, seyahatin ilk günü çok hoştur: Mevsim bahar ise çiçeklerle kaplanmış güzel kırlardan geçilir. Önceleri belli bir süre yolun iki yanında güzel mezarlar ve mezar taşları görülür; mezar taşlarına bakarak mezarın bir erkeğe mi, yoksa bir kadına mı ait olduğu anlaşılabiliyor: Erkeklerin mezar taşlarımn tepesinde bir sarık, ötekilerde ise bu ülkede kadınların taktığı başlıkları anımsatan bir biçim var. O gece Bitinya'da bir köy olan Kartal'da, ertesi gün Annibal'in mezarının ünlü kıldığı eski Libyssa'nın bulunduğu Gebze'de[2] yatılır. Burada iki kervansaray ve çok güzel iki çeşme var.

Üçüncü gün, birçok insanın eski Nikaia olduğunu sandığı İznik'e[3] varılır: Kentin bir bölümü bir tepenin eteğinde, diğer bölümü denize kadar uzanan bir ovada kurulmuş; deniz, kentin bulunduğu noktada İznik körfezi adı verilen bir girinti yapar. Limanda kesme taştan iki büyük dalgakıran ve duvarlarla kapatılmış, askeri tersaneye çok benzeyen üç büyük kapalı alan var. Buradaki büyük dehlizlerde, ev ve kadırga yapımında kullanılan yontulmuş keresteler görülüyor. Kentin çev-

1 Asya'ya giden kervanların ya da ordunun hareket noktasıdır burası. Tokat'a kadar olan konaklama yerleri için harita 1'e bakınız.

2 Tavernier'den sekiz yıl sonra (1640) aynı güzergâhı kullanan ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi büyük bir kervansaraydan söz ediyor. Adı geçen Annibal'in mezarı kentin doğusundadır.

resinde av hayvanı bol olduğundan ve topraklarında eşsiz meyveler, çok güzel şaraplar üretildiğinden, Sultan Murad[4] yörenin en güzel yerine, hem deniz hem de kır manzaralı bir saray yaptırdı. Kentin büyük bölümüne yayılmış Yahudilerin ticaretini yaptıkları başlıca mallar buğday ve kereste. Rüzgâr elverişli olduğunda, İstanbul'dan İznik'e yedi-sekiz saatte gidilebilir ve yol tehlikeli değildir.

Dördüncü gün, Şabanci gölü kıyısında küçük bir kent olan ve iki kervansarayı bulunan Şabanci'de[5] durulur. Gölün başlangıcından kente kadar, kimi zaman dağda, kimi zaman göl kıyısında (kimi yerde at karnına kadar suya girmek zorunda kalır) olmak üzere yaklaşık iki mil yürünür. Gölün çevresi asla on milden fazla değildir ve gölde bol miktarda büyük balık avlanır: Burada, üç meteliğe iki buçuk ayak büyüklüğünde bir turnabalığı satın aldım. Birçok Türk padişahı bu gölden körfeze kadar bir kanal açtırmaya niyetlenmiş: Böylece, gölün çevresindeki dağlardan elde edilen keresteler İstanbul'a daha kolay taşınabilecekmiş. Bir mucize sonucu eceliyle ölen ve yerine oğlu geçen sadrazam birkaç yıl daha yaşayabilseydi,[6] anısını Osmanlı İmparatorluğu'nda ebediyen canlı kılacak muhteşem onarım çalışmaları arasına kuşkusuz bu güzel eseri de katacaktı.

Olayları az sözle anlatabilmek için, okuru dolaştıracağım bütün yerlerin –kötü hava, eşkıyalarla karşılaşmamak için yolu dolandırmak gibi herhangi bir engelleme olmaması koşuluyla– deve kervanıyla birer günlük uzaklıkta olduğu konusunda okuru uyarıyorum.

Sapanca'dan sonra, akşam, Zakarat[7] adı verilen oldukça büyük bir ırmağın kıyısında konakladık. Irmak kuzeye doğru akıyor ve Karadeniz'e dökülüyor. Bir tahta köprü aracılığıyla ırmağı aştık ve birçok balık tuttuk. Bu yörede ne köy ne de kervansaray var, ama ırmağa bir mil uzaklıkta, halkının çoğu Ermeni olan ve Ada[8] adı verilen

3 Burada, gerçekten eski Nikaia olan, ama yaklaşık yüz kilometre kadar daha güneybatıda bulunan ve aynı adı taşıyan gölün kıyısında bulunan İznik ile, eskiden Nikomedia, günümüzdeyse İzmit adıyla anılan ve aynı adı taşıyan körfezin kıyısında bulunan kent birbirine karıştırılmış; Tavernier'nin ziyaret ettiği İzmit'tir. Evliya Çelebi'ye göre kentte üç bin beş yüz ev ve yirmi üç mahalle vardır ve bu mahallelerden üçü Hıristiyan, biri Yahudi mahallesidir.

4 IV. Murad (1623-1640). Saraydan Evliya Çelebi de söz ediyor.

5 Sapanca. Kentte bin ev ve 16. yüzyılda vezirlerin yaptırdığı iki büyük han var.

6 Burada sözü edilen, 1656'dan beri sadrazamlık yapan, 1661'de ölen Köprülü Mehmed Paşa'dır. Ne var ki, söz konusu tasarı daha eski olmalı, çünkü 1640'ta buradan geçen Evliya Çelebi de aynı tasarıdan söz etmiştir.

7 Sakarya. Evliya Çelebi, "bir tahta köprüyle Sakarya'nın üstünden geçtik" diyor.

büyük bir kent bulunuyor. Oraya adam göndererek çok güzel şaraplar ve gerekli olan soğuklukları aldırdık.

Bu ırmaktan sonra, ertesi akşam yattığımız ve seçebileceğimiz dört kervansaray bulunan Kankoli'ye[9] gitmek için bataklıklar arasında, tahta köprüler üstünde ve şoselerde hemen hemen bütün gün yürüdük.

Daha sonra, iki kervansaraylı küçük bir köy olan Düzce Pazar[10] gelir. İşte bundan sonra geçilen yerler:

Carguesslar,[11] Çerkezlerin *burunbalığı* (uzun burunlu balık anlamında) adını verdiği bir çeşit balığın avlandığı küçük bir ırmağın kıyısında yer alan ve bir kervansarayı bulunan büyük bir köy. Bu balık alabalıklar gibi benekli, ama daha lezzetli ve halk tarafından da daha çok beğeniliyor.

Poia ya da Polis,[12] dağların eteklerinde kurulmuş, halkının çoğu Rum olan bir kent. Söz konusu dağlar çok yüksek ve iki günlük yürüyüş uzunluğunca devam ediyorlar. Bizdeki köknarlara benzeyen, hepsi de düz ve yüksek her çeşit ağaçla dolu; birçok sel yatağı dağı aşıyor; eğer Sadrazam Köprülü'nün yaptırdığı köprüler olmasa bu sel yataklarını aşmak çok güç olurdu. Bütün bu dağlar gibi, yörenin toprakları da çok yumuşak: Eğer gene aynı sadrazam bu dağlarla İstanbul arasındaki bütün yollara taş döşetmemiş olsaydı, büyük yağmurlardan sonra ya da karların erimesinden sonra atların buralardan geçmesi olanaksızlaşırdı. Bu döşeme işi, ancak çok büyük para harcanarak yapılmış olmalı: çünkü taşları çok uzaktan getirmek gerekmiştir ve buradaki dağlarda bir tek çakıltaşı bile bulunmaz. Buralarda tavuk iriliğinde ve çok lezzetli çok sayıda güvercine rastlanıyor: Onlara ateş edip avlayarak eğlendikten sonra iki gün boyunca çok lezzetli etler yedik. Kentle dağlar arasında, yaklaşık iki mil boyunca devam eden çok güzel bir ova var; ovadan sonra, bu ovayı kat eden ve onun verimliliğine büyük katkıda bulunan bir ırmağı geçtik. Bu-

8 Sakarya ilinin merkezi Adapazarı.

9 Tavernier'nin söylediği adın nereye ait olduğunu çözmek olanaksızsa da, burası, bütün güzergâhlar için zorunlu konaklama yeri olan küçük Hendek kenti olabilir. Tavernier'nin Gebze'den beri izlediği yol, günümüzde İstanbul'u Ankara'ya bağlayan ulusal karayoludur. Bataklıktan ve tahta köprüden Evliya Çelebi (1640) ve Ainsworth (1838) da söz etmiştir.

10 Düzce Pazar, Ainswort'un buradan geçtiği sırada en çok yirmi haneli bir köydü. Günümüzde Düzce kenti.

11 17. yüzyıldaki yol Düzce'den sonra bugünkü yoldan ayrılıp, Melen suyu boyunca kuzeydoğuya doğru çıkıyordu. Burada adı geçen köyün hangisi olduğunu kesin bir biçimde belirlemeye olanak yoktur, ama herhalde bugün Melen çayının üzerinde bulunan Çayırcık köyüyle aynı yerde veya onun yakınındaydı.

12 Bolu'da Tavernier yeniden günümüzdeki yola ulaşıyor. Ainsworth'a göre 19. yy'ın başında, kentin nüfusu, üç bini Hıristiyan olmak üzere on bindi.

rası eşsiz bir arazi, yaşamak için gerekli her şeyin üretilmesini sağlıyor. Yolun her iki yanında yirmiyi aşkın büyük mezarlık saydım. Mezarlarını yol kenarlarına yaptırmak Türklerin geleneği, çünkü yoldan geçenlerin ölülerin ruhlarına dua ettiklerine inanıyorlar. Her mezarda, yarısı toprağa gömülmüş bir mermer sütun var; bu mermerlerin çok farklı renklerde olmasından, eskiden Bolu ve çevresinde çok sayıda güzel Hıristiyan kilisesinin bulunduğu kestirilebiliyor. Dağlardaki birçok köyde bu sütunların çok sayıda benzerine rastlandığı ve Türklerin her gün bunları yerlerinden sökerek mezarlara diktikleri söylendi bana.

Bendurlur[13] bir dağ köyü ve bir kervansarayı var.

Gerradar[14] dağların ardında ve iki kervansarayı bulunuyor.

Gene iki kervansarayı bulunan Kargeslar.[15]

Karagalar[16] da iki kervansarayı olan küçük bir köy.

Koçhisar[17] tek kervansarayı bulunan küçük bir köyden başka bir şey değil.

Tosya[18] yüksek dağlara bağlanan tepeler üzerinde büyük bir kent. Kışın güneşin battığı yönde, bir ırmağın suladığı geniş bir kırsal kesim var; söz konusu ırmak, ileride, Kızılırmak[19] adı verilen daha büyük bir ırmağa kavuşuyor. Bu tepelerden doğuya bakan en yüksek tepede, paşanın[20] oturduğu bir hisar ve kentte yol boyunca rastlanabilen en güzel kervansaraylardan biri yer alıyor. Halkının büyük bölümü, yörenin kendilerine bol bol sağladığı çok güzel şarapları içme ayrıcalığından yararlanan Hıristiyan Rumlardan oluşuyor.

Acısensalu[21] bir ırmağın kıyısında; güzel bir kervansarayı ve camisi bulunuyor.

Osman[22] üstünde güçlü bir hisarın bulunduğu bir yamacın eteğinde kurulmuş küçük bir kent; yamacın eteklerinde çok rahat iki kervansaray var. Geniş ve derin Kızılırmak, güney yanından kenti boylu boyunca aşıyor; karşı yakayı en güzel görebilecek köprülerden biri aracı-

13 Bayındır. Tavernier'nin izlediği yolla Evliya ve Ainsworth'unki ve diğer seyyahlarınki karşılaştırıldığında, Bayındır ve Gerede konaklarının yerleri konusunda bir takdim tehir olduğu görülür. Gerede'de de kervan yolu, güneye doğru inen ve daha sonra da doğuya dönen günümüzdeki Ankara yolundan ayrılıyordu. Bayındır, bu yol üzerindeki ilk konaklama yeriydi. Evliya Çelebi'ye göre, üç yüz elli, Ainsworth'a göre ancak yüz haneli ve tek kervansaraylı bir köydü.

14 Gerede. 17. yüzyılda bin haneli küçük bir kentti. 19. yüzyılın başında nüfusu on beş bine ulaştı.

15 Çerkeş. Tavernier'nin geçtiği dönemde üç yüz haneliydi.

16 Karacalar. Evliya Çelebi'de de aynı adla geçer. Bugün Atkaracalar. Evliya Çelebi buradan, kervansarayı olmayan, yolcuların evlerde konuk edildiği küçük bir köy olarak söz eder.

17 Günümüzde Ilgaz.

18 Üç yüz haneli (Evliya Çelebi), üç bini Ermeni olmak üzere yirmi bin nüfusluydu (Ainsworth).

lığıyla ırmağı geçtik. Tümü de kesme taştan on beş kemeri var. Köprünün ve girişimcinin yürekliliğini gözler önüne seren bir yapıt bu. Köprünün biraz ilerisinde altı buğday değirmeni görünüyor, ama birbirlerine öylesine bağlanmışlar ki bir tek değirmen izlenimi veriyorlar; değirmenlere, tıpkı bizim ırmaklarımızda olduğu gibi, küçük bir tahta köprüyle ulaşılıyor. Sözünü ettiğimiz ırmak, Osmancık'a yaklaşık sekiz günlük yolda Karadeniz'e dökülüyor.

Azılar[23] iki kervansarayı olan büyük bir kasaba.

Delkiras[24] tek kervansaraylı büyük bir köy.

Bu son dört gün çok tehlikeli, çünkü geçitler dar ve haydutlara avantaj sağlıyor. Yörede çok sayıda haydut var ve edindiğimiz izlenime göre bir grup haydut saldırmak için bizi bekliyor; Tosya paşasına muhafız istemek üzere adam yolladık, o da bizi korumak için elli süvari gönderdi.

Amasya dağların arasında, bir bayır üstüne kurulmuş büyük bir kent. Güney yönünde güzel bir kır manzarası var. Kentin içinden geçen ırmak[25] Tokat'tan gelerek Amasya'ya dört günlük yolda Karadeniz'e dökülüyor. Irmağın karşı yakasına bir tahta köprüyle geçiliyor; köprü o kadar dar ki yan yana üç kişi geçemiyor. Kente çeşme suyu getirtmek için, eskiden bir mil uzunluğunda, mermer gibi sert bir kaya kesilerek olağanüstü bir çalışma yapılmış. Doğu yönündeki yüksek bir dağda bir hisar görünüyor ve burada sarnıçlarda saklanan yağmur suyundan başka bir suyun bulunması olanaksız. Dağın ortasında güzel bir su kaynağı var ve gene aynı yerde kayalar yontularak yapılmış birçok hücre görülüyor; birkaç derviş bu hücrelerde yaşamakta. Amasya'da iki köhne kervansaray bulunuyor; ne var ki, kentin toprakları verimli ve Anadolu'nun en güzel şaraplarıyla meyveleri burada üretiliyor.

Aynabazar[26] yiyecek satın alınabilecek büyük bir köye dört mil uzaklıktaki bir kervansarayın adı.

19 Eskiçağdaki adı Halis. Tosya'dan geçen Devres bu ırmağa kavuşur.

20 Ya da vali. Ne var ki, Evliya Çelebi, kenti yönetenin paşa değil subaşı olduğunu söylüyor.

21 Hacıhamzalu. Bugün Hacıhamza. Evliya Çelebi'nin geçtiği sırada köy harap haldeydi, ama 19. yüzyılda beş yüz haneye ulaştı.

22 Aslı Osmancık. Hisar "ırmak yakınındaki sarp bir kaya üstünde bulunan küçük, sağlam bir yapı"dır. (Evliya). O dönemde kasabada bin kadar, 19. yüzyılın başlanndaysa üç yüz ev vardı.

23 Hacılar. Günümüzde Gümüşhacıköy. Evliya'ya göre harabe halindeydi.

24 Evliya'nın Kerkiraz'ının karşılığı olmalı; günümüzde Gelkiras. O dönemdeki yol Merzifon kentini kuzeyde bırakıyordu; günümüzde yol kentin içinden geçmekte. Bu köy 1640'a doğru harabeye döndü.

25 Yeşilırmak.

26 Köyün adı da Ayna Pazar'dı. Bugün Amasya ile Turhal arasında bulunan Ezine Pazarı.

Turhal üstünde bir hisar bulunan bir dağın yakında kurulmuş büyük bir kasaba. Tokat'tan gelen ırmak evlerin dibinden geçiyor; bu ırmakta çok balık tuttuk. Burada, yol boyu rastlanabilecek en güzel kervansaraylardan biri var.

Turhal'dan yola çıkıldığında hiç konaklamadan Tokat'a gidilebilir; burada, daha sonra anlatacağım İzmir-Isfahan yoluna kavuşuluyor.

Tokat[27] yüksek bir dağın eteğinde kurulmuş, kentin tam ortasında bulunan büyük bir kayanın (tepesinde bir garnizonu barındıran güçlü bir hisar var) çevresinde uzanan oldukça büyük bir kent. Hisar çok eski ve bugün yıkılmış diğer üç hisarın ayakta kalan tek örneği. Kent çok kalabalık; Ermenilerden, Rumlardan, Yahudilerden ve kentin efendisi olan Türklerden oluşan bir ahalisi var. Sokakları çok dar, ama evleri oldukça iyi yapılmış; kentteki birçok cami arasında biri görkemli ve çok yeni. Kentin yakınında, son seyahatim sırasında henüz tamamlanmamış durumda olan çok güzel bir kervansaray görülüyor. Tokat'ta çok özel ve kullanışlı olan ve yol boyunca diğer hiçbir yerde de rastlanmayan bir özellik bulunuyor: Bu kervansarayın ve kentin diğer kervansaraylarının çevresinde, tek başlarına bir odada kalmak ve kervanlar Tokat'ta konaklarken kervansarayların gürültüsünden kurtulmak isteyen tüccarlara kiralanan odalar var. Bu özel odalara yerleşince, gönlünüzce şarap içme ve seyahatin geri kalanı için de yedeklik biriktirme, bu arada da dostlarınızla eğlenme özgürlüğüne kavuşuyorsunuz. Oysa kimi kötü yürekli Türklerin zaman zaman tüccarları gözetleyip, keselerinden bir şeyler aşırmak için bir pundunu kolladıkları kervansaraylarda bu tür eğlenceler düzenlemek çok güç. Tokat'ta Hıristiyanların on iki kilisesi var; Tokat'ta, emrinde yedi piskopos bulunan bir başpiskopos oturuyor. Ayrıca iki erkek ve iki kız manastırı da bulunuyor. Tokat'a on dört-on beş mil uzaklıkta, hepsi de Hıristiyan olan Ermeniler var ve buralarda çok az Ruma rastlanıyor. Hıristiyanların çoğu meslek sahibi kişiler ve hemen hemen hepsi de demirci. Kentin çeyrek mil uzağından çok güzel bir ırmak geçiyor. Irmak, Erzurum yakınlarından doğuyor ve Tokat'ta güzel bir taş köprü sayesinde ırmağın karşı yakasına geçiliyor. Kentin kuzeyinde, iki-üç mil genişliğindeki ve üç-dört günde aşılabilecek uzunluktaki bir vadiyi bu ırmak suluyor. Bu çok verimli vadi çok kalabalık birçok güzel köyü

barındırıyor. Tokat'ta hayat ucuz, buranın şarabı çok güzel, kentte her çeşit meyve bol; dahası, burası Anadolu'nun bol miktarda safran üreten tek yeri: Hindistan'a götürülebilecek en iyi mal safran ve safranın *livre*'i[a] Hindistan'da –yılına göre– on üç-on dört franka satılıyor; ayrıca burada safranı koruma olanağı veren bol miktarda mum da var. Bu kent ve çevresi valide sultanların hası. Kenti padişah adına yöneten bir ağa[28] ve bir kadı bulunuyor; bunların emir aldıkları paşa Sıvas'ta (eski Sebasteia) oturuyor; Sıvas, Tokat'a yaklaşık üç günlük yolda bulunan çok büyük bir kent. Son olarak, Tokat'ın en ilginç yanı, bu kentin Doğu'nun en büyük kavşak noktalarından biri olması ve buraya sürekli olarak İran'dan, Diyarbakır'dan, Bağdat'tan, İstanbul'dan, İzmir'den, Sinop'tan ve başka yerlerden kervanlar gelmesi. İran'dan gelen kervanlar, genellikle burada bölünürler. İstanbul'a gidenler kışın güneşin battığı yönün sağını, İzmir'e gidenler yazın güneşin battığı yönün solunu izlerler. Tokat'ın çıkışında, kentin her iki tarafında da kervanlar geçerken, mal taşıyan develeri ve atları sayan, her deve için çeyrek Reichsthaller,[29] atlar içinse bunun yarısını alan birer tahsildar var. İnsanları ve kervan halkının yiyeceklerini taşıyan develer ve atlar için ise hiçbir şey ödenmez. Kervanların bu büyük ve sürekli geçişi, paranın buraya akmasına yol açmakta. Tokat Türkiye'nin en güzel kentlerinden biri.

İran'a yaptığım ilk seyahatte, kervan çok büyük olduğu için Tokat'ta geceleyemedi. Bağdat kuşatmasını kaldırma kararı alarak Tokat'a gelen sadrazam bütün kervansarayları, daha doğrusu bütün kenti doldurmuştu. Bu durum kervanbaşımızın kentte hiç durmadan Şarklıköy'de[30] konaklamasına neden oldu; ibadetleri için daha çok zaman bulan ve şarap (bu yörede çok güzel şaraplar üretiliyor) gereksinimlerini karşılama olanağına kavuşan Ermeniler bu duruma hiç kızmadılar.

a Yarım kiloya eşdeğer bir ağırlık birimi –ç.n.

27 Tokat, eski Anadolu'da kervanların uğradığı bir imalat merkeziydi.

28 Burada sözü edilen ağa kethüda ya da özel görevlidir; görevi, valide sultanın hasının gelirlerini toplamaktır. Ağa burada bulunduğundan sıradan bir askeri görevli gönderilmez ve onun varlığı Fransa'daki belediye başkanlarınınkine benzeyen görevler üstlenmiş kadıya, sivil bir yöneticiden çok daha geniş yetkiler sağlar; bütün bu görevlileri de Sıvas'ta oturan eyalet valisi denetler.

29 Osmanlı topraklarında da geçen Alman ve Hollanda gümüş parası.

30 Tavernier'nin kervanının köyde bir rastlantı sonucu mola vermesi, bu köyün adının başka seyahatnamelerde niye hiç geçmediğini de açıklar. Bu ad günümüzün haritalarında da yer almıyor. Tavernier'nin yazış biçimine göre (*Charkliqueu*), adı Şarklıköy veya Çarklıköy olabilir.

Erzurum'a gitmek için Tokat'tan çıkıldığında, yüksek bir dağın güneyden kenti sıkıştırdığı görülür; bu dağ ile kuzeydeki ırmak arasında, kervanların geçmek zorunda oldukları yol çok dardır. Dört yüz-beş yüz adamıyla avdan dönmekte olan sadrazamla işte bu yolda karşılaştık. Bizi görür görmez, bütün adamlarını yolun iki yanına dizdirdi ve kervanın geçişini seyretmek istedi. Bakışları özellikle biz dört "Frenk"in üzerine dikildi; sadrazam kervanbaşımızı yanına getirterek bizim kim olduğumuzu sordu. Kervanbaşı, Padişah'ın İran ile savaştığı bir sırada Frenklerin sadrazamda uyandırabileceği kuşkuların kötü sonuçlarından kaçınmak için bizim Yahudi olduğumuzu söyledi. Bunun üzerine başını sallayan vezir yalnızca Yahudiye hiç benzemediğimizi söylemekle yetindi ve biz de daha fazla bir şey söylemediği için mutlu olduk. Belki de arkamızdan adam gönderip bizi tutuklatmayı düşünmüştü; ama buna vakti olmadı, çünkü evine ulaştığında elinde kellesinin vurulmasını bildiren padişahın fermanıyla kendisini bekleyen bir kapıağası buldu ve hiç direnmeden hüküm infaz edildi.[31] O sırada tahtta olan ve hem ordusunun yok olmasına, hem de sadrazamın bu denli başarısız olmasına kızan Sultan IV. Murad, sadrazamı yalnızca görevden almakla teselli bulamayarak bu başarısızlığın sorumlusunu öldürtmüş.

Kervanlar Tokat'ta bir süre dinlendikten sonra, buraya en çok iki-üç mil uzaklıkta olan Şarklıköy'de de iki-üç gün kalırlar; bunun nedeni şudur: Şarklıköy, eşsiz şarapların üretildiği verimli yamaçlar arasındaki çok güzel bir yörede kurulmuş büyük bir köydür. Burada yalnızca Hıristiyanlar yaşar; bunların çoğu sepicidir: Tokat ve çevresinde üretilen güzel mavi marokenlerin büyük bölümünü üretirler. Marokenlerin bu denli güzel olmasında suyun da etkili olduğuna inanılır; gerçekten de, nasıl Diyarbakır ve Bağdat kırmızı, Musul ve eski Ninova sarı, Urfa siyah marokenleriyle ünlüyse Tokat da mavi marokenleriyle ünlüdür. Bu köye iki bin adım uzaklıkta, kırların ortasında büyük bir kaya görülüyor; doğu yanından kayaya sekiz ya da dokuz basamak tırmanıldığında küçük bir hücreye ulaşılıyor; hücrede, hepsi de kayaya oyulmuş bir yatak, bir masa ve bir dolap var; batı yanından beş ya da altı basamak çıkıldığında, yaklaşık altı ayak uzunluğunda ve üç ayak genişliğinde küçük bir dehlize ulaşılıyor ve bütün bunlar da –çok sert bir kaya olmasına karşın– kayaya oyulmuş. Yöredeki Hıristiyanlar Hagios

Hrisostomos'un sürgünde olduğu sırada bu kayaya sığındığını, bu dehlizden halka vaaz verdiğini ve buradaki küçük odasında kayadan bir şiltesi ve yastığı bulunduğunu, buranın bir insanın uzanabileceği bir hale getirildiğini söylüyorlar.[32] Kervanlarda Hıristiyan tüccarlar her zaman çoğunlukta olduğundan, kervanlar, daha önce de söylediğim gibi, Hıristiyanlar bu kayada ibadet etmeye zaman bulabilsin diye, Şarklıköy'de iki veya üç gün mola veriyorlar; yörenin piskoposu, ardında ellerinde bir mum taşıyan birkaç papazla birlikte buraya ayin yapmaya geliyor. Ne var ki, kervanların bu köyde bu küçük molayı vermesini gerektiren bir başka neden daha var. Burada çok kaliteli şaraplar bulunduğunu belirtmiştim; bunlar Tokat'takilerin yarı fiyatına olduğu için Ermeni tüccarlar yolculuk sırasındaki gereksinimlerini buradan karşılıyorlar.

Şarklıköy'den iki mil ileride, her iki yanında uçurum bulunan yüksek dağlardan geçiliyor. İran'a yaptığım seyahatlerimden birinden dönerken üç Ermeninin burada hırpalandıklarını ve bu duruma onların aceleciliklerinin ve tedbirsizliklerinin neden olduğunu gördüm. Olay şöyle oldu: Bir kervanın yaklaştığı duyulduğunda, Ermenilerin bulundukları yerden iki üç günlük mesafeye çıkıp kervanı karşılamaları ve içecek getirmeleri âdettendir. Şarklıköy'den gelen Ermeniler de kervana ulaşarak güzel şaraplarını getirince, size anlatmak istediğim üç Ermeni o sabah epey içtiler, içkinin verdiği cesaretle Şarklıköy'e ilk kendileri varmak istediler. Kervandan ayrıldılar, başlarına gelebilecek kazaları düşünmeden eşyalarını taşıyan atların üzerinde öne geçtiler; aşağı inerken, bizim geçtiğimiz dağdan çok daha yüksek başka dağların olduğu kuzey yönünden gelen altı atlının saldırısına uğradılar. Atlılar önce mızraklarını Ermenilere fırlattılar; Ermenilerden ikisi ölümcül yaralar alarak atlarından düştü; üçüncüsü kurtularak kayaların ardına saklandı. Eşkıyalar önce atları ve Ermenilerin taşıdıkları malları ele geçirdiler. Mallar küçük hacimliydi ve yaklaşık on bin ekü ettikleri hesaplanıyordu. O sırada dağın yukarısındaki kervandan, Ermenilerin tedbirsizliklerinden doğan bu talihsiz durum görüldü, ama patika çok dar olduğu ve bu dağların her köşesini çok iyi bilen eşkıyalar hemen gözden

31 1628'den beri sadrazamlık yapan Hüsrev Paşa, daha önce Eylül 1631'de görevden alınmıştı. İstanbul'a dönerken, Padişah'ın buyruğuyla Mart 1632'de Tokat'ta öldürüldü.

32 Aziz İoannes Hrisostomos gerçekten de Pontos Komanası'na sığınmıştı. Bu kentin harabeleri Tokat civarındadır.

kayboldukları için yardıma koşulamadı. Kervanın önünde veya arkasında kalıp kafileden uzaklaşmak çok tehlikelidir ve yalnızca beş yüz adım uzaklaştıkları için başlarına felaket gelen birçok insan olmuştur.

Kervanların günlük yürüyüşleri her zaman aynı olmaz: Suların ve kervansarayların ya da dağlardan yiyecek ve hayvan yemi getirtilebilme olanağı bulunan konaklamaya elverişli yerlerin bulunup bulunmamasına bağlı olarak, erken ya da geç konaklanır. Hayvanlar için iki ya da üç günlük saman ve arpa yedeği bulundurmayı gerektiren yerler var. Mayıs ayında yüründüğünde ve otlar iyice boy attığında develerin ve atların beslenmesi bedavaya gelir; bu durumda onlara ne saman ne de arpa verilir: Kervan konaklama yerine varır varmaz, uşaklar yamaçlardan ot kesmeye giderler (çünkü yamaçların otları ovanınkinden çok daha iyidir); ne var ki, bu yük hayvanları yalnızca ot yedikleri sürece çok daha güçsüz olur ve uzun yürüyüşler yapamazlar; bu da seyyahlar için hoş değildir.

Ermenilerin saldırıya uğradığı dağlardan, tahta bir köprüyle geçilen bir ırmağın kıyısında yer alan küçük Almus[33] köyüne geldik.

Almus'tan çıkınca büyük bir ovadan geçilir; ovayı aşınca, daha sonra Tokat'tan geçen Tufanlu suyu[34] adlı oldukça güzel bir ırmağın kıyısında konaklanır.

Bu ırmaktan sonra, yöre halkının "Karabayır-bey indiren"[35] adını verdikleri yüksek bir dağa doğru, başka bir deyişle sarp olduğu ve bu yüzden de inişte attan inmek gerektiği için beyleri durduran dağa doğru yürünür. Kervandaki atlardan yanlış adım atan ikisi (her biri iki balya İngiliz kumaşı taşıyordu) yükleri altında öldüler ve kısa süre sonra kimi insanlar onların etiyle kendilerine iyi bir ziyafet çektiler. O gün, atlarımızın öldüğü yere bir mil uzaklıktaki küçük bir derenin aktığı bir çayırda konaklamayı hesaplamıştık. Ne var ki, başka iki-üç Tatar kafilesini bekleyen bir Tatar kafilesi bizden önce söz konusu yeri kapmıştı ve onlarla komşuluk pek işimize gelmediği için, çeyrek mil uzakta, oldukça rahat bir yerde kamp kurduk. Kervanbaşımız Tatarların başına iki-üç *livre* tütün, biraz peksimet ve iki testi şarap armağan götürdü ve bunlarla gönlünü hoş etti. Ne var ki, dağda ölen iki atımızla ilgili verdiği bilgi Tatarlar arasında büyük sevinç yarattı: On beş-yirmi Tatar atları parçalamak için dolu dizgin gittiler. İki saat son-

ra geri döndüklerini gördüm ve ne yaptıklarını merak ettiğim için tüfeğim omuzumda, avlanıyormuş gibi yaparak tek başıma bir katırın sırtında yanlarına yaklaştım. Tatarlar bu iki atın derisini yüzmüşler ve her biri bindikleri atların eyerine atın bir parçasını asmıştı. Böylece et yumuşatıldı ve atın bedeninden yayılan ısıyla ve hareketleriyle bir biçimde pişirildi ve Tatarlar bu eti başka herhangi bir pişirme işleminden geçirmeden yediler. İçlerinden birinin atların parçalarından birini alarak çok pis çamaşırlarının arasına koyup bir tahta parçasıyla dövdükten sonra gözlerimin önünde dişleyip aç kurtlar gibi yediğini gördüm; bu manzara yüzünden sekiz gün boyunca ağzıma et koyamadım.

Sözünü ettiğim dağın yukarısında bir ova ve ovanın da ortasında Çeşmebeler, başka bir deyişle billur çeşme adı verilen bir çeşme[36] ve buranın çok yakınında, güney yönünde bir köy var.

O gün konakladığımız yerden sonra Adras adı verilen ve bütün halkı Ermeni olan bir kasabaya gelinir.[37]

Aspidar,[38] Adras'tan en çok iki mil uzakta küçük bir köy.

Aspidar [İzbeder][a] ya deve başına çeyrek Reichsthaler ve at için bunun yarısı tutarındaki vergiyi ödemek için, ya da bu köyde hem çok iyi, hem de çok ucuz şarapların bulunması nedeniyle (herkes bütün tulumlarını burada dolduruyor), kervanların çoğunlukla bir ya da iki gün kaldığı bir başka dağ köyüdür. Ne var ki, buradan birçok kez gelip geçmeme karşılık, iki kez hiç vergi ödemeden geçtim, çünkü kervan o kadar kalabalıktı ki bâc almak için gelenleri hiç umursamadık; aslında herkesin satın almak istediği o güzel şarap olmasa, burada kimse durup onlara para ödemez.

İzbeder'den sonra, dağlardaki başka bir büyük köye gelinir. Evlerin hepsi üzerine oturtuldukları kaya-

a İzbider günümüzde Akıncılar adıyla anılmaktadır -ç.n.

33 Günümüzdeki Almus kasabası Tokat'ın doğusundadır. Bu sonuncu kentten başlayarak kervanların izlediği ve bugün bütünüyle terk edilmiş olan yol, günümüzde Avrupa'yı İran'a bağlayan Sıvas-Erzincan-Erzurum ekseninin kuzeyinde bulunur. Tokat-Tebriz güzergâhı için bakınız Harita II.

34 Tozanlı suyu. Tokat'ın yukarı kesiminde Yeşilırmak'ın yukarı çığırına verilen ad.

35 Karabayır yaklaşık olarak iki bin metre yüksekliktedir.

36 Çeşmenin yeri haliyle saptanamıyor; ne var ki, söz konusu yer Evliya Çelebi'nin Akşara ovası dediği yere denk düşüyor ve 19. yüzyıl ortalarındaki Alman haritalarında (H. Kiepert, 1844) Akşehir adıyla karşımıza çıkıyor.

37 Ermeni köyü Enderes, Evliya Çelebi'ye göre yüz elli haneliydi. Günümüzde Suşehri.

38 Aspidar ve bir sonraki konaklama yeri İzbeder, günümüzdeki Aşağı ve Yukarı Ezbider kasabalarına denk düşer.

ların içine yontulmuş; evlere çıkma olanağı veren merdivenler de aynı biçimde yapılmış. Bu köyün çıkışında, ucunda bir kervansarayın göründüğü bir tahta köprüyle bir ırmağın karşı yakasına geçerek başka bir köye, Zakapa'ya[39] vardık. Burada patika çok dar olduğundan iki yerde develerin yüklerini boşaltmak ve yirmi beş-otuz adım boyunca mal balyalarını sırtta taşımak gerekti; daha sonra küçük bir ovada konakladık. Ova, Dikmebel[40] adı verilen yüksek bir dağın eteğindeydi ve daha ileride Kurdağa[41] köyü bulunuyor; köyden sonra, geçit yerlerinden üç ırmağı geçtik. İki mil sonra, dördüncü bir ırmağa rastladık ve bunu üç kez geçmek zorunda kaldık: Bir kez geçit yerinden, iki kez köprüden. Daha sonra da Germürü[42] köyüne ulaştık.

Germürü'den başka bir köye, Sökmen'e[43] geçtik; Sökmen'den Luri'ye,[44] Luri'den Çavuşköy'e[45] gittik; bu iki köy de oldukça bakımlıydı. Çavuşköy'de yüz otuz yaşında bir yaşlı adam gördüm; bu adam, Sultan IV. Murad Bağdat'ı kuşattığı sırada, padişahın ordusunun bir günlük yulaf gereksinimini karşılamış. Padişah hazretleri de ödül olarak adamı ve çocuklarını her çeşit vergiden bağışık kılmış.

Çavuşköy'den çıkarken yüksek ve sarp bir dağla karşılaşılıyor ve bu özelliklerinden ötürü Acıdağ[46] adıyla anılıyor. Patikalar çok dar olduğundan, kervanın tek sıra halinde geçmesi gerekiyor ve böylece bütün develer ve atlar sayılıyor, her deve ve her at için kervanbaşına belli bir vergi ödeniyor; kervan büyükse epey dolgun bir meblağ toplanıyor. Bu paranın bir bölümü, konaklama yerine gelişinden harekete kadar yol boyunca kervanın çevresinde muhafızlık yapan yedi-sekiz Ermeniye veriliyor; diğer bir bölümü başka giderlere harcanıyor; gerisi de kervanbaşının cebinde kalıyor.

Bu dağı geçtikten sonra, Cioganderesi[47] adı verilen bir ovada konakladık; bu ovadan Erzurum'a kadar, sadece üç köy var: Aşkale,[48] Cinis[49] ve Ilıca.[50] Bunlar aynı zamanda kervan menzilleri. Bu son üç gün boyunca, henüz cılız olan ve kaynağı Erzurum'un kuzeyinde bu-

39 Zagapa adıyla da geçer. Bu köy 19. yüzyıl haritalarında yer almakta, ama bugün neresi olduğu saptanamamaktadır. Evliya Çelebi Kelkit'in bir kolu olması gereken Zaga deresi kıyısında yüz haneli bir köyden söz etmektedir.

40 Büyük olasılıkla, Evliya Çelebi'de Tekmanbeli diye geçen Zaga'ya dokuz saatlik uzaklıktaki dağ.

41 Kinneir'in 1820 tarihli haritasında, yukarıda betimlenen güzergâhın biraz daha kuzeyinde, Kurdağa adlı bir yer geçmektedir. Konaklama yeri, günümüzün haritalarında yer alan Karaca'ya denk düşmektedir. Evliya Çelebi'ye göre, o sırada, Türklerin ve Ermenilerin karışık yaşadıkları bir köydü.

42 Evliya Çelebi, yolu eşkıyalardan korumak için burada yapılmış küçük bir hisardan söz eder.

43 Buradan 1701'de geçen Tournefort, köyün adını Sükme olarak belirtir. Günümüz haritalarında Sökmen olarak geçmektedir.

lunan Fırat boyunca ilerledik. Bu ırmak boyunca yetişen, birçok deveyi yükleyebilecek kadar bol ve iri kuşkonmazı görmek çok harika.

Erzurum'a bir mil uzaklıkta kervan durmak zorundadır ve kentin gümrük emini, paşanın görevlendirdiği kişiyle birlikte gelerek bütün balyaları ve sandıkları bir iple çapraz bağlayıp, bu ipi de mühürler; bunun amacı, tüccarların birkaç para kesesini ya da kumaş parçasını kentten ayrılışlarına kadar geçen süre boyunca bir yerlerde saklamalarını engellemektir. Paşanın kethüdası özellikle kervanı karşılamaya gelerek tüccarların bol miktarda şaraplarının bulunup bulunmadığını saptamaya çalışır; gerek orada gerekse kentte birkaç şişe şarap için hem bu görevli hem de gümrükçü tüccarların çevresinde pervane gibi dönmekten utanmaz ve hiç kimse onların bu isteklerini geri çevirmeye asla cesaret edemez. Zira şu gözlemi yapmakta yarar var: Erzurum'da hiç şarap üretilmez ve burada içilen yalnızca rengi her zaman yeşile çalan beyaz Mingrelya[51] şarabıdır. Bu durum tüccarları Tokat'tan şarap almak zorunda bırakır ve İran'a kadar seyahat boyunca daha iyi şarap bulunamaz. Gümrükçü dinlenmek için kervana genellikle üç gün verir; bu süre içinde, ileri gelen tüccarlara biraz meyve ve başka serinletici içecekler gönderir ve daha sonra bunun karşılığını almayı da çok iyi bilir. Üç gün geçince, bütün balyalara bakmaya gelir, onları açtırır ve bütün malların dökümünü alır. Bütün bunlar da kısa süre içinde yapılamadığından, hem bu ziyaret hem de deve değiştirme işi yüzünden kervan yirmi-yirmi beş gün Erzurum'da kalır.

Türkiye'nin İran tarafındaki sınır kenti Erzurum, güzel köylerle dolu büyük bir ovanın sonunda kurulmuş ve yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Surdışı mahalleler ve hisar da kente dahil edilirse büyük bir kent sayılabilir; ne var ki, evleri kötü inşa edilmiş, yalnızca tahta ve toprak kullanılmış, başka bir düzenlemeye gerek görülmemiştir. Burada yalnızca eski Ermenilerden kalma birkaç kilise kalıntısına ve yapıya rastlanmaktadır; bunlara bakarak ken-

44 Bugün Lori. 1807'de buradan geçen Gardane'a göre yüz haneli bir köydü.
45 Çavuşköy. Günümüzdeki haritalarda bir Başçavuşköy'e rastlanıyor, ne var ki izlenen yol haritalarında daha çok Karakulak adlı bir konaklama yerinden söz ediliyor.
46 Dağın Fırat'ın dirseğinin kuzeybatısında bulunduğu anlaşılıyorsa da bu ad haritalarda yer almıyor.
47 Ainsworth'un anlatısında yer alan haritada, burada Şeytan Deresi adlı bir köy bulunuyor.
48 Burada kervanların yolu, Fırat'ı geçmeden hemen önceki günümüzün Trabzon-Erzurum yoluna kavuşuyor.
49 Bu kasabadan 16. yüzyıl metinlerinde de söz ediliyor.
50 Erzurum'un yirmi kilometre kadar batısında bulunan sıcak su kaynakları.
51 Günümüzdeki Gürcistan'ın kuzeybatısında yaşamış eski bir krallık.

tin pek güzel bir yanı olmadığı yargısına varılabilir. Kale, bir yükseltinin üstünde ve çift surla çevrili; kötü bir hendeği ve birbirlerine çok yakın, kare biçimli burçları var. Paşa burada oturuyor ve kale içindeki yapıların hepsi kötü durumda olduğu için, çok kötü koşullarda barınıyor. Aynı surun içinde, bir tepenin üstüne küçük bir hisar yapılmış; burası yeniçeri ağasının evi ve paşa buraya hiç karışamıyor. Padişah paşanın ya da eyaletteki kimi ileri gelenlerin kellesini almak istediğinde, bir kapıcıyla yeniçeri ağasına bir ferman göndeRir ve hükümlüyü hisara çağırmasını ister. Bunun anlamı ölüm kararının alınmış olmasıdır ve idam cezası hemen oracıkta uygulanır. İran'a yaptığım son seyahat sırasında bu infazlardan birine tanık oldum: Padişahın Kandiye savaşı için istediği on iki bin askeri geç gönderdiği gerekçesiyle paşanın kellesi alındı. Aynı kapıcı, gene aynı savaş için istenen altı bin askeri eksiksiz göndermediği için Kars paşasının idam fermanını da götürdü. İstanbul'a dönmekte olan bu kapıcıyla bir köyde karşılaştım ve –istememe karşın– bir çanta içinde padişaha götürdüğü bu iki paşanın kellerini bana gösterdi.

Kalenin birinci ve ikinci kapısı arasında, sağ yanda, hepsi de çok güzel yirmi dört parça top görülüyor; ne var ki, topların hiçbirinin kundağı yok ve üst üste yığılmışlar. Bunlar, padişahın İran'a karşı açabileceği bir savaş –bu iki imparatorluk birbirleriyle sık sık savaşmaktadır– sırasında kullanılmak üzere Erzurum'a getirilmiş.

Erzurum Türkiye'nin en büyük kavşak noktalarından biri olduğu için, tıpkı Tokat gibi, bu kentte de birçok kervansaray var. Kentin çevresinde şarap üretilmekteyse de çok güzel şarap bulunmuyor; şarap içmek kesinlikle yasak olduğu için, şarabı gizlice almak ve kadıya bunu duyurmamak gerekiyor. İlgi çekici bir olay var: Erzurum'da hava hemen hemen hep soğuk olduğu için, arpa kırk günde, buğday altmış günde yetişiyor. Buradan altın, gümüş ve her tür malı çıkarabilmek için büyük bir gümrük vergisi ödemek gerekiyor. İran'dan gelen ipek için deve yükü başına seksen ekü ödeniyor (deve ve yükü sekiz yüz *livre* çeker). Aşılması gereken dağlar yüzünde, deveye bundan fazlası yüklenmez; ne var ki, ovalık yörelerde deveye on kentale[a] kadar yük vuruluyor. Hint kumaşı yükü için 100 eküye varan bir vergi ödeniyor; ne

a Bir kental, eskiden 100 *livre*'e eşitti; bugünse 100 kg'a eşittir -ç.n.

var ki, bu yükler ipek yüklerinden çok daha ağır çekiyor. Diğer mallar için, malın değerinin yüzde altısı ödeniyor. Eğer tüccarlar –hem gümrükçü hem de paşa ve yeniçeriler için– doksan eküyü gözden çıkarırlarsa, içleri altın ve değerli taşlarla dolu balyalarının asla açılmaması ayrıcalığını elde ediyorlar; ve bu tüccarlar kimi zaman deveciyle anlaşarak üç deve yükünü ikiye indirip daha az vergi ödüyorlar. Şemahi'den,[52] Gence'den,[53] Tiflis'ten gelen ipekler için batman[54] başına iki ekü ödeniyor. Bir batman on altı *livre* ve bir *livre* de on altı ons çekiyor.[a] Gilan'dan[55] gelenler için, çok daha ince, çok daha pahalı olmalarına karşın, batman başına bir buçuk ekü ödeniyor. Bunun nedeni, bütün Gilan ipeğinin Tebriz'e gönderilmesi ve Avrupalılara satılan ipeklerin taşındıkları Halep ve İzmir kentlerine Erzurum'dan geçmeden, başka yollardan gidilmesi. Bu arada Gilan'dan üç çeşit ipek geldiğini de söyleyeyim: Birincisi şarbasi, ikincisi hervari, üçüncüsü loci.[56] İpeklerin fiyatına gelince, sabit bir fiyat yok; yıllara göre fiyat yükseliyor ya da düşüyor. Şemahi, Gence ve Tiflis'ten iki çeşit ipek geliyor. İnce olanına şarbasi, kalın olanına ardaşi[57] deniyor; ardaşinin fiyatı on ise şarbasininki on sekiz oluyor. Erzurum gümrük emini olağan tarifenin üstünde gümrük resmi almak isteyecek olursa (buradan geçen kervanlar bu durumu yaşamışlardır), tüccarlar bu yolu izlemek yerine Tokat'tan Diyarbakır'a, Diyarbakır'dan Van'a, Van'dan Tebriz'e gidiyor ve böylece adaletsizliğinden ötürü gümrükçüyü cezalandırıyorlar. Ne var ki, bu durum işine gelmediği için gümrükçü onları geri getirmek amacıyla Revan hanının[58] avucuna büyük bir miktarda para sayar ve bu olay onun ilerde tüccarlara katı davranmayacağını gösteren bir teminat oluşturur.

Erzurum eskiden Ermenistan'ın başlıca kentlerinden biriydi. Bugün de hâlâ kentin surdışı mahallelerinde, çok eski bir kilisede kendi dinlerinde özgürce ibadet eden birçok Ermeni ailesi yaşıyor. Bu kent Türkiye'den İran'a geçilen başlıca kapılardan biri olduğu için, buranın yönetimi çok önemli ve kârlı. Kalabalık kervanların geçişi, daha ileride anlatacağım gibi, hem paşayı hem gümrükçüyü zengin eder ve tüccarlar ne tür kur-

a Çeşitli ülkelerde kullanılan, 24-33 gr. arası ağırlık ölçüsü -ç.n.

52 Azerbaycan'da bir kent.

53 Günümüzde Kirovabad, Azerbaycan'da bir kent.

54 Yaklaşık yirmi üç kiloya eşdeğer ağırlık ölçüsü.

55 İran'ın kuzeyinde, Hazar denizinin güneybatısında bölge.

56 O dönemde İran ipekleri pazarlanırken kullanılan adlar.

57 Ardaşi ya da adı Şirvan'dan (o dönemde İran topraklarında, bugün Azerbaycan'da) gelen şirvani ipeği.

58 İran eyaletlerinin valilerine verilen ve genellikle babadan oğula geçen unvan.

nazlıklara başvururlarsa başvursunlar, onları aldatmak güçtür. Tüccarlar gümrük resimlerini öderken ellerindeki bütün hafif şeyleri ayrı bir yerde toplarlar; kimi zaman gümrükçü buna göz yumacak kadar yumuşak olur, bu hafif şeyleri sanki ağırmış gibi kabul eder.

Buralarda göz hastalıklarına yakalanma tehlikesinin fazla olduğunu gözlemledim; ne var ki, bu hastalıkları iyileştirme konusunda uzman insanlar yok: Son seyahatim sırasında bana hizmet etmesi için Fransa'da yanıma aldığım cerrah, Erzurum'da kaldığım süre içinde birçok hastaya baktı.

Hiçbir şeyi unutmamak için, fazla kullanılmayan başka bir İstanbul-Erzurum yoluyla ilgili birkaç sözcük söylemem gerekiyor.

Erzurum'dan bugün Tarabozan[59] adıyla anılan, Karadeniz kıyısındaki eski Trapezos'a gitmek beş gün sürer; İstanbul'dan gemiye bindiğinizde, rüzgârlar elverişliyse dört ya da beş günde Trabzon'a ulaşabilirsiniz. Böylece, on-on iki günde ve az masrafla İstanbul'dan Erzurum'a gidebilirsiniz; bazıları bu yolu denediler, ama pek memnun kalmayarak bir daha denemek istemediler. Bu çok tehlikeli bir deniz yolculuğu ve ender olarak başvurulabilir, çünkü geçilen deniz sislerle dolu ve fırtınalara sahne oluyor; kumlarının renginden çok, işte bu nedenden ötürü ona Karadeniz adıyla anılıyor: Uğursuz ve karanlık olan her şey, yaşayan ve ölü bütün dillerin evrensel öngörüsüyle "kara" diye adlandırılır.

Kervan Erzurum'dan yola çıktığı gün, yarım mil ancak gidebildi: Paşa ve gümrükçü, çantaların ve sandıkların içinde para bulunup bulunmadığını görmek amacıyla ikinci bir ziyarette bulunmak için kervanı durdurdular. Türkiye'nin dışına çıkarılan paranın yüzde ikisini onlara ödemek gerekiyor ve tüccarlar Erzurum'da kaldıkları sürece ya bir dostlarının evinde ya da toprakta açtıkları bir çukurda bu parayı saklamayı başarmışlardı; bu vergiyi paylaşacak olan paşa ve gümrükçü, kırsal alanda yaptıkları ikinci bir ziyaretle parayı bulmaya çalışıyorlardı. Gümrükçü adamlarıyla birlikte geldi; ne var ki, daha önce de söylediğim gibi, tüccarları yıldırarak başka bir yolu kullanmaya itmemek için, birçok şeye göz yumuyor ve en çok yüzde bir alıyor. Eğer paşanın payı söz konusu olmasa, bu yoldan vazgeçmemeleri için belki de tüccarları hiç rahatsız etmeyecek, Erzurum'da aldıklarıyla yetinecek. Ziyaretten sonra kervanın ileri gelenlerini yemekte ağırladı

ve olağan biçimde öğleye doğru biten yemekten sonra paşanın adamları şöyle bağırdılar: "Tüccarlar, geçmenize izin verildi." Kervan genellikle akşama doğru buradan ayrılır; paşanın kurnaz adamları, vergi kaçırmak için kentte kalıp daha sonra parasıyla birlikte gece kervana katılabilecek kimi tüccarlara baskın vermek için ertesi sabaha kadar burada beklediler.

Kervanın konakladığı bu sonuncu yerden sonra, Hasankale[60] adı verilen bir kaleye gidildi. Erzurum'dan Revan'a giderken, burada her deve ya da at yükü için yarım kuruş ödemek gerekiyorsa da, dönüşte bunun yarısı ödeniyor.

Bu kaleden sonra, Çobanköprü[61] adı verilen bir köyün yakınındaki bir köprüde konakladık. Yol boyunca rastlanan en güzel köprülerden biri olan bu köprüyle, birleşen iki ırmak aşılıyor: Kars ırmağı ve Bingöl[62] dağından doğan ikinci ırmak (bunlar daha sonra Aras'a kavuşuyorlar). Kervan genellikle bu köprüde bir-iki gün kalıyor, çünkü kervanda seyahat edenler bu noktada kervandan ayrılıyorlar: Tüccarlardan bazıları ana yolu izlemeye devam ederken diğerleri Kars yolunu tutuyorlar ve birbirlerinden ayrılmadan önce bir güzel eğleniyorlar. Hem öbür yol geçit yerlerinde birçok kez Aras'ı geçmeyi gerektirdiği (bu çok rahatsızlık verici bir şey), hem de ana yol üstünde her at için dört kuruş ödemeyi gerektiren bir gümrük bulunduğu için (oysa Kars'ta bunun yarısı ödenmekte), daha çok bu Kars yolu yeğleniyor.

Kars yolundan iki kez geçtim: Öbür yoldan çok daha uzun ve çok daha sıkıcı. Köprüden ayrıldıktan sonra, ilk dört gün boyunca ormanlarla ve çok ıssız yörelerle kaplı (burada yalnızca bir tek köyle karşılaşılıyor) yerlerden geçiliyor; ne var ki, Kars'a yaklaşıldığında, daha hoş yerlerle ve tahılları, meyveleri gönlünüzce bulabileceğiniz tarıma açılmış topraklarla karşılaşılıyor.

Kars 78 derece 40 dakika boylamında ve 42 derece 40 dakika enleminde,[63] verimli topraklarda kurulmuş. Bu kent çok büyük, ama yiyecek maddeleri çok güzel ve çok ucuz olmasına karşın, nüfusu az. Ne var ki,

59 Trabzon. 13.-15. yüzyıllar arasında, Hıristiyan topraklarından (Trabzon Rum İmparatorluğu, Bizans) geçtiği için çok yoğun biçimde kullanılan bu yol, denizciliğin gelişmesi sayesinde 19. yüzyılda gene çok işlek hale geldi.

60 Evliya Çelebi'nin uzun uzun anlattığı önemli bir kale.

61 Bu köy bugün Köprüköy adıyla anılmakta.

62 Erzurum'un güneydoğusunda bulunan bu dağdan Aras ve Aşağı Fırat doğar.

63 Tavernier'nin verdiği enlemler ve boylamlar, günümüz kentinin enlem ve boylamlarıyla uyuşmuyor. Paris meridyeninden başlayarak sayılsa bile, Kars'ın boylamı yaklaşık olarak 41ffl, enlemi de gene 41ffl'ye yakın olur.

burasını çoğunlukla ordunun buluşma yeri olarak seçen padişah, kenti her imar etmek istediğinde ve köyler kurmaları için ahali gönderdiğinde, İran şahı –tıpkı Culfa'da ve sınır boyunda sekiz dokuz günlük yolda bulunan diğer yerlerde olduğu gibi– her şeyi yakıp yıkıyormuş.

Kars'tan Revan'a kadar kervanla dokuz günlük yol var ve yol boyunca düzenli barınaklar bulunmadığından en elverişli görülen yerlerde konaklanıyor. İlk gün, her biri birbirinden ıssız bir manastır ile bir köyden geçiliyor. Ertesi gün, Ermenicede "Ani kenti" anlamına gelen Anikigae[64] adlı büyük kentin yıkıntılarına ulaşılıyor. Surların doğu kanadı boyunca Mingrelya dağlarından inen hızlı akışlı bir ırmak geçiyor ve Kars ırmağına kavuşuyor. Bir bataklıkta kurulduğu için kentin konumu çok güçlü; bataklıkta kente ulaşma olanağı veren tek yol olan iki şosenin kalıntıları görülüyor. Ayrıca birçok güzel manastırın yıkıntıları da seçilebiliyor. Bunlardan hâlâ ayakta olan ikisinin Ermeni krallığı döneminde kurulduğu söyleniyor. Buradan Revan'a kadar iki gün süren yol boyunca iki köyden başka yerleşime rastlanmıyor; sonuncu köyde, yüksek bir dağın eteklerinde yürünüyor; burada kervan geçerken at satmaya inen köylülerle karşılaşılıyor.

Şimdi yeniden ana yola ve tüccarların işlerine ve eğilimlerine göre birbirlerinden ayrıldıkları köprüye dönelim.

Söz konusu köprünün iki mil uzağında, güneye doğru sağ kolda, yöre halkının Mingol[65] adını verdiği yüksek bir dağ var. Birçok ırmak bu dağdan doğuyor: Bir yanda Fırat ırmağı; öte yanda, Revan'a on dört-on beş mil uzaklıkta Aras'a kavuşan Kars ırmağı. Eskilerin Araxes adını verdikleri Aras, Bingöl dağlarının doğusundaki başka dağlardan doğar; Yukarı Ermenistan'da kıvrıla kıvrıla akarken birçok başka ırmağı alarak büyüdükten sonra, Şemahi'ye iki günlük yolda, eski Medlerin[66] sınırlarında Hazar denizine dökülür.

Bu Aras ve Kars ırmaklarının geçtiği bütün ülkelerde ve bunlara eklenen birçok başka ülkede yalnızca Hıristiyanlar yaşadığı için, buralarda bulunan az sayıdaki Müslüman koyu boş inançlara kapılmışlar: Bu ırmakların Hıristiyanlarca kirletilerek pislendiğine inandıkları için, hiçbirinden su içmezler, hiçbirinin suyuyla yıkanmazlar. Onların kuyuları ve özel sarnıçları var ve Hıristiyanların bunlara yaklaşmasına izin vermezler. İşte bu bölgenin Müs-

lümanlarında buna benzeyen birçok boş inanca rastlanıyor. Culfa'daki Ermeni kadınlar arasında da boş inançlar eksik değil, ama bunlardan seyahatnamemin ileriki bölümlerinde söz edeceğim. Ermeni kadınlar boş inançlara öylesine bağlanmışlar ki, Müslümanlar yıkanıyor diye Isfahan'dan geçen Senderu[a] ırmağından asla su içmek istemezler, yalnızca kendi kuyularının suyunu içerler ve Müslümanların öldürdüğü hayvanların etlerini de yemezler.

Kumasur,[67] Çobanköprü'den Revan'a giderken konaklanan ilk köy.

Halikarkara[68] Komasor'dan sonraki ilk barınma yeri. Burası, bütün halkı Hıristiyan olan büyük bir köy ve evleri mağaralar gibi yerin altına yapılmış. İran'a yaptığım üçüncü seyahatin dönüşünde, 7 Mart 1655'te buraya gelirken yerdeki kar o kadar yüksekti ki, karlara gömülen balyaları çıkarmak hayli güç olmuştu. Burada tam sekiz gün kalmamız gerekti; kötü havanın kervanı zor bir duruma düşürdüğünü haber alan Erzurum gümrükçüsü beş yüz süvarisiyle birlikte yolu açmaya geldi ve malları karların içinden çekip çıkarmak için çevreden birçok köylü topladı. Ne var ki, gümrükçüyü harekete geçiren bize hizmet etmek arzusu değil, bütünüyle kendi çıkarıydı: Çünkü 22 Mart'ta yeni bir gümrükçü görevi devralacaktı ve kervanımız da çok büyük olduğundan eğer o tarihe kadar Erzurum'a ulaşamazsa şimdiki gümrükçü en az yüz bin ekü kaybedecekti. Bu yürüyüş sırasında çok güçlük çektik; kar ilerlememizi engellediğinden sık sık bütün kervan dağılıp durdu. Adamlarımızın çoğu bu karlardan kaynaklanan ve gözleri bozan şiddetli yansıma nedeniyle göremez hale geldiğinden ve mart ayında bu kadar kar yağacağını düşünemediklerinden, bu yörede âdet olan önlemleri almamışlardı. Karlarla kaplı bir yörede günlerce yürümek gerektiğinde, yolcular gözlerini korumak için siyah bürümcük tarzında dokunmuş beyaz bir ipek mendille yüzlerini örterler. Kimileri de kenar-

64 Ani, eski Ermeni krallığının başkentiydi. Yıkıntıları, Rus sınırı yakınında Arpaçay'ın kıyısındadır.

65 Günümüzdeki Bingöl dağı.

66 Yunanlı coğrafyacıların Atropatene ya da Perslerin Aterpatan adını verdikleri Media, günümüzün modern Azerbaycan'ına da adını verdi.

67 Komasor. Aras'ın güneyinde küçük bir köy.

68 Aliçeyrek. R. Kiepert'in haritasında (1907) Aliçakrak diye geçer. Komasor'un yirmi beş kilometre doğusundadır.

Ayrıca, üçüncü seyahat olarak değil, dördüncü seyahat olarak okumak gerekir, çünkü Tavernier üçüncü seyahatinde Cava adasından doğrudan doğruya Ümit Burnu'nu dolaşarak Avrupa'ya gelmiş (büyük olasılıkla 1649'da) ve 1652'de dördüncü seyahatine çıkmıştır.

a Bugün Zayende Rud –ç.n.

ları keçi kılından yapılmış ve uzun kılları yüzlerine kadar düşen kürklü büyük takkeler giyerek bürümcüğün sağlayacağı yararı elde ederler.

Kervan genelde Erzurum-Revan yolunu on iki günde alır. Aliçeyrek'ten sonraki ikinci günde, Aras geçit yerlerinden üç kez geçilir ve ertesi gün de ırmağı geçmek gerekir, çünkü bu ırmak hep kıvrıla kıvrıla akar. Dördüncü kez geçilen yere bir buçuk mil uzaklıkta, dağlarda Kağızman[69] adlı bir kale var ve burası Türklerin bu yakadaki son yeri. Burada bulunan gümrükçü gelerek kervandan deve yükü başına dört kuruş ve at yükü başına iki kuruş vergi alır. Gene 1655'te, kervanımız bu Kağızman kalesine bir mil uzaklıkta konakladığında, ardında on beş-on altı kişi bulunan yoksul bir piskoposun geldiğini gördük (bütün bu dağlarda yalnızca Hıristiyan Ermeniler yaşıyor); aralarında birkaç papaz da vardı ve bize ekmek, tavuk, bazı meyveler getirdiler, tüccarlardan sadaka istediler ve memnun edilerek gönderildiler. Dört-beş ay kadar önce, bu zavallı piskopos bir yeniçerinin darbesiyle bir gözünü kaybetmiş. Bu zorba, piskoposun yaşadığı köye gelip zorla haraç istemiş, hiç paraları olmadığını görünce hiddetle kendini kaybederek bir hançer darbesiyle piskoposun gözünü çıkarmış. Durum ağaya[70] şikâyet edilmişti ve belki de ağa onu cezalandıracaktı; ne var ki yeniçeri kaçtığından işlediği suç cezasız kalmış.

Aras yakınındaki son konaklama yerinden sonra, ertesi gün gene aynı ırmağın kıyısında, ancak dört mil uzaklıkta bulunan bir köyün karşısında konakladık. Ertesi gün, Kars'tan gelen ve Türkiye'yi İran'dan ayıran ırmağı geçtik. Sonraki gün, Aras'ın kıyısında, küçük bir köye yaklaşık yarım mil uzaklıkta durduk ve yol boyunca sık sık geçmemiz gereken bu ırmağı son kez gördük.

Aras'tan sonra, bir ovada, çok fazla uzak olmayan bir köyün karşısında kamp kurduk. Ertesi gün, kervan bir kırda durdu; daha sonraki günse, Revan'a ancak yarım günlük yoldaki Üçkilise'ye[71] vardık.

Türkiye topraklarının sonuna geldiğimizden (Kars ırmağını geçerken Türkiye'den çıkmıştık), okuru yormamak için kitabın bu bölümüne son veriyor ve İran'a girerken yeni bir bölüme başlıyorum.

69 Evliya Çelebi burada küçük bir hisar ve yedi yüz haneyle karşılaşır. 1639'da, Kars yöresinden Basra körfezine kadar belirlenen Türk-İran sınırı, günümüzdeki Türkiye-Rusya, Türkiye-İran, Irak-İran sınırlarıyla aynıdır.

70 Burada sözü edilen büyük olasılıkla yeniçeri ağasıdır.

71 Buraya Evliya Çelebi de 'Üç Kilise' diyor. Günümüzde kullanılan Ermenice adı Eçmiyadzin'dir. Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki bu kent hâlâ Ermeni Patrikhanesi'nin merkezidir.

Üçüncü Bölüm

İstanbul-Isfahan Yolunun Devamı
İlk İran Topraklarından Revan'a Kadar

Ermenistan'dan İran'a girildiğinde ilk ilgi çekici yer, Revan'a üç mil uzaklıktaki Üçkilise'dir; Üçkilise, birbirlerine belli bir uzaklıkta bulunan üç manastırdan başka bir şey değil. En büyüğü ve güzeli, Ermenilerin büyük patriğinin oturduğu manastır; bu ilkine bir tüfek atımı uzaklıkta, güneyde, başka bir manastır daha var; doğuya doğru çeyrek mil uzaklıkta da bir kızlar manastırı bulunuyor. Ermeniler buraya Eçmiyadzin, başka bir deyişle "Tek oğul" adını veriyorlar ve bu ad ana kilisenin de adı. Ermeni kroniklerine göre, İsa'nın gelişinden yaklaşık üç yüz yıl sonra kilisenin yapımına başlanmış ve duvarların yüksekliği –gündüz yapılan bölümü gece Şeytan yıktığı için– hâlâ destek duvarı düzeyini aşamamış ve bunun yapımı da iki yıldır sürmekteymiş; ne var ki, bir gece İsa görünmüş ve bu andan başlayarak Şeytan kilisenin tamamlanmasını engelleyememiş. Kiliseye, Ermenilerin büyük saygı duydukları Surp Krikor'un adı verilmiş. Kilisede bir taş masa var ve gene aynı kroniklere göre İsa, Aziz Krikor'a göründüğünde bu masanın üstünde duruyormuş. Kiliseye girenler büyük bir saygıyla bu masayı öpüyorlar.

İkinci manastır, kırk soylu kızla birlikte Aziz Krikor'u görmek için İtalya'dan gelen bir prensesin onuruna yaptırılmış. Ermeni kralı bu prensesi yılanlarla birlikte bir kuyuya attırmışsa da kıza hiçbir zarar gelmemiş. Mucize sonucu on dört yıl kuyuda yaşamış ve o zamandan beri iki-üç millik bir alan içinde yılanlar kimseye zarar vermezmiş. Putlara tapan bu kral çok güzel olan prensesle ve arkadaşlarıyla gönül eğlendirmek isteyince, kızlar erdemleriyle kralın onlara yapmak istediği saldırının üstesinden gelmişler; amacına ulaşamadığı için çılgına dönen kral kızların hepsini öldürtmüş. Bu manastırın kurulması konusunda Ermenilerin anlattıkları işte bunlar.[1]

Betimlediğim yoldan ister İran'a giden, ister İran'dan dönenler olsun, bütün Ermeniler Üçkilise'de

1 Tavernier'nin anlattıkları, 4. yüzyıla ait Azize Hripsime ve aydınlatıcı Aziz Krikor efsanesine kaba hatlarıyla uyuyor. Bu, Gregoryenlik adıyla anılan Ermeni Hıristiyanlığının kuruluş efsanesidir.

ibadet ederler; kervan burada beş-altı gün kalır ve bu süre içinde Ermeniler günah çıkarırlar, patrik tarafından kutsanırlar.

Patriğin altında kırk yedi başpiskopos, başpiskoposların her birinin altındaysa bir manastırda birlikte yaşadığı kendisine bağlı dört-beş piskopos ve yönetimi altında bulundurduğu birçok keşiş var. Sabah duasını ve ayinini yapıp bitirdikten sonra (genellikle bunlar bire doğru biter) beslenme gereksinimlerini karşılamak için tarlada çalışmaya giderler. Büyük patriğin geliri aşağı yukarı altı yüz bin eküdür ve on beş yaşını geçen her Hıristiyan Ermeni her yıl patriğe beş metelik verir. Bununla birlikte, olanakları bulunmadığı için hiç para vermeyen birçok insan da var; ne var ki, varlıklı kişiler bu eksikliği giderirler, aralarında iki-üç ekü verenler bile olur. Bütün bu para patriğin kesesinde kalmaz; kimi yıllar kendi tasarruflarından eklemeler yaptığı, "haraç" vergisini (Müslüman beylerin yönetim bölgesindeki gayrimüslimlerden aldıkları yıllık vergi) ödeyebilecek durumda olmayan yoksul Ermenilerin yüklerini hafiflettiği olur. Bunu yapmazsa, yokluk nedeniyle bu yoksul kişilerin Müslüman olmaları, başka bir deyişle karıları ve çocuklarıyla birlikte kendilerini satmaları tehlikesi ortaya çıkar; bu nedenle büyük patrik elindeki her çareye başvurur. Her başpiskopos kendi yönetim alanındaki yardıma muhtaç kişilerin bir listesini patriğe gönderir ve böylece patrik bir yandan paraları toplar, öte yandan da kullanır. Surp Stepanos patriğinin söylediğine göre, patrik kendisine bağlı seksen bin köyden elde ettiği gelirden kendi gereksinimleri için hiçbir harcama yapmaz. Ermenilerin ve diğer bazı Levant Hıristiyanlarının dinlerini, yerinde elde ettiğim bilgilere dayanarak daha ileride anlatacağım; bu ilk kitabımdaysa, Paris'ten Isfahan'a gidebilmek için geçilecek yolların en ilginç özelliklerini okura aktaracağım.

1655'te Paris'e dönerken şubat ayında Üçkilise'den geçtim. Hem kar yolları kapattığı hem de Ermeniler bayramlarını burada geçirmek ve daha sonra ibadetlerini burada yapmak istedikleri için, kervanımız burada on bir gün kaldı. Gelişimizin ertesi günü patriği[2] ziyaret ettim; beni küçük bir odaya aldılar. Patrik burada, tıpkı bizim terzilerimiz gibi, Levant usulü bağdaş kurmuş, bir hasırın üstünde oturuyordu. Odanın çevresinde, aynı biçimde oturmuş dört başpiskopos ve dokuz piskopos vardı ve bu piskopos-

lardan biri çok güzel İtalyanca konuşuyordu. Patrik beni çok iyi karşıladı, yanında üç saat süreyle kaldım. Sohbetimiz sırasında, kendisiyle tatlı sohbetler yapmak üzere birkaç Fransız din adamının bulunmasını çok istediğini, çünkü Fransız ulusunun yumuşak ve uygar olduğunu bildiğini, buna karşılık İtalyanların her şeyi kaba kuvvetle çözmek istediklerini söyledi. Tam bunları konuşurken manastırdaki keşişlerden biri içeri girdi; söz konusu keşiş kendi kendisine verdiği bir ceza sonucunda, tam yirmi iki yıldır karşısında kim olursa olsun tek kelime konuşmamış ve Levant'ta bundan daha katı cezaları kendine uygulayan birçok başka keşiş de varmış. Bu keşişten daha korkunç ve daha zayıf bir insan olamaz ve patrik onu özellikle getirtmiş. Patrik bu uzun suskunluğu bozmak için kendi ağırlığını kullandı ve ona konuşmasını buyurur buyurmaz keşiş hemen buyruğa uydu.

Patrikten izin istediğimde, peynir, armutlar, elmalar ve bir çeşit soğandan oluşan yemeği getirtti. Bunların hepsi sofraya, yani yere yayılan bir deriye konduğunda, patrik dua etti, ekmeği kutsadı, daha sonra ekmeği kopardı ve herkese birer parça verdi; kendineyse sadece bir lokma ayırdı. Şarabı da kutsadı, ama bir yudum bile içmedi; ben bir armut yiyip bir kupa şarap içtikten sonra patrikten izin aldım ve oradan ayrıldım. Ermeni din adamlarının yaşam tarzını ve katı kanaatkârlıklarını, Büyük Perhiz'e ve yılın altı ayını aşan bir süreyi kaplayan diğer perhiz günlerine nasıl büyük bir titizlikle uyduklarını yeri geldiğinde size anlatacağım.

Kervan Üçkilise'de konakladığı süre boyunca, patrik her gün bana şarap, kavunlar ve başka meyveler gönderme nezaketini gösterdi; bunlara sık sık iki-üç ayak uzunluğunda güzel alabalıklar da ekliyordu.

Karnavalın sona erdiği pazar gününden önceki cumartesi günü patrik, efendilerden uşaklara kadar bütün kervanı pazar ayinine, daha sonra da manastırda öğle yemeğine davet etti. O pazar günü Ermenilerin karnavalının son günüydü, ertesi gün de Büyük Perhiz başlıyordu. Dinsel görevin sona ermesinden sonra herkes on beş-yirmi ayak genişliğinde, tonozlu uzun bir dehlizden geçti. Her iki yanda da dehliz boyunca uzanan ve birçok taş masa ile oturmak için gene duvar boyunca uzanan bir sıra vardı. Dehlizin uçlarından birine kare biçimli dört ayağı olan bir başka masa konmuştu; dört köşesine yerleştirilmiş

2 O dönemde patrik Ağbak'lı Filippos'tu (1633-1655).

dört direğin üstüne oturtulmuş bir tonoz masanın üstünü örtüyor ve aynı zamanda da masaya gölgelik görevi yapıyordu. Karşıda, bütün dehlizi görme olanağı veren bir yerde, patrik için bir sandalye, bunun sağına ve soluna başpiskoposlar için iki sandalye konmuştu; hem masa hem de sandalyeler taştandı. Diğer başpiskoposlar, piskoposlar, keşişler ve davetliler iki uzun masaya oturmuşlardı. Dehlizin öbür ucunda, patriğin masasının tam karşısında, etlerin mutfaktan getirilmesini sağlayan ve üç basamakla çıkılan küçük bir kapı bulunuyordu. *Relation du Serrail*[3] adlı yapıtımda da anlattığım gibi, bize değişik renklerde değişik çeşitlerde pilavlar ikram edildi; aralarında çok güzel alabalıkların da bulunduğu çeşitli balıklar sunuldu. Toplam olarak kırk sini yemek getirildi; ne var ki, her biri o kadar büyük ve o kadar doluydu ki bir adam zar zor taşıyabiliyordu. Bütün siniler patriğin masasının karşısında yere bırakıldı; sinilerin kapaklarının kaldırılmasından sonra, patrik bütün yardımcılarıyla birlikte yerinden kalktı, dua etti ve etleri kutsadı. Bundan sonra, altı piskopos büyük kaşıklarla bu büyük sinilerin içindeki etleri alarak orta boy tabaklara koydular ve her iki masa da bu tabaklarla dolduruldu. Herkesin önünde, içi çok güzel bir şarapla doldurulmuş büyük bir toprak maşrapa vardı ve şarap biter bitmez yeniden doldurduluyordu. Patriğe, masasında bulunan iki başpiskoposa ve aynı biçimde davetlilerin masasında oturan başpiskoposlara, kimi otlarla pişirilmiş ikişer yumurta sunuldu. Yalnızca biraz balık yiyen ve hiç şarap içmeyen birkaç piskopos bile vardı.

Yemeğin bitmesinden sonra, elinde bir kâğıt ve kalem bulunan bir piskopos masa boyunca herkesin birer birer yanına gelerek Kilise için ne kadar vermek istediğini sordu ve herkes dindarlığıyla orantılı olarak bir şeyler vereceğini söyledi. Bunun üzerine piskopos yalnızca davetlilerin adlarını ve armağan etmek istediği miktarı yazdı ve vaatler ertesi gün yerine getirildi. İki tümen[a] veren varlıklı tüccarlar bile çıktı; en az veren uşaksa bir altın verdi. Tümen ve altın paralar ilgili bölümde açıklanmıştır.[4] Bana gelince, ertesi gün ayinden sonra, kral ve hizmetinde bulunmaktan onur duyduğum Monsenyör Orléans Dükü için dua edilmesi koşuluyla, piskoposa

a İlhanlılar döneminde İran'da kullanılmaya başlanan bir para birimi. 1660'ta bir tümen 40 Fransız Frankıydı –ç.n.

dört tümen vereceğimi yazdırdım. Piskopos koşulla ilgili hiçbir yanıt vermedi, patriğe gitti, patrik de onu bana göndererek hiçbir şey vermesem de en büyük Hıristiyan kral için, Sayın Orléans Dükü için ve bütün kral ailesi için Tanrı'ya dua etmeye hazır olduğu haberini ulaştırdı. Piskopos yazma işlemini bitirince etler kaldırıldı ve patrik teşekkür etti; daha sonra, meyveler ve bol bol kavun getirildi. Kısa süre sonra *vêpres*[a] için çan çaldı, herkes kiliseye gitti. Zira artık Hıristiyanların çan seslerinden rahatsız olunan Türkiye'de değildik, İran şahı her şeye izin veriyordu ve bütün Ermeni kiliselerinin Hıristiyan ülkelerden çan getirtme olanağı vardı.

Vêpres sona erince, patrik bir adam göndererek o gün diğer günlerden farklı biçimde eğlenme geleneklerinin olmadığını bana bildirdi; ne var ki, Avrupa Hıristiyanlarının büyük eğlenceler düzenlediklerini bildiğini ve hem benim hem de Hıristiyan ülkelerine giden diğer tüccarların manda dövüşü eğlencesini görmemizi istediğini bildirdi. O ülkede çok sayıda manda var ve bu hayvanları tarım işlerinde çalıştırıyorlar; dişilerinden bol miktarda süt elde ederek tereyağı ve peynir yapıyorlar; manda sütünü diğer hayvanların sütleriyle karıştırıyorlar. Günde yirmi iki *pinte*'ye[b] varan miktarda süt veren mandalar bile var.

Bu dövüşü görmemiz için, bizi duvarlarla çevrili bir alana götürdüler; alanda sekiz erkek manda bulunuyordu. Onları birbirlerine karşı kışkırtmak için kırmızı kumaş gösteriyorlar; kırmızı kumaşı görünce önce öylesine büyük bir öfkeye kapılıyorlar ki, daha ilk boynuz darbesinde içlerinden ikisi yerde kaldı, ama diğerlerinden hiçbiri sakatlanmadı. Dövüş sona erince, bol miktarda odun getirilerek üst üste yığıldı ve Fransa'da Saint-Jean öncesinde yapıldığı gibi ateş yakıldı. Odunların yığılma işlemi sona erince başpiskoposlardan biri bütün başpiskopos yardımcılarına, efendilere ve uşaklara beyaz birer mum verdi ve onlar da ertesi gün mum için verecekleri para miktarını başpiskoposa bildirdiler. Mumlar yakıldı ve herkes mumunu elinde tutarken, patrik, elinde piskopos asası biçiminde yapılmış bir sopa, ilahi söyleyerek ilerledi. Patriğin ardın-

3 *Nouvelle Relation du Sérail du Grand Seigneur, comprenant plusieus singularité qui jusqu'ici n'ont point été mises en lumière* [Bugüne dek hiç gün ışığına çıkarılmamış birçok ilginç bilgiyi de kapsayan, Padişahın Sarayının Yeni Anlatısı] Paris, 1675.

4 Bkz. On İkinci Bölüm.

a Saat 18'de yapılan dua –ç.n.

b 0,93 litreye eşdeğer eski bir Fransız sıvı ölçü birimi –ç.n.

dan bütün din adamlarıyla din adamı olmayanlar da yürüdü ve bu odun yığını çevresinde üç tur atıldı. Odun yığınının ateşe verilmesi zamanı geldiğinde, tüccarlardan biri kilisenin lambalarında yakılmak üzere şu kadar yağ vereceğini söyledi; bir diğeri miktarı artırdı ve daha fazla vermeyi vaat etti; bir üçüncüsü sonuncu tüccarın verdiği miktarın da üstüne çıktı ve odunları ateşleme onuru en çok artırana verildi. Bunun üzerine hemen mumlar söndürüldü ve büyük bir özenle saklandı; çünkü denizde bir fırtına patlak verdiğinde, bu mumlardan birini yakıp birkaç dua okuyarak denize atsanız fırtınanın hemen kesileceğine inanılıyor. Merak ederek bu ateş töreninin ve bu mumların kökenini sordum; işte verilen yanıt: Meryem Ana doğum yaptıktan kırk gün sonra, oğlu İsa ve Yusuf ile birlikte Kudüs'e gitmiş. Simeon'un bulunduğu tapınağa vardığında, bu yaşlı aziz Kurtarıcı İsa'yı kolları arasına almış ve *Yüce İsa, verdiği sözü tutup hizmetkârının huzur içinde gitmesine artık izin ver* diye başlayan ilahiyi okumuş.

İlahi sona erince, bütün halk İsa'nın doğduğunu haykırmaya başlamış ve tapınaktan çıkarken yüksek sesle bütün kente ilan edilmiş. Vakit gece olduğundan herkes ellerinde şamdanlar kiliseye koşmuş ve birçok insan İsa'nın buradan geçeceğine inanarak evlerinin kapısında ateşler yakmışlar. İşte bana söylenenler bunlar. Ermeniler arasında yapılan bu tören Meryem Ana'nın aklanması yortusunda yapılan törene benziyor ve Ermenicede *Ter en areche*[a] başka bir deyişle, "İsa'nın bulunduğu yer" adıyla anılıyor. Tören sona erince çan çalındı, kiliseye dönüldü ve daha sonra herkes evine gitti. Bütün gece, efendisi, uşağı bütün Ermeniler karnavalı sona erdirmek için içmekten geri kalmadılar; öte yandan, patrik de kiliseyi en güzel bezeklerle donattı.

Müslümanların egemenliğindeki Hıristiyan kiliselerinde bu kadar zenginlik bulunacağına asla inanamazdım. Yüz yıldan beri bu patriklik kilisesi hiç bu kadar bezenmemiş. Ancak İran Şahı Abbas'ın Ermenileri ticarete yöneltmesinden ve onların bu yolla zenginleşmesinden sonra bu noktaya gelinmiş. Önce büyük kazançlar elde eden Ermeniler sık sık adaklar yapıyorlar ve bu kiliseye bol bol bağışta bulunuyorlar; dolayısıyla bu kilisede Hıristiyanlık dünyasında hiçbir kilisede bulunmayan zengin bezekler bulunuyor.

a Bu törene Ermenicede 'crakavar' (ışık [İsa] yakma) töreni denir. Tavernier büyük olasılıkla bu adı yanlış algılamış –ç.n.

Kilisenin koro yerine Venedik'ten getirtilmiş altın işlemeli bir kumaş serilmiş ve hem koro yerinin hem de sahnın bütün yollarına ve sunağın merdivenlerine değerli halılar yayılmış. Bu nedenle, kiliseye girmeden önce herkes ayakkabısını çıkarıyor ve Ermeniler asla Avrupa'daki gibi diz çökmüyorlar, ayakta duruyorlar. Ayini dinlerken, ülkenin geleneği doğrultusunda oturuyorlar, ama İncil okunurken herkes ayağa kalkıyor. Şarapla ekmeğin havaya kaldırılması anı dışında, bütün ayin boyunca herkesin başı örtülü: Şarapla ekmek havaya kaldırılırken başlıklarını çıkararak üç kez yeri öpüyorlar. Sunağın üstünde bir haçla altı altın şamdan, basamaklarda yaklaşık beş ayak yüksekliğinde dört gümüş şamdan vardı. Birçok ilahi okunduktan sonra, patrik ipek bir halıyla kaplı bir sandalyeye gelip oturdu ve sağındaki bir direğin önünde dört başpiskopos oturuyordu. Bütün ayini bir başpiskopos ve yanındaki iki piskopos görkemli biçimde gerçekleştirdi. Ermenilerin dininde yapılan törenleri anlatacağım. Patrik daha sonra kral için ve Sayın Orléans dükü için dualar ettirdi; daha sonra, başpiskopos okuduğu İncil'i alarak öpmeleri için patriğe, başpiskoposlara, piskoposlara ve bütün halka verdi. Bu kitabın kabının bir yüzüne kakılmış ve üzeri kristalle kaplanmış rölikler var ve kitabın öpülen yüzü de burası. Bütün tören sona erince, patrik halkı kutsadı, birçok kişi gelip onun elini öptü ve herkes evine gitti.

Revan'ı anlatmaya başlamadan önce, bu kentin yakınlarında bulunan bazı eşsiz yerler üstüne birkaç söz söyleyeceğim. Revan'm on mil kuzeyinde bir göl var,[5] gölde bir ada, adada da bir manastır bulunuyor. Manastırda yaşayan keşişler o kadar katı bir yaşam sürüyorlar ki, yılda yalnızca dört kez et ya da balık yiyorlar. Birbirleriyle de yalnızca bu dört günde konuşuyorlar ve yılın geri kalan günlerinde yalnızca bahçeden topladıkları otları öylece topladıkları gibi yiyorlar ve "tereyağı ya da zeytinyağı yiyerek perhiz yapılmaz" diyorlar. Yedikleri ekmek çevredeki köylerden geliyor ve bu küçük adada her çeşit güzel meyve yetişiyor.

Bu göl tarafında ve Revan'a daha yakın bir yerde, içinde altı manastırın bulunduğu büyük bir ova var; manastırlardan biri, kilisesiyle ve bu yapıları taşıyan destek direkleriyle birlikte, bütünüyle çok sert bir kayanın içine oyulmuş. Ermeniler bu kiliseye kendi dillerinde Kickart,[6] Türklerse

5 Gökçe gölü.

6 19. yüzyıl haritalarında Kieghart adıyla yer alıyor (Hanikof).

Görgeç kilisesi diyorlar. Ermeni geleneklerine göre, İsa'ya saplanan demir mızrak bu kilisede saklanıyor ve ayini beklemesi koşuluyla bu mızrak her isteyene gösteriliyor. Ermeniler bu mızrağa çok büyük itibar ediyorlar ve mızrağı bu ülkeye Aziz Matta'nın getirdiğini söylüyorlar.

Revan'a beş mil uzaklıkta, güneydoğu ya da kış doğusu yönünde, doruğuna oturan Nuh'un gemisinin ebediyen ünlü kıldığı, daha ileride betimleyeceğim Ağrı [Ararat] dağı var. Bu dağa yarım mil uzaklıkta, arazinin düzleşmeye başladığı yerde, bir yamacın üstünde bir kilise ve kilisenin de yanında kuyu gibi görünen bir mağara bulunuyor. Serda[a] adlı Ermeni kralının sahte tanrılar önünde diz çökmek istemediği için Surp Krikor'u attırdığı çukurun burası olduğuna inanılıyor. Bu kiliseyle Revan arasında, Ermeni kralların başkenti eski Artaxata'nın[7] yıkıntıları ve büyük bir sarayın kalıntıları var; söz konusu yıkıntılar, burasının büyük bir kent olduğunu kanıtlıyor.

Üçkilise'ye en çok üç mil uzaklıkta bulunan Revan'a geçmenin zamanı geldi. Burası, bu taraftaki ilk İran kenti; tıpkı karşı tarafta Erzurum'un İstanbul-Isfahan yolu üzerindeki son Türkiye kenti olması gibi.

Revan, 54 derece 20 dakika boylamında ve 41 derece 15 dakika enleminde,[8] insan yaşamı için gerekli her şeyin, özellikle de güzel şarapların bol bulunduğu bir yörede kurulmuştur. İran'ın en iyi eyaletlerinden biridir; hem verimli toprakları hem de büyük bir kervan uğrağı olması sayesinde, şah buradan büyük gelir elde ediyor. Yalnızca valinin (başka bir deyişle Revan hanının) yıllık geliri yirmi bin tümeni aşıyor ve bu da bizim paramızla sekiz yüz kırk bin lira ediyor. İki imparatorluğun sınırında bulunan bu kent, Türklerle İranlılar arasında birçok kez el değiştirmiş; eski kent bütünüyle harap olduğundan, yeni kent sekiz yüz adım ileride, bir kayanın üstünde kurulmuş; kentin üzerinde yer aldığı kayanın batı eteğinin dibinde hızlı akışlı bir ırmak var. Bu ırmağa Seng-i Ciye[9] adı veriliyor; ırmak birçok yerinde çok derin ve kayalarla dolu; bu yüzden de suları siyah görünüyor. Irmak üç kemerli güzel bir taş köprü aracılığıyla aşılıyor; köprünün altına odalar yapılmış ve Revan hanı yazın kavurucu sıcaklarından kurtulmak için kimi zaman buraya geliyor. Irmaktan çok çeşitli ve bol miktarda

a O dönemde hüküm süren Ermeni kralının adı Serda değil Dırtat ya da Tırtat'tır –ç.n.

balık yakalanıyor: özellikle de alabalıklar (bunlar çok ucuza satılıyor). Bu ırmak Gigaguni[10] adı verilen, Revan'ın yirmi beş mil kuzeyindeki bir gölden çıkar ve Revan'ın üç mil güneyinden geçen Aras'a kavuşur. Her ne kadar kentin batı yönünde savunma hendeği görevi yapan bu ırmak varsa da, bu güçlü bir tahkimat sayılmaz; zira ırmağın öteki tarafında hepsi de kentten daha yüksek tepeler bulunuyor. Kale kayanın üstüne yapıldığından, savunma hendeklerinin derinliği en çok üç-dört ayak. Kimi yerlerde kentin çift suru ve birçok kulesi yer alıyor; ne var ki, tıpkı bütün evler gibi bu surlar da topraktan yapılmış olduğundan, yağmur top güllelerinden daha büyük zarara yol açıyor. Kuzeybatıda bulunan Revan mahallesi kentten yirmi kez daha kalabalık bir sur dışı mahalle görünümünde.[11] Bütün tüccarlar, zanaatkârlar ve aynı zamanda da Hıristiyan Ermeniler bu mahallede oturuyor: Hıristiyan Ermenilerin burada dört kilisesi ve büyük bir manastırı var. Kısa süre önce çok güzel bir kervansaray da yapılmış. Kente gelince, burada yalnızca han, subayları ve askerleriyle birlikte oturuyor ve hanın evi ırmağa bakıyor. Bu vali güçlüdür ve sınırı korumaya yetecek kadar kuvveti her zaman bulunuyor. Revan'da yaz mevsimi çok sıcak geçtiğinden, han çoğunlukla bu mevsimi dağda, çadırların altında geçiriyor. Bir kervan gelir gelmez, şaha bilgi vermek zorunda; buradan bazı büyükelçiler geçtiğinde, han onların bütün gereksinimlerini kendi kesesinden karşılamak ve başka bir valinin topraklarına kadar büyükelçiyi götürmek zorunda; diğer vali de aynı şeyleri yapıyor. Böylece, büyükelçiler, eğer isterlerse, İran topraklarında hiç para harcamazlar. Kentin güneyinde, dört mil uzaklıkta yüksek dağlar var; Kalde tarafındaki sıcak memlekette yaşayan köylüler, en az yirmi bin çadır, yani aileleriyle yazın sürülerini otlatmaya buraya gelir ve sonbaharın bitiminde yurtlarına dönerler. Bu dağlık yöreyi, gerek küçük vadileri ve ırmakları, gerekse topraklarının niteliği bakımından İsviçre'nin Pays de Vaux adı verilen güzel bölümüne benzetebilirim; hatta eski bir söylentiye göre, Alplerle Jura dağları arasında yaşayan halklar (İskender'in lejyonlarından biri bu halkların

7 Günümüzde, Revan-Culfa yolu üstünde bulunan küçük Artaşat kenti.

8 Ermenistan'ın günümüzdeki başkenti; o dönemlerde İranlılarla Türkler arasında sürekli anlaşmazlık konusuydu. Verilen enlemler ve boylamlar gene gerçek dışı.

9 Irmağın adı, seng (taş) sözcüğünden de anlaşılacağı gibi, Farsçadır. Günümüzdeki Ermenice adı Razdan.

10 Burada gene Gökçe gölden söz ediliyor; gölün Ermenice adı Gegam'dır.

11 Sur ve dış mahalle konusundaki bilgileri Evliya Çelebi de doğruluyor.

üyelerinden oluşuyordu) İskender'in fetihlerine katkıda bulunduktan sonra, kendi ülkelerine çok benzediği için Ermenistan'ın bu yöresine yerleşmiş, evlerini burada kurmuşlar.[12] Tokat'tan Tebriz'e kadar uzanan topraklarda hemen hemen yalnızca Hıristiyanlar yaşıyor ve bu geniş topraklar eskilerin Ermenistan eyaleti adını verdikleri topraklar; dolayısıyla, kentlerde ve kırsal kesimde bir Müslümana karşılık elli Ermeniyle karşılaşılıyorsa buna hiç şaşmamak gerek.[13] Doğum yerleri Revan olan birçok eski Ermeni ailesi var Revan'da; ne var ki, vali bunlara çoğunlukla kötü davranıyor ve onlar da sarayın uzağında durarak dilediklerini yapıyorlar. Bu kent ipeğin geldiği eyalete uzak olmadığından, bütün ipekler burada toplanıyor ve ne Revan'da ne de İran'ın diğer kervan uğraklarında Türkiye gümrüklerinde olduğu gibi mal balyalarını açma zahmetine katlanıyorsunuz. Yol muhafızları için belli bir vergi ödemek gerekiyor ve bu vergiye râhdârî, vergiyi toplayanlara da râhdâr deniyor.

İran'daki hanlar veya valiler özellikle de karşılarında hoşlarına giden, onlara ilginç bazı şeyler gösteren kişiler olduğunda yabancılara uygarca davranıyorlar. İlk seyahatime çıkmak için İstanbul'dan ayrılırken, imparatorun saray nezdindeki temsilcisi Bay Smit'in hizmetinde Rodolphe adlı Zürihli genç bir adam vardı; Rodolphe iyi bir saatçiydi ve Bay Smit seyahatim sırasında onu yanıma almamı rica etti. Revan'a geldiğimizde, o sırada kentin valisi ve ilk selamladığımız kişi olan han bizi görmekten çok mutlu olduğunu söyledi. O dönemde Levant'ta saate pek ender rastlanıyordu ve Rodolphe –hanın söylediğine göre– İran topraklarına giren ilk saatçiydi. Han bir tüccardan aldığı bir saati ona düzelttirdi; hem onu çalışırken görmek amacıyla, hem de her gün ona içki arkadaşlığı yapmamız için bizleri kendi odasına yakın bir odaya yerleştirdi. Sefahati çok seviyordu; onun dostluğunu daha iyi kazanmak için, sıcak geçmeye başlar başlamaz, yani akşam saat dörtten gecenin geç saatlerine kadar onunla kadeh tokuşturmak zorunda kaldık. Genellikle kent dışındaki güzel bir bahçede, ortadaki havuzun dört köşesine dört büyük damacana içinde eşsiz beyaz ve açık kırmızı şarap koyduruyordu ve damacanaların hepsi birden yarım müid'den[14] fazla alıyordu. Bunların arasında, boyca daha küçük, ama hepsi birbirine eşit hacimde, havuzu çevreleyecek biçimde yerleştirilmiş elli şişe daha var-

dı ve bunların her biri beşer-altışar *pinte*'likti. Havuzun çevresi, şişelere kadar uzanan büyük halılarla kaplıydı ve havuzun bir köşesinde de değerli halılarla kaplı bir amfiteatr bulunuyordu. İşte âlemin yapıldığı yer de burasıydı ve bütün bu büyük eşyalar hanın her şeyden çok sevdiği görkemin göstergelerinden başka bir şey değildi.

Hanın üstün bir yeteneği vardı ve *Nouvelle Relation du Sérail du Grand Seigneur* adlı yapıtımda da anlattığım gibi, bu han Revan'ı Sultan IV. Murad'a teslim ettikten sonra onunla birlikte İstanbul'a geldi ve padişaha içmeyi öğreterek onun gözdesi oldu.[15] Kitabımda da belirttiğim gibi, sonu kötü oldu ve şahına yaptığı ihanetin cezasını gördü.

Sultan IV. Murad Revan'da yirmi iki bin kişilik bir kuvvet bıraktı; bu askerler çok sıkışık durumda kalıyorlardı ve hemen hemen başlarını sokacakları bir yerleri de yoktu. Ne var ki, İran Şahı Safi kısa süre sonra güçlü bir orduyla geldi; kente egemen tepelerden birine yerleşerek, kısa sürede yaptırdığı küçük bir hisara yerleştirdiği sekiz topla kenti aralıksız dövdü. Dördüncü günde kentin surlarında gedik açıldı ve daha önce herhangi bir kahramanlık ünü kazanmamış olan bu hükümdar saldırının başına geçerek –daha önce de söylediğim gibi– yirmi iki bin Türkün bulunduğu kenti aldı. Daha önce Türklerden kenti kendisine teslim etmelerini istediği ve Türkler de buna hiçbir biçimde razı olmadıkları için, canlarını bağışlamadı ve hepsini kılıçtan geçirdi. Sultan IV. Murad Şah Safi'den öcünü aldı, ama pek soylu olmayan bir biçimde: Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, canlarını bağışlayacağı konusunda söz vermiş olmasına karşın, bütün Acemleri kılıçtan geçirdi.[16]

12 İskender'in ordularında asla İsviçreli askerlerin bulunmadığı kesindir.

13 Her ne kadar elde o dönemle ilgili rakamlar yoksa da, burada söylenenler çok abartılıdır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler kervan yolları boyunca çok sayıda Ermeni köyü bulunduğunu doğruluyorsa da, artülkede nüfus çok daha karışık gibi görünmektedir.

14 Muid ya da Türkçe'siyle müdd: Değişken bir hacim ölçüsü. Örneğin Paris müidi 268 litreye eşdeğerdir.

15 Burada sözü edilen, daha çok Emirgüneoğlu adıyla bilinen Tahmasp Kuli Han'dır. Revan'ı IV. Murad'a teslim ettikten sonra (1635), Türk hükümdarına sefahat arkadaşı olması için İstanbul'a getirildi, kendisine Boğaziçi'nde yalı verildi. Emirgân semti bugün de onun adıyla anılmaktadır.

16 İranlılar Revan'ı Türklerin fethinden dokuz ay sonra, Nisan 1636'da geri aldılar. Bağdat'ın fethiyse 1638'de gerçekleşti.

Dördüncü Bölüm

Aynı Yolun Devamı: Revan-Tebriz Arası

Revan'dan Tebriz'e gitmek genellikle on gün sürer ve Nahçıvan yolun tam ortasında, her iki kente eşit uzaklıktadır. İlk gün, birçok derenin suladığı, pirinç ekili büyük ovalardan geçilir. İkincide, güneyde bırakılan, çevresinde birçok manastırın yer aldığı Ağrı dağının manzarası seyredilerek gene aynı ovalarda yürümeye devam edilir. Ermeniler bu dağa Mesesusar,[1] başka bir deyişle "Gemi dağı" adını verirler, çünkü tufanın suları çekildikten sonra Nuh'un gemisi burada karaya oturmuş. Ağrı dağı, bir zincir oluşturan diğer Ermenistan dağlarından kopmuş gibi ve yamaçlarının ortasından doruğa kadar sürekli karla kaplı. Çevredeki bütün dağlardan daha yüksek: İlk seyahatim sırasında beş gün boyunca bu dağı görmüştüm. Ermeniler bu dağı görür görmez toprağı öper, sonra gözlerini göğe kaldırarak haç çıkarır, birkaç dua okurlar. Yalnız dağın yamaçlarının orta kesiminden tepesine kadar olan bölümünün çoğunlukla üç-dört ay boyunca bulutlarla gizlendiğini göz ardı etmemek gerek: Ben aynı yoldan birçok kez geçtim, ama yalnızca üç kez dağın yüksek kesimlerini görebildim. Seyahatin ikinci gününde aştığımız ovalarda, güneyde, ana yola bir buçuk mil uzaklıkta, büyük olasılıkla insan yapımı olan bir tepecik görülüyor. Tepeciğin üstünde, büyük yıkıntılar var ve bu yıkıntılar burasının görkemli bir kale olduğunu kanıtlıyor. Ermeni kralları, av eğlenceleri, özellikle de turna ve ördek avı için buraya gelirlermiş.

Üçüncü gün, güzel suların bulunduğu bir köyün yakınında konakladık; bu sular kervanı burada konaklamak zorunda bırakıyor, çünkü buradan sonra ancak çok uzaklarda su bulunabiliyor. Ertesi gün, bir dağ boğazında tek sıra olarak yürümek ve Aras'a kavuşan Arpasu[2] adlı büyük bir ırmağı geçmek gerekiyor. Suları azaldığında, ırmak geçit yerinden aşılıyor; ne var ki, karlar eriyip sular yükseldiğinde, fazladan bir mil yürüyerek güneydeki bir taş köprüden geçmek gerekiyor. Burada, Kalifakiend[3] adlı bir köyün yakınında konakladık ve su bulabilmek için çok uzaklara gitmek zorunda kaldık. Beşinci gün, gene ovadaydık; ovanın sonunda, bir çayın kıyısında, Karabağlar[4] adlı bir kervansaray var; bu kervansarayın yapımı son se-

yahatim sırasında tamamlandı (1664). Bu çay daha yukarıda, üç-dört mil uzakta, kuzey yamacında doğuyor, Karabağlar'ın yarım mil aşağısında suyunun bir bölümü donuyor ve taşlaşıyor; kervansaray da işte bu taşlarla yapılmış. Bu taşlar çok hafif; taşa gereksinim duyulduğunda, çay boyunca çukurlar açılarak içine su doldurulуyor ve bu sular sekiz-on ay sonra taşa dönüşüyor. Çayın suyu çok tatlı ve hiç de kötü bir tadı yok; bununla birlikte, çevredeki köylüler suyu içmekte zorlanıyorlar, hatta tarlalarını da bu suyla sulamak istemiyorlar. Ermeniler, Nuh'un oğlu Sam'ın bu çayın doğduğu kayayı kazdığını, kaynağından dört-beş mil ya da kervansaraya iki mil kadar uzaklıkta çayın Aras'a kavuştuğunu söylüyorlar. Bu kervansaraydan Nahçıvan'a bir günden az sürecek bir yol kalıyor.

Ermenilerin inanışına göre, Nahçıvan dünyanın en eski kenti ve Nuh'un gemisinin karaya oturduğu dağa yaklaşık üç mil uzaklıkta. Adını da buradan almış: Ermenice'de *nak* "gemi", *sivan* "konmuş" ya da "oturmuş" demek. Burası oldukça büyük bir kent ve Sultan IV. Murad'ın ordusunca bütünüyle harabeye çevrilmiş. Kentte, Türklerin yıktığı birçok güzel caminin kalıntıları görülüyor; Türkler bu camileri yıkmış, çünkü Muhammed'in müritleri Ali'nin müritlerinin camilerine girmeyi asla istemezler; Ali'nin müritleri de başkalarınınkine girmekten hoşlanmazlar; işte bu yüzden Türkler ve İranlılar savaşın sonucuna bağlı olarak birbirlerinin camilerini yıkıp dururlar. Nahçıvan çok eski bir kent ve Ermeniler gemiden çıkan Nuh'un buraya gelip oturduğuna inanıyorlar. Nuh'un burada gömülü olduğunu, karısının mezarınınsa Tebriz yolundaki Merend'de bulunduğunu söylüyorlar. Nahçıvan'dan küçük bir çay geçer; çayın suyu güzel ve kaynağı Karabağlar çayının kaynağından biraz daha uzakta. Ermeniler eskiden bu kentte büyük bir ipek ticaret yapmaktaydılar; bu ticaret günümüzde yeniden canlandırılmakta ve bir han kenti yönetmekte. Revan ile Tebriz arasındaki bütün yöre, burada ilerleyen Türk ordusuna yiyecek bırakmamak amacıyla, Şah Abbas adlı İran hükümdarınca yakılıp yıkılmış. Şah Abbas bu yöreyi ıssızlaştırmak istemiş, Culfa ve çevresindeki halkı,

1 Bu dağa Ermeniler Masis adını verirler.

2 Aras'ın sol koludur; Revan-Nahçıvan yolunun ortasındadır. Bu ırmağı, Aras'ın kuzeyinde bulunan ve Türk-Rus sınırını çizen Arpaçay ile karıştırmamak gerekir.

3 Halifekent. Başka hiçbir kaynakta bu köyden söz edilmemekte.

4 Evliya Çelebi'ye göre, Karabağlar Türk-İran savaşı sırasında yok olmuş önemli bir yerleşimdi. Bu yüzyılın başında yapılan haritalarda küçük bir köy olarak yer alıyor.

genci, yaşlısı, babaları, anneleri ve çocuklarıyla birlikte İran'a götürerek krallığının çeşitli yerlerinde yeni koloniler oluşturmuş. Yirmi yedi bin kadar Ermeni ailesini, ipeğin geldiği Gilan eyaletine göç ettirmiş ve yumuşak iklime alışmış bu zavallı insanların çoğu sert iklim nedeniyle ölmüş. En ileri gelen aileler Isfahan'a gönderilmiş ve şah bunları ticarete yöneltmiş, ücretini dönüşlerinde ödemek üzere onlara ipek vermiş ve bu sayede Ermeniler kısa sürede kalkınmışlar. Şah aynı zamanda onlara büyük ayrıcalıklar da tanımış: Bu ayrıcalıklar arasında, kendi şeflerinin ve İran adalet sisteminden bağımsız özel yargıçlarının bulunması da var. Isfahan'dan yalnızca Zayende Rud ırmağıyla ayrılan Culfa kentini Ermeniler yapmışlar ve –ileride daha geniş biçimde anlatacağım gibi– atalarımn yurdu olan eski Ermeni kenti Culfa'dan ayırmak için Yeni Culfa adını vermişler. Bu ulusun üçüncü bölümü, Isfahan ile Şiraz arasındaki çeşitli köylere dağılmış; ne var ki, yaşlılar öldüğünden, geride kalan gençler yavaş yavaş Müslüman olmuş. Bu nedenle, babalarının çiftçilik yapmak için gönderildiği bütün bu ovalarda, bugün, bir-iki Ermeni Hıristiyana ancak rastlanmakta.

Nahçıvan'daki yıkıntılar arasında, Asya'nın en güzel camilerinden biri olan büyük bir caminin yıkıntıları da var ve bu caminin Nuh'un türbesi olarak yapıldığına inanılıyor. Kentin çıkışında, kentten geçen aynı çayın yakınında, mimarisi açısından en güzel örnekler arasında yer alan bir kule var. Sanki birbirine bağlı gibi duran dört kubbenin üzerine on iki küçük kuleden oluşmuş gibi görünen bir çeşit piramit bindirilmiş; ne var ki, orta kesimine doğru çehre değiştiriyor ve giderek daralan ve en sonunda sipsivri kuleler halini alan dört cephe sergiliyor. Bütün yapı tuğladan ve dışı gibi içi de kabartma çiçeklerle ve parlak bir görünümle donanmış. Burasını, İran'ı ele geçirdiği sırada, Timurlenk'in yaptırdığına inanılıyor.

Daha ileri gitmeden önce, sağda solda bulunan ve görülmeye değer sayısız eşya barındıran birçok manastırı görmek için yoldan ayrılmak gerekiyor.

Nahçıvan ile Culfa arasında, hem güney, hem kuzey yanında, birbirlerine aşağı yukarı iki-üç mil uzaklıkta on Hıristiyan Ermeni manastırı var. Bunlar papaya bağlı ve kendi milletlerinden Dominiken din adamlarınca yönetilmekte. Her an yeterli sayıda din adamına sahip olabilmek

için, din eğitimi almaya elverişli yöre çocukları gönderiliyor buraya; bu çocuklar Latince, İtalyanca ve yapacakları meslek için gerekli bilimleri öğreniyorlar. Bu yörede, halkın anlaması için duaların ve ayinlerin Ermenice yapılması dışında, her şeyiyle Roma kilisesinin ilkelerini izleyen yaklaşık altı bin insan var. Başpiskopos seçilen kişi Roma'ya gönderiliyor ve papa onu bu kentte resmen başpiskopos olarak kabul ediyor. Başpiskopos bütün Asya'nın en güzel yerlerinden biri olan büyük bir kasabada oturuyor; burasının şarabı ve meyveleri çok güzel ve yaşamak için gerekli olan her şey bol bol bulunuyor: Her manastırın yakınında bir kasaba ya da büyük bir köy var. İşte bunların adları. İlki ve on manastırın en önemlisi, kuzeyde olan, iki kez gittiğim Abarener; ikincisi Abraghonneks, üçüncüsü Kerna, dördüncüsü Soletak, beşincisi Kuşkaşen, altmcısı Jauk, yedincisi Şiabunez, sekizincisi Aragbuş, dokuzuncusu Kauzuk, onuncusu ve sonuncusu Kürdistan-Asur ülkesi sınırında bulunan Kisuk.[5] Buradaki Ermeniler, Aziz Bartholomeus ve Surp Tateus'un [Aziz Matta] din uğruna canlarını verdiklerine inanıyorlar ve ellerinde bu azizlerden kalma bazı rölikler bulunduğunu söylüyorlar. Birçok Müslüman, özellikle de hummaya yakalananlar buraya ibadete geliyor. Bu manastırlardan ikisinde ya da üçünde, buradaki keşişlerin çok yoksul olmasına karşın, Avrupa'dan gelen Hıristiyanlar hayır amacıyla ağırlanıyor. Kaldı ki, manastırdaki keşişler büyük yoksunluklar içinde yaşıyorlar ve hemen hemen yalnızca ot yiyorlar. Onların bu kadar yoksul olmalarının nedeni, zaman zaman oraya uğrayan ve keşişlerin bazı armağanlar sunmak zorunda kaldıkları valilerin zorbalığıdır. Bu keşişlerin çok armağan verme olanakları bulunmadığı için valiler onları sevmezler ve büyük armağanlar veren başka Ermenilerin kışkırtmasıyla keşişlere o kadar kötü davranırlar ki, onlar da –Isfahan'da bulunduğum sırada birçok kez tanık olduğum gibi– Şah'ın huzuruna çıkıp valiyi şikâyet etmek zorunda kalırlar.

Bu manastırların en önemlisine bir buçuk mil uzaklıkta, diğerlerinden bütünüyle ayrı, Tenerife adasının ortasındaki doruk gibi kelle şekeri biçiminde yüksek bir dağ var. Söz konusu dağın eteğinde, yılan sok-

5 Chardin bu köylerden yalnızca birincisinin adını Abrener biçiminde veriyor, Katolik Ermeniliğin bu çekirdeğinin ana kilisesinden ayrıldığını ve kendi atalarının dogmalarına geri dönme eğilimi gösterdiğini belirtiyor. Sayılan on yer adından hiçbirine haritalarda rastlanmıyor.

malarına iyi gelen birkaç su kaynağı bulunuyor; hatta bu dağa götürülen yılanlar hemen ölüyorlar.

Kervan Nahçıvan'dan yalnızca bir günlük yoldaki Culfa'ya gitmek için yola çıktığında, ileri gelen Ermeniler daha güneydeki Surp Stepanos manastırına gitmek amacıyla genellikle yoldan ayrılıyorlar. Ben de iki kez gittim; birincisinde İran'a yaptığım dördüncü seyahatten dönerken, birlikte bulunduğum ve karnavalı orada geçirmek isteyen Ermenileri kırmamak için gitmiştim. Henüz karnaval başlamamıştı ve atlarımızın sırtında dilediğimiz gibi ilerleyerek bir kafile oluşturduk. İkincisindeyse, son Hindistan seyahatimden dönerken 12 Şubat 1668'de, işimin düştüğü Polonyalı bir piskoposu bulmak umuduyla gittim; ama piskopos artık orada değildi. Baş-piskopos bir-iki gün dinlenmem için ısrar edince, birkaç saat kaldıktan sonra gece yarısı Nahçıvan'a gitmek için yola çıktım. Nahçıvan'dan Stepanos'a gitmek için şu yol izlenir:[6]

Önce Eklisia adlı büyük bir köyden geçmek gerekir; büyük ipek ticareti yapan birçok varlıklı Ermeni bu köyde oturuyor ve köye güzel bir kilise yaptırmışlar.

Eklisia'ya iki mil uzaklıkta, dağların arasına sıkışmış halde akan Aras üzerinden salla geçiliyor. Bir kez buzlar üzerinde yürüyerek de Aras'ı geçtim. İki tüfek atımı uzaklıkta, güneyden gelerek Aras'a kavuşan başka bir ırmak, köprü aracılığıyla aşılıyor. Köprünün ayağından başlayarak Şembe adlı bir köyün bulunduğu yamaca tırmanılıyor; bu köyde yaşayan herkes, ister erkek, ister kadın olsun, on sekiz yaşından başlayarak bir çeşit deliliğe kapılıyor; ne var ki, bu delilik zararlı değil. Yöre halkı, bunun, o köydekilerin atalarının bu dağlarda Aziz Bartholomeus'u ve Surp Tateus'u öldürmelerinden sonra Tanrı'mn verdiği bir ceza olduğuna inanıyor.

Surp Stepanos köyünden sonra yalnızca bir millik bir yol kalıyorsa da yol felaket kötü ve hemen her yerde uçurumlar bulunduğundan zorunlu olarak yaya yürümek gerekiyor.

Surp Stepanos, yapımına otuz yıl önce başlanmış bir manastır. Dağlarda, ıssız ve ulaşılması güç bir yerde. Ermenileri başka bir yeri değil de burayı seçmek zorunda bırakan neden, rivayete göre, Surp Tateus ile Aziz Bartholomeus'un baskıya uğrayınca buraya sığınmaları. Ayrıca Surp

Tateus'un burada bir mucize gerçekleştirdiğini, hiç su bulunmadığı için asasını yere vurduğunu ve topraktan bir pınar çıktığını ekliyorlar. Söz konusu pınar, manastıra çeyrek milin yarısı kadar uzaklıkta ve kirlenmesine olanak vermeyecek biçimde bir tonozun altına gizlenmiş ve sağlam bir kapı konmuş. Ermeniler büyük bir inançla bu suyu görmeye gidiyorlar; su bir yeraltı kanalıyla manastıra getirilmiş. Burada, Aziz Bartholomeus ile Aziz Teteus'un getirdiği birçok rölik bulunduğunu ve bunlara başkalarının da eklendiğini söylüyorlar; işte bunların başlıcaları ve en çok itibar edilenleri:

– İsa tarafından havarilerin ayaklarının yıkandığı leğenden yapılmış bir haç. Haçın ortasında beyaz bir taş var; bu taşın bir hastanın üstüne konması durumunda, eğer hasta ölecekse taşın siyaha dönüştüğü ve hastanın ölmesinden sonra eskisi gibi gene beyaz renk aldığı söyleniyor;

– Şehit Surp Stepanos'un çene kemiği;

– Surp Tateus'un kafatası;

– Aziz Vaftizci Yahya'nın bir boyun kemiği ve bir parmak kemiği;

– Aziz Dionysios Areopagos'un (bilgin, yargıç) çömezi Surp Krikor'un bir eli.

– İçinde birçok kemik parçasının bulunduğu küçük bir sandık; bunların yetmiş iki çömezin kalıntıları olduğuna inanılıyor.

Kilise, bütün diğer Ermeni kiliseleri gibi, haç planlı ve ortada çevresine on iki havarinin dizildiği güzel bir kubbe bulunuyor. Hem kilise, hem de manastır kesme taştan ve yapının tamamı çok geniş olmasa bile burada bol miktarda altın ve gümüş kullanılmış. Bundan hâlâ sıkıntı duyan birçok Ermeni ailesi var ve onlara bu yerle ilgili öylesine büyük bir sofuluk aşılanmış ki, birçok kadın –kocalarının karşı çıkmasına aldırmayarak– yapının masraflarına katkıda bulunmak için mücevherlerini ve hatta giysilerini bile satmışlar.

Isfahan'dan birlikte döndüğüm birkaç Ermeniyle birlikte Surp Stepanos manastırına ilk gidişimde, iki piskopos ve ardında birçok keşiş bizi karşıladı; bizi büyük bir odaya götürdüler ve iyi ağırladılar. Şarap harikaydı. Ülke koşullarına göre sofrada bir kuş sütü eksikti. Ermeniler arasında, yemekten önce konuğa büyük bir kupa "hayat suyu" ikram etmek âdettendir. Bunun yanında çeşitli badem şekerleri, Çin işi büyük bir lake tepsi içi-

ne sıralanmış yedi-sekiz porselen kaba konmuş portakal ve limon reçeli sunarlar. Bu ikram, iştahı açmak için küçük bir başlangıçtır; Ermeniler ve hatta Ermeni kadınları birkaç koca kâse alkol deviriyorlar. Yemekten sonra kiliseye gidildi, birkaç ilahi okundu ve dönüşte odada herkesin yatmasına yetecek kadar şilte bulduk. Bütün Asya'da başka türlü bir yatağa rastlanamaz: Gece olunca, halıların üstüne şilteler yayılır, gündüz olunca da toplanır. O gece başpiskoposu yalnızca kilisede görebildik. Gece yarısında bütün çanlar çaldı ve herkes kiliseye gitmek için kalktı. Sanırım karnaval nedeniyle çanları her zamankinden daha erken çaldılar; zira hem dua, hem de ayin gün doğarken bitmişti. Sabah saat sekizle dokuz arasında sofraya oturuldu; daha önce, çevrede yaşayan birçok köylünün şarap, meyveler ve etlerle geldiğini gördük; bunları başpiskoposa armağan ettiler; o da getirilenleri bizlerle birlikte yedi.

Daha yemeğin ortası bile olmamıştı ki, patriğin köylerden bazı vergileri toplaması için görevlendirdiği bir piskoposun Üçkilise'den dönerken Culfa'da öldüğü haberi geldi. Başpiskopos, bütün yardımcılarıyla birlikte hemen ayağa kalktı; ölü için dua ettiler. Daha sonra başpiskopos, iki piskoposa ve altı keşişe cenazenin alınarak manastıra getirilmesi emrini verdi. Hemen yola çıktılar; ne var ki, pek uzaklaşamadan, cenazeyi getiren insanlarla karşılaştılar ve gece yarısını biraz geçe manastıra döndüler. Cenaze hemen kilisede yere yayılmış bir kilimin üstüne, yüzü sunağa dönük olacak biçimde kondu. Aynı anda birçok mum yakıldı ve gecenin geri kalan bölümü boyunca iki keşiş ölünün yanında nöbetleşe dua okudu. Sabah olunca başpiskopos, piskoposlar ve bütün din adamları tam bir saat süren ölüler duasını okudular. Ayin bitince cenaze, ayakları değecek kadar sunağa yaklaştırıldı. Sonra cenazenin başını örten kefen kaldırıldı ve başpiskopos getirilen kutsal yağı, her defasında bazı dualar okuyarak bedenin altı noktasına sürdü. İşlem sona erince baş yeniden örtüldü ve hep birlikte yarım saat süren dualar okundu. Bu ilk törenler sona erince, haçlar ve özel bayraklarla kiliseden çıkıldı, törene katılan herkesin elinde mumlar vardı. Cenaze önünden geçirilirken bir piskopos üstünde "Baba'dan geldim ve gene Baba'ya dönüyorum" yazılı bir kâğıdı ölünün sağ eline koydu. Daha sonra cenaze, manastırın yakınındaki küçük bir tepenin üstündeki mezara götürüldü; açılmış çukurun yanına kondu ve çeyrek saat

süreyle dualar okundu. Bu arada bir piskopos çukura indi ve bulabildiği bütün taşları ayıklayarak çukurun içini düzleştirdi; daha sonra, kefene sarılı cenaze çukura indirildi. Bunun üzerine piskopos, cenazenin duruşunu kendi âdetlerine uygun biçimde düzenledi: Başını biraz yukarı kaldırdı ve yüzünü doğuya döndürdü. Sonra başpiskopos ve törene katılanların hepsi birer avuç toprak aldılar, başpiskopos bu toprakları kutsayarak piskoposa verdi, o da cenazenin üstüne serpti. En sonunda piskopos çukurdan çıktı, çukur toprakla dolduruldu ve bizler de karnavalı sonlandırmak için manastıra döndük.

Surp Stepanos'tan sonra, Aras'a kadar bir mil boyunca yokuş aşağı inilir ve Culfa'ya kadar Aras boyunca ilerlenir; Culfa'da yeniden yola kavuşulur. Eğer istenirse, bir mil daha kısa olan başka bir yol da seçilebilir ve kimi zaman yaptığım gibi dümdüz dağa vurularak Culfa'ya yarım mil uzaklıkta Aras'a ulaşılabilir. Ne var ki, bu yol çok berbattır ve tehlikeli geçitlerle doludur; bu nedenle diğer yol daha çok yeğlenir ve kullanılır.

Ama bütün bu Ermeni manastırlarını görmek için ayrıldığım ana yola yeniden kavuşmak için Nahçıvan'a dönmek gerekir.

Nahçıvan'a yarım mil uzaklıkta Aras'a dökülen bir ırmak var; çoğunlukla suyu az olmasına karşın, on iki kemerli taş bir köprüyle üzerinden geçiliyor. Ne var ki, karlar eridiğinde ya da bol yağmur yağdığında, ırmak hemen kabarıyor ve ancak geçit yerlerinde aşılabiliyor. Son seyahatim sırasında konakladığımız köprüden sonraki çayırlıkta, suyu ılık ve içeni ishal yapan bir pınara rastladık. Kervan kentte durmayacağı zaman, Nahçıvan'ın gümrük emini resim tahsilatını işte bu köprüde yapmaya geliyor. Yolların korunması amacıyla, her deve yükü için on *abbasi* (bizim paramıza göre dokuz lira) alınıyor. İran'ın çeşitli yerlerinde az çok verilen bu çeşit vergiler mallar denetlenmeden ödeniyor. Valilerin her biri kendi yönetimindeki topraklarda soyulan kervanların zararını karşılıyor ve bu sayede de bütün İran'da yolların güvenliği çok iyi sağlanıyor: Öyle ki, eğer istenirse, seyahat etmek için kervan halinde toplanmak bile gerekmiyor.

Nahçıvan yakınındaki bu noktadan Culfa'ya kadar bir günlük yol var; ne var ki, bu kent harabe halinde olduğundan, kervanlar beş yüz adım aşağıda, ırmak kıyısında konaklıyorlar.

6 Manastır, Hanikof'un Azerbaycan haritasında Ermenice adıyla yer almaktadır (1854), ama yol üzerinde bulunan köyler haritalarda gösterilmemiştir.

Şah Abbas'ın İran'a götürdüğü Ermenilerin eski yurdu olan Culfa,[7] Aras'ın aralarından geçtiği iki dağ arasına sıkışmış bir kent. Irmağın her iki kıyısında çok dar bir arazi şeridi kalmış. Ancak Culfa'dan aşağı doğru iki mil inildikten sonra nehir gemi ulaşımına elverişli hale geliyor (yukarı çığırında saldan başka bir şeyle dolaşmaya imkân yok) ve arazi giderek alçalıp ovalara dönüştüğü için, suyun akışı da sakinleşiyor ve kayalardan ürkmeye gerek kalmıyor. Eskiden çok güzel bir taş köprü varmış, ama Şah Abbas yıktırmış ve kent –Türklere hiçbir şey bırakmamak kaygısı yüzünden– harabeye çevrilmiş. Hem geriye kalanlara, hem de konumuna bakıldığında, bir zamanlar güzel bir kent olduğunu gösteren hiçbir şeye rastlanmıyor. Taşlar, çimento kullanılmadan acemice yerleştirilmiş; yapılar, evden çok mağaraya benziyor. Kentin kuzeybatı kesiminde daha çok insan yaşıyor; diğer yanındaysa hemen hemen hiçbir şey yok. Culfa yakınındaki topraklar çok verimli olduğu için, birkaç Ermeni ailesi geri dönmüş ve burada rahat bir yaşam sürüyor. Culfa'dan çıkan Ermenilerin en ileri gelenlerinden biri olan Koca Nazar ticaret sayesinde güç ve Şah Abbas'ın ve yerine geçen Şah Safi'nin (Şah Safi onu kelanter,[8] başka bir deyişle Ermeni halkının şefi ve yargıcı yaptı) gözünde büyük saygınlık kazanınca yurdu için Culfa'da, ırmağın karşılıklı iki yakasında, iki kervansaray yaptırmış. Bu iş için yüz bin eküden fazla para harcamış; bunlar, ölümüyle yarım kalan iki güzel yapıt.

Culfa'dan yarım mil sonra, Aras'a açılan bir sel yatağını aşmadan önce, Tebriz'e giden iki yoldan biri seçilebilir. Yollardan biri sağdan güneydoğuya ilerler ve en sık kullanılan yoldur; diğeri soldan kuzeydoğuya ilerler; Isfahan'a yaptığım dördüncü yolculuk sırasında, sekiz-on yol arkadaşımla birlikte at sırtında bu yoldan geçtik. Ana yolu izleyen ve başka hiçbir yolu kullanmayan kervandan ayrılarak bu yola girdik; yol daha uzun olmamakla birlikte, kayalarla ve taşlarla dolu olduğundan develerin ayakları bereleniyordu. Yeni yerler gördüğüm için mutluydum; bu yüzden, ana yolu anlatmadan önce, bu yol üstüne birkaç söz edeceğim.

Kervandan ayrıldığımız sel yatağından sonra, bir buçuk mil uzaktaki bir köyde yattık.

Ertesi gün, beş-altı saat süreyle Aras kıyıları boyunca yürüdükten sonra, ırmağa bir mil uzaklıktaki Astabat'a[9] ulaştık ve iki gün burada eğlen-

ceyle vakit geçirdik. Burası küçük, ama çok güzel bir kent; dört kervansarayı var ve her evde çeşme bulunuyor. Bol su toprağı çok verimli kılıyor ve özellikle çok güzel şaraplar yapılıyor. Burası dünyanın ronas[10] yetişen tek ülkesi; İran'da ve Hindistan'da bu bitkinin büyük bir pazarı var. Ronas toprak içinde meyankökü gibi yayılan ve asla ondan büyük olmayan bir köke sahip. Kırmızı boya veriyor ve Büyük Moğol'un ülkesinden gelen bütün kumaşlar da bu maddeyle boyanıyor. Her ne kadar topraktan çok uzun parçalar halinde çıkarılıyorsa da, daha iyi paketlemek ve bu malların taşındığı torbalara daha iyi doldurmak için el büyüklüğünde kesiliyorlar. Hürmüz'e –buradan dönen gemilere yükletilerek Hindistan'a gönderilmek üzere– baştan aşağı ronasla yüklü kervanların geldiğini görmek çok şaşırtıcı. Bu kök güçlü biçimde ve hızla boyama etkisini taşıyor: Ben orada bulunduğum sırada, dikkatsizlik nedeniyle Hürmüz boğazında parçalanan ronas yüklü bir Hint kayığı yüzünden torbaların suda yüzdüğü kıyı boyunca deniz birkaç gün süreyle kıpkırmızı kesildi.

Astabat'tan yola çıkarken, atlarımız için saman ve arpa almamız gerekti, çünkü bundan böyle bunları her gün bulamayacağımız bize söylendi. Önce bir saat yürüyerek Aras'a geldik; ırmağı gemiyle geçtik ve günün geri kalan bölümünde dağlarda, sel yataklarıyla çakıllar arasında yürüdük. O gece bir derenin yanında konakladık.

Ertesi gün. İki-üç saat boyunca küçük bir vadide ilerledik, yüksek bir dağı aştık; dağda bulunan üç-dört barınakta geceledik.

Ertesi gün, kervandan ayrıldığımızın beşinci günü, yaklaşık üç saat süreyle bayır aşağı inerek güzel konumlu, çok güzel meyvelerin bulunduğu büyük bir köye ulaştık. Orada bir-iki saat dinlendikten sonra, yağmur yağmadığı zaman tamamen kuruyan bir derenin üstündeki büyük taş köprüye geldik. Söz konusu dere, daha ileride anlatacağım Urmiye[a] gölüne dökülüyor.

7 Bugün bir sınır kenti ve Rusya-İran demiryolunun bir istasyonudur. Chardin'in geçtiği sırada da (1672) harap haldeydi.

8 Farsçada çok iri, en büyük anlamına gelen kelanter, bir kentin, bir bölgenin ya da kentteki bir semtin başına geçirilmiş sivil hiyerarşi görevlisidir.

9 Burası büyük olasılıkla Aras'ın Rusya yakasında ve ırmağın aşağı kesiminde bulunan Orduabat'dır. Kinneir'in 19. yüzyılda yaptığı haritada Ardovar adıyla yer almaktadır.

10 Chardin'e göre ronas, çavşır adlı bitki olmalı; ne var ki, çavşır parfüm sanayiinde kullanılan bir reçine zamkıdır. Burada sözü edilen bitki, daha çok, kökünden kırmızı renkli bir boya elde edilen kızılkök olmalı. Tournefort, 1701'de Erzurum'dan geçtiği sırada, İran'dan bol miktarda kızılkök alındığını söylüyor.

a Antikçağda Matinos adıyla anılan bu göl daha sonraları Rezaiye ve Şahi adlarıyla da anıldı –ç.n.

Derenin suyu (özellikle de çekildiği dönemlerde) öylesine acı ve öylesine kötü ki hiç kimse onu içmek istemiyor. Köprüden çeyrek mil uzakta, direk gibi yere dikilmiş üç uzun taş var. Yöre insanları, Viştasb'ın oğlu I. Dara'nın –seyisinin hüneri sayesinde (tarih böyle anlatıyor)– İran şahı seçilince bu taşları buraya anıt olarak diktirdiğini söylüyorlar; bu noktadan sonra Tebriz'e yarım mil bile yok.

Bu yol sayesinde aştığımız Medya dağları ve doğuya, eski Parthların ülkesine doğru uzanan dağlar[11] İran'ın en verimli toprakları. Burada bol miktarda meyve ve tahıl üretiliyor, dağların yüksek kesimlerinde bütünüyle buğday (büyük gelir getiriyor) ekilmiş güzel ovalara rastlanıyor. Buradaki pınarlar ve yağmurlar her şeyi güzelleştiriyor ve İran'ın su kıtlığı çeken diğer eyaletlerinde yetişenlerden daha lezzetli (ve daha pahalı) hale getiriyor.

Kervandan Culfa'ya yarım mil uzaklıkta ayrılmıştık, yeniden ana yola dönmek için burada yeniden kervana katıldık.

Kervan bizim ondan ayrıldığımız yerde bulunan sel yatağını aştıktan sonra Aras kıyısında konakladı ve ertesi gün de ırmağı gemiyle aştı. Kervan –çok yakın olmasına karşın– asla Culfa'ya girmedi, çünkü bu kentten sonra çok çetin, çok ıssız iki-üç millik bir yol var. Aslında burada yol bile yok ve sık sık attan inmek, sonra yeniden binmek gerekiyor. Böylece, Culfa sağda bırakılarak daha az çetin bir yol seçildi ve böylece yol da çok uzatılmamış oldu. İki saat yürüdükten sonra Süca[12] adlı bir köyün yanından geçildi; sonra yüksek kayalarla çevrili çalılıklara girildi. Bu ilk günde, küçük bir pınardan başka hiçbir yerde su bulamadık; ne var ki, pınarın suyu o kadar kötüydü ki, hayvanlar içmekte zorlandılar.

Ertesi gün, düz ama çok ıssız bir bölgeden geçtik; burada, büyük paralar harcanmış ve çok uzaklardan getirilen güzel kesme taşlarla yapılmış olmasına karşın, terk edilmiş büyük bir kervansaraydan başka bir şeye rastlamadık. Daha sonra, Nuh'un karısının mezarı sayesinde ün kazanmış Merend[13] barınağına ulaştık. Burası büyük bir yer değil ve kentten çok koruluğa benziyor, ama zaten kalabalık köylerin bulunduğu verimli bir ovanın ortasında çok güzel bir konumda bulunuyor. Bu ova Merend'in ancak bir mil yakınına kadar yayılıyor ve çevredeki bütün yerler neredeyse tamamen ıssız. Bununla birlikte bütünüyle yararsız bir bölge değil burası; Fransa'nın Bor-

deaux fundalıklarına benzeyen bu kesintisiz çalılıklar, yörede kervanlar için yetiştirilen develere yiyecek kaynağı oluşturuyor. Süca ve Merend'de bu kadar çok deveci bulunmasının nedeni de bu; bu adamlar, kendi içlerinde kurulu bir düzene göre, söz konusu yolun deve ihtiyacını karşılıyorlar. Merend'de deve yükü başına on üç *abbasi* (yaklaşık olarak dört ekü) ödeniyor ve bu vergi –yukarıda da söylediğim gibi– yol muhafızlarınca tahsil ediliyor.

Merend'den geçince, üçüncü günde, Sofiyana'ya bir mil uzaklıkta, bir vadisinde güzel bir kervansaraydan başka bir şeyi bulunmayan, karışık manzaralı ve oldukça ıssız bir yöreyi aştıktan sonra suyu hiçbir işe yaramayan bir çalılıkta konakladık. Sofiyana,[14] içinde ne olduğu görülemeyen oldukça büyük bir kent: Sokaklara ve çevreye dikilmiş ağaçların çokluğu, ona, bir kentten çok, bir orman görünümü veriyor.

Revan'dan yola çıkışımızın onuncu günü olan ertesi gün, güzel ve verimli büyük ovaları aştıktan sonra, kervanımız Tebriz'e vardı. Kuzeydeki Medya dağlarından gelen birçok dere bu ovaların arazisini kesintiye uğratıyor; ne var ki, derelerin suyu gene güzel değil, yalnızca bazılarınınki içilebiliyor.

Sufiyan-Tebriz yolunun yarısında bu güzel ovaları görebilen bir de sırt var. Sultan IV. Murad Tebriz'i kuşattığı sırada burada ordugâh kurmuş. Sultan Murad'ın Tebriz'i yakıp yıktığı ve yüz bini aşkın askerle ülke içinde ilerlediği haberi Şah Safi'ye ulaştığında, Şah Safi hiç telaşlanmadan Sultan Murad'ın yaklaşmasını beklemek gerektiğini, Türk istilasının öcünü hem de zahmetsizce nasıl alacağını bildiğini söyledi. Türkler Isfahan'a yaklaşık on beş günlük uzaklığa gelince, Şah Safi, pınarlardan çıkan ve kanallar aracılığıyla hiçbir akarsuyun bulunmadığı İran'ın içlerine ulaşan öndeki ve arkadaki bütün suların yataklarını değiştirtti. Bunun üzerine, Türk ordusu ihtiyatsızca girdiği geniş ve çorak yörelerde hemen susuzluktan kırıldı.[15]

Tebriz 83 derece 30 dakika boylamında ve 40 derece 15 dakika enleminde,[16] hiçbir ağacın görünmediği

11 Bunlar, Hazar denizini güneyden Damgan bölgesine, Parthların eski başkenti Hekatomphylos'a kadar uzanan Elbruz sıradağlarıdır.

12 Hanikof'un 1854'te yaptığı haritada da, sınırın hemen güneyinde aynı adı (Sudja) taşıyan bir köy var.

13 Marand biçimiyle de bilinir. "İki bin beş yüz evden ve aynı sayıda bahçeden oluşan, evden çok arazi içeren güzel bir kenttir" (Chardin).

14 Sufiyan. Evliya Çelebi'ye göre bin ev ve bahçelerden oluşuyordu.

15 Revan'ın 16 Temmuz 1635'te alınmasından sonra, Türk ordusu güneye doğru bazı akınlar düzenledi. Evliya Çelebi'ye göre, IV. Murad Tebriz'i bir hafta süreyle işgal etti.

16 Tebriz 38. enlemde ve Greenwich'e göre 46. boylamın biraz doğusunda bulunur.

çıplak bir ovada, batı yanı dışında dağlarla çevrili bir konumda. En uzaktaki dağ, kente ancak bir mil mesafede ve kuzey yanındaki dağ ise neredeyse kente bitişik; kentten yalnızca ırmakla ayrılıyor. Arazi iyi, tahıl üretimi açısından verimli; mükemmel otlaklar var ve her çeşit sebze bol bol yetiştirilmekte. Tebriz'in, Medlerin eski başkenti Ekbatana[17] olduğuna inanılıyor. Burası Türkiye, Moskova, Hindistan ve İran yolu üzerinde, bugün de büyük, çok kalabalık bir kent. Sayısız tüccar ve her çeşit mal var: özellikle de Gilan eyaletinden ve başka yerlerden getirilen ipekler dikkat çekiyor. Büyük bir at pazarı var; hayvanlar gayet iyi ve ucuz. Şarap, hayat suyu ve genelde her çeşit erzak hiç pahalı değil. Burada para, Asya'nın başka yerlerinde olduğundan çok daha fazla el değiştiriyor. Buna alışmış birçok Ermeni ailesi bu mal alışverişi sayesinde servet sahibi olmuş ve ticareti İranlılardan daha iyi biliyorlar.

Suyu oldukça iyi bir çay Tebriz'in içinden geçiyor; adı Şeinkaye.[18] Kentin bir yakasından karşı yakasma geçmek için, her biri tek kemerli üç köprü var. Adını daha iyi koymak gerekirse, kentten geçen su bir dereden ya da bir kimi zaman büyük yıkımlara yol açan bir sel suyundan başka bir şey değil: Kabardığı zaman kentin bir bölümünü su basıyor. Biraz ileride, sadece yarım saatlik bir uzaklıkta bulunan, oldukça büyük başka bir ırmaktan daha söz edeceğim.

Tebriz'deki yapıların çoğu, güneşte pişirilmiş tuğlalarla yapılmış; evlerin çoğu tek ya da en çok iki katlı. Damlar taraça biçiminde; evlerin içi tonozlu, kerpiç sıvalı ve kireç badanalı. 1638'de, daha önce de söylediğim gibi, Türk sultanı Murad kenti neredeyse yerle bir etmiş;[19] ne var ki kentin yeniden inşasının tamamlanmasına az kalmış. Malların satışı için gayet iyi inşa edilmiş kapalı çarşılar ve bazıları iki katlı, son derece rahat kervansaraylar var. Bunların en güzeli, kentin yöneticisi Mirzazade'nin kısa süre önce yaptırdığı kervansaray. Kervansarayın yanı başında da bir çarşı, bir cami ve iyi gelirli bir medrese yaptırmış.

Tebriz'deki yoğun ticaret burasını bütün Asya'nın en ünlü kenti haline getirmiş ve kent Türklerle, Araplarla, Gürcülerle, Mingrelyalılarla, Acemlerle, Hintlilerle, Moskovalılarla ve Tatarlarla sürekli alışveriş yapıyor. Kapalı çarşılar hep çok zengin mallarla dolu; zanaatkârlar için de özel çarşılar var. Zanaatkârların çoğunu demirciler oluşturuyor; bunlardan ki-

mileri testere, kimileri balta, kimileri de törpü ve ateşi karıştırmak, tütün almak için maşa yapıyor. Asma kilit yapanlar da var; zira Levant'ta kapı sürgüsü için tahtadan başka malzeme yok. Bütün çevrenin iplik eğirme çıkrığı ve beşik ihtiyacını karşılayan tornacılar, berbat gümüş yüzüklerden başka bir şey üretmeyen birkaç kuyumcu da bulunuyor. Buna karşılık, güzel kumaşlar dokuyan son derece hünerli ipek işçileri var ve bunların sayısı diğer tüm zanaatkârlardan daha fazla. İran'da tüketilen sahtiyanın büyük bölümü burada yapılıyor; zaten orada da büyük miktarda tüketiliyor, çünkü köylülerin dışında ayağında sahtiyandan kundura ya da çizme olmayan kimseye rastlanmıyor. Sahtiyan eşek ya da katırların yalnızca sağrı kesimlerinden sağlanıyor; eşek derisinden yapılanın dokusu ise en güzeli oluyor.

Tebriz'de, büyük meydanda ve çevresinde birçok güzel yapı kalıntısı var; yükseklik ve büyüklük bakımından dev boyutlu dört-beş cami harap olmaya terk edilmiş. Camilerin en görkemlisi ve Tebriz'de bulunanların en güzeli, kentin çıkışında, Isfahan yolu üzerinde. Sünniler,[20] başka bir deyişle Ömer'in mezhebinden olanlarca yapıldığı için, Acemler bu camiyi sapkın mezheplilerin camisi olarak terk etmişler ve berbat bir halde bırakmışlar. Bu cami, mimarisi güzel, büyük bir yapı; elli adım uzunluğundaki cephesi yolun seviyesinden yukarı sekiz basamakla yükseltilmiş. Dış cepheleri farklı renklerde sırlanmış tuğlalarla kaplanmış; içi ise Mağribi usulü güzel resimler, altın rengi ve gök mavisi sayısız Arap harfi ve rakamıyla bezenmiş. Cephenin iki kenarında çok uzun iki minare var; fazla kalın değiller, yine de içlerine birer merdiven açılmış. İran'da güzel yapıların çoğunda kullanılan süslemelere bu minarelerde de rastlanıyor: Parlak tuğlalarla kaplanmışlar ve her birinin tepesine İranlıların taktıkları sarıklara benzer biçimde yontulmuş bir küre oturtulmuş. Caminin kapısının genişliği dört ayak bile değil ve beyaz, saydam, büyük bir taş oyularak yapılmış; bu taşın yüksekliği yirmi dört ayak, genişliği on iki ayak ve ana cephenin ortasında yer alıyor. Caminin methalinden sonra, otuz altı ayak çapındaki kubbeyle örtülü mekâna giriliyor; kubbe içerden on iki ayağın üstüne

17 Ekbatana (Hagmatana) günümüzdeki Hemedan'ın yerinde bulunuyordu; ne var ki, Tavernier'nin söz ettiği kanı, o dönemde oldukça yaygındı.

18 Bu adın kökeni saptanamadı. Chardin "Spinça adlı küçük bir ırmak"tan söz ediyor. Bu su günümüzde Meydan Çayı adıyla anılmakta.

19 Bkz. dipnot 111.

20 Sünniler, başka bir deyişle Müslümanların çoğunluğu "Ömer'in mezhebi"nden değildir, ama Hz. Muhammed'ten sonra yönetimi ele alan dört halifenin de yetkesini kabul ederler; oysa Şiiler ilk üç halifeyi reddeder, yalnızca Ali'yi tanırlar.

oturtulmuş; on altı başka ayak da dışarıdan kubbeyi taşıyor. Bu sütunlar çok yüksek, kenarları altı ayağı bulan kareler halinde. Alt tarafta, çevreyi kuşatan bir korkuluk, bir yandan öte yana geçmeye yarayan kapılar var; korkuluğun beyaz mermerden yapılmış sütun ayaklarının caminin döşeme düzeyindeki bölümlerinde, camiye girerken çıkartılan ayakkabıların konması için küçük gözler bulunuyor. Kubbenin içi rengârenk çinilerle kaplanmış; üzerlerinde birçok çiçekli bezek, sayılar, harfler ve kabartma halinde başka bezekler görülüyor; bunların tamamı o kadar iyi boyanmış, yaldızlanmış ve öylesine büyük bir sanatla düzenlenmiş ki, tek parçaymış ve bütünüyle kalemle oyulmuş izlenimi bırakıyor. Bu kubbeli mekândan, daha küçük, ama çok daha güzel başka bir mekâna geçiliyor. Dipte cephedekiyle aynı maddeden yapılmış, büyük, beyaz, saydam, hiç açılmayan bir kapı tarzında yontulmuş bir taş var. Buradaki kubbeyi taşıyan bir sütun yok, ama sekiz ayak yükseklikteki bölümü bütünüyle beyaz mermerden yapılmış ve orada inanılmaz boy ve ende taşlar göze çarpıyor: Bütün kubbe, her çeşit çiçek resmiyle bezenmiş mor bir sırla örtülü. Ne var ki, iki kubbenin de dışı, kabartma çiçeklerle süslü sırlı tuğlalarla kaplı. Birinci kubbede yeşil zemin üstüne beyaz çiçekler, ikincide siyah zemin üstüne beyaz yıldızlar yapılmış ve bu farklı renkler göze hoş geliyor.

Büyük kubbeli mekândan diğerine açılan kapının yakınında, solda, son derece titizlikle işlenmiş ve duvara yaslanmış cevizağacından bir kürsü [minber] görülüyor. Altı basamakla çıkılıyor ve üstü örtülü değil. Sağ kolda, gene aynı ağaçtan yapılma ve oldukça güzel işlenmiş başka bir kürsü bulunuyor; o da duvara yaslanmış ve üstüne aynı kumaştan küçük bir tente çekilmiş. Çevresinde, on altı basamakla ulaşılan küçük bir tırabzan parmaklığı var. Caminin güney yanında iki büyük, beyaz, saydam taş bulunuyor; üzerlerine güneş düştüğünde renkleri kırmızıymış gibi görünüyorlar ve güneşin batışından bir süre sonra bile onlardan yansıyan ışıklar sayesinde yazı okumak olanaklı. Bunlar bir çeşit kaymaktaşı ve –daha ileride anlatacağım gibi– Tebriz yakınlarında bol miktarda bulunuyor.[21]

Caminin tam karşısında, yolun karşı yakasında, yıkılmaya terk edilmiş bir yapıdan kalan büyük bir cephe görülüyor. Şeyh İmam vaktiyle burada oturuyormuş.[22] Gene bütünüyle harap olmuş büyük hamamlar var; bunlardan geriye, en çirkinleri kalmış ve bunları ayakta tutmak için çaba harcanıyor.

Tebriz'in büyük meydanında ve çevresinde güzel bir cami, bir medrese ve harap bir saray var. Bütün bu yapılar, Ömer'in mezhebinden Sünnilere hizmet ettikleri için terk edilmiş.[23] Aynı meydanın çok yakınında harap bir Ermeni kilisesi bulunuyor; Azize Helena'nın gerçek haçın bir bölümünü buraya gönderdiği söyleniyor. Eskiden Vaftizci Yahya'ya adanmış bir kilise iken –azizin ellerinden birinin uzun süre orada saklandığına inanılıyor– sonradan camiye dönüştürülmüş bir yapı da var.

Kapusenlerin Tebriz'de oldukça rahat bir evleri var; bu evin kurulması için en çok destek veren ve onları hep himaye eden Mirza İbrahim'in saygınlığı İran'ın en büyük yöneticisi konumundaki Tebriz hanına eşit. Mirza İbrahim sarayın gözüne girmiş ve bıkmadan usanmadan verdiği hizmetler sayesinde ve maliyeyi düzeltmek için kendisinden önce bu görevde bulunanların hiçbirinin aklına gelmeyen çareleri bulurken sergilediği özel kurnazlıklar sayesinde şahın yakınları arasında yer almış. Doğulularda ender rastlanır biçimde bütün bilimlere merak duyuyor; matematikle ve Tebriz'deki Kapusen manastırının muhafızı Peder Gabriel de Chinon ile yaptığı sohbetlerde felsefeyle uğraşmaktan zevk alıyor. Ne var ki Mirza İbrahim'in Kapusenlere iyilik yapmasına yol açan asıl neden, eğitim görmelerini istediği iki oğlunun Peder Gabriel'den ders almaları. Mirza İbrahim onlara ev yapmaları için yer almış ve harcamaların bir bölümünü cömertçe karşılamış.

Meydan'da, her akşam güneşin batmasından sonra ve her sabah güneşin doğuşunun ardından yarım saat süren, korkunç bir borazan ve davul konseri vermekle görevli insanlar var. Bunlar, Meydan'ın bir köşesindeki biraz yüksekçe balkona sıralanıyorlar ve bu uygulamaya İran'ın bütün kentlerinde rastlanıyor.

Tebriz'den çıkarken, kuzey yönünde, çok yakında bir dağ bulunuyor ve kentle dağ arasında da yalnızca bir ırmak var. Irmağın adı Aynalı-Zeynalı;[24] eskiden burada Müslümanların camiye çevirdikleri güzel bir Ermeni keşişhanesi varmış. Dağın eteğinde, Osmanlılarca

21 Bu camiyi o dönemde yaşamış birçok yazar betimlemiştir; ne var ki cami, en azından bütün olarak günümüze kadar gelememiştir. Yukarıdakine çok yakın bir betimleme yapan Evliya Çelebi, camiyi, Azerbaycan'ın Sünni hükümdarı Uzun Hasan'ın 15. yüzyılın sonlarına doğru yaptırdığını söylüyor.

22 Evliya Çelebi'ye göre bu, Şah Abbas Camisi'dir.

23 Tebriz 1585-1603 arasında Osmanlıların elinde kaldı. Bu süre içinde bir saray ve birkaç bina yapıldı.

24 Bu yer, Hanikof'un haritasında da aynı adla ve kentin üç-dört kilometre kuzeydoğusunda yer alıyor (1851). Chardin bu ücra yerden "Tebrizlilerin hayranlık duyduğu gezinti yerlerinden biri" olarak söz ediyor.

yapıldığı için harap olmaya terk edilmiş bir kaleyle bir cami bulunuyor. Biraz daha ilerde, bir uçurumun kenarında da bir manastır görülüyor; manastırın yakınında, yere devrilmiş mermer sütunların ve birkaç lahidin göze çarptığı iki mağara var. Caminin içinde de eski Med kralların birkaç mezarı yer alıyor; bunlardan arta kalan parçalar lahitlerin eskiden güzel olduğunu kanıtlıyor.

Tebriz-Isfahan yolu üzerinde, kentin son bahçelerine yaklaşık yarım mil uzakta, bazı tepeleri sağ kolda bırakarak yürürken, asla suyu olmamış, zaten su götülmesi olanaksız en yüksek tepenin üstünde, elli adım uzunluğunda bir köprü bulunuyor; köprünün kemerleri çok güzel, ama yavaş yavaş harap olmakta. Köprüyü bir molla yaptırmış ve ne amaçla yaptırdığını da hiç kimse anlayamamış. Bu yandan Tebriz'e gelirken söz konusu köprüyü görmemek olanaksız, çünkü başka yol yok ve yolun sağında ve solunda yalnızca su ve uçurumlar var. Bunun tam bir boş kibir eseri olduğunu ve Şah Abbas'ın[25] Tebriz'e geleceğini öğrenince bu işe giriştiğini, molla kendi ağzıyla itiraf etmiş. Gerçekten de Şah kısa süre sonra Tebriz'e gelmiş ve bu dağın tepesinde hiçbir işlevi olmayan köprüyü görünce, bunu yaptıranın kim olduğunu ve ne amaçla yaptırdığını sormuş. Şahın huzuruna çıkan ve şah bu soruları sorduğunda onun yakınında bulunan molla şu yanıtı vermiş: "Şahım, bu köprüyü şahım Tebriz'e gelsin ve onu yaptırandan haberdar olsun diye yaptırdım". Bu yanıta dayanarak, mollanın şahı kendisiyle konuşmak zorunda bırakmak dışında bir amacı olmadığı yargısına varılabilir.

Tebriz'e bir mil uzaklıkta, yazın güneşin battığı yönde, bir tarlanın ortasında Kan-hazun[26] adı verilen büyük bir burç var. Çapı yaklaşık elli adım ve yarı harap durumda olmasına karşın gene de çok yüksek. Bir hisarın burcu olduğu sanılıyor; üstlerinde ottan başka bir şey görünmeyen çevresindeki yüksek surların çok eski oldukları hemen anlaşılıyor. Burcu kimin yaptırdığı kesin olarak bilinmiyor; ne var ki, kapının üzerinde bulunan birçok Arap harfi bir Müslüman yapıtı olduğu kanısını uyandırıyor. 1651'de, Tebriz ve çevresinde büyük bir deprem oldu, birçok ev yıkıldı ve bu burç da tepeden aşağı kadar yarıldı, bir bölümü yıkıldı ve içi molozla doldu.

Tebriz'in içinden geçen küçük ırmağın dışında, kente yarım mil uzaklıkta daha büyük bir ırmak daha var. Irmağın çok yakınında, küçük bir

kubbeyle örtülü bir türbe bulunuyor. İranlılar türbede İmam Rıza'nın kız kardeşinin yattığını söylüyorlar ve türbeye büyük saygı gösteriyorlar. Köprünün altından geçen ırmak kuzeydeki dağlardan iniyor ve Tebriz'e on üç-on dört mil uzaklıkta Urmiye[27] gölüne dökülüyor. Irmağa Acısu adı veriliyor, çünkü suyu çok kötü ve içinde hiç balık bulunmuyor. Burca yaklaşık on beş mil uzaklıkta bulunan ve suları siyaha çalan göl için de aynı şeyler geçerli. Göle dökülen birçok ırmağın getirdiği balıklar önce kör oluyor, birkaç gün sonra da ölerek karaya vuruyor. Göl, adını bir eyaletten ve Tebriz'e on-on bir mil uzaklıkta bulunan Urmiye adlı küçük kentten alıyor.

Gölün güneyinde, Tokoriam[28] adlı küçük kente giden yolda hafifçe alçalan bir yamaç ve birçok pınarın kaynadığı hafif meyilli bir arazi görülüyor. Pınarların suyu, kaynağından uzaklaştıkça genişliyor ve üstünde aktığı toprak, notlarımız arasına girecek kadar özel nitelikler taşıyor. Toprak çok farklı yapılarda: İlk yükseltideki topraktan kireç yapılıyor; alttaki toprak-sa delikli, süngersi, hiçbir işe yaramayan bir taştan; tıpkı üçüncü bir yatak gibi uzanan daha sonraki topraksa, gün ışığını cam gibi geçiren, beyaza çalan, saydam, güzel bir taştan oluşuyor. Bu taş iyi yontulduğunda evlerde süs olarak kullanılıyor. Aslında bu taş, kaynak sularının donmasıyla oluşuyor ve taşın içinde kimi zaman donmuş sürüngenlere rastlanıyor. Eyaletin valisi, içinde bir ayak uzunluğunda bir kertenkele bulunan bir taşı Şah Abbas'a armağan göndermiş. Taşı valiye sunan, minnettarlık belirtisi olarak yirmi tümen (üç yüz ekü) ihsan almış; ben de benzeri bir parça için bin ekü ödedim. Mazenderan eyaletinin bazı yerlerinde (Hazar denizinin İran topraklarına en çok yaklaştığı kesimlerde) de bu donmuş taşlara rastlanıyor; ne var ki, Urmiye gölüne oranla çok daha az böcek bulunduğundan, bu bölgedeki taşlarda kimi zaman odun parçalarına ve yer solucanlarına rastlanıyor. Bu taşlardan bir deve yükü, başka bir deyişle yaklaşık olarak on kental getirdim ve bunları en iyi kullanabileceğim yer olarak gördüğüm Marsilya'da bıraktım.

25 "Büyük" unvanıyla anılan I. Abbas (1587-1629).

26 Şah Mahmud Gazan Han. Burası, İlhanlı hükümdarı (1295-1304) Gazan Han'ın türbesidir. Burç uzun süre önce yok olduysa da hanın adı günümüzdeki kentin dış semtlerinden birinde yaşamaktadır.

27 Irmak, haritalarda, Farsça Telh Rud adıyla yer alıyor.

28 Bu ada hiçbir yerde rastlanamadı. Daha aşağıda söz edilen saydam mermere gelince, bundan birçok yazar söz etmektedir ve Urmiye gölünün güneyinde bulunan Merage bölgesinden getirtildiği belirtilmektedir. 1829'da yayınlanmış *Dictionnaire de Géographie Universelle*

Beşinci Bölüm

İstanbul-Isfahan Anayolunun Erdebil ve Gazvin'den Geçen Tebriz-Isfahan Arasındaki Bölümü

Tebriz-Isfahan arası kervan yürüyüşüyle, genellikle yirmi dört gün çekiyor. İlk gün çıplak dağlar aşılıyor ve Tebriz'e dört mil uzaklıkta, İran'ın en güzel kervansaraylarından biriyle karşılaşılıyor. Bu kervansarayı Şah Safi[1] yaptırmış; kervansaray çok geniş ve çok rahat: Yüz kişi atlarıyla birlikte burada barınabiliyor. Bütün İran'da, özellikle de Tebriz'den Isfahan'a ve buradan da Hürmüz'e kadar, eşit aralıklarla her gün kervansaraylar bulabiliyorsunuz. Bu Levant hanlarının betimlemesini daha ileride yapacağım.

İkinci gün, çok sarp ve yolu çok dar bir dağdan aşağı iniliyor.[2] Bu dağın eteklerinde, tüccarlar Isfahan'a gidebilmek için iki yoldan birini seçmek zorunda ve herkes kendi eğilimine ya da işlerine göre seçimini yapıyor. Kum ile Kaşan'dan geçen ve en sık kullanılan düz yolu izlemek isteyenler, iki yolu birbirinden ayıran bir bataklığı solda bırakıyorlar;[3] diğer iki güzel kentten, Erdebil ve Gazvin'den geçmek isteyenler bataklığı sağda bırakarak dağ boyunca ilerliyorlar. Tebriz ile Erdebil arası on iki mil bile yok; bataklıktan başlayarak yöre oldukça güzel; önce bu yolu anlatacağım.

Tebriz'e çok yakın olan Erdebil[4] birkaç dakika farkla aynı enlemde ve boylamda. Bu kent, ilk olarak ve öncelikle, hem komşu Gilan eyaletinden gelen ipeklerle, hem de İran Şahı I. Safi'nin ve aynı sülaleden başka şehzadelerin türbeleriyle ünlüdür.[5] Kentin caddeleri çok güzel ve bunlar kenarlarında *çınar*[6] adı verilen, düzenli aralıklarla ve düz çizgi halinde dikilmiş ağaçlar bulunan yollardan oluşuyor. Kent pek büyük değil ve dağların arasındaki güzel bir açıklıkta kurulmuş. Kente en yakın dağ (adı Sevalan'dır),[7] Medya'daki en yüksek dağlardan biri. Erdebil'in evleri, İran'daki bütün diğer evler gibi topraktan; sokakları çok düzensiz, pis ve dar. Oldukça güzel sayılabilecek bir tek sokağı var ve bu sokağın sonuna güzel bir Ermeni kilisesi yapılmış. Kentin ortasından, yakındaki dağlardan doğan ve doğudan batıya doğru akan küçük bir ırmak geçiyor. Bahçeleri sulamak için ırmakta birçok kanal açılmış; birçok yere de göze hoş gelen ve kenti güzelleştiren sayısız ağaç di-

kilmiş. Meydan ya da çarşının bulunduğu yer büyük ve eninden çok boyuna uzanmakta; meydanın bir kenarında hanın yaptırdığı güzel bir kervansaray var. Kentin başka yerlerinde oldukça rahat başka kervansaraylar ve bunların yakınlarında da güzel bahçeler bulunuyor. Özellikle kenarında dört sıra ağacın dizildiği bir yoldan geçilerek gidilen ve büyük bir cümle kapısıyla girilen şahın bahçesi çok güzel. Her ne kadar Erdebil arazisi bağ yetiştirmeye çok elverişliyse de burada hiç bağ görülmüyor ve kentin yakınındaki dört-beş millik alanda hiç şarap üretilmiyor. Erdebil'de yaşayan Ermenilerde hep güzel şaraplar bulunuyor; ne var ki, şarabı bu kadar tedbirli bir şekilde getirmek ve içmek zorunda olduğunuz bir başka yeri bütün İran'da arasamz da bulamazsınız. Bütün bunları, kötü bir iş yapıyormuş gibi gizli gizli yapmanız gerekiyor ve bu baskı Müslümanlığın boş inançlarının sonucu: İranlılar kente öylesine büyük bir kutsallık yüklüyorlar ki, burada açıkça şarap içmenin günah olduğuna inanıyorlar.

Daha aşağıda söz edeceğim ipeğin büyük katkısı sayesinde Erdebil'i İran'ın en büyük kentlerinden biri haline getiren Şah Safi'nin mezarına İran'ın her yerinden insanlar ziyaret için geliyor.[8] Şah Safi'nin gömülü olduğu caminin yanında birçok yapı var; caminin girişi, güneyde, büyük bir taçkapı aracılığıyla bir meydana açılıyor. Kapı demir zincirlerle iri halkalara bağlanmış; bir suçlu onlara dokunabildiğinde ve ilk avluya girebildiğinde artık güvende sayılıyor, asılamıyor. Boyu eninden fazla, büyük bir avlu burası. Meydana bakan cephesinde, duvar boyunca tüccarlar ve zanaatkârlar için dükkânlar yapılmış.

Bu büyük avludan, düz taşlar döşenmiş, ortasından bir su akan daha küçük ikinci bir avluya geçiliyor. Bu avluya da, tıpkı ilkinde olduğu gibi, zincirlerle bağlanmış, büyük avlunun sol köşesinde kalan bir kapıdan girilir. Avlu bizi önce, ülke tarzına uygun olarak büyük yüksek balkonlar içeren bir revağın altına götürüyor; bu balkonlarda, işledikleri suçlar nedeniyle caminin koruyuculuğuna sığınmak zorunda kalmış birçok insana ya

1 Şah I. Safi (1629-1642).
2 Günümüzde Tebriz-Tahran yolundaki Şibli geçidi.
3 Bataklık, Hanikof'un haritasında Türkçe adıyla (Kuru göl) yer alıyor (1851). Isfahan'a kadar olan yol için bkz. Harita III.
4 Safevi sülalesinin anayurdu.
5 Burada bir karışıklık var: Söz konusu türbe, Safevi hanedanına adını veren ve 1252-1334 yılları arasında yaşamış Şeyh Safiyettin'in ve onun soyundan gelerek Erdebil'de gömülmüş ardıllarının türbesidir.
6 1637'de Büyükelçi Holstein düküyle birlikte buraya gelen Olearius karağaçlar ve ıhlamur ağaçları görmüştü.
7 Kuh-i Sebilan, Erdebil'in kuzeybatısındadır ve en yüksek doruğu 4811 metredir.
8 Meşhed, Kum ve Rey ile birlikte Erdebil her zaman İranlı Şiilerin en kutsal kentlerinden biri oldu.

da ziyaretçiye rastlanıyor. Daha ileri geçebilmek için, işte bu noktada, kılıcınızı ve sopanızı bırakmak, kitaplarıyla birlikte hep orada duran bir mollaya da bir şeyler vermek zorundasınız.

İçinde bir suyun aktığı bu ikinci avlunun bir yanında hamamlar, diğer yanında pirinç ve buğday ambarları var; solda, aynı avlunun sonunda, her sabah ve her akşam şahın yoksullara sadaka dağıttırdığı yere açılan küçük bir kapı bulunuyor; sadaka dağıtma işlemi mutfakların tam karşısında yapılıyor. Küçük kapı gümüş levhalarla kaplı ve mutfaklarda duvar kalınlığının izin verdiği büyüklükte yirmi beş-otuz fırın ve hem yoksullara, hem de cami görevlilerine dağıtılan bol miktarda et ve pilavın pişirildiği kazanlar var. Et ve pilav dağıtılırken, diğerlerine komuta eden aşçıbaşı gümüş levhalarla kaplı bir sandalyede oturuyor ve her şeyin düzen içinde yapılıp yapılmadığını denetliyor. Her gün kazanlarda pişirilen pirinci tarttırıyor, eti gözleri önünde kestiriyor ve bu sarayda bütün bu işler büyük bir tasarruf içinde yürütülüyor.[9]

Birinci avluyu izleyen revağın bitiminde, yan yana, aynı büyüklükte iki kapı bulunuyor; kapıların her ikisi de gümüş levhalarla kaplı ve koridora geçme olanağı veriyor. Bu iki kapının arasında, sağ kolda, birkaç Acem beyinin türbesini içeren küçük bir cami görülüyor. Koridoru geçince küçük bir avluya giriliyor ve sol kolda İran şahları hanedanından şehzadelerin türbelerinin bulunduğu caminin kapısı yer alıyor. Eşikleri gümüş levhalarla kaplı olduğundan, kapıların eşiklerine basmamak için büyük özen göstermek gerekiyor; eşiklere basmak çok ağır ceza gerektiren bir suç. Önce küçük bir koridordan geçilerek zengin biçimde döşenmiş bir sahına ulaşılıyor; sahında, kalın kitaplarla dolu masalar var. Bu masalarda, caminin hizmetine girmiş ve sürekli kitap okuyan mollalar görülüyor. Çok büyük olmayan sahının sonunda, kiliselerdeki koro yerleri gibi sekizgen küçük bir kubbeyle örtülü bir mekâna geçiliyor ve tam ortada Şah Safi'nin sandukası bulunuyor. Sanduka bütünüyle ahşap, ama iyi işlenmiş ve gerçekten çok güzel bir kakmacılık eseri.[10] Sandukanın boyu normal bir insanınkini geçmez ve dört köşesinin üst yanlarına dört iri altın elma yerleştirilmiş büyük bir sandığa benzer. Üstüne kırmızı bir brokar örtülmüş; yanındaki diğer sandukalar da aynı zengin kumaşlarla kaplı. Hem ana me-

kânda, hem de sahında, kimileri altından, kimileri gümüşten birçok lamba var; en büyüğü altın kaplama gümüşten yapılmış, yaldızlı ve çok güzel işli bir lamba. Ayrıca, üstleri gümüş kakmalı kaplı nefis bir ahşaptan yapılmış altı büyük şamdan bulunuyor; büyük bayramlarda bu şamdanlarda koca koca mumlar yakılıyor.

Şah Safi'nin sandukasının bulunduğu türbeden, adını bilmediğim başka bir İran şahının sandukasının bulunduğu küçük bir kubbeli mekâna geçiliyor.[11] Bu da, üzeri oldukça güzel işlenmiş ve gene ipek örtüyle kaplanmış başka bir sanduka. Caminin kubbesinin iç bölümü altın sarısı ve mavi bitki resimleriyle bezenmiş; dış bölümüyse, tıpkı Tebriz camisinde olduğu gibi, çeşitli renklerde çok güzel bir sırla kaplı.

Erdebil çevresinde görülmeye değer birçok türbe var; harap haldeki bazı türbeler de onları zenginleştirmek için yapılan güzel çalışmaya gösterilen özenin kalıntılarını gözler önüne seriyor. Kente çeyrek mil uzaklıkta, Şah Safi'nin annesinin ve babasının mezarlarının bulunduğu bir cami görülüyor.[12] Caminin bahçeleri ve avluları oldukça güzel; avlularından birinde, içinde balık beslenen, suyu çok berrak güzel bir havuz var.

Söylediğim gibi, Erdebil yalnızca surları içindeki şah ailesinin türbeleriyle ve İran'ın her ilinden akın eden ziyaretçilerin buraları ziyaret etmesiyle ünlü değildir. İpek taşıyan ve kimi zaman sekiz yüz-dokuz yüz deveyi bulan kervanların büyük katkısı, kentin ününe ün katmaktadır. Bol ipek üreten Gilan'a, gene bol miktarda ipek gelen Şemahi'ye yakın olduğu ve İstanbul'a, İzmir'e giden anayol buranın yakınından geçtiği için kente sürekli tüccar akını olmakta ve –tıpkı Tebriz'de olduğu gibi– her türlü mal burada da bulunmaktadır.

Erdebil ile Gazvin arasındaki yöre oldukça güzel. Üç ya da dört milde bir, kuzeydeki dağlardan inen ve toprağı nemlendiren küçük derelere rastlanıyor. Kervan normal olarak Erdebil'den Arion'a beş günde, Arion'dan Taron'a iki günde ve Taron'dan Gazvin'e iki günde gidiyor. Taron'un yarım mil berisinde, bir taş köprü aracılığıyla büyük bir ırmak geçiliyor ve iki mil ötesinde Halhal bulunuyor.

9 Mutfaklar Olearius'u da hayran bırakmıştır.

10 Olearius'a göre, 1637'de, sanduka beyaz mermerdendi. Tavernier burayı daha önce, 1632'de ziyaret ettiğinden, geçen süre içinde mezarın yeniden yapıldığı varsayılabilir.

11 İlk Safevi hükümdarı Şah I. İsmail'in (1501-1524) mezarı.

12 1258'de ölen Şeyh Cebrail ve Devleti; Olearius'a göre Kelberan köyünde.

Arion[13] küçük bir kent; Taron[14] ve Halhal[15] iki büyük kasabadır; bütün İran'da sadece bu üç yerleşimde zeytin yetiştirilir ve zeytinyağı yapılır.

Halhal'dan çıkınca, üç saat boyunca bir ovada yürünür. Ova yüksek bir dağın eteğinde son bulur ve dört saatten kısa sürede bu dağı aşmak olanaksızdır. Dağ o kadar sarp ki atlar ve katırlar güç tırmanabiliyor; ne var ki, develer aşağıdan gitmek zorunda; burası da bir başka berbat ve sellerin getirdiği taşlarla dolu yol. Bu dolaşma yolu üç-dört mil uzatıyor. Bu dağı geçerken atlarımdan ikisini kaybettim; dağın tepesinde konaklanabilecek bir köy var. Dağdan indikten sonra, arazi düz ve Gazvin'e yalnızca üç mil kalıyor.

Gazvin[16] 87 derece 30 dakika boylamında ve 36 derece 15 dakika enleminde. Burası büyük bir kent; evleri –şahın bahçelerinin içinde bulunan ve biraz düzgün görünümlü yedi ya da sekiz evi dışarıda tutarsak– basık ve kötü yapılmış. Suru yok ve kentin yarısından çoğunu bahçeler kaplıyor. Çevrelerinde çarşılar ve üç kervansaray var; kervansaraylardan biri çok büyük, çok rahat. Kentte yalnızca Müslümanlar yaşıyor; aralarına karışmış birkaç Hıristiyan varsa da bunların sayıları çok az.

Gazvin'in topraklarında antepfıstığı yetişiyor. Antepfıstığı ağaçları on-on iki yaşındaki bir ceviz ağacından asla büyük değil ve fıstıklar üzüm salkımını andıran demetler halinde yetişiyor. İran'dan dışarı çıkan antepfıstıklarının büyük bölümü, Isfahan'ın doğusunda ve on iki mil uzaklıkta bulunan Malavert'ten[17] geliyor: Bunlar dünyanın en iyi antepfıstıkları. Arazi çok geniş olduğu için her yıl o kadar bol fıstık üretiliyor ki, hem bütün İran'a hem de bütün Hindistan'a yetiyor.

Gazvin'den sonra, bir kervansarayı olan küçük bir köyde geceleniyor ve o gün, oldukça verimli ve birçok çayın aktığı bir arazide altı mil yürünüyor.

Ertesi gün, gene güzel bir yöreden geçiliyor ve dokuz-on saat yürüdükten sonra Dengi'ye varılıyor. Burası, dağların eteğinde bulunan büyük bir köy ve ortasından çay geçiyor. Hem beyaz, hem açık kırmızı çok güzel şarapları var; yolcular tulumlarını bunlarla bol bol dolduruyorlar. Bununla birlikte köyde konaklanmıyor, çoğunlukla bir mil daha ileri gidilerek oldukça iyi bir barınak olan güzel bir kervansaraya geliniyor.

Tebriz'den Isfahan'a giden iki yol işte bu Dengi köyünde birleşiyor: Bunlardan biri anlattığım Erdebil-Gazvin yolu; diğeri ise Kum ve Kaşan'dan geçen, daha ileride kullanacağımız, daha kısa olan ve daha sık kullanılan yol. Meşhed'den ve Kandehar'dan geçerek Hindistan'a giden kervanlar da bu köye uğruyorlar; bu yolu seçenler köyün çıkışında Isfahan yolundan ayrılarak sola sapıyor ve dümdüz doğuya ilerliyorlar.

13 Hanikof'un haritasında Herow; bugün Herovabad.
14 Bugün Derov, Kızıluzun'un kolu Şahrud'un kıyısında.
15 Bu kentin yeri belirsizdir; Derov (Taron)-Gazvin arası için verilen uzaklık yanlıştır.
16 Safevilerin ilk başkenti: Büyük Abbas dönemine kadar başkent kaldı. Burada ilk kez enlem doğru verilmiş. Olearius'un betimlemesi Tavernier'ninkiyle uyuşuyor.
17 Bu yerin neresi olduğu saptanamadı.

Altıncı Bölüm

Tebriz-Isfahan Yolunun Zencan, Sultaniye ve Diğer Yerlerden Geçen Devamı

Tebriz'e altı mil uzaklıktaki bir dağın eteklerinde bulunan küçük göle geri dönmek gerekir; Zencan ve Sultaniye'den geçen Isfahan yolunu izlemek isteyenler, burada, Erdebil ve Gazvin yolunu solda bırakırlar. Bu küçük göl genellikle iri, kırmızı ördeklerle doludur ve bu ördekler çok lezzetlidir.

Bunun üzerine, on iki-on üç saatlik bir yürüyüşten ve üç kervansarayı geçtikten sonra, çok iyi ekilmiş gibi görünen küçük, derin vadide güzel bir köy olan Karaşima'ya[1] varılır. Burada yalnızca küçük bir toprak kervansaray var; kervansarayın kapıları o kadar alçak ki neredeyse emekleyerek içeri girmek gerekiyor.

Ertesi gün, Türkmen[2] adlı başka bir büyük köye geliniyor; iklim çok soğuk olmakla birlikte köyün toprakları çok verimli. Üstü örtülü uzun birer yol gibi yapılmış, topraktan birçok kervansaray var köyde; insanlar bir uçta, atlar diğer uçta kalıyorlar.

Ertesi gün, tepelerle dolu, ıssız bir yöreye giriliyor; sekiz saatlik bir yürüyüşten sonra, bataklık bir alanda yer alan küçük Miyane[3] kentine ulaşılıyor ve burada yolların korunması için bir vergi ödeniyor. Isfahan'dan dönerken Thévenot burada öldü. Thévenot birçok Farsça, Arapça kitap toplamıştı ve Miyane kadısı bunların en iyilerine el koydu. İran'ın en güzel kervansaraylarından biri bu kentte.

Miyane'ye iki saatlik yolda, kaderine terk edilmiş güzel bir taş köprü sayesinde bir ırmak aşılıyor; köprünün kemerleri içeriden oyulmuş: Köprü tuğladan ve kesme taştan yapılmış ve Paris'teki Pont-Neuf kadar uzun. Bu köprü, Kaplenton[4] adı verilen bir dağın hemen eteğinde. Şah Abbas bütün yola taş döşetmiş, çünkü toprak o kadar yağlı ki karlar eridiğinde ya da en küçük bir yağmurda kervanların buradan geçmesi olanaksızlaşıyor. İran'da, yeni yağmur yağmış yağlı topraklarda ayakta duramayan bir çeşit deve var; sırtlarındaki ağır yük nedeniyle, bu develerin bacakları birbirinden ayrılıyor ve karınları yarılıyor. Yola taş döşenmesinden önce, deve-

lerin geçmek zorunda olduğu en kaygan yerlere halılar yaymak gerekiyordu; döşenen taşların kırıldığı kimi yerlerde hâlâ aynı çareye başvuruluyor.

Yokuş aşağı inen yolun hemen sonunda, Isfahan yönünde, diğerlerinden ayrı küçük bir dağın yamacında, terk edilmiş bir hisar var: Hisar ana yola ve bir dereye yakın. Bu dere dağın öte tarafındaki Miyane'ye iki saat uzaklıktaki diğer dereyle birlikte, Gilan eyaletini geçtikten sonra Hazar denizine dökülüyor (bu kesimde birçok kanal açılmış).[5] Ne var ki, genellikle, ırmaklarda açılan kanallardan gelen su sayesinde İran'da yetişen tahıllar ve meyveler yağış alan ve yapay yollarla verimi artırılmayan eyaletlerden gelenlere oranla daha dayanıksız, daha lezzetsiz ve çok daha ucuz. Özellikle buğday asla bir yıldan fazla dayanmıyor; daha uzun süre saklanırsa kurtlanıyor ve bu kurtlar buğdayları yiyor. Buğday öğütülüp un yapıldığında da aynı şey oluyor ve oluşan bir kurt unu o denli acılaştırıyor ki unun yenmesi olanaksızlaşıyor.

Kaplan Kuh dağının berisinde, uzakta çok yüksek iki dağ daha görülüyor: Biri kuzey yönündeki Sevaland, diğeri güneydeki Sehant;[6] gene yüksek bir üçüncü dağ daha var, ama onu Isfahan yolundan görmek olanaksız, çünkü yola çok uzak ve Hemedan yakınında. İran'ı sulayan akarsuların büyük bölümü, sayısız pınarın bulunduğu bu dağlardan çıkıyor; İranlılar pınar sayısının eskiden çok daha fazla olduğunu, ama yüz yıldan bu yana pınarlardan çoğunun kaybolduğunu ve onların nereye gittiğini bilmediklerini söylüyorlar.

Kaplan Kuh dağının çevresinde, şaha hiç vergi ödemeyen, ama Erdebil camisinin bakımı için belli bir miktarda pirinç ve tereyağı göndermek zorunda olan birçok köy bulunuyor. Ayrıca güzel bir ayrıcalıkları daha var: Biri bir adam öldürse ve bu köylerden birine sığınsa, hiç kimse onu arama cesareti gösteremiyor ve şah bile onu cezalandıramıyor.

Kaplan Kuh dağının eteğinden geçen dereden sonra, birkaç yıl önce yapılmış Çamalava[7] adı verilen bir kervansaraya varılıyor. Çok çorak bir yörede yapılan on üç saatlik bir yürüyüşten sonra, bütünüyle ıssız bir yerde, Serçem[8] adlı başka bir kervansaraya ulaşılıyor: Yolla-

1 Bugün Siyahşaman. Tavernier bütünüyle günümüzdeki Tebriz-Tahran yolunu izliyor.
2 Chardin'e göre, aynı yol üzerindeki Türkmençayı'nın bu adla anılmasının nedeni çevrede yaşayan Türkmen çobanlardır.
3 Thévenot, Hindistan'dan dönerken 28 Kasım 1667'de burada ölmüştür.
4 Kaplan Kuh dağı.
5 Kızıl Uzun ırmağı.
6 Tebriz'in güneyindeki Kuh-i Sebilan ve Kuh-i Sehend.
7 Bugün Tahran yolu üzerindeki Cemalabad.

rı korumak için burada bekleyen rahdarları küstahlaştıran da işte bu durum, çünkü kentlerin ve köylerin uzak olduğunu bildiklerinden hiçbir şeyden korkmuyorlar.

Serçem'den sonra bir dereye varılıyor ve uzun süre kıyısından ilerleniyor; bundan sonra da bir köyün oldukça yakınında bulunan Digbe[9] adlı bir kervansaraya varılıyor: Kervansaray güzel; temelleri çok sert ve dalgalı, kırmızı ve beyaz kesme taştan.

Ertesi gün çok farklı bir yöreden geçerek küçük bir vadiye girdik; vadinin sonundaysa çok kötü yapılmış büyük bir kent olan Zencan'a[10] vardık. Bununla birlikte kentte çok güzel bir kervansaray bulunuyor; Isfahan'a yaptığım son seyahat sırasında bu kervansaray o kadar doluydu ki, eğer iki Ermeni beni adamlarımla birlikte odalarına almasalardı şiddetli yağmura karşın dışarıda yatmak zorunda kalacaktım; atlarımızsa açık havada kaldılar. Zencan'dan sonra bir kervansaraya geldik ve burada Sultaniye hanına ödemek zorunda olduğumuz vergiyi ödedik.

Sultaniye[11] ana yolun yarım mil uzağında, bir dağın çok yakınında bulunan bir kasaba. Geriye kalanlara bakıldığında, bir zamanlar burada güzel camilerin bulunduğu, ama zamanla bunların harabeye dönüştüğü anlaşılıyor. Sekiz yüzlü yıllara kadar, Sultaniye'de Ermenilerin (dolayısıyla da birçok Ermeni kilisesi ve şapelinin) bulunduğuna inanacak olursak, birçok Hıristiyan kilisesi camiye dönüştürülmüş olmalı.

Sultaniye'ye üç mil uzaklıkta bir kervansaray ve biraz ileride oldukça rahat bir kervansarayı ve pek güzel sayılamayacak şarapları olan İca[12] adlı büyük bir kasaba var.

Daha sonra Habar[13] geliyor; eski ve çok geniş bir alana yayılan, ama çok harap halde olan bu kentte birçok Ermeni yaşıyor; Ermeniler çok iyi şarap yaptıkları için, yolcular tulumlarını hep burada doldururlar.

8 Aynı yol üzerindeki Serçem: "Üç ya da dört küçük köyün yakında bulunan büyük bir kervansaraydır" (Chardin).

9 Burada bir yazım yanlışı var. Bu yer 16. yüzyıldan günümüze kadar Nikbay ya da Nikpay adıyla anıldı.

10 Chardin'e göre "evlerinin sayısı iki bini asla aşmayan küçük bir kent." Bugün il merkezi.

11 Bugün ana yolun uzağında küçük bir kasaba olan Sultaniye, İlhanlıların başkenti oldu. Müslüman olarak Mehmet Hüdabende adını alan Olcaytu Han (1304-1316) başkentini Tebriz'den Sultaniye'ye taşıdı ve bugün bile İran mimarisinin en değerli yapıtlarından birini oluşturan bir türbeye gömüldü. Bu kentte önemli sayıda Ermeni bulunması savına gelince, bu sav doğrulanmamıştır.

12 Bu ad Chardin'de Hihié, Kinneir'de (19. yüzyıl başı) Hya diye geçiyor. Chardin "çok büyük ve çok kalabalık" bir yerden söz ederken, Kinneir "önemsiz küçük bir köy" olduğunu söylüyor.

13 Bugün Ebher. Eskiden "Ahvar" ve "Haydariye" adlarıyla da anılmış bu kent, Chardin'e göre bahçe içinde iki bin beş yüz evden oluşuyordu.

14 Chardin ona Parsak adını

Habar'dan sonra, yedi saatlik bir yürüyüşle Partin[14] adlı köye ulaşılıyor. Zencan'dan Partin'e gitmek iki gün alıyor. Bu verimli ovada birçok köy bulunuyor. Ovanın iki yanı –doğusu ve batısı– yüksek sıradağlarla çevrili ve en geniş yeri ancak üç mil kadar.

Bu ovayı çorak, az sayıda insanın yaşadığı bir kırsal kesim izler ve burayı aşıp Segzava'ya varmak bir gün sürer. Yalnızca iki evi, çok yüksek ve ince bir minaresi ayakta kalmış bir köyün harabelerinden geçilir. Köy bir sel yatağının kıyısındadır. Ayrıca, kısa süre önce yapılmış bir toprak kervansaray ve oldukça yakınında, bir tepenin üstünde, çok kötü yapılmış Kiara[15] adlı büyük bir konak var.

Segzava[16] çok nefis cevizlerin yetiştiği bir arazide kurulmuş küçük bir kent. Kervansarayları –topraktan ve çok küçük olmalarına karşın– çok temiz ve rahat; kervansarayların küçük olmasından kaynaklanan eksiklik, sayılarının fazla olmasıyla giderilmekte.

Segzava'dan sonra çorak bir arazide yedi saatlik bir yürüyüş yaparak İcup[17] adlı büyük bir kervansaraya varılıyor; bu kervansaray eskiden, bugün olduğundan çok daha güzelmiş ve bu kırsal kesimdeki tek kervansaray. Buraya üç saatlik yolda, Koh-keria[18] adı verilen çok büyük bir başka kervansaray daha var; dört saat daha yürünürse Dengi[19] kervansarayına ulaşılıyor; bir önceki bölümde söz ettiğim iki yol burada birleşmekte.

Dengi'den Kum'a gitmek için, oldukça iyi, kimi yerlerde yedek olarak saklanan sarnıç sularından başka su bulunmayan, berbat, çölsü, çorak bir yörede üç uzun gün yürümek gerekiyor. Dengi'ye dört mil uzaklıkta güzel bir kervansaray, üç mil daha ileride, güneyde, güzel beyaz ve pembe şarapların üretildiği, yamaçların arasında bulunan bir köye bin adım uzaklıkta başka bir kervansaray var.

Sava[20] köylerle dolu verimli bir ovada bulunan güzel bir kent. Kentin en önemli ticaret malı, kül rengi

veriyor: "Hemen hemen Ebher kadar büyük bir kasaba".
Osmanlı Padişahı I. Süleyman'ın [Kanuni] 1533-1536 seferi sırasındaki vakanüvisi Matrakçı Nasuh kente Zaviye-i Parsiyan (Parsilerin zaviyesi), başka bir deyişle ateşe tapanların zaviyesi (?) diyor.

15 Bugün eski Tebriz-Isfahan yolundan bu noktada ayrılınır; yeni yol dolanarak Gazvin ve Tahran'dan geçer. Dolayısıyla Tavernier'nin söz ettiği konaklama yerlerinin çoğu bugün ortadan kalkmıştır. Kiara'dan Chardin Kiare biçiminde söz eder ve "beş yüz evli büyük bir kasaba" olduğunu ve "ortasında, bir tepenin üstünde yarı viran bir konağın" bulunduğunu söyler.

16 Bugün Sebzabat: "Birçok köyün de bulunduğu güzel bir ovanın ortasında büyük bir kasaba" (Chardin).

17 Kinneir burada Cub adlı bir kervansarayın bulunduğunu söylüyor.

18 Kuhkerud: Olearius 1637'de buranın çok güzel bir betimlemesini yapıyor. Yapı bugün Saveh bölgesinin tarihsel anıtları arasında yer almakta.

19 Ondan Daung diye söz eden Kinneir "dağların eteklerinde" olduğunu söylüyor.

20 Bugün Save.

küçük kuzu postları; bu postların kıvırcık yünü çok güzel ve kürk yapımında kullanılıyor. Sava'nın iki-üç mil ilerisinde toprak çok iyi işlenmiş; kente yarım mil uzaklıktaki bir suyu geçtikten sonra, iki saatlik yolda, Isfahan'a yaptığım son seyahatim sırasında tamamlanan, İran'ın en güzel kervansaraylarından biri bulunuyor. Buradan Kum'a ulaşabilmek için, kuru topraklar ve tuzlu kumlar üstünde yedi-sekiz saat yürümek gerekiyor; ne var ki, Kum'a yarım mil kala toprak güzel ve çok verimli.

Kum İran'ın büyük kentlerinden biri; arazisi düz ve çok bol pirinç üretiliyor. Ayrıca, çok güzel meyveler, özellikle de iri ve çok lezzetli narlar yetiştiriliyor. Kentin toprak surları, ve yine topraktan yapılmış birbirine çok yakın küçük burçları var. Evlerinin içleri tertemiz. Kentin girişinde taş bir köprüyle bir dere aşılıyor; daha sonra, güzel bir rıhtımdan sağa dönülerek çok güzel yapılmış ve çok rahat bir kervansaraya ulaşılıyor.

Kum'da dikkati en çok çeken şey, İranlıların en az Erdebil'deki kadar değer verdikleri büyük bir cami. Şah Safi'nin, Şah II. Abbas'ın[21] ve Ali ile Hazreti Muhammet'in kızı Fatima-tü'z-Zehra'nın oğlu İmam Hasan'ın[22] kızı Sidi Fatima'nın mezarları burada. Caminin büyük kapısı, boyu eninden fazla olan bir meydana açılıyor; meydanda bir kervansaray ve dışarıdan bakıldığında belli bir güzelliği olan dükkânlar var. Meydanın kenarlarından biri, çok alçak duvarlarla çevrili ve duvarın üstünden kumsal ve aynı meydanın ucunda bulunan bir köprüyle aşılabilen küçük bir dere görülüyor. Caminin taçkapısının üstünde altın yaldızlı harflerle yazılmış Şah II. Abbas'ı öven bir kitabe var. Önce boyu eninden uzun bir avluya giriliyor; buraya bahçe denebilir, çünkü ortadaki taş döşeli ağaçlı yolun iki yanında çiçek evleklerine rastlanıyor. Burada, birçok çiçeğin yanı sıra, güzel sarı yaseminler, birçok akçakesme ve çok çeşitli başka bitkiler gördüm. Yolun her iki yanında uzanan ahşap korkuluk, yoldan geçenlerin çiçekleri koparmasını engelliyor ve burasını bakımlı halde tutmak için büyük çaba harcamıyor. Hıristiyanlar, özellikle de giysileri ve tavırları güven vermeyenler, buraya ellerini kollarını sallaya sallaya giremiyorlar; ne var ki, İran'da ve Hindistan'da seyahat ettiğim sırada takındığım tavır sayesinde bana hiçbir yerin kapısı kapanmadı.

Bu ilk avluda, girişte hemen solda küçük hücreler görülüyor; burada, cami imaretinin her gün sadaka olarak dağıttığı yemeği yiyenler oturu-

yor ve daha sonra da gidiyorlar. Aynı hücreler, tıpkı Erdebil'de olduğu gibi, borçlarını ödeyemeyenlere sığınak görevi yapıyor. Dokunulmazlık kazandıran bu yerler bizdekiler gibi değil: Buraya sığınanlar yemek için ceplerinden para harcamıyorlar. İran'da, suç işleyenler ve bu sığınma yerlerine girerek canlarını kurtaranlar caminin gelirleriyle besleniyorlar ve hiç geçim sıkıntısı çekmedikleri için, dostları hesaplarını kolayca düzenleme ve onlara belli bir uzlaşma sağlama olanağı buluyorlar.

Birinci avludan, bütünüyle taş döşeli, daha büyük ikinci bir avluya, daha sonra da kare biçimli, taraçalar halinde yükselen üçüncü bir avluya geçiliyor. Buraya geniş bir basamaklı sekinin sonundaki bir kapıdan giriliyor; mollaların ya da camideki imamların daireleri işte burada.

Bu üçüncü avludan, on-on iki basamaklı tuğla bir merdivenle, gene taraçalar halinde yükselen ve ortasında güzel bir şadırvan bulunan dördüncü bir avluya geçiliyor. İçine dökülen küçük su yolları sayesinde şadırvan sürekli doluyor ve bu büyük avlunun çeşitli yerlerine su taşıyan başka küçük kanallarla da sürekli boşalıyor. Avluda birkaç yapı var; caminin görünümü fena sayılamayacak ön cephesi avlunun bir tarafını kaplıyor. Bu üç kapıda, İran üslubu oldukça iyi uygulanmış; ön tarafta, insan boyunda bir tuğla duvar bulunuyor; duvar sanki bir gümüş levha gibi ajurlu. Bu üç kapıyla caminin kubbeli mekânı arasında, ellerinde kitaplarıyla sürekli okuyan mollalar oturuyor.

Caminin planı sekizgen; her köşede gri ya da sarı cilalı, küçük bir ceviz kapı bulunuyor. Hz. Muhammed'in torunu Sidi Fatima'nın sandukası, caminin sonunda ve sanduka ile duvar arasında ancak tek insanın geçeceği kadar yer var. Mezar, köşeleri sekiz ayak uzunluğunda, kare biçimli, büyük bir gümüş parmaklıkla çevrili; parmaklığın çubukları yuvarlak, birbirleriyle kesiştikleri yerlerde top biçimini almış; birçok altın ve gümüş şamdandan çıkan ışıkla birleşince bütün bunlar çok güzel bir etki oluşturuyor. Caminin içine, kubbeyi taşıyan sekizgenin köşelerindeki yüksek kesime kadar, çeşitli renklerde, çok güzel renkli çiniler döşenmiş; kubbenin kesiti, tıpkı revak to-

21 Şah Safi ve Şah II. Abbas (1642-1666) sırasıyla 1642 ve 1666'da öldüler. Tavernier'nin burada verdiği bilgiler son seyahatinde edindikleri olmalı.

22 Burada, Tavernier Şii imamların soyağacını birbirine karıştırıyor; Kum kentine kutsallık kazandıran, mezarı büyük saygı gören ve Masume takma adıyla anılan Sidi Fatima, yedinci İmam Musa Kâzım'ın kızı ve Meşhed'de gömülü olan sekizinci İmam Rıza'nın kız kardeşidir.

nozunda olduğu gibi, sarı ve mavi bitki motifleriyle bezeli. Caminin her yanında ve Sidi Fatima'nın mezarının bulunduğu yerin yakınında –daha önce de söylediğim gibi– Şahın sadaka olarak dağıttırdığı pilav ve çok özel biçimde hazırlanmış diğer etlerden oluşan yemeğin sunulduğu bir oda görülüyor. Mezardan sonra sola, yirmi beş-otuz adım uzaktaki merdivene doğru dönülüyor; bu merdivenin bile bir kapısı var. Kapının üstünde, Şah II. Abbas'ın onuruna yazılmış kimi yazılar görülüyor. Kapı açık olduğu için, söz konusu şahın ebedi istirahatgâhı görülebiliyor; başka bir kafesli kapıdan da babası Şah Safi'nin küçük bir kubbenin altında bulunan ve üstüne altın işlemeli bir kumaş örtülmüş mezarı görülüyor. Şah Abbas'ın mezarını daha görkemli kılmak için sürekli çalışılıyor; cami görevlileri, kümbet tonozunun iç bölümünün gümüş levhalarla süsleneceğini söylediler.[23]

Kum'a gelince kervansaraya yerleştik; içeri girişimizin üzerinden iki saat bile geçmemişti ki kapının önünden aceleyle koşarak geçen birçok insan gördük; kervansaraydaki herkes de onların peşine takıldı. Bu olay İran'a yaptığım ilk seyahatte oldu; bu insanların neden koştuklarını sorduğumda, uzun süre önce kararlaştırılmış olan büyük gösterinin vaktinin geldiği, iki peygamberin dövüşme gününün gelip çattığı, şimdi meydana gitmenin tam zamanı olduğu, çünkü dövüşün birazdan başlayacağı söylendi. Ülkenin gelenek ve göreneklerini öğrenmek amacıyla, bana anlatılan gösteriyi görmek istedim; dövüşün yapılacağı yere ulaştığımda, o koca kent meydanı öylesine dolmuştu ki, iki boğanın kapıştırılacağı yere kadar kalabalığı yararak geçmekte büyük güçlük çektim. Olayın nasıl olup bittiğini kısaca anlatayım. Birçok hokkabaz iki gruba ayrılarak meydanın ortasına yerleşmişler ve burada karşılaşma için gerekli boş alanı yaratıyorlar. Her grup bir boğayı tutuyor; boğalardan birinin adı Muhammed, diğerininki Ali; ya rastlantı sonucu, ya da boğaların sahiplerinin ustalığı sayesinde, enerji ve hiddetten ağızları köpürmüş bu hayvanların inatçı bir kapışmasından sonra Muhammed kaçtı ve zafer Ali'nin oldu. Halk hemen büyük bir sevinç gösterisine başladı, bütün meydan zurna ve borazan sesleriyle doldu, herkes Ali'ye tapar gibiydi ve şöyle haykırıyordu: "İşte Ali'nin yaptığı Allah'ın eserleri." Daha sonra boğa Ali, yüzü halka dönük olarak bir kapının önüne getirildi, cesaretle yürüttüğü dövüşün yorgunluğunu atsın diye iyice tımar edildikten sonra, sonunda hokkabazların malı olacak ar-

mağanları herkes boğaya sundu. Gösterişli giysiler içindeki yüz kadar süvarisiyle birlikte gösteriyi seyreden Han ya da Kum valisi elli tümen (yedi yüz elli ekü) ihsanda bulundu. Maiyetindekiler ve Kum ileri gelenlerinin kimileri bir kaftan, kimileri bir kuşak verdi; sıradan halk da boş geçmedi, gücüne göre meyveler ya da başka şeyler armağan etti.[24]

Han çok medeni bir senyördü ve onun son derece nazik ve gönül alıcı tarzını övmeyen hiçbir yabancıya rastlayamazsınız. Meydana gelir gelmez ya İstanbul'dan yanımda getirdiğim Almanla birlikte beni gördü ya da birileri yakınında yabancıların bulunduğunu ona haber verdi; o da hemen bizi çağırtarak seyahatimiz konusunda birkaç soru sordu ve daha sonra oturmamız için bir sıra getirilmesini buyurdu. Nereden geldiğimiz ve Isfahan'da ne yapacağımız konusunda bilgi aldı; şahı göreceğimiz yanıtını verdiğimizde bu niyetimizi onayladı ve sadece geleceğimizi önceden haber vermediğimiz için yakındı. Akşam kervana döndüğümüzde, hanın dört adamı soğukluklar getirdi; soğukluklar arasında altı güzel kavun ve dört büyük şişe nefis şarap da vardı.

Bu vali bana çok yürekli, çok hoş bir adam gibi göründü; birçok nazik davranışta bulundu, ne var ki şahın gözünden düşmesi ve bunun sonucunda çok acımasızca öldürülmesi konusunda elimden üzülmekten başka bir şey gelmedi. Ben Kum'dan ayrıldıktan birkaç yıl sonra, kentin toprak surlarında bazı onarımlar yaptırmak ve dere üzerindeki köprünün kimi yerlerini onartmak isteyen han, şaha hiçbir yazı göndermeden, kente sokulan her meyve sepetine küçük bir vergi koydurdu. İran'ın her kentinde, şah tarafından gıda fiyatlarını takip etmekle görevlendirilmiş insanlar var ve bunlar gıda fiyatlarının konan narhın üstüne çıkmamasını gözetiyorlar. Halkın iyiliği için oluşturulmuş gayet disiplinli bir düzen içinde haftanın ilk günlerinde tellallar çıkıp fiyatlar duyuruluyor. O dönemde Şah Safi hükümdardı ve anlattığım olay 1632 sonlarında meydana geldi.[25] Şah, hanın kendine

23 Kum'daki kutsal yerlerin bu betimlemesi, Chardin'in 1675'te yaptığı çok daha ayrıntılı betimlemeye ve ana hatlarıyla günümüzdeki duruma uymaktadır.

24 Günümüzde Kum'da egemen olan bağnazlıkla karşılaştırıldığında, bu geleneğin anlaşılması olanaksız. Bununla birlikte, Tavernier'nin bu noktada bir masal uydurduğunu düşündürecek hiçbir geçerli neden de yok.

25 Bu anlatıda bir tutarsızlık var. Tavernier'nin ilk seyahati 1632'deydi; eğer bu olay ilk seyahatinden "birkaç yıl sonra" olmuşsa, 1632'de gerçekleşmiş olamaz.

haber vermeden meyveye vergi koyduğunu adamlarından öğrenince çok öfkelendi, onu zincirleterek Isfahan'a getirtti ve ona karşı olağanüstü sert davrandı. İyi yetişmiş bir genç olan hanın oğlu da şahın yanındaydı ve ona çubuk ve tütün veriyordu: Bu, İran sarayında çok itibarlı bir görevdi. Han kente gelince, şah onu sarayın kapısına getirtti ve oğluna halkın önünde babasının bıyığını yolmasını, daha sonra, burnunu ve kulaklarını kesmesini, daha sonra gözlerini oymasını ve sonunda da kafasını kesmesini buyurdu. Buyrukları yerine gelince, şah oğlana babasının valilik görevini gidip üstlenmesini buyurdu ve yanına usta bir yaşlı yardımcı katarak Kum'a gönderirken şu sözleri söyledi: "Eğer orayı bu gebermiş itten daha iyi yönetmezsen, seni ondan daha da vahşice öldürtürüm."

Kum'dan çıkınca, geniş bir kırsal alanda dört saat yürünerek beş-altı kervansarayı bulunan güzel bir köye ulaşılıyor. Bundan sonra, bütün köylere uzak konumda üç kervansarayın bulunduğu Abşirin,[26] başka bir deyişle "tatlı su" adlı yere kadar neredeyse kumdan başka bir şey yok. Abşirin'den Kaşan'a kadar, iki büyük köyün bulunduğu güzel bir tahıl ülkesinde altı saat yürümek gerekiyor.

Kaşan[27] çok kalabalık büyük bir kent ve yaşamak için gerekli her şey bu kentte üretiliyor. Birçok yeri yıkılmış eski surları var: Bu sayede kente girmek için kapı aramak gerekmiyor. Isfahan yönündeki toprakları güzel; burada birçok meyve yetiştiriliyor ve Kaşan'da yaşayan Yahudiler de şarap üretiyorlar. Kaşan'da bin kadar, Isfahan'da altı yüze yakın Yahudi ailesi bulunuyor; Kum'da en çok dokuz-on Yahudi hanesine rastlanıyor. Bu durum İran'da başka Yahudinin bulunmadığı anlamına gelmiyor. Ne var ki, Kum'da, Kaşan'da ve Isfahan'da yaşayan Yahudiler kendilerinin Yahuda kabilesinden geldiklerini söylüyorlar.

Kaşan'da çok iyi çalışan birçok ipek işçisi var; bunlar her türden ve İran'ın en güzel altın ve gümüş seraselerini üretiyorlar. Ayrıca burada para da basılıyor, çok satılan bakır kaplar da yapılıyor. Kapalıçarşılar çok güzel ve tonozlu; kervansaraylar büyük ve rahat; ama içlerinden biri –Asya'ya yaptığım son seyahat sırasında kaldığım kervansaray– çok güzel ve kentin girişindeki şahın bahçelerine yakın. Kervansaray gibi, bahçeleri de Şah I. Abbas yaptırmış, bunlar için büyük paralar harcamış. Bu kervansaray her

kenarı yaklaşık yüz adım tutan bir kare, tuğladan yapılmış ve iki katlı; aşağı yukarı altı defa yirmi adet odası var; odalar tonozlu ve uygun büyüklükte.[28] Yapı oldukça güzel ve daha çok bakımı hak ediyor; ne var ki, çok ihmal edilmiş ve harabeye dönmek üzere. Avlunun ortasında güzel bir şadırvan varmış, ama İranlılar ve Türkler eski yapılara bakmaktansa yenilerini yapmayı sevdiklerinden, şu anda harap durumda. Kaşan'dan sonra, Şah Abbas'ınki kadar büyük ve aynı derecede rahat dört-beş kervansaray yapılmış, Şah Abbas'ın yaptırdığıysa yok olmaya terk edilmiş. Bu gelenek o kadar köklü ki, çocuklar babalarının yaptırdığı evlere bakıp onartmaktansa, babalarının ölümünden sonra bu evlerde oturmayı onursuzluk saymakta ve kendileri için ev yaptırma onurunu yaşamak istemekteler.

Kaşan'dan ayrılmadan önce şunu bilmekte yarar var: Bu kentten Gilan'a gitmek için, saf tuzdan oluşan bir ovada on iki saat yürümekten kurtulamazsınız; yol boyunca yalnızca bir tek sarnıç bulabilirsiniz, onun da suyu çok kötü. Isfahan yoluna devam edelim.

Kaşan'dan çıkınca üç millik bir ovadan geçilerek dağlara tırmanılır ve burada karşınıza çok güzel, tuğladan bir kervansaray çıkar. Daha sonra hoş bir vadicikten geçilir; vadiciğin içinde, uzun süre, çay kıyısındaki dar bir yolda yürünür. Vadiciğin sonunda, vadiciği aşan ve iki dağı birbirine bağlayan büyük bir duvar görünür. Duvarın uzunluğu yüz adımdan fazla, kalınlığı otuz adımı geçiyor ve yüksekliği de elli adımı aşıyor. Bu da, yüksekten düşen suları durdurmak ve gerektiğinde kullanmak üzere bir sarnıç yapmak isteyen Şah Abbas'ın yapıtlarından biri. Bendin dibinde, suları tutmak isteyince kapatılan, Kaşan ovasının topraklarına gitmesini isteyince açılan bir alavere havuzu var. Bu bentten Koru'ya gidebilmek için iki saat kadar yürümek gerekiyor.

Koru[29] etrafı yüksek dağlarla çevrili ve birçok ceviz ağacının dikili olduğu bir arazide kurulmuş, çok büyük, çok kalabalık bir köy. Evleri çok alçak, tek katlı ve çakıllarla yapılmış; kervansarayı güzel, rahat. Köyün bir tek sokağı var, ama bu sokak hemen hemen yarım mil uzunlukta; buradan geçen büyük çay ve getirdiği koca

26 Burası günümüzdeki kimi haritalarda, Kum-Kaşan yolu üzerinde, Şur Ab biçimiyle yer alıyor; ne var ki, Şur Ab "tuzlu su" demektir.

27 Chardin bu kentte altı bin beş yüz ev bulunduğunu söylüyor.

28 Chardin de kervansarayın uzun bir betimlemesini ve güzel bir gravürünü veriyor.

29 Bu köye Kinneir (19. yüzyılın başı) Kohrud, İngiliz Genel Kurmayı ise 20. yüzyılın başında Kahrud adını veriyor.

koca taşlar nedeniyle sokak kış mevsiminde çok berbat bir hale geliyor. Köyün çevresinde, İran'ın başka yerlerinde de olduğu gibi, birçok çakala rastlanıyor. Bu hayvan bir çeşit tilki ve geceleri rahatsız edici gürültüler çıkarıyorlar. Çünkü biri bağırdığında diğerleri de ona yanıt veriyor.

Koru'dan sonra, gene dağlar arasında üç mil yürünüyor; dağlardan ayrılınca Isfahan'a on iki mil kalıyor. Burası, daha ilerilere de devam eden kesintisiz bir ova ve birçok yerinde çok verimli topraklar var. Her üç milde bir kervansaraylara rastlanıyor. İlk kervansarayın adı Aşağı Ağa Kemal;[30] Koru'dan Isfahan'a giden yolun ortalarında bulunan ikincisininkiyse Mişyakur.[31] Burada söz konusu olan bir tek kervansaray değil, koca bir köyün en güzel bölümünü oluşturan birçok kervansaraydır. Sonra oldukça kötü yapılmış başka bir kervansaray olan Aganura'ya[32] varılır; Aganura'dan sonra, verimli ve bitek bir kırsal kesimde üç mil yürüyerek Isfahan'a ulaşılır.

İran'ın başkenti ve Şahın ikametgâhı olan bu büyük kentin betimlemesini okura Isfahan'a giden bütün yolları anlattıktan sonra yapacağım, çünkü Seyahatnamemin ilk kitabını tamamen bu yolların anlatımına hasretmeye karar vermiştim.

30 Chardin'e göre, Ağa Kemal adlı varlıklı bir tüccarın yaptırdığı, biri dağda, diğeri aşağıda iki kervansaray vardı. Kinneir'in haritasındaysa Upper (Yukarı) Agakemal adı geçmekte.

31 Eski görünümünü hâlâ koruyan günümüzdeki Murçe Hort. Chardin buradan geçtiği sırada beş yüz ev vardı.

32 Dupré de bu kervansaraydan Aganur adıyla söz ediyor (19. yüzyılın başı): "Issız bir köyün duvarları yakınında" diyor. Bugün kervansaray ve köy artık yok.

Yedinci Bölüm

İzmir'den Isfahan'a Anadolu'dan Geçerek Giden Yol

Günümüzde İzmir hem deniz hem de kara ticaretinde, Levant'ın en ünlü kenti ve Avrupa'dan Asya'ya ve Asya'dan Avrupa'ya giden malların toplandığı en büyük pazardır. Daha önce Livorno'ya demir atan Batılı filoların düzenli olarak geldikleri ve gene düzenli zaman aralıklarıyla en güzel kervanların kalktığı yer burasıdır.

Bu kent 50 derece boylamında ve 28 derece 45 dakika enleminde, yedi mil uzunluğundaki bir körfezin kıyısında, Sakız adasının karşısındaki Klazomenai[1] yarımadasının oluşmaya başladığı yerdeki kıstağın sağ kıyısındadır. Anadolu'nun Yunanlılar tarafından İkonia[2] diye adlandırılan bölgesinde, Efes'e ve Sardeis'e hemen hemen eşit uzaklıktadır; ayrıca, İncilci Yahya'nın Vahiy'inde adı geçen yedi ana kiliseden biri de İzmir'dedir. İzmir bugün de yaz batısına bakan bir tepenin yamacına amfiteatr biçiminde yerleşmiş büyük bir kent. Ne var ki, bu yamaçta kalan bazı yapıların harabelerine bakıldığında kolayca anlaşılabileceği gibi, ne eskisi kadar büyük ne de eskisi kadar güzel: Antik Smyrna'nın kurulu olduğu yamacın orta kesiminden tepesine kadar olan bölümünde artık kimse oturmuyor. Buradaki eski ve büyük bir kalenin duvarlarıyla daha yukarıda bir amfiteatrın (Aziz Polykarpos'un burada aslanlara atıldığına inanılır) yıkıntıları hâlâ ayakta. Bu amfiteatr, genellikle yuvarlak olan diğer amfiteatrlara benzemiyor: Yarım daire biçiminde ve denize bakan tarafı açık bırakılmış. Türkler onu neredeyse tamamen yıkmışlar ve körfez kıyısındaki kente iki mil uzaklıkta, geçidin dar olduğu, gemilerin körfeze girerken selam vermek ve çıkarken önünden geçmek zorunda oldukları bir hisar yapmak için taşlarını kullanmışlar. Taşları çok uzaklardan getirme zahmetine katlanmamak için, kıyı yakınındaki Hıristiyan ve Yahudilerin mezarlıklarındaki taşları kullanmayı bile düşünmüşler; ne var ki, gerek Hıristiyanları ve Yahudileri kızdırmamak, gerekse amfiteatrdaki kadar elverişli taşlar bulamamaları nedeniyle, mezar-

1 Klazomenai kenti bugün artık yok; yarımada günümüzde, Sakız adasının karşısındaki küçük kentten ötürü Çeşme yarımadası adıyla anılıyor.

2 Kesinlikle yanlış: Antik İkonai'nin yerinde, bugün Anadolu'nun ortasındaki Konya bulunmaktadır. Söz konusu adı, antikçağda İzmir bölgesinin adı olan İonia biçiminde okumak gerekir.

lıktaki taşların çok azını kullanmışlar. Bu Hisar, kısa süre önce, vurgulanmaya değer bir nedenden ötürü yapıldı. Türklerin Venediklilerle yaptıkları son savaşlarda[3] Osmanlı donanması Ege adaları önlerinde yenilgiye uğrayınca, padişah donanmayı yeniden hale yola koymak istedi ve İngiliz ve Hollanda gemilerinin genellikle uğradığı Osmanlı limanlarına adam göndererek bu gemileri ücret karşılığında kullanmayı düşündü. Özellikle de, sayıları diğer yerlerden çok daha fazla olan İzmir'deki gemilere umut bağladı. Ne var ki, kendilerine yapılan Venediklilere karşı denize açılma önerisini geri çeviren kaptanlar bu konuda baskı yapılmak istendiğini görünce hemen demir aldılar. O dönemde İzmir'de ne hisar ne de top bulunduğundan onlara kimse engel olamadı. Efendisinin bu şekilde reddedilmesine ve gemilerin hiçbir engelle karşılaşmadan girip çıkabilmelerine sinirlenen sadrazam, bundan böyle gemilerin dizginlerini elinde tutmak için, körfezde gemilerin mutlaka önünden geçmek zorunda olduğu yere bir hisar yaptırmayı düşündü. İşte bundan ötürü bugün burada su seviyesinde sıralanmış ve geçişi savunan toplar görülmekte. O zamandan bu yana, filoların eşlik ettiği konvoy halinde seyreden gemiler artık eskiden yaptıklarının tersine İzmir'e kadar gitmiyor, hisarın aşağısında top menzilinin dışında kalıyorlar.

Ayrıca, amfiteatrın oldukça yakınında bir kilisenin bazı kalıntıları da görülüyor; kilisenin iki yanı hâlâ ayakta duran küçük duvarlar aracılığıyla şapellere bölünmüş gibi. Ne var ki, yöre insanları burasının İzmir piskoposu Aziz Polykarpos'un kilisesi mi, yoksa eski bir Ianus tapınağı mı olduğu konusunda kuşkulular.

İzmir kâh savaşlar, kâh sık sık yaşanan depremler nedeniyle birçok kez yerle bir olmuş. Seyahatlerimden birinde burada kaldığım sırada, çok kısa süren, ama çok şiddetli bir deprem yaşandı. Denize yaklaşık altmış metre uzaklıkta, suyun iki ayak altına gizlenmiş büyük sur kalıntıları ve kentin kışın güneşin battığı yere bakan ucunda, deniz kenarında bir dalgakıranın ve birkaç eski ambarın kalıntıları görülüyor.

İngiliz tüccarlar Smyrna harabelerinde kazılar yaptırdılar ve birçok heykel bularak ülkelerine götürdüler. Burada her gün yeni heykeller bulunuyor, ama kazıları yapan Türkler bütün heykellerin yüzlerini parçalıyor-

lar. Bir heykelin ayağından kopmuş dev bir parmağa bakılarak, burada dev boyutlu heykellerin bulunduğu sonucuna varılabilir; bu parmağa sahip olmak için duyduğum büyük istek yüksek bir ücret ödememe neden oldu. Parmağı Paris'teki yüksek mevki sahibi birine gönderdim ve o da çok ilginç buldu. Bu ayak parmağı beyaz, sert bir taştandı ve çok güzel biçimlendirilmişti; boyutlarına bakılacak olursa, heykelin Rodos'taki dev heykel boyunda olması gerekir.

Kentin dalgakıranın bulunduğu yanında, savunma işlevi yetersiz bir hisar görülüyor; hisarın eteğinde deniz küçük bir koy oluşturuyor ve padişahın kadırgaları kimi zaman burada demirliyor.

Kent çok kalabalık ve nüfusu asla doksan binin altına düşmüyor. Kentte üç aşağı beş yukarı altmış bin Türk, on beş bin Rum, sekiz bin Ermeni ve altı-yedi bin Yahudi yaşıyor. Hepsi de ticaretle uğraşan Avrupalı Hıristiyanların (bunlardan hemen söz edeceğim) sayısı çok az. Türklerin İzmir'de on beş camisi var; Yahudilerin yedi sinagogu, Ermenilerin bir tek kilisesi, Rumların iki ve Latinlerin üç kilisesi bulunuyor. Fransız Kapusenlerin çok güzel bir manastırı var; kiliseleri, aynı zamanda ayin işlevlerini de yerine getiren bir ruhani çevre kilisesi. Ayrıca Fransız Cizvitleri ve İtalyan Observantenleri[a] de bulunuyor. Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tepede yaşıyorlar; aşağıda, deniz kıyısı boyunca uzanan kesimde Fransız, İngiliz, Hollandalı ve İtalyan Avrupalı Hıristiyanlar oturuyor. Aynı semtte Rumların eski bir kilisesi, tayfaların gidip yemek yedikleri birkaç küçük evleri var.

Bütün bu farklı Avrupa ulusları Asya'da genellikle –daha önce söylediğim nedenden ötürü– Frenk adıyla anılıyorlarsa da burada diğerlerinden çok daha fazla Fransız var. Her ulusun bir konsolosu ya da temsilcisi bulunuyor; Fransız konsolosunun altında, biri Sakız'da, diğeri Kuşadası'nda bulunan iki konsolos yardımcısı görev yapıyor.

Scalanova,[4] yani Yeni İskele, Efes'e iki saatlik uzaklıkta. İyi bir limanı olduğu için gemiler mallarını boşaltmak amacıyla buraya geliyorlar, ama Türkler buna artık izin vermiyorlar. Bunun nedeni, burasının vali-

a Hıristiyanlığın ilk kurallarına uyulmasından yana olan din adamı –ç.n.

3 Türklerin Girit'i ele geçirmesiyle 1669'da sona eren otuz yıllık savaş.

4 20. yüzyılın başlarına kadar İtalyanca adıyla bilinen bu küçük kasabaya günümüzde Kuşadası denilmektedir.

de sultanın mülkü olması yüzünden, konsolos yardımcısının kervanın en fazla üç günlük yoldaki İzmir'e malları taşımasına izin veren Scalanova valisiyle anlaşması ve bu durumun kentin ticaretine, özellikle de gümrükçülere zarar vermesi. Gümrükçüler, sonunda, padişahtan Scalanova'ya hiçbir mal boşaltılmayacağı konusunda ferman almışlar ve gemiler artık oraya yalnızca mola verip içecek almak üzere uğruyor.

Sakız, Ege'nin büyük adalarından biri, ama ondan daha sonra söz edeceğim;[5] Buradaki konsolos yardımcısı asla Scalanova'daki kadar meşgul değildir, çünkü buraya gelen gemiler ne mal indirir ne de mal yüklerler.

Frenk semti upuzun bir sokak; sokağın bir ucu denize kadar iniyor ve en uçtaki evler denizin hemen kıyısında. Deniz kıyısındaki evler gerek malzeme, gerekse mal indirme kolaylığı yüzünden tepelerdeki evlerden çok daha pahalı.

İzmir'in toprakları verimli; yaşamak için gerekli her şey burada bol bol var; özellikle de eşsiz şaraplar ve güzel zeytinyağları. Kentin kuzey kenarına yarım mil uzaklıkta tuzlalar bulunuyor. Denizden bol güzel balık elde ediliyor; her çeşit av hayvanı çok ucuz; sözün kısası, İzmir güzel yenilip içilen bir kent. Avrupa'da buradaki, başka bir deyişle Frenk mahallesindeki kadar eğlenilen başka bir yer yok; gezintiler yapılıyor, herkes birbirini yemeğe davet ediyor; ayrıca burada han işleten iki-üç Fransız lokantacı da bulunuyor. İzmir'de büyük kumar oynanıyor ve dönen para bir zamanlar çok yüksek rakamlara ulaşıyormuş; ama kısa bir süreden beri bu konuda daha ılımlı bir uygulama var. Ayrıca bilardo da oynanıyor ve başka çeşit eğlenceler de düzenleniyor. Deniz kıyısı boyunca tuzlalara kadar uzanan gezinti yeri çok güzel; ayrıca kara tarafında da çok güzel bahçeler var. Yazın çok sayıda insan serinlemek için buraya gidiyor ve İzmir'de, Türkiye'nin hiçbir yerinde olmadığı kadar geniş özgürlük olduğundan, çıkıp kent çevresinde gezinti yapmak için yanınıza bir yeniçeri almanıza gerek yok. Eğer biri avı seviyorsa, bir kayığa biner kente iki-üç mil uzaklıkta, dağlara yakın ve avın bol bulunduğu bir yerde karaya çıkar; her yerde bol av hayvanı var ve avlanmadan asla eve dönülmez. İzmir'de iki-üç metelik karşılığında bir kınalı keklik ya da bununla orantılı olarak diğer av hayvanlarını satın alabilirsiniz.

Ne var ki İzmir'in büyük nimetleri olmasına karşılık olumsuzlukları da var: Yazları çok sıcak oluyor, denizden esen bir rüzgâr [imbat] yoksa yaz sıcağına dayanmak çok güç; rüzgâr sabah ona doğru çıkıyor, akşama kadar sürüyor; rüzgâr kesilince de çile başlıyor. Zaten yıl geçmiyor ki kentte bir veba salgını çıkmasın; ne var ki, bu salgınlar Hıristiyan âleminde olduğu kadar büyük olmuyor. Türkler vebadan ne korkuyor, ne de kaçıyor, çünkü kadere olan inançları çok büyük. Bununla birlikte, İzmir'de yaşayanlar kış boyunca kentin çevresinde biriken bol miktardaki kokuşmuş suyu boşaltmaya özen gösterseler veba salgınları bu denli sık yaşanmaz. Veba salgınları çoğunlukla mayıs, haziran ve temmuz aylarında çıkıyor; ne var ki, bunun ardından da eylül ve ekim aylarında öldürücü humma gelmekte gecikmiyor ve vebadan çok daha fazla insan öldürüyor. Kentte hiç paşa bulunmuyor ve Türkiye'nin diğer yerlerindekilerden farklı olarak, Hıristiyanlara karşı sert davranmayan bir kadı kenti yönetiyor: Eğer görevini kötüye kullanırsa, İstanbul uzakta olmadığı için gidip onu şeyhülislama şikâyet etmek mümkün. Biraz da armağan götürülürse, şeyhülislam hemen o kadıyı azledip yerine bir başkasını getirebilir.

İzmir gümrüğü padişaha büyük gelir sağlıyor ve gümrük vergileri burada olması gerekenden çok ödeniyor. Eğer gümrük resimleri belirlenmiş olsa, tüccarlar gümrükçülerin özenli dikkatini (böyle yapmasalar kendilerini kurtaramazlar) kimi zaman yanıltmak için bu kadar oyuna baş vurmazlar; zira gümrükçüler mallara diledikleri değeri biçiyor, bu vergi oranını gönüllerince belirlediklerinden üç yüz ekülük bir mala bin ekü değer biçebiliyorlar. Son seyahatimde, bizim gemimizle gelen dört Hollandalı kadın, benim en değerli mallarımı eteklikleri altında karaya çıkardılar; Türkler cinsellik konusunda çok çekingen olduklarından kadınları aramak için yanlarına bile yaklaşmazlar. Eğer malı gizlice geçirmede başarısız olunursa, mala el konmaz, verilen bütün ceza gümrük vergisini iki kat ödetmekle sınırlı kalır.

İzmir'in ticaret hacmi büyüktür; yabancıların buradan aldıkları başlıca mal: Ermenilerin İran'dan getirdikleri ham ipek; İzmir'e on beş-on altı günlük yoldaki küçük kent Ankara'dan gelen keçi kılından yapılma iplikler ve mallar;[6] pamuk ipliği, birçok renkte deri ve

5 Ege adalarının üstünkörü ve ikinci elden yapılmış bir betimlemesi üçüncü kitabın 8. bölümünde verilmiş; ne var ki, söz konusu betimleme bu baskıya alınmamıştır.

6 Türkiye'nin günümüzdeki başkenti ve bu kentin adından hareketle Angora diye bilinen yün.

kordon ya da maroken; beyaz ve mavi pamuklu kumaşlar; yatak yünleri; halılar; pike örtüler; sabun; ravent; mazılar; meşe palamudu; mahmude[7] ve afyon. Bu malların son dört tanesi İzmir çevresinden elde edilir, ama bol miktarda bulunmaz. Kervanlar bu kente çoğunlukla şubat, haziran ve ekim aylarında gelir ve gene aynı ayın içinde memleketlerine dönerler. Çoğu Ermeni olan tüccarlar mallarını Avrupa'nın diğer uluslarından olan tüccarlardan çok Fransızlara satmayı yeğlerler, çünkü Fransızlar malın karşılığını para olarak öderler; oysa İngilizler ve Hollandalılar ödemenin yarısını kumaş olarak almak zorunda bırakırlar onları.

Efes İzmir'e atla bir buçuk günlük yolda olduğu için ve dördüncü seyahatimde Livorno'ya gidecek filoyu birkaç hafta beklemek zorunda kaldığım sırada, zamanı değerlendirmek ve eskiçağda adından çok söz ettiren bu kentten ve tapınağından geriye kalanları görmek istedim. Kimileri Fransız, kimileri Hollandalı on iki arkadaş birleştik, şarap ve yiyecek yüklü üç atımızla birlikte bizi oraya götürecek üç yeniçeriyle anlaştık.

Bu seyahat yazın yapıldı ve İzmir'den öğleden sonra saat üç sularında yola çıktık; akşam yemeği yediğimiz büyük köye kadar ovalardan ve tepelerden geçtik; köyde, bir İngiliz tüccarın veba salgını sırasında sığınmak için kullandığı güzel bir ev vardı.

Burada iki-üç saat kaldıktan sonra yeniden atlara bindik ve sıcaktan etkilenmemek için gece yarısına kadar yol aldık; yol boyunca çok dar dokuz-on kemere rastladık ve bunların su kemerlerinden başka bir şey olamayacaklarını düşündük. Kafiledeki yorgunluğa alışık olmayan birkaç genç, sabahın üçüne-dördüne kadar yastıklar üzerinde dinlendiler; ben ve yeniçeriler onları uyandırmakta, atlara bindirmekte ve serinlikte yürütmekte oldukça güçlük çektik. Buradan Efes'e kadar, birçok derenin suladığı küçük ağaçlıklardan geçen güzel bir yolda ilerledik.

Efes'e çeyrek mil kala, Hıristiyan kilisesinden dönüştürülmüş bir camiyle karşılaştık; Hıristiyanlar bu kiliseyi Efes tapınağının yıkıntılarıyla yapmışlar.[8] Cami duvarlarla çevrilmiş, her biri on iki basamaktan oluşan iki merdivenle bir sete tırmanılıyor. Daha sonra, çok iyi işlenmiş, çeşitli renklerde küçük mermer ayakların taşıdığı kemerleri olan bir çeşit dehlize ve üç yanı kuşatan, büyük mozaikler döşenmiş alt geçitlere giriliyor. Cami

sağ koldaki dördüncü kenarı bütünüyle kaplıyor ve kapısı ortada. Cami çok güzel beş sütunun taşıdığı büyük bir kubbeyle örtülü. Sütunlardan dördü mermer ve farklı renklerde; beşincisi pek ender rastlanan bir parça, çünkü kızıl somakiden ve büyüklüğü insanda hayranlık uyandırıyor.

Burada görülmesi gereken her şeyi gördükten sonra, yiyeceklerimizin bir bölümünü setin üstüne yaydık, yemeğimizi yedik ve bize tek söz söylenmedi. Ne var ki dönüşte de aynı şeyi yapmak isteyince yemeğimiz daha sonra anlatacağım bir serüvenle yarıda kesildi.

Efes'in artık kente benzer bir görünüşü kalmamış, çünkü bütünüyle harap olmuş, ayakta duran tek bir eve bile rastlanmıyor. İzmir'inkini andıran biçimde bir tepenin yamacına kurulmuş; aşağısında, birçok dirsek çizerek çayırlar içinde kıvrıla kıvrıla akan bir çay bulunuyor. Görünüşe göre bu kent çok büyükmüş; tepenin yukarı kesiminde hâlâ surları ve birçok kare biçimli kulesi (bazıları bugün bile tamamen ayakta) görünüyor. Kulelerinden biri çok ilginç ve iki odası var; odalardan biri çok güzel ve mermer kaplı. Yöre halkı burasının Aziz Pavlus'un hapsedildiği yer olduğuna, özel bir ayrıcalık sayesinde her şeyi kemirip yok eden zamanın söz konusu odaya bugüne kadar hiçbir zarar vermediğine inanıyor.

Ünlü Diana[a] tapınağı tepenin aşağı bölümünde, kent kapısının yakınında. Tapınaktan geriye, bütünüyle ayakta olan taçkapıdan başka bir şey kalmamış. Mahzenlerin kubbeleri hâlâ ayakta ve çok güzel, ama çöplerle dolu. Elimizde fenerlerle içeri girdik; içeri girerken eğilmek gerekti, çünkü rüzgâr getirdiği toprakla girişi kapatmış. Ama mahzene girince rahat rahat yürünebiliyor; kubbeler yüksek ve güzel, hemen hemen hiçbir yeri bozulmamış. Taçkapının yakınında, yere devrilmiş halde dörtbeş sütun ve hemen yakınında da on ayak çapında, iki ayak derinliğinde bir havuz görülüyor. Yöre insanları, burasının, Hıristiyanları vaftiz eden Aziz Yahya'nın havuzu olduğunu söylüyorlar. Hindistan'da birçok pagoda, putatapar tapınağı ve Efes tapınağından çok daha güzel yapılar görmüş olan ben –tıpkı Hindistan'daki pagodalarda olduğu gibi– bu havuzun, daha çok, halkın bağışlarını at-

a Artemis tapınağı adıyla da bilinir –ç.n.

7 Boyacılıkta kullanılan madde.

8 Betimleme İncilci Yahya kilisesine ait. Günümüzde bu kilise onarılmıştır.

ması için yapıldığına inanıyorum. Rumlar, Ermeniler ve özellikle de Frenkler Efes'e gittiklerinde bu havuzdan küçük bir parça koparıp, rölik gibi yanlarında götürmeye çalışıyorlar; ne var ki, taş o kadar sert ki, o güne kadar bir parça bile sökmeyi başaramamışlar.

Tapınağın oldukça yakınında, kentin bir başka kapısı daha görülüyor; kapının üstünde, kenarları yedi-sekiz ayak uzunluğunda kare biçimli büyük bir taş, taşın üstünde de yurdu uğruna tepeden tırnağa silahlı olarak kendini atıyla birlikte uçurumdan aşağı atan ünlü Romalı Curtius'un kabartma resmi var. Birçok tüccar bu taşa sahip olabilmek ve Avrupa'ya götürmek için eyalet valisine para teklif etmiş, ama amaçlarına ulaşamamış. Efes'e beş yüz adım uzaklıkta, kentin kurulduğu tepenin aşağısında, Yedi Uyurlar[a] mağarası bulunuyor.

Efes'ten sonra iki mil ilerideki Scalanova'ya geçtik. Yolun yarısında, Efes'ten geçen küçük ırmak denize dökülüyor ve ağzında her an mersinbalığı avlayan Rum kayıkları görülüyor. Balıkçılar bunlardan havyar adını verdikleri balık yumurtalarını çıkarıyor ve en ince bağırsakları bu yumurtalarla doldurarak bizim peksimetlerimiz biçiminde ve uzunluğunda bir çeşit sucuk yapıyorlar; Fransızlar buna *boutarde*[9] adını veriyorlar. Söz konusu sucuk iste kurutuluyor ve daha sonra dilim dilim kesilerek yeniyor. Rumlar çok katı biçimde uyguladıkları Perhiz'de bütün yemeklerini yalnızca bu sucukla ve hiç kanı olmayan mürekkepbalığıyla pişiriyorlar; bu nedenden ötürü o semtlerde büyük bir havyar ticareti gelişmiş.

Yukarıda sözünü ettiğim Scalanova bir liman; buraya akşam saat yediye doğru vardık. Buranın valisi genellikle Türklerin olduğundan çok daha uygar bir kişi: Bizi güler yüzle karşıladı. Konsolos yardımcısı da bizi çok iyi karşıladı ve bize ikram edilen yemekler arasında Scalanova'da çok güzelleri yetişen kavunlardan da bir tepsi vardı.

Akşam, kendisine kötü davranan uşaklarımızdan biriyle kavga eden yeniçerilerimizden biri, ertesi gün efendisine şikâyette bulunmuş, ama efendisi ona hak vermemiş; bunun üzerine, önce bütün kafileden öç alma-

a Yedi Uyuyanlar ya da Ashâbıkehf adıyla da bilinir. Kuran'da anlatıldığına göre, Anadolu'da putatapar hükümdarın baskısından bunalarak bu mağaraya sığınan yedi Hıristiyanın 309 yıl uyudukları mağara –ç.n.

yı düşünmüş ve amacına ulaşmak için bazı bahaneler öne sürmüş. Sabah serinliğinde Scalanova'dan yola çıktık ve bir önceki gün yemek yediğimiz camiye karnımız zil çalarak ulaştık. Kafilemizde yer alan bazı rahatına düşkün kişiler ikinci kez yemek yemek için, her yeri kavuran güneşin bulunmadığı, daha önce bize yemek ikram edilen gölgelik setten daha iyi bir yeri düşünemiyorlardı. Başımıza gelen olaydan ötürü duyduğum gizli bir hisle asla aynı kanıyı paylaşmadım ve bana oldukça rahat görünen bir kayanın üstünde yemek yemek konusunda onları kandırmaya çalıştım. Ama sonunda çoğunluğun istediği oldu, ikinci kez caminin setine gittik, yemeklerimizle birlikte bir tulum şarap ve bir tulum su getirttik ve ötesini düşünmeden yiyip içmeye başladık. Daha henüz ilk lokmalarımızı yerken, iki yüz adım ileride, camiye çok yakın olan köyden gelen üç-dört Türk gördüm. Ülkeyi kafiledeki diğerlerinden çok daha iyi tanıdığım için, bizimle kavgaya geldikleri konusunda kafileyi uyardım ve hemen şarap tulumunu sakladım, çünkü o sırada Türklerin Ramazan ayında olduklarını ve bu ayda şarap içmenin çok daha sıkı yasaklandığını gözden kaçırmamak gerekiyor. Türklerin gelişiyle ve yeniçerinin ihanetiyle ilgili kanımda yanılmamıştım: Bizim set çevresinde yemek yiyeceğimizden kuşkusu bulunmayan yeniçeri –haklı olarak– uşağın ettiği alayın öcünü almak için bizi kadıya şikâyet etmiş. Bu kaba ve kılıksız Türkler yörenin yeniçerileriydi, kadı onları kutsal kabul ettiği bir yerde bizi şarap içerken yakalamaları için göndermişti ve onlara göre burada yaptığımız şey günahtı. "Hıristiyan köpekleri" diye bağırdılar bize yaklaşırken, "caminin içinde yiyip içseydiniz bari, kutsal mekâna böylesi bir zamanda saygısızlık etmek, suçunuzu katmerlendiriyor." Sonra "Köpekler" diye devam ettiler, "şarap içiyorsunuz." "Hayır" diye yanıt verdim hemen, dillerini biraz bildiğimden diğerleri adına da konuşarak, "asla şarap içmiyoruz" (zira şarabı saklamıştım), "su içiyoruz; buyurun tadın" dedim en kötü davranan kimseye. Ve, aynı anda, bir uşağa daha önce doldurttuğum bir tulumu boşalttırdım. Hemen bu Türklerden birine de bir kaş göz işareti yaptım; Türk kendisine özel bir şey vaat ettiğimi hemen anladı ve arkadaşlarına dönerek şöyle dedi: "Valla doğru söylüyorlar, içtikleri hiç de şarap değil." Yine de bizi kadı efendinin karşısına çıkarmak için emir aldıkla-

9 Fransızcada havyar için günümüzde *boutargue* sözcüğü kullanılmaktadır.

rından, onları izlemek zorunda kaldık. Üç kişiyle birlikte köye giderek kadı efendinin sorduklarına yanıt vermek görevi bana düştü. Kadı da yeniçerilerin başlattığı sitemleri oldukça sert biçimde yineledi; ne var ki, yeniçeriler hep bir ağızdan hiç şarabımızın olmadığını söyleyince çok şaşırdı, çok kızdı; bizimle anlaştıklarından kuşkulanarak buna inanmak istemedi. Aslında, yolda ustaca bir hareketle göz işareti yaptığım Türkün cebine sekiz duka altını koymuştum; bu kadar yüksek bir armağan beklemediği için kendinden geçen Türk, arkadaşlarını mantıklı davranarak bizim aleyhimize bir şey söylememeleri konusunda kandırmıştı. Kadı, hoşuna gitmeyen bu rapor üzerine, ülke göreneklerini uygulamayarak bize kahve ikram etmedi ve bizi yardımcısına gönderdi; İzmirli tüccarlardan ve konsoloslardan sık sık küçük rüşvetler alan yardımcısı bizi çok iyi karşıladı ve hemen sofra kurdurdu. Kadı efendinin yeni geldiğini, göreve yeni başladığı için her şeye gereksinim duyduğunu ve küçük bir şeyin bile onu mutlu edeceğini söyledi. İşi kapatmak için yardımcıya yirmi beş duka altını verdik; görünüşe göre yardımcı kadıyla ilişkiyi yoluna koydu ve böylece bizim bu kötü durumdan yakamızı kolay sıyıramayacağımızdan çok korkan kafile arkadaşlarımızın yanına dönebildik.

Geldiğimiz yoldan farklı bir yolu izleyerek İzmir'e dönmek istedik ve bir bölümü bataklık olmayan kumlar arasından, bir bölümü çayırlar arasından geçen, zaman zaman güzel taşlar döşenmiş ve çok dar bentler içeren çok hoş bir yolu izledik. Daha sonra, çok sarp ve yüksek bir dağı aşarak bir Müslümanın ambarında yattık.

Ertesi sabah saat onda, Efes'e yaptığımız beş günlük küçük gezinin ardından İzmir'e döndük. Yeniçerinin yaptığı ihanete ilişkin konsoloslara verdiğimiz rapor üzerine, konsoloslar yeniçeri ağasına ve kadıya şikâyet dilekçesi gönderdiler; onlar da, ceza olarak, konsoloslara hizmet vermek görevini, başka bir deyişle çok kârlı bir görevi onun elinden aldılar. Ayrıca, bu görev bu çeşit insanlar yüzünden birçok entrikaya konu oluyor, zira konsolosların hizmetine verilen yeniçerilerin –savaş hizmetinden bağışık kılınmaları dışında– çok büyük bir aylıkları var ve zaman zaman onlara dolgun bahşiş vermeyen tüccara rastlamak olanaksız; özellikle de yılbaşı günü ve diğer bayramlarda, iyilik olsun diye yeniçerilere verilenler bir ödev haline gelmiş

ve geleneğin bir kuralı olmuş, yani yeniçeri, parayı her şeyden üstün tutan Türklerin en duyarlı oldukları konuda cezalandırılmıştı; olaya bizim açımızdan bakıldığındaysa, bize yapılan küçük hakaretten ötürü teselli bulmakta hiç de güçlük çekmedik: Bunlara kızmaktan çok, önce biz güldük.

İran'a gitmek için İzmir'den yola çıkmanın ve izlenecek yolu anlatmanın zamanı geldi. Kervandakilerin buluşma yeri genellikle kentin iki mil dışında kervanın kamp kurduğu Pongarbaşı[10] adlı köyün yakınındaydı.

İlk gün, görünüşü hiç de kötü olmayan bir yörede sekiz saat yürüdük, yola bir milden fazla uzaklıkta bulunan köyleri geride bıraktık, kumları parlak ve çok renkli küçük bir ırmak olan Paktolos'un[a] yakınındaki bir ağılda konakladık. Eskiçağda çok övülen bu ırmağın kumlarında altın kaynadığı söylentisi de işte kumların bu özelliğinden kaynaklanmakta. Irmak, Tmolos[b] dağından doğar, Salihli yöresindeki toprakları suladıktan sonra Hermos[c] ırmağına kavuşur; Hermos da İzmir körfezine dökülür. Hermos'un ağzı, kentin kuzeyinde, iki-üç mil uzaklıktadır.

İkinci gün, yürüyüşümüz altı saat sürdü ve bir ovanın ortasında oldukça güzel, küçük bir kent olan Durgut'ta[11] son buldu. Padişahın kulu olmayan ve buradan geçen bütün Hıristiyanlar yılda bir kez "haraç", başka bir deyişle dört-beş ekülük bir vergi öderler; ne var ki Frenkler hem Durgut'ta, hem bütün Türkiye'de bu vergiden bağışık tutulurlar. Kentte bir paşa bulunuyor. İran'dan gelen kervan kente ulaştığı ve deve değiştirmek gerektiği için burada tam bir gün durmak zorunda kaldık.

Üçüncü gün, çok sıcak bir havada beş saatlik bir yürüyüşten sonra, berbat bir köyün yakınında konakladık.

Dördüncü gün altı saat yürüdük, küçük bir ırmağın oldukça yakınında konakladık. Sabahleyin, Lidya'nın başkenti, Kral Keyhüsrev'in yaşadığı eski Sardeis[12] harabelerinden geçtik. Çevrede, büyük bir sarayın ve iki güzel

a Bugün Sart çayı –ç.n.
b Bugün Bozdağlar –ç.n.
c Ermos adıyla da bilinen bu ırmağın günümüzdeki adı Gediz'dir –ç.n.

10 Bugün kentin dış mahallesi olan Pınarbaşı. Bu yoldaki konaklama yerleri için bkz. Harita I.

11 Bu yüzyılın başına kadar Kasaba adıyla anılan bu kentin günümüzdeki adı Turgutlu'dur.

12 Sardeis harabeleri, bugün, Gediz ırmağının güneyinde, küçük Sart köyünün yanındadır.

kilisenin kalıntıları, birçok mermer korniş ve sütun görülmekte. Timurlenk ordularının gerçekleştirdiği kuşatmaya altı yıl dayanan bu kenti cezalandırmak için fetihten sonra yerle bir etti. Sardeis'in yakınında Sart adlı bir köy var; Aziz Yahya'nın Vahiy'inde söz ettiği yedi kiliseden biri bu kentte.

Beşinci gün, az ekilip biçilen bir yörede yedi saat yol aldık, bir ovada, bir çayın kıyısında konakladık.

Altıncı gün, bugün Alaşehir[13] adı verilen ve Asya'daki yedi kiliseden birinin bulunduğu eski Philadelphia'nın duvarları boyunca ilerledik. Hâlâ belli bir güzelliği koruyan bu duvarlar ve kent, büyük ama az nüfuslu. Kent yüksek bir dağın eteğindeki dört tepenin üstüne kurulmuş; kentin karşısında, kuzeyde, eşsiz meyvelerin yetiştiği güzel bir ova var. Eskiçağ yapıtı olarak, burada bir amfiteatr kalıntısı ve birkaç mezar bulunuyor; yöre insanlarının söylediğine göre Hıristiyanların saygı gösterdikleri ve aziz olarak kabul ettikleri kimi kişilerin kemikleri Avrupa'ya götürülmüş. Kent bütünüyle yıkıldığından Türkler onu kendi tarzlarında, yeniden ve kerpiçten yapmışlar. Burası bir zamanlar Misya'nın başlıca kentlerinden biriymiş ve sürekli depremlerle sarsıldığı için halkının büyük bölümü çoğunlukla kırlarda yaşamakta. 17 Haziran 1664'teki son seyahatim sırasında buradan geçerken, söylediklerine göre Türkler Girit'te Hıristiyanlara karşı zafer kazanıldığı doğrultusunda gelen bir haberi kutluyorlardı.[14] Ne var ki, haber doğru değildi, o sırada asker ayaklanmış olduğundan halkın maneviyatını yükseltmek için uydurulmuş politik bir haberdi. O gün, yedi saatlik bir yürüyüşten sonra, Philadelphia'ya bir buçuk mil uzaklıkta, küçük bir ırmağın kıyısında durduk.

Yedinci gün, mazı ve kolan yapımcılarının derilerini işlemede püsküllerinden yararlandıkları meşe palamudu ağaçlarıyla kaplı büyük bir dağda on bir saat yürüdük. Yağılıboğaz, başka bir deyişle "hırsızlar dağı" adlı bir dağın tepesinde konakladık.[a]

Sekizinci gün, aynı dağda yürümeye devam ettik; burası büyük ölçüde ıssız bir yer ve çevrede hiç yiyecek bulunmuyor. Altı saatlik yürüyüşten sonra Sarrukabaki[15] adlı ovadaki bir çayın kıyısında durduk.

a Bu yörede haritalarda rastlanılan tek boğaz Ağıllıboğaz'dır. Tavernier'nin verdiği açıklamadan yola çıkılacak olursa, bu boğazın o dönemdeki adının Yağılıboğaz olması gerekir, çünkü Türkçede 'yağı' sözcüğü rakip, hasım anlamına gelir ve bu anlam da Tavernier'nin verdiği açıklamayla uyuşmaktadır –ç.n.

Dokuzuncu gün, kervan tek bir köyün bulunduğu kurak topraklarda dokuz saat yol aldı ve İnay ovasında Kopli-su adlı bir çayın üstündeki bir köprünün yakınında konakladı.[16]

Onuncu gün, tepelerle dolu ve çorak bir arazide sekiz saat yürüdükten sonra, suyu hiç de güzel olmayan Banazsu[17] adlı bir çayın yakınındaki bir vadide durduk. Gece bir fırtına patlak verdi, hepimizi telaşa sürükledi ve öyle soğuk bir yağmur yağdı ki bir benzerine ancak kışın ortasında rastlanabilirdi. İliklerimize kadar ıslandık; malların bozulması korkusuyla balyaların üstünü halılarla örttük.

On birinci gün, yemyeşil vadiler arasındaki güzel bir yörede on saat yürüdük ve yolda kaplıcalara rastladık, ama çok bakımsızdılar. Birkaç saattir yakınında yürüdüğümüz bir ırmağın kıyısında konakladık.

On ikinci gün, aynı vadilerde altı saat yürüdükten sonra bir çayın kıyısında kamp kurduk.

On üçüncü gün sekiz saat yürüdük, Düzağaç adlı yerdeki bir köyün yakınında durduk.[18]

On dördüncü gün, yedi saatlik bir yürüyüşten sonra, Afyonkarahisar kentinin duvarları boyunca ilerledik. Bu kent çok iyi ekilmiş büyük ve güzel kırlara bakmakta; buralarda daha ziyade bol bol haşhaş ekilmekte, haşhaştan da Türklerin *afyon* adını verdikleri madde elde edilmekte. Türkiye'de afyonun en çok üretildiği yer burası; az miktarda İran'da da bulunuyor, ama Büyük Moğol'un topraklarında üretim gene yüksek miktarlara ulaşıyor.

Afyonkarahisar, pis ve evleri kötü yapılmış büyük bir kasaba; eski adını öğrenemedim, çünkü kentteki Rumlar ve Ermeniler çok bilgisiz. Ne var ki, yerlerin görünümlerine ve konumuna bakılırsa burasının Anadolu'nun en ünlü ırmağı olan ve dünyadaki bütün ırmaklardan daha çok kıvrımlar çizen Menderes kıyısındaki eski Hierapolis olması gerekir.[19] En büyük güçlüğü yaratan

12 Sardeis harabeleri, bugün, Gediz ırmağının güneyinde, küçük Sart köyünün yanındadır.

13 Tavernier dönemindeki kervan yolu, günümüzdeki karayolundan çok, İzmir-Afyon demiryolunu izliyor gibi.

14 Girit'te Venediklilere karşı kazanılan zafer.

15 Burası küçük Eşme kentinin yakınında olmalı, ama böyle bir ada rastlanamadı.

16 İnay bugün küçük bir demiryolu istasyonu ve bir köydür. Bu ırmak R. Kiepert'in yüzyılın başında yaptığı haritada Köplü-su adıyla yer almaktadır [İsmail Yalçınlar bu akarsuya Türk Coğrafya Dergisi'nin 1955"te yayınlanan 13.-14. sayısındaki "Banaz Çayı Havzasının Özet Morfoloji Haritası"nda İnay deresi adını vermektedir –ç.n.].

17 İzmir-Afyon demiryolu üstündeki Banaz yakınındaki Banaz çayı.

18 Tavernier bu kez İzmir-Afyon karayolunda bulunuyor.

19 Menderes kıyısındaki Hierapolis günümüzdeki Pamukkale'dir.

şeyse Türklerin eski adları kendilerine göre değiştirmeleri ve ırmaklara içinden geçtiği en büyük kentin adından ya da kumunun aldığı renkten başka bir ad koymamaları. Kentte, güney tarafındaki dağlardan ayrılmış, yarım daire biçimindeki yüksek bir kayanın tepesinde, kesme taşlarla yapılmış eski bir hisar var. İran şahının uyruğu olan bütün Hıristiyan Ermeniler ve Afyonkarahisar'dan geçen bütün Hıristiyanlar haraç ödemek zorunda, ama Erzurum'da ya da başka bir yerde haraç ödemişlerse burada ödemekten kurtulabiliyorlar. Seyahatlerimden birinden dönerken, hizmetimde bulunan birkaç Ermeni nedeniyle burada büyük kavgalar yaptığımı anımsıyorum. Tahsildarlar bu Ermeniler için vergi ödememi istediler, ben de Fransızlara tanınan ayrıcalık sayesinde Ermeni hizmetkârlarımın ben elimi keseme atmadan geçmeleri gerektiğini ateşli biçimde savundum. Kervan Afyonkarahisar'da asla durmaz, çünkü hem kentte harabeye dönmemiş kervansaray bulunmaz hem de bir mil ileride güzel ve çok ucuz balık yiyebilme olanağı vardır; üstelik burada kentliler kervana arpa, saman ve başka ihtiyaçları getirirler. Dolayısıyla kervan, küçük bir köyün az ilerisindeki bir köprü sayesinde geçilen Menderes[20] ırmağının kıyısında konakladı. Burada bol bol tatlısu ıstakozu ve sazanbalığı var ve kervan geldiğinde çoğunlukla balıkçılar da orada oluyor. Boyları üç ayağı bulan dev boyutlu sazanbalıklarına rastlanabiliyor.

On beşinci gün, kervandakiler Tokat'a ve Halep'e gidecek olanlar olmak üzere ikiye ayrılmaya başladı: Bir bölümü, Suriye'ye gitmek için kış güneyine doğru; diğerleri, Ermenistan'a gitmek için sola, kuzey ile doğu arasına yöneldi.

Yollarımız ayrıldıktan sonra, birbirimizi görerek iki-üç saat daha yürüdük. Halep yolunu tutanlar Aziz Pavlus'un yurdu Tarsus'a ve Tarsus'tan da bir sonraki bölümde anlatacağım İskenderun'a gidecekler. Dolayısıyla biz Tokat yönünde yolumuza devam ettik; altı saat yürüyerek büyük bir ovayı aştıktan sonra, bataklık bir yerdeki küçük bir köyün yakınında konakladık. Birçok başka şeyin yanı sıra bu yolda ve daha birçok yolda Türklerdeki hayırseverlik geleneğini gösteren dikkat çekici bir şey var: Akarsulara uzak kalan büyük yolların çoğunda sarnıçlar yapmışlar; yağmursuz geçen yıllarda, yolcular için yakın köylerden buralara su getiriliyor; eğer böyle yapılmasa yolcular çok sıkıntı çekerler.

On altıncı gün, çok düz, ama az ekili bir arazide sekiz saat yürüdükten sonra, hemen hemen Beauce'daki köyler gibi yapılmış küçük Bolvadin[21] kentine ulaştık. Türkler eski Rum kiliselerinin harabelerinden kurdukları birkaç cami yapmışlar; bu harabelerden aldıkları mermer sütunları ve diğer parçaları mezarlıklarında da, süsleme amacıyla düzensiz bir biçimde kullanmışlar. Mezarlıkların sayısı çok fazla, çünkü aynı yere asla iki ölüyü gömmüyorlar. Kentte bir de kurşun kaplı bir kervansaray var; kurşunla kaplı olması ona büyük bir güzellik veriyor, ama hava kötü olduğunda yolcular burada kalmıyorlar. Kente dört mil uzakta kamp kurduk ve ertesi günü de burada geçirdik.

On yedinci gün karışık ve birbirinden farklı alanlar kapsayan bir yörede on bir saat boyunca yürüdük, meraların bol olmasına karşın yalnızca üç-dört evi olan bir köyün yakınında konakladık. Üç derin kuyudan sağlanan dışında, su yok ve bu özellikten ötürü buraya Üç Derin Kuyu deniyor.[22]

On sekizinci gün ıssız bir arazide beş saat yürüdük, berbat bir köyün yakınındaki bir çeşit bataklıkta durduk.

On dokuzuncu gün, bütünüyle boş büyük bir ovada sekiz saat yürüdükten sonra, gelenekleri uyarınca yazı serin bir yerde geçirmek için bütün halkı çoğunlukla dağa çekilmiş büyük bir köyden geçtik. İçindeki birçok harabeye bakıldığında eskiden bugünkünden çok daha büyük olan Çaktılu[23] adlı bu köyde kesme taştan güzel bir cami var. Köyün ilerisinde, iki saatlik yolda, bir çayın yakınındaki bir çayırda kamp kurduk.

Yirminci gün bomboş, ama eskiden çok iyi ekilmiş izlenimi bırakan arazilerden geçtik; on-on bir saatlik bir yürüyüşten sonra, berbat bir suyun yakınındaki bir çukurda durduk.

Yirmi birinci gün gene bomboş ve çorak bir arazide on saat yürüdük ve bütün ertesi gün de içinde yürüdüğümüz uzun bir ovanın ucunda, suyu hiçbir şeye benzemeyen iki kuyunun yakınında kamp kurduk.

20 Burada anlatılan elbette Menderes (günümüzde Büyük Menderes) değil, Akşehir gölüne dökülen küçük Akçay ırmağıdır.

21 Ainsworth, 1837'ye doğru burada çoğu Hıristiyan üç bin kişi yaşadığını görüyor. Bu noktadan Tokat'a kadar, kervan yolu günümüzde bütünüyle terk edilmiş bir yolu izliyor.

22 R. Kiepert'in 1907'de yaptığı haritada, Akşehir gölünün kuzeyinde Üçkuyu adlı bir yer bulunmakta.

23 Tschaktelu adı yalnızca H. Kiepert'in 1844'te yaptığı haritada geçmektedir.

Yirmi ikinci gün aynı ovada sekiz saat yürüdük, aynı gün güzel otlaklarla kaplı küçük vadilerle karşılaştık. Kervan berbat bir köyün ve berbat bir kuyunun yakınında konakladı.

Yirmi üçüncü gün Türklerin paskalyası gibi olan bayram nedeniyle yürüyüşümüz ancak beş saat sürdü ve kervanbaşımız Türk olduğundan bayramı kutlamak istedi. O gün oldukça güzel, oldukça iyi ekilmiş bir yöreden geçtik, birçok köyle karşılaştık, çevreyi çok uzaklara kadar görme olanağı veren küçük bir tepede konakladık.

Yirmi dördüncü gün altı saat yürüdük, berbat suların bulunduğu bir çayırda kamp kurduk. Buranın oldukça yakınında, sekiz-on mil boyunda, bir-iki mil eninde büyük bir ovaya rastladık: Ova göle benziyordu ve su katılaşarak tuza dönüşüyordu; oluşan tuz çok güçlükle ve ancak sıcak su içinde eritilebiliyor. Bu göl hemen hemen bütün Anadolu'ya[24] tuz sağlıyor ve iki öküzün çektiği bir araba dolusu tuz bizim paramızla aşağı yukarı kırk beş metelik etmekte. Göle Tuzla, başka bir deyişle tuz yeri deniyor ve iki günlük yolda küçük bir kent olan Koçhisar'ın[25] paşası her yıl tuzdan yirmi dört bin ekü gelir elde ediyor. Sultan IV. Murad, ordusu Bağdat'ı (İran şahından aldı) kuşatmaya giderken 1638'de buradan geçtiğinde, gölün bir kıyısından öteki kıyısına bir bent yaptırmış.

Yirmi beşinci gün hiçbir köyle karşılaşmadan, ıssız bir arazide dokuz-on saat yürüdük. Karataş çeşmesi adı verilen güzel bir çeşmenin yanındaki bir tepecikte konakladık.

Yirmi altıncı gün güzel bir çanakta yer alan Çukurağa[26] adlı büyük, ama yapıları kötü bir köyden geçtik; sekiz saat yürüdükten sonra, Rumkuşe[27] adlı başka bir köyün yakınındaki çok güzel bir otlakta kamp kurduk.

Yirmi yedinci gün meyankökleriyle dolu bir arazide dokuz saat yürüdük, Bezirganlu[28] adı verilen büyük bir köyden geçtikten sonra bir çayırda durduk.

Yirmi sekizinci gün, çok iyi yapılmış uzun bir taş köprü ile Yeşilırmak[29] adı verilen büyük bir ırmağı aştık. Keseköprü[30] adı verilen bu köprüden hemen sonra, evlerinin büyük bölümü tilki inleri gibi yerin altına yapılmış büyük bir köy var. Köyün uzağından geçerek yedi saatlik bir yürüyüşle her gün Türk olmaya zorlanan birçok Rumun yaşadığı Mucur[31] adlı başka bir

büyük köyün aşağısında kamp kurduk. Burada Hıristiyanlar bulunduğundan ve toprak bağcılığa elverişli olduğundan, şarap kıtlığı yoktu ve şarapları oldukça güzeldi, ama –tıpkı bizim Anjou şarapları gibi– tüf kokuyordu. Konumu çok güzel, ama önceki köy gibi yapıları kötü olan bu köyün evleri de yerin altında: Adamlarımızdan biri atıyla geçerken az daha evlerden birinin içine düşüyordu.

Yirmi dokuzuncu gün, birçok köyün görüldüğü güzel bir yörede yedi saat yürüdük; kervanımız köylerden birinin yakınında, bir çeşmenin bulunduğu bir çayırda konakladı.

Otuzuncu gün, düz, oldukça iyi ekilmiş bir yörede dokuz saat yürüdük, çok az suyu olan bir çayın yanında durduk. Çaya Karasu deniyor. İki-üç gün boyunca, bu ovalarda her iki milde bir höyükler gördük; yöredekiler, bu höyüklerin Bizans savaşları sırasında uzakları görebilmek ve istihkâmlar oluşturmak amacıyla yapıldıklarını söylediler.

Otuz birinci gün, bol tepeli ve düz olmayan, buğdayı bol bir yöreye ulaştık; dokuz saat yürüdükten sonra, bir dere kıyısındaki çayırda konakladık; dereyi ertesi sabah, gün doğmadan, taş bir köprü sayesinde geçtik.

Otuz ikinci gün, sekiz saatlik bir yürüyüşten sonra, birçok Türkmenle karşılaştığımız küçük bir derenin kıyısında kamp kurduk. Türkmenler, tıpkı Araplar gibi, çadırlarda yaşayan bir ulus; o sırada öküzlerin çektiği kağnılara eşyalarını yükleyerek buradan ayrılmak üzereydiler.

Otuz üçüncü gün dağlara ve ormanlara daldık; on sekiz günden beri hiç orman görmediğimizden, etlerimizi kızartmak için bir miktar odunu develerimize yükledik. Odun kullanımı konusunda çok tutumlu davranıyor, kimi zaman ineklerin ve develerin su içmeye geldikleri akarsuların yakınında bulunduğumuzda bu hayvanların kurumuş tezeklerini kullanıyoruz. O gün sekiz saat yürüdükten sonra, yüksek otlu, eskiden birkaç evin bulunduğu bir çayırda kamp kurduk.

24 Burada anlatılan Tuz Gölüdür.
25 Aynı adı taşıyan başka kasabalardan ayırmak için bu kente Şereflikoçhisar deniyor. Kent gölün doğusundadır.
26 H. Kiepert'in haritasında gölün kuzeydoğusunda yer alıyor.
27 H. Kiepert'te Rumkusch.
28 H. Kiepert'te Besiriganlu. Bu üç köyden yalnızca Tavernier ve Kiepert'de söz edilmekte.
29 Burada bir yanlışlık var: Söz konusu ırmak Tokat'ın içinden geçen Yeşilırmak değil, Kızılırmak'tır.
30 Bir sonraki konaklama yeri Mucur'un yirmi kilometre güneybatısındadır.
31 Ainsworth da yeraltına yapılmış evlerden söz ediyor.

Otuz dördüncü gün, adını yakındaki bir köyden alan Yangu[32] adlı derin ve hızlı akışlı bir çayı geçit yerinden aştık. Karşıya geçtiğimiz yerin biraz ilerisinde, yıkılmış bir köprü gördük.

Otuz beşinci gün çok iyi ekilmiş bir vadide sekiz saat yürüdük, bir kayanın üstüne yapılmış bir hisarı sağda bıraktık. Kervan o gün bir köyün yakınındaki tepecikte konakladı.

Otuz altıncı gün birçok güzel köyün bulunduğu aynı vadide sekiz-dokuz saat daha yürümeye devam ettik ve küçük bir ırmağın kıyısında durduk.

Otuz yedinci gün, birkaç dar geçidin ve bol suyun bulunduğu dağlar arasında altı saat kadar yürüdükten sonra, çayır bakımından zengin bir vadide kamp kurduk.

Otuz sekizinci gün dört-beş saat yol alarak çok sarp bir dağı geçtik. Dağdan aşağı indiğimizde, Tokat'a yürüyerek ancak beş saatlik yolda olan Takıbak[33] adlı köye ulaştık.

Tokat-Isfahan yolu bir önceki bölümde anlatılmıştı; Paris'ten Isfahan'a Türkiye'nin kuzey eyaletlerinden geçerek giderken izlenebilecek çeşitli yollar için söylenebilecekler işte bu kadar. Bundan sonraki kitap, güney eyaletlerinde izlenebilecek bütün yolları ele alacaktır. Ne var ki, bu birinci kitabı bitirmeden önce, Tokat yoluyla İran'a gitmek isteyeceklerin çok işine yarayacak bir öğüdü vermek zorunda hissediyorum kendimi. Onlara, aynı zamanda, Doğu'da nasıl seyahat edileceğini öğretmek, kervansarayların ve kervanların eksiksiz bir betimlemesini yapmak, bir seyyahın bilmesi kesinlikle zorunlu olan paralarla ilgili bilgileri de vermek istiyorum.

32 H. Kiepert'in haritasında Jengeh. Bugün Yanık; Yeşilırmak'ın kolu Çekerek'in yukarı çığırında.

33 Eski bir Selçuklu kervansarayının harabeleri yakınında bulunan günümüzdeki Pazarköy ilçesi olabilir.

Sekizinci Bölüm

Yazarın Tokat Yakınında Soyulması; Fransa'ya İlk Olarak Onun Getirdiği Pek Ender ve Çok Güzel Bir Çeşit Yün

Daha önce Tokat'a yaklaşırken söz ettiğim Takıbak, İran kervanının Tokat'tan İzmir'e giderken çoğunlukla toplandığı yerdir; ayrıca burası, o yörelerde dolaşan ve mesleklerinin erbabı olan eşkıyalar nedeniyle tüm yolun diken üstünde olunması gereken kesimidir. İran seyahatlerimden birinden dönerken bu konuda bir deneyim yaşadım ve çok dikkatli olma çabalarıma karşın bana ustaca bir oyun oynamalarını engelleyemedim. Üç dört tüccar, hizmetkârlarımızla birlikte öne geçmiş ve bir gün sonra gelecek kervanı beklemek üzere Takıbak'a gelmiştik. Oraya varır varmaz küçük bir ırmağın kıyısına herkes çadırını kurdurdu. O sırada benim çok sayıda yün balyam vardı; ben bunlarla çadırımın çevresine sanki ikinci bir sur çektirdim; sadece bir kişinin geçebileceği bir aralık bıraktırdım. Balyalardan dördünde, kurşun kutular içinde, on-on iki bin ekü değerinde misk vardı ve bu balyaları da çadırıma ve yatağımın başucuna değecek biçimde iç kısma koydurdum: O çok karanlık gecede bizi ziyaret etmekten geri kalmayan eşkıyaları yanıltan da bu oldu; zira çadırın dışında bulunan ve ilk kuşağı oluşturan balyalar çok keskin misk kokmuştu; eşkıyalar balyalardan bazılarını çalabilirlerse büyük bir ganimet elde edebileceklerini düşündüler. Oysa balyalar bir iple sıkı sıkıya bağlanmıştı ve bunları hiç gürültü çıkarmadan çözmeleri zordu. Kervan ertesi gün geleceği için kervan muhafızları da yoktu; derin bir uykuya dalmamı engelleyen şeyse, efendilerinin mallarına göstermeleri gereken özeni her zaman göstermeyen hizmetkârlara güvensizliğim. Beni uyandıran hafif gürültüyle birlikte hizmetkârlara kalkmaları ve çadırımın çevresinde bir halka oluşturmaları için bağırdım; ne var ki, birkaç adım ileride yüzükoyun yatmış eşkıyaları karanlıkta seçemedikleri için, umursamaz biçimde yeniden uyudular ve amaçlarına ulaşmaları için onlara meydanı boş bıraktılar. Eşkıyalar o kadar ustaca davrandılar ki, sonunda iplerini kestikleri iki balyayı alıp gittiler.

Sabah olunca hırsızlığı fark ettik, devecilerden biri hırsızların kaçmış olduğu yolu tahmin ederek bize rehberlik etti; çok iyi silahlanmış dört-

beş adamla hırsızları izledik ve ilk izlerine rastlamamızdan yarım saat sonra onları bulduk. Çok değerli olduğunu sandıkları bu balyalarda yünden başka bir şey bulamamanın yarattığı düş kırıklığı içinde ve hırsızlıkla suçlanacakları korkusuyla yünleri satmaya cesaret edemedikleri için balyaları yola saçmışlardı: İki-üç mil boyunca, çeşitli yerlerde küçük küçük yün yığınları bulduk. Bütün yünleri toplatarak küçük sepetlere koydurdum ve yalnızca sekiz-on kilo yün kaybettim. Brokar balyalarını taşıyan tüccarlar geceleri eşkıyaları yaklaştırmamaya büyük özen göstermeli; zira yüzüstü sürünerek ustaca gelip büyük usturalarla ipleri kesiyor ve kimi zaman balyaların yarısını alıp götürüyorlar.

Bu eşkıyaların çaldıkları yünlerin çok değerli olduklarını sanmadıklarını söyledim, çünkü ya yünü tanımıyorlardı, ya da yün onların hiç işlerine yaramıyordu. Oysa aslında yünler çok ender ve çok güzeldi; onları İran'dan almıştım ve hiç bu kadar ince yün görmemiş olan Paris'e götürmekteydim. Kimi meraklı ve varlıklı kişiler, bu yünlerin elde edildiği yeri öğrenmemi rica ettiler ve 1647'deki üçüncü seyahatimde, Isfahan'da bulunduğum sırada, Gurlulardan, başka bir deyişle ateşe tapan eski İranlılardan biriyle karşılaştım. Bana bu yünün bir örneğini gösterdi, nereden geldiğini, kalitesini neye borçlu olduğunu ve bu yünün nasıl korunacağını öğretti. Böylece bu yünlerin büyük bölümünün eskiden Karmania[1] adı verilen Kirman eyaletinde bulunduğuna; en kaliteli olanların eyaletle aynı adı taşıyan kentin yakınındaki dağlardan elde edildiğine; bu bölgedeki koyunların ocak ayından mayısa kadar taze ot yemeleri durumunda postlarının bütünüyle çıkıp hayvanı çırılçıplak bırakarak, sıcak suda derisi soyulan bir süt domuzuna döndüklerine, o kadar ki Fransa'da yapıldığı gibi onların yünlerinin kırkılmasına gerek kalmadığına; koyunlarının yünlerini böyle ele geçiren mal sahiplerinin yünleri dövdürdüğüne; bu işlem sırasında kalın yünlerin gidip geriye sadece ince yünlerin kaldığına ilişkin bilgileri ondan aldım. Başka bir yere taşımak amacıyla bu yünler istif edildiğinde, balyalamadan önce üstlerine tuzlu su atmak gerektiğini ve böylece yünle birlikte böceklerin taşınmasının ve bu böceklerin yünlere zarar vermesinin engelleneceğini de öğrendim. Ne var ki, bu yünlerin asla boyanmaması gerekti-

ğini, doğal olarak hemen hemen açık kahverengi ya da külrengi olduklarını, içlerinde beyaz renkli olanlara çok ender rastlandığını da belirtmek gerekir; ayrıca, hem az bulunmaları nedeniyle, hem de müftiler, mollalar ve diğer hukuk adamları kuşaklarında ve namaz kılarken taktıkları takkelerde yalnızca bu beyaz yünü kullandıkları için, beyaz olanlar diğerlerinden pahalıdır; zira bu yünler bu işlevinin dışında –Fransa'da kadınların eşarplarını taktıkları gibi– boyunların çevresine dolanarak da kullanılmaktadır.

Hemen hemen bütün Gurlular bu Kirman eyaletine çekilmiştir ve bütün bu yünleri işleyen, ticaretini yapan da gene onlardır. Bu yünlerle İran'da kullanılan kuşakları ve hemen hemen ipekten yapılmışçasına yumuşak ve parlak olan şayaktan kimi küçük eşyaları yaparlar. Bunlardan ilgimi çeken iki parçayı Fransa'ya getirdim ve birini bugün hayatta olmayan ana kraliçeye, diğerini Orléans düşesine sundum.

Bu yünleri satın almak için ancak 1654'te, Surat'tan (Hindistan) Hürmüz'e deniz yoluyla dönerken gidebildim. Zira oraya varınca, Avrupa'ya karayoluyla dönmek istediğimden, Isfahan'a olağan Şiraz yoluyla değil, çok olağandışı olan Kirman yoluyla gitmeye karar verdim. Dolayısıyla da, bu amaçla Hürmüz'den yola çıktım, beni Kirman'a götürmeleri için yanıma adamlar aldım ve yirmi yedi günden kısa bir süre içinde Kirman'a ulaştım. İskender'in Hindistan'a giderken kullandığı yolun bu olmadığına inandığımı rahatlıkla söyleyebilirim; çok geniş topraklarda yapılan bu yolculuk boyunca yalnızca belli yerlerde ve kimi kayaların kovuklarında su bulunabiliyor, o da sekiz-on ata yetecek kadar. Dahası, öyle yerler var ki dağlar yüzünden yol çok uzuyor ve kayaların engellemesiyle karşılaşan yaya birinin yarım saatte gittiği yolu atlı bir adam dört saatte ancak alabiliyor.

Birçok kez harabeye dönmüş büyük bir kent olan Kirman'da, son hanların hoş bir yere dönüştürmek için büyük paralar harcadıkları bir evden ve bir bahçeden başka güzel bir şeye rastlanmıyor. Burada, porselene çok benzeyen, porselen kadar güzel ve ince görünümlü bir çeşit toprak çanak yapılıyor. Buraya geldiğimde hanla görüştüm; bana iltifatlar etti ve öncelikle ekmek, şarap, tavuklar ve o yörede çok lezzetli, iğdiş edilmiş küçük horozlar kadar iri ve yağlı güvercinler sağlamaları için Gurlulara emir

[1] Bu bölgeyi Anadolu'daki Karaman bölgesiyle karıştırmamak gerekir.

verdi. Şarabı yapanlar da bu Gurlular; şarabı tatlı ve hoş kokulu yapmak için üzüm tanelerini salkımlarından ayırıyor ve yalnızca taneleri eziyorlar.

Han o sırada yeni göreve gelmişti ve –yeni göreve gelen valiler arasında âdet olduğu üzere– güzel bir kılıca, bir hançere, birkaç değerli taşla bezenmiş bir koşum takımına sahip olmak istiyordu; bu nedenle ona sekiz yüz ekü değerinde bir elmas armağan ettim, o da bunu hançerinin kabzasına koydurdu. Ayrıca benden, yapmak istediğim yün alımını kolaylaştırmak karşılığında armağan olarak yedi-sekiz bin lira daha istedi. Kirman'a varışımdan iki gün sonra, kent ileri gelenleri için verdiği tanışma şölenine beni de davet etti ve seyahatim için bana bir katır gerektiğini öğrendiği için şölenden ayrılırken bana rahat rahat yüz ekü edecek bir katır armağan etti. Katır İran'da en saygın binek hayvanı: İleri gelenler, özellikle de yaşları ilerlediğinde, attan çok katıra biniyorlar. Ne var ki, Kirman'da bana İran uygarlığının nişanlarını armağan eden tek kişi han değildi. Hanın verdiği şölende, Kirman'da yaşayan ve babası bir zamanlar valilik yapmış olan bir beyle tanıştık; benimle seyahatlerimle ilgili sohbet etmekten keyif aldı ve bana zorla armağanlar verdi. İranlılar meraklı insanlar oldukları ve yabancı ülkelerden ender olarak gelen eşyaları edinmek istedikleri için, güzel birkaç ateşli silahım olup olmadığını sordu ve istediğim parayı vereceğini söyledi. Hemen ertesi gün ona bir karabina ve bir çift tabanca sundum; çok hoşuna gitti; ne bunlar için, ne de gene armağan olarak eklediğim küçük bir saat için para istedim, ama daha sonra bu durumun onu kaygılandırdığını fark ettim: Para almam için elinden geleni yaptı, ama nafile. Sonunda, geri çeviremeyeceğim bir armağan gönderdi: On-on iki tümenlik, başka bir deyişle yaklaşık iki yüz ekü eden güzel bir at. Bu genç bey bütünüyle iyi niyetli, uygar, terbiyeli, çok eli açık ve her şeyi büyük bir zarafetle yapıyor. Bana atı gönderdiğinde, eğer hoşuma gitmezse ahırından istediğim atı gelip seçmem konusundaki ricasını ve benden aldığı armağanlardan çok memnun kaldığını da iletti.

Hanın ve bu beyin sevgisini kazanmam, istediğim yünleri satın almak konusunda çok işime yaradı. Zira zaten büyük miktarda yün depoladığım için halk mırıldanmaya başlamış ve hana şikâyetlerde bulunmuştu. Ülkenin bütün yünlerini kaldırdığımı, yoksul insanların işsiz kaldığını ve bu

durumun eyalete büyük bir zarar verdiğini hana bildirmişlerdi. Bu şikâyetler üzerine han beni çağırttı, artık daha fazla yün satın almama izin veremeyeceğini, çünkü halkın çok yüksek sesle itiraz etmeye başladığını, eğer izin verirse ülkede yoksulluğun artacağını söyledi. Bu darbeyi savuşturmak için, İran şahının Fransa'da bu yünlerden, İngiltere ve Hollanda kumaşları kadar güzel ve ince kumaşlar dokutmayı denemek istediğine ve eğer başarılı olunursa Fransa'dan işçiler getirtilerek İran'da imalathaneler kurulabileceğine ve böylece İngiliz ve Hollanda kumaşlarından vazgeçilebileceğine hanı inandırdım. Bu bağlamda han, satın alma eylemime destek vermeye devam etti ve eğer hanın iş yaptığım adamları sözlerini tutmuş olsalardı işi daha da ileri götürecektim. Ama verdikleri sözü tutmak istemediklerini ve şikâyette bulunmak için Kirman'a gelme zahmetine katlanmayacağıma inandıklarını öğrenince gerçekten de Kirman'a gitmedim, ama bir ulağı hana yazılmış çok şiddetli ve çok ısrarlı sözler içeren bir mektupla oraya gönderdim ve şikâyetlerimi şaha ve başvezirine ileteceğimi hana hissettirdim. Gözden düşme korkusuna kapılan han hakkımı teslim etti: Bana söz verilen ve avanslarını ödediğim bütün yünleri hemen Isfahan'a gönderdi.

İşte, Tokat'ta uğradığım soygunla ve Kirman eyaletindeki yünlerin niteliğiyle ilgili söyleyeceklerim bunlar. Satın alma işini tamamlar tamamlamaz Isfahan'a gitmek zorunda olduğumu söylemiştim. Büyük yollardan çok daha az kullanılan bu özel kestirme yolu ayrı bir bölümde anlatacağım.

Dokuzuncu Bölüm

Kirman-Isfahan Yolu ve Nazir Muhammed Ali Beyin Serveti

Kirman ile Isfahan arası atla yirmi beş günden az çekmiyor. Su bulunan yörelerde arazi oldukça güzel; ne var ki, sulak yöreler pek ender ve bu yol boyunca yalnızca can sıkıcı kumlar var. Yolcuyu teselli eden tek şey her gece bir ya da iki sarnıcı olan bir kervansaray bulması: Bu durum, böylesine ıssız ülkelerde yolculuk edenler için çok rahatlatıcı. Bu tür konaklama yerlerinin çoğu, şahın sarayının ve hazinesinin nazırı olan, yüzyıllardır İran'da yetişmiş en namuslu insan Muhammed Ali Bey'in gayretleri sonucunda kısa süre önce yapıldı. Muhammed Ali Bey zengin gönüllü biriydi ve her konuda Avrupalı yabancıları koruyordu. Şahına çok iyi hizmet ediyor, devlet ileri gelenlerinin baskılarına ve hakaretlerine karşı halkı hakseverce destekliyordu; ne var ki bu durum birçok insanın düşmanlığını çekmekten de geri kalmadı. Muhammed Ali Bey bu kini, kısaca nakledeceğim çok ilginç öyküsünden de anlaşılacağı gibi, içten ve ihtiyatlı davranışlarıyla aştı.

Büyük I. Abbas adıyla bilinen şah bir gün dağlarda avlanıyormuş ve adamlarından ayrı düşmüş; bir keçi sürüsünün yanında kaval çalan küçük bir oğlan çocuğuyla karşılaşmış. Şah ona birkaç soru yöneltince, çocuk Şah Abbas ile konuştuğunu bilmeden çok yerinde yanıtlar vermiş; taşı tam gediğine koyan bu yanıtlar karşısında şaşıran Şah, çocuğun konuştuğu kişinin şah olduğunu anlamaması için, o sırada gelmekte olan Şiraz Valisi İmam Kuli Han'a uzaktan hiçbir şey söylememesini işaret ederek çocuğa başka sorular yöneltmeye devam etmiş; çocuk da her defasında şahı daha da şaşırtacak yanıtlar vermiş. Bunun üzerine şah, hana, bu çobanın zekâsı konusunda ne düşündüğünü sormuş. Han, eğer okuma yazma biliyorsa şah hazretlerine çok büyük hizmetlerde bulunabileceğini söylemiş. Şah hemen eğitilmesi buyruğuyla birlikte çocuğu hanın ellerine teslim etmiş. Allah vergisi olarak sağlam bir kafa yapısına, keskin bir değerlendirme yetisine ve güçlü bir belleğe sahip olan bu çocuk kısa sürede büyük bir gelişme göstermiş, hanın verdiği birçok görevi büyük bir başarıyla yerine getirmiş. Hanın şaha sunduğu rapor üzerine, şah onu önce sarayına nazır atamış ve ona Muhammed Ali Bey adını vermiş. Onun sadakatinden ve her konuda-

ki iyi tutumundan emin olan şah onu iki kez Moğol imparatoruna elçi olarak göndermiş, her ikisinde de yaptığı görüşmelerden çok memnun kalmış. Mehmed adaleti seviyormuş ve armağanlarla satın alınabilecek bir mizaçta değilmiş, çünkü –Müslümanlarda pek ender görülen bir biçimde– hiç armağan almıyormuş. Bu büyük dürüstlüğü saray ileri gelenlerinin hepsinin, özellikle de her an şahın gözü kulağı olan haremağalarının ve kadınların düşmanlığını çekmiş. Ne var ki, Şah Abbas'ın sağlığında, nazırın aleyhine ağzını açma cesaretini gösterebilecek kimse çıkmamış; şaha göre, Muhammed Ali Bey kötü işler yapması düşünülemeyecek kadar iyi ve adilmiş. Şah Abbas'ın yerine oğlu Şah Safi geçince, yeni şah çok genç olduğu için, nazırın düşmanları güzel dolaplar çevirebileceklerini ve nazırın tavrını şaha kötü yansıtabileceklerini düşünmüşler. Hep şahın yanında olan haremağaları Mehmed aleyhine birçok şey söylemişler; ne var ki, şahla her konuştuklarında, o onları dinler gibi görünmemiş. Sonunda, bir gün şah değerli taşlarla bezenmiş kimi kılıçları ve hançerleri seyrederken, haremağalarından biri Osmanlı padişahının Şah Abbas'a gönderdiği, bütünüyle elmaslar ve diğer değerli taşlarla kaplanmış kılıcı getirtmesini söylemiş. Padişahın Şah Abbas'a değerli bir kılıç gönderdiği doğruymuş, ama Mehmed göreve gelmeden uzun süre önce Şah Abbas kılıcı kırmış, üstündeki taşlarla çok güzel bir mücevher yaptırmış. Dolayısıyla Mehmed'in hazinedarlığını yaptığı Hazine'de bu kılıç boşuna aranmış; yıllardır Hazine'de yer almadığı için kılıç bulunamayınca şah çok kızmış; çünkü kılıç armağanların yazıldığı defterde kayıtlıymış. O sırada şahın yanında bulunan birkaç haremağası ve saray ileri geleni, nazırın yaptığı işleri kötüleme ve kötü bir adam tablosu çizme fırsatını bulmuşlar. Yaptığı bütün işleri kötülemeye çalışmışlar ve Mehmed'in kendi adına birçok kervansaray, köprü, bent ve şaha layık görkemli bir saray yaptırdığını, bütün bu büyük yapıtları kamu hazinesinden büyük bir eksiltme yapmaksızın başaramayacağını, hesap vermesinin çok yerinde olacağını söylemişler. Bunun üzerine Mehmed geldiğinde şah onu her zamanki gibi karşılamamış ve kılıcın bulunamaması nedeniyle bazı üzücü sözler söylemiş; Hazine'de bulunan her şeyin kayıtlara uygun olarak var olup olmadığını görmek istediğini, her şeyi düzene koyması için on beş günlük süre tanıdığını belirtmiş. Mehmed, hiç he-

yecanlanmadan, eğer istiyorsa şahın ertesi gün Hazine'ye gelebileceği yanıtını vermiş. Şah da, ikinci kez, her şeyi düzene koyması için ona on beş gün süre tanımak istediğini belirtmesine karşın, Mehmed sözünde direnerek kabul ettirmiş. Dolayısıyla şah ertesi gün Hazine'ye gitmiş ve her şeyi çok düzenli bir halde bulmuş; zaten sorduğu kılıcın akıbeti konusunda da bilgi edinmiş. Hazine'den sonra Mehmed'in evine gitmişse de Mehmed şaha çok sıradan bir armağan vermiş: Zira şahın evini ziyaret ettiği kişinin şaha armağan vermesi âdettenmiş. Nazırın armağanını alan şah bütün salonları ve odaları dolaşmış, buraların basit keçeler ve kaba halılarla çok kötü döşendiğini görmüş; oysa diğer beylerin evlerinde sırmalı ve ipek halılar üzerinde yürünüyormuş. Şah kendisine anlatılana göre nazırın evinde başka şeyler bulmayı bekliyormuş ve bu kadar büyük servet içinde yaşanan bu sadelik karşısında şaşırmış. Bir dehlizin sonunda, üç koca asma kilit taşıyan bir kapı varmış. Şah kapının farkına varmadan önünden geçmiş; ama dönüşte, yakın adamlarından bir akağa koca kilitlerle kapatılmış kapıyı göstermiş; bunun üzerine şah, Mehmed'e, bu kadar özenle kapatılmış bu yerde ne olduğunu merakla sormuş. "Şahım" demiş Mehmed, "bu odayı kilitli tutmam gerek, çünkü bütün malım bu odanın içinde. Bu evde gördüğünüz her şey şahımındır; ama bu odanın içindeki her şey benimdir ve şahımın bu malımı elimden asla almama lütfunu göstereceğine eminim." Bu sözler şahın merakını daha da kamçılamış, odanın içinde ne olduğunu görmek istemiş; Mehmed'e kapıyı açmasını buyurmuş; içeride, dört duvardan, Mehmet'in iki çiviye asılmış çoban değneğinden ve her biri duvardaki bir çiviye asılmış, azık heybesinden, su tulumundan, kavaldan ve çoban giysisinden başka bir şey bulunmadığını görünce çok şaşırmış. Şahı uzun süre şaşkınlık içinde ve oda karşısında dili tutulmuş halde bırakmak istemeyen nazır şöyle demiş: "Şahım, Şah Abbas beni dağda keçi sürümü otlatırken bulduğunda, bütün malım mülküm bunlardı ve hiçbirini benden almadı; siz de almayın, bırakın bunları alıp gideyim ve ilk mesleğime döneyim, şahımdan alabileceğim en büyük ihsan budur." Bu büyük erdem gösterisinden etkilenen şah hemen giysilerini çıkararak nazıra vermiş: Bu davranış, İran şahlarının bir kuluna sunabileceği en büyük onurmuş; şaha başka giysiler getirmişler, onlarla sarayına dönmüş. Mehmed şanı ve şerefiyle ölün-

ceye kadar görevine devam etmiş; düşmanları onun aleyhine düzenledikleri haksız komplonun bu kadar başarısız olmasından ötürü utanç ve keder duymuşlar. Bu namuslu bey İran'daki Avrupalıların babası ve koruyucusuydu. Bana ya da tanıdığı bir başka Avrupalıya sokakta her rastladığında güler yüz gösterir, şarabımızın olup olmadığını sorar, olmadığını söylediğimizde, hemen Şiraz'ın en güzel şarabını gönderirdi. Bizlere en küçük haksızlık yapılmasına dayanamaz, eğer birinden şikâyet edecek olsak hemen oracıkta hakkımızı teslim ederdi. Bir gün iki hizmetkârımla birlikte nazırın bahçeleri boyunca akan Isfahan ırmağının bir yerinde ördek avındayken, nazırın beni tanımayan beş-altı adamı gelerek beni rahatsız ettiler ve tüfeğimi elimden almaya çalıştılar; tüfeğimin dipçiğini içlerinden birinin sırtında kırdıktan ve dipçiği bir başkasının kafasına atarak yaraladıktan sonra tüfeği onlara verdim. Elimde iki tabanca kalmıştı ve İran'da tabancasız dolaşmıyorduk; ne var ki, Avrupalıları seven efendilerinin hatırını sayarak nazırın adamlarına ateş etmek istemedim: Bu tatsız olaydan kurtulur kurtulmaz, katırımın sırtında evimin yolunu tuttum. Olayı öğrenen Avrupalılar hep birlikte duygularını dile getirmek istediler ve dostum olan Hollanda konsolosu, hizmetkârlarının saygısızlığını şikâyet etmek üzere benimle birlikte nazırın evine geldi. Nazır olaya çok kızdığını belirtti ve bana kötü davrananları nasıl değneklettiğini seyrederek kızgınlığının kesin kanıtlarını gözlerimizle gördük.

Bu beyin bütün işlerinde ne kadar dürüst ve ihtiyatlı olduğunu anlatmak için çok daha önemli başka bir örnek vereceğim. Şah Safi, Gilan eyaletinden geliyormuş; otağını Ermenistan'daki Culfa kenti yakınlarında kurdurmuş ve burada iki-üç gün avlanmak istemiş. Yanında maiyeti ve danslarıyla, şaklabanlıklarıyla kralı eğlendirmeye çalışan adamları bulunuyormuş; içlerinde, şahın çok beğendiği ve çok güzel armağanlar sunduğu çok güzel bir kadın da varmış. Saraydaki beylerin bu durumdan haberdar olmaması olanaksızmış, ama nazırın oğlu, gençliği sonucu bir yanlışa düşerek, yanında bir başka bey varken bu güzel kadını çadırına getirtmiş. Konuk bey kadına dokunmamaya özen göstermiş, ama diğeri kadınla yatmış; ertesi sabah babası bunu öğrenmiş. Nazır ya şaha karşı işgüzarlık etmek gayretiyle, ya da ihtiyatlı davranıp şahın kuşkusuz ölüm kararıyla noktala-

nacak hiddetinin önünü almak kaygısıyla oğluna çok sert bir ceza vermek istemiş. Ülkedeki gelenek doğrultusunda, oğlunun bütün bedenine o kadar çok değnek vurdurmuş ki, oğlanın bütün ayak tırnakları dökülmüş, bedeni yara bere içinde kalmış. Oğlan az daha ölüyormuş; oğlanın yaptığı işi ve babasının ona verdiği cezayı öğrenen şah, nazırın oğlunu bizzat cezalandırarak çok akıllıca davrandığını ve verilecek cezayı önceden kestirdiğini söylemiş, başka bir şey de dememiş.

Kirman-Isfahan yoluna geri dönüyorum; anayollarda yaptırdığı güzel onarımlar ve at sırtında uygun bir süre yolculuk yaptıktan sonra her gün karşınıza çıkan büyük kervansaraylar sayesinde yolculuğu daha rahat hale getiren bu kişinin değerini ve kaderini yolculara anlatmak için sözlerime ara vermiştim.

Kirman'dan yola çıktığım ilk gün, barındığımız yerde varlıklı bir mollayla karşılaştım; şarabım olduğunu gören molla, uygar bir davranışla, onu soğutma nezaketinde bulundu. Buna karşılık ben de ona şarap ikram ettim; ertesi akşam, geceyi evinde geçirmemiz için yaptığı ısrarlara dayanamayarak anayolun yakınındaki evine gittim. Ölçülü, çok iyi yapılmış bir evdi ve içinde su bulunan bir bahçeyle bezenmişti. Ülke gelenekleri uyarınca bana mümkün olan en güzel çorbayı ikram etti ve ertesi sabah ayrılırken tulumumu oldukça güzel bir şarapla doldurdu. Hatta ondan, bana altı tümene patlayan bir katır bile satın aldım; bu katır sayesinde çok rahat ettim, çünkü atlarım çok yüklüydü ve yüklerinin biraz hafifletilmesi şarttı.

Sonraki günlerde söz etmeye değecek önemli bir şey olmadı; genellikle yöre, bölümün başında anlattığım gibiydi.

Yezd bu yol üzerinde, hemen hemen Kirman ile Isfahan'a eşit uzaklıkta, 93 derece 25 dakika boylamında ve 33 derece 45 dakika enlemindedir.[1] Çepeçevre iki mil boyunca uzanan kumlar arasında büyük bir kent; Yezd'den çıkarken bir rehber tutmak gerek, çünkü en küçük bir rüzgârda kumlar bir yandan bir yana savrularak bütün yolları örtüyor, eski sarnıçlar oldukları sanılan çukurlara ya da eski yapıların harabelerine düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalınıyor. Kumlarla kent arasında bir miktar verimli toprak var ve burada eşsiz meyveler, özellikle de çeşitli güzel kavunlar yetiştiriliyor; kavunlardan kimilerinin eti yeşil, kimilerininki sarı ve lal rengi;

eti yeşil elma gibi sıkı ve sert olanlar da var. Ayrıca bol miktarda ve güzel üzümler de üretilmekte; ne var ki, kentte yaşayanlar çok az şarap yapıyorlar, çünkü vali izin vermiyor; üzümün bir bölümünü kurutuyor, diğer bölümüyle reçine yapıyorlar. Ayrıca, çok iri ve çok lezzetli incirleri de pek bol. Bol miktarda gülsuyu ve kimi zaman elleri, kimi zaman tırnakları boyamak için kullandıkları ve *hına*[a] adı verilen bir kökten elde ettikleri başka sular da üretiyorlar. Bu kentte üç kervansaray ve –tıpkı İran'ın diğer kentlerinde de olduğu gibi– meydanların çevresinde, üstü kapalı ve kubbeli birçok çarşı bulunuyor. Bu sokaklar esnaf ve zanaatkârların dükkânlarıyla dolu ve her sokakta –neredeyse– tek çeşit mal bulunuyor. Yezd'de, *zerbafte* adı verilen sırma ve sim karıştırılmış birçok ipek kumaş ve bizim düz ya da çizgili taftamıza benzeyen *darayi*[2] adlı saf ipek kumaş dokunuyor. Ayrıca, yarısı ipek yarısı pamuklu olan ve Fransız pazenine yaklaşan saf pamuklu kumaşlar üretiliyor. Özel bir yünden ince şayaklar da dokunuyor; bunlar, önceki bölümde söz ettiğim ipeklerden daha ince, daha zarif, daha pahalı.

Yezd'de yapacak işim olmamasına karşın, daha önce tanıştığım birkaç Ermeni ile karşılaştığım ve onlar beni ağırlamadan bırakmak istemedikleri için burada üç gün kaldım. Yezd kadınları için birçok yerde işittiğim şeylerin doğru olup olmadığını biraz boşa zaman harcayarak öğrenmek merakına kapıldım ve Yezd kadınlarının İran'ın en güzel kadınları olarak kabul edilmesini haklı buldum. Konukları eğlendirmek için, beş-altı kadının gelerek dans etmediği şölene rastlanmıyor; üstelik bu kadınlar güzellik bakımından hiç de fena değiller. Her neyse, şu atasözü İran'da çok yaygın: "İnsan mutlu olmak istiyorsa Yezd'li bir kadını, Yezdkas[3] ekmeği ve Şiraz şarabı olmalıdır."

1 Yezd büyük İran çölünün batısındadır. Verilen enlem ve boylam dereceleri yine yaklaşık değerlerdir.

2 "*Zerbafe* brokarı –başka bir deyişle altın dokuma– adını veriyorlar; bunun tek katlısı (yüz çeşidi bulunuyor) ve *duroye* adı verilen çift katlısı, başka bir deyişle iki yüzü olanı (ters yüzü yok) var" (Chardin).

3 Yezd ü Heşt. Isfahan-Şiraz yolu üzerinde.

a Kına sözcüğünün eski biçimi –ç.n.

Onuncu Bölüm

Kervansaraylar ve Kervanın Güvenliği

Kervansaraylar Doğu Akdenizlilerin otelidir; bunlar bizim otellerimizden çok farklı: Ne rahattırlar ne de temiz. Tıpkı manastırlar gibi hemen hemen kare planlı ve genellikle tek katlıdırlar: İki katlı olanlara ender rastlanır. Büyük bir kapıdan geçerek avluya girilir; diğer üç köşenin ortasında, karşıda, sağda ve solda, buraya uğrayabilecek en yüksek nitelikli kişiler için büyük bir oda bulunur. Bu odanın yanında, herkesin tek başına kaldığı küçük odalar var. Bütün odalar, avlu boyunca iki-üç ayak yüksekliğinde bir korkuluk gibi uzanıyor; ahırlar çoğunlukla odalar kadar rahat ve odaların tam arkasında yer alıyor. Birçok kişi kış mevsiminde ahırda kalmayı yeğliyor, çünkü ahırlar sıcak ve odalar gibi kubbeli. Ahırlarda, her atın başının tam karşısına, bir niş ve odalardan birine açılan bir pencere yapılmış: Herkes bu pencereden atına nasıl bakıldığını görebiliyor. Bu nişlerin her birinde iki üç kişi oturabiliyor ve hizmetkârlar genellikle burada yemek pişiriyorlar.

İki çeşit kervansaray var. Bazılarının vakıfları var ve bunlar –bizim hastanelerimiz gibi– birer hayrat; diğerleri böyle değil, yenen her şeyin ücreti ödeniyor. Buda ile İstanbul arasında sadece hayrat kervansaraylara rastlanıyor; bu tür kervansarayları yalnızca valide sultanlar ve padişahın kız kardeşleri ya da Hıristiyanlara karşı üç kez savaşa katılmış paşalar ve sadrazamlar yaptırabiliyor. Daha çok, vasiyetle bırakılan paralarla yaptırılan bu kervansaraylarda yolculara uygun yemekler veriliyor ve yolcular kervansaraydan ayrılırken keselerinden hiçbir şey çıkarmadan kapıcıya teşekkür etmekle yetiniyorlar. Ne var ki, İstanbul ile İran arasındaki kervansarayların geliri yok; bu yüzden size ancak çıplak odayı sunuyorlar. Örtüleri ve şilteyi, yemek araç gereçlerini sağlamak size düşüyor; tereyağını ve mevsim meyvelerini ya kapıcıdan ya da köylülerden oldukça ucuza satın alabiliyorsunuz. Ayrıca, yol boyunca gözlemlediğime göre, birkaç milde bir atlar için arpa ve saman da bulunabiliyor. Kırsal kesimde, kervansarayların odalarını kiralamak için herhangi bir ücret ödenmiyor; buna karşılık kentlerde çok küçük bir ücret ödeniyor. Genellikle kervanlar kentlerdeki kervansaray-

lara hiç girmiyor, çünkü bunlar bunca atı, insanı alabilecek kadar büyük değiller ve yüz atlıdan fazlası burada asla rahat biçimde kalamıyor. Kervansaraya varır varmaz, ister varlıklı olun, ister yoksul, herkes bir oda alabiliyor; zira bu yörelerde insanların niteliği üzerinde hiç durulmuyor. Kimi zaman küçük bir çerçi –saygısından ya da çıkar uğruna– yerini büyük bir tüccara bırakabiliyor; ne var ki, kim olursa olsun hiç kimse odasından zorla çıkarılamıyor. Gece olunca kapıcı kapıyı kapatıyor ve her şeyden sorumlu oluyor; üstelik, kervansarayın çevresinde her zaman bir bekçi bulunuyor.

İran'daki kervansaraylara gelince, bunların Türkiye'dekilerden çok daha iyi yapılmış, çok daha rahat olduklarını, ayrıca ülkenin her yerinde mantıklı aralıklarla kervansaraylar bulunduğunu zaten belirtmiştim. Kervansarayların bu betimlemesine bakarak, varlıklılar için bunların Avrupa'daki hanlar kadar rahat olmasalar da, daha çok yoksullar için oldukları (yoksullara kapılarını hiç kapatmıyorlar), kimsenin dilediğinden fazla yemeye, içmeye zorlanmadığı, herkesin kesesine göre harcama yapmasına izin verildiği kolayca anlaşılabilir.

Türkiye'de ve İran'da birçok farklı koşulda seyahat edilebilir: ya kervanla, ya on-on iki yol arkadaşıyla birlikte, ya da tek bir rehberin eşliğinde. Altı kez Asya'dan geçen ve birçok farklı yerinden Asya'yı aşan biri olarak ben Levant'ın bütün yollarında her koşulda seyahat etmek zorundaydım. Bunların en güvenlisi bir kervana katılmak; ama yolculuk daha uzun sürer, çünkü kervanlar, özellikle de deve kervanları yavaş ilerlerler. Zira, öncelikle, herhangi bir mal engeli olmaksızın yalnızca para taşıyan on-on iki kişilik bir kafilenin, atlı bir kervanın iki günde, deve kervanlarının dört günde ancak gideceği yolu bir günde alabileceğini belirtmek gerek.

Kervanlar birçok tüccardan oluşan büyük bir konvoy gibidir; konvoylar, geçmeleri gereken ve çoğunlukla ıssız olan yörelerde genellikle kalabalık çeteler halinde dolaşan eşkıyalara karşı kendilerini savunabilmek için belli zamanlarda, belli yerlerde toplanır. Tüccarlar kendi aralarından kervanbaşı adı verilen bir başkan seçerler; yürüme buyruğunu veren, günlerin planlamasını yapan ve yolda meydana gelebilecek çeşitli olaylar üzerine kervanın ileri gelenleriyle birlikte karar veren kervanbaşıdır. Aklı başında hiç kimse böyle bir göreve talip olmaz, çünkü kervanbaşı yol boyunca kimi küçük ver-

gilerden ve yönettiği kimi işlerden bağışık tutulmasına karşın, hep sadakatinden kuşku duyulan kişidir. Kervandaki tüccarların çoğu Türkse, kervanbaşı da Türk olur; Türklerden çok Ermeni varsa kervanbaşı Ermeni olur.

İki çeşit kervan var. En sık rastlanan deve kervanları çünkü en ucuz taşıt bu; develer, daha aşağıda belirteceğim gibi, az masraflı olduklarından ve kimileri üç, kimileri dört veya beş altın yükünü taşıyabildiklerinden tercih ediliyorlar. Ama bu deve kervanlarında tüccarların kendilerine satın aldıkları atlar ve katırlar da var, çünkü deve adeta yürüdüğünde üzerinde taşıdığı insan için rahatsız bir binektir; yoksa sadece tırıs gitse yolculuk çok keyifli olur. Öte yandan yalnızca atların bulunduğu kervanlara da rastlanıyor; eğer tüccarlar at satın almak istemezlerse, kervanda at kiralayan kimseleri bulabiliyorlar. Hizmetkârlar en az yüklü yük hayvanlarına biniyor; İzmir'de, otuz eküden başlayarak altmış eküye kadar çıkan mantıklı fiyatlarla birçok iyi at bulunabiliyor. Böyle bir masrafa girme isteği ya da olanağı olmayanlarsa bu ülkede rahatça bulunan bir hayvan olan eşek satın alıyorlar. Deve kervanlarında şarap taşıyabilmek için mutlaka yük beygirleri satın almak gerekiyor; zira hemen hemen tamamı Müslüman olan deveciler, garip bir batıl inanç sergileyerek develere şarap yüklenmesine izin vermiyorlar; çünkü onlara göre deve, şarabı kesinlikle yasaklamış olan Muhammed'e adanmış bir hayvan. Şarap, kıllı bölümü içte kalan ve iyice perdahlanmış keçi derisinden tulumlarda taşınıyor. Kılları yolunmuş deriler de var, ama bunlar iyi değil ve üzerlerinde hep küçük delikler açılıyor.

Bu deveciler küstah insanlar, eğer onları cezalandırma yolunu bulamazsanız haklarından gelemezsiniz. İçlerinden biri kötü davranışlarda bulunmuş, İzmir-Tebriz yolunda beni kızdırmıştı; ben de Revan'a geldiğimizde onu hana şikâyet ettim; han da adama hemen oracıkta yüz değnek vurdurdu. İzmir'e ya da Fransız konsoloslarının bulunduğu başka yerlere varıldığında, bu ayaktakımı şöyle yola getirilebiliyor: Konsoloslar kadıya şikâyette bulunarak hemen adaleti sağlıyorlar. Cezalandırılan bu devecilerin çokluğu diğerlerinin dizginlenmesine yol açıyor ve belli bir süre devecilerin aklı başına geliyor.

Levant'a ister kervanla gidin, ister tek başınıza seyahat edin, yürüyüş günlerini planlamak gelenek haline gelmiş. Ne var ki, bu günler birbi-

rine eşit olamaz: Kimi zaman altı saat, kimi zaman on saat, kimi zamansa on iki saat yürünür ve bu konudaki düzenleme, her yerde bulunmayan suya bağlı olarak yapılır. Ama her durumda kervan gündüzden çok gece yol alır; yaz mevsiminde sıcaktan korunmak, diğer mevsimlerdeyse konaklanacak yere gündüz varmak için bu uygulamaya başvurulur. Zira eğer akşama doğru varılacak olursa her şeyi gereğince yerleştirme, çadırları kurma, atları tımar etme, yemek pişirme, konaklamak için gerekli şeyleri edinme olanağı bulunamayabilir. Kışın ortasında ve çok kar yağdığında, elbette gecenin ikisinde ya da üçünde yola çıkılmaz, kimi zaman gün ağarıncaya kadar beklenir. Ama mevsim yazsa, yapılacak yürüyüşe bağlı olarak, ya gece yarısında ya da güneşin batışından bir saat sonra yola çıkılır. Son seyahatim sırasında, İzmir'den yola çıkarken kervanımızda altı yüz deve ve hemen hemen bir o kadar da atlı vardı. Kimi zaman kervanlar daha da büyük olabiliyor ve develer aşağıda anlatacağım üzere tek sıra halinde gittiklerinden bir orduya benziyor ve hem yürürken hem de konakladıklarında çok fazla yer kaplıyorlar. Asya'da geceleri yol aldığınızda hava hiç de sağlıksız değil; aslında çoğu dışarıda, yere serilen bir kilimin üstünde yatan yolcular hiç de rahatsız olmuyorlar.

Türkiye'nin kuzey eyaletlerinden geçerek İran'a giden develer tek sıra halinde yedişer yedişer yürüyor, küçük parmak kalınlığında ve bir kulaç boyunda bir iple birbirlerine bağlanıyorlar; ipin bir ucu önde giden devenin semerinin arkasına düğümleniyor; öbür ucuysa, bir çeşit yünden yapılan bir sicimle ardındaki devenin burun deliklerinden sarkan bir halkaya bağlanıyor. Devecilerin yürürken vakit geçirmek için yaptıkları bu sicimler kolayca kopacak biçimde ayarlanıyor, çünkü eğer öndeki deve düşecek ya da bir uçuruma yuvarlanacak olursa, arkadaki devenin bundan etkilenmemesi isteniyor. Böyle bir kaza olduğunda, sicim kopuyor ve arkadaki deveyi serbest bırakıyor; oysa halkadan geçirilen sicim sağlam olsa, diğer deveyi de düşen ya da yanlış bir adım atan devenin ardından sürükleyebilir ya da burnunun bir parçasını koparabilir. Omzunun üstünden geçen bir ip aracılığıyla ilk deveyi çekerek yedi develik kafilenin başında yürüyen devecinin ardından gelen develerin onu izleyip izlemediğini anlayabilmesi için, son devenin boynuna bir çıngırak takılıyor; çıngırağın se-

si kesildiği an, bu demektir ki iplerden biri kopmuş ve develer durmuştur. Yedinci deve genellikle erzakları taşır. Zira, altı yüklü develik bir kervanı olan tüccara, özel yüklerini ve mutfak gereçlerini taşıyabilmesi için bir yedinci deve veriliyor; tüccarın üç devesi varsa, yarım deve yüklük taşıma hakkı tanınıyor; dokuz ya da on iki devesi varsa, yüküyle orantılı yiyeceği ya da istediği başka herhangi bir şey ücretsiz taşınıyor. Her tüccar, hizmetkârlarıyla birlikte, mallarının yüklü olduğu develerin yanında yürüyor; özellikle de karanlık gecelerde böyle yapıyor, çünkü kimi zaman çok kurnaz hırsızlarla karşılaşılıyor; bunlar çok keskin bıçaklarla gelerek öndeki deveyi arkadakine bağlayan iki ipi ustaca kesiyor ve develeri hiç gürültü çıkarmadan uzak patikalara götürüyorlar. Develer hiç gürültü çıkarmaz, çünkü toynakları olmadığı ve dolayısıyla da asla nallanmadıkları için yürürken ayak sesleri işitilmez. İster tüccar, ister hizmetkâr, ister deveci olsun, kervandaki herkes sıkılmamak ya da uyumamak için, ya tütün içerek, ya şarkı söyleyerek, ya da aralarında işlerini konuşarak eğlenirler; ne var ki, tan yerinin ağarmasına bir-iki saat kala, uyku iyice bastırdığı ve göz kapaklarını ağırlaştırdığında, kervanda ses seda kesilir. İşte attan düşme olayları da dayanılması güç olan bu uyku anında meydana gelir; ne var ki, eşkıya korkusu yaşanmayan yörelerde, mal sahipleri küçük kafileler halinde önde gider ve anayol kenarında elverişli buldukları bir yerde uyurlar. Bunlardan bazıları eyerlerinin üstünde bir yastık taşımaya özen gösterir ve bunu baş yastığı olarak kullanır; bazılarıysa bir taşla yetinerek uyur; ama uyurken herkes atının dizgini sıkı sıkıya elinde tutar. Bu biçimde kervan kendilerine yetişinceye kadar uyurlar ve kervanın en sonunda yer alanlar geçerken onları uyandırmayı unutmazlar.

Kervan en temiz olduğu bilinen yerlerde ve özellikle de su kıyılarında kamp kurar. Güneş batınca, yoksul Türk ya da Ermenilerden oluşan çavuşlar[1] kampın çevresinde nöbet tutarlar ve mallara göz kulak olurlar. Kampın çevresinde dolaşır, birbirlerine Arapça ya da Ermenice bağırırlar: "Allah birdir, Allah bağışlayıcıdır"; kimi zaman buna "kendinize dikkat ediniz" sözlerini de eklerler. Gitme saatinin yaklaştığını anladıklarında kervanbaşına haber verirler ve o da atların eyerlenmesi için bağırmaları buyruğunu verir; yarım saat sonra da malların yüklenmesi buyruğunu haykı-

rırlar. Çavuşların ikinci bağırışında her şeyin bir anda hazır olduğunu görmek çok hayranlık vericidir; kervan büyük bir düzen ve sessizlik içinde yürümeye başlar. Herkes daha akşamdan hazırlıklarını yapmıştır, çünkü arkada kalmak, özellikle de hırsızların kol gezdiği yörelerde tehlikelidir. Çavuşların ücretlerini ödemek için, İzmir'den Revan'a kadar yapılacak yolculuk için balya başına çeyrek kuruş alınır.

Bir seferde gidilmesi gerekli yol çok uzun olduğunda ve ancak sabah dokuzda-onda varılabileceği hesaplandığında, güneşin doğmasından bir saat sonra, kafiledeki sekiz-on tüccar kafilenin önünde gitmeye başlarlar; her birinin atının sağrısında, iki tarafa sarkan birer çanta halinde taşıdıkları küçük bir valizleri vardır. Valizlerden birinde bir şişe şarap, diğerinde biraz yiyecek bulunur; kahvaltı etmeye elverişli bir yere geldiklerinde, yere büyük bir kilim sererler ve her biri az miktardaki azıklarını ortaklaşa olarak ortaya koyar; böylece neşeyle yemek yenir. Hizmetkârlar da aynı şeyi yaparlar ve kimi zaman bir şişe şarap yürütmeyi ve bunu gürültüsüzce içmeyi bile başarırlar.

İstanbul'dan, İzmir'den ya da Halep'ten kervana katılmak için yola çıkıldığında, geçilecek yörelerin usulüne göre giyinmek gerekir: Türkiye'de Türk, İran'da Acemler gibi giyinmek gerek. Yoksa gülünç duruma düşülür ve kimi zaman birçok yerden geçerken güçlükle karşılaşılır: Buralarda en küçük bir şey valileri kuşkulandırır ve yolcuları kolayca casus yerine koymalarına yol açar. Bununla birlikte, yolda giderken sırtınızda bir Arap ceketiniz ve kötü bir kuşağınız varsa, altında bir Fransız giysisi olsa bile her yerden kolayca geçebileceğinizden emin olabilirsiniz. Sarık takmak için kafanızı kazıtmanız gerekir, yoksa sarık –saçlar yüzünden kaydığı için– düşebilir. Sakala gelince, Türkiye'de sakala ilişilmez ve en yaşlılar en güzel sakala sahip olurlar; ama İran'da bütün çene tıraş edilir, bıyıklarsa bırakılır; en kalın ve en uzun bıyıklar en makbul olanlarıdır: Anımsıyorum, İran şahının bir kapıcısının bıyıkları o kadar uzundu ki başının arkasında bağlayabiliyor ve bu sayede iki kat ücret alıyordu. Dahası, yörenin geleneklerine uygun çizmeler de giymek gerek: Bunlar sarı, kırmızı ya da siyah deriden yapılıyor, içine bez geçiriliyor; boyları dizi geçmediği için, bu çizmeler-

1 Eskiden, hükümdarın ya da valinin hizmetinde olan kapıcılara çavuş denirdi. Metinde, nöbetçi anlamına gelmektedir.

le ayakkabılar kadar rahat yürünüyor. Mahmuzlara gelince, asla mahmuz kullanılmıyor: Çünkü üzenginin altındaki kare biçimli demir, atı dürtme olanağı veriyor; üstelik bu çok daha kolay oluyor, zira bacakları karnın altında tutmak gerekmiyor (bütün Asya'da ata böyle biniliyor).

Ayrıca, yola çıkmadan birçok gündelik eşya almak da gerekiyor: Özellikle de iyi Bulgar derisinden yapılmış matara adı verilen şişeleri. Herkes kendi matarasını eyerin çatısına ya da eyer arkasına özellikle yapılmış bir demir kancaya takarak taşıyor ve bu uygulama atı hiç rahatsız etmiyor. Dahası, yukarıda söz ettiğim tulumları da almak gerek; bunlar çok kullanışlı, çünkü kırılma tehlikeleri yok ve elli *pinte* alabilen tulumlar bile var. Tulumların en küçükleri, yolculara çok gerekli olan alkollü içkiler için kullanılıyor. Mataralara ya da deri şişelere gelince, bunlara su doldurulуyor ve mataraların yapıldığı deri suyu serin tutma özelliği taşıyor. Daha sonra, yiyecekleri düşünmeye sıra geliyor ve Tokat'a kadar pirinç ve peksimet satın almak gerekiyor; zira piliçleri, yumurtaları ve bu türden diğer şeyleri hemen hemen her yerde bulmak olası; atların yiyecekleri ve taze ekmek de kimi yerlerde bulunabiliyor; bir çadır ve bunun kurulması için gerekli her şeyi, bir şilte ve geceleri atların üstünü örtmek için örtüler (özellikle de ertesi sabah atları neredeyse kara gömülmüş halde bulduğunuz karlı kış günlerinde) de bulundurmak gerekiyor.

Kervan durmak zorunda olduğu yere yaklaştığında her tüccar önden giderek kendi balyalarını yerleştirmek için daha güvenli bir yer kapmaya çalışır: En önemlisi, yağmur yağacak olursa suyun akıp gidebileceği eğimli bir yer bulmaktır. Yağmur yağdığında, balyaların altına taşlar koymaya, üstüneyse ıslanmamaları için bir kilim örtmeye özen gösterirler. Ayrıca, gene yağmurlu havalarda, hizmetkârlar çadırın çevresine hemen bir çukur kazarlar; çukurla çevrili bir yere çadır kurulduğunda, akşam yemeği biter bitmez –yürüyüşe geçileceği zaman her şeyin hazır olması ve çevredeki köylerden gelebilecek hırsızları daha rahat görebilmek için– çadır toplanır. Ne var ki, kötü hava belirtileri gözükünce, çavuşların ilk haykırışlarına kadar çadır kurulu tutulur. Atlar demir kazıklara tutturulmuş iplerle çadırların önüne bağlanır; ayrıca, bağlandıkları yerlerden uzaklaşmamaları için başka iplerle arka ayaklarından bağlanır. Kervan konaklama yerine

ulaştığında, eğer hizmetkârların gidip kestikleri otları yeme mevsimi değilse, kampa gelen köylülerden atlar için saman ve –ne Türkiye'de ne de İran'da yulaf bulunduğundan– arpa satın alınır.

Yemek pişirirken yörenin geleneklerine uyulur: Yerde bir çukur açılır, ateş çukurun içine, tencere de üstüne konur. Levant'ın en yaygın yemeği olan pilav işte burada ve *Relation du Serrail*'da anlattığım biçimde pişirilir.

Ne var ki, yolcuların kervanlarla seyahat ederken en çok zahmet çektikleri konulardan birini henüz anlatmadım: Aynı anda en çok iki-üç kişinin yararlanabileceği suyun (bunlar kaynaklar, kuyular ya da sarnıçlar olabilir) yanına varıldığında ortaya çıkan durum. Zira tüccarlar suyun yanına vardıkları andan başlayarak iki saat boyunca sabırsızlıkla beklerler; çünkü yük hayvanlarının sahipleri, develeri, atları, katırları ya da eşekleri su ihtiyaçlarını gidermeden hiç kimsenin su içmesine izin vermezler. Asya'ya yaptığım son seyahatte bu türden bir sıkıntı yaşamadım, her zaman erkenden suya kavuştum: Yoksa su olmadan ne ekmek ne de pilav pişirilebiliyor. Doğu dillerini küçük yaşta öğrenmesi, daha sonra ona yaptırmaya niyetlendiğim seyahatlerin yorgunluğuna alışması için yanımda götürdüğüm on bir yaşımdaki yeğenim sayesinde bu konuda ayrıcalık elde ettim. Yeğenim çok küçük olduğu için ona bir eşek satın almıştım; eşek yumuşak başlı bir hayvandı ve bir at kadar iyi hizmet veriyordu. İşte, suya da yeğenim iki-üç testiyle birlikte gidiyor ve kendilerinden yardım isteyen küçük bir çocuğu gören kervancılar onu boş çeviremiyor, hemen testilerini dolduruyorlardı. Kervan durduğunda herkes kendi yemeğini pişirdiği için, kervandakilerin her birinin adamlarından biri hemen bir çukur kazar, bir başkası odun keser ve aralarından biri köylere ve çevredeki dağlara giderek hem insanlar, hem de atlar için gerekli yiyecekleri arar; yeğenimin göreviyse bize su getirmekti, çünkü oraya gönderebileceğim bir hizmetkârı deveciler hoş karşılamayacak ve ancak bütün hayvanlar su içtikten sonra su almasına izin vereceklerdi. Herkesin taş altına elini soktuğu, yardımlaştığı bu tür kalabalık seyahatlerin çekilen tüm sıkıntılarına karşın yine de hoş geçtiği söylenebilir. İşte, erken su alamamanın yarattığı güçlük bu; eğer devecilere ve katırcılara zor kullanarak karşı çıkılırsa, bunlar kaba saba insanlar oldukla-

rı için, çoğunlukla cinayet işleniyor; bir örnekle bunu anlatmam sanırım herkes için yeterli olacak.

Bender Abbas'tan Isfahan'a gitmek için Bağdatlı bir tüccarla birlikte yola çıktık. Giçi adlı ilk konaklama yerindeki kervansaraya vardığımızda, Mozambik kıyılarından gelme bir *Cafre*[a] olan kölelerinden birini içme suyu alması için sarnıca gönderdi; *Cafre* gitti ve su alamadan geri döndü, çok kalabalık olan devecilerin ve katırcıların kendisini dövmeye ve sarnıca yaklaştırmamaya kalkıştıklarını söyledi. Düşüncesizce davranan ya da gelenekleri bilmeyen tüccar hiddetlenerek köleyi geri gönderdi ve su almasına engel olmaya çalışacak herkese vurması buyruğunu verdi. *Cafre* yeniden sarnıca döndü ve gene önceki gibi direnişle karşılaşınca karşılıklı küfürleştiler ve bu durum da katırcılardan birinin ona vurmasına yol açtı. *Cafre* hemen hançerini katırcının karnına saplayarak onu oracıkta cansız yere serdi; bütün ayaktakımı hemen *Cafre*'in üstüne atılarak valinin ölüm cezası vermesi için onu Bender Abbas'a götürdüler. *Cafre*'ın sahibi, diğer birçok tüccarla birlikte valiye çıktılar, katırcıların nobranlıklarını, olayın nasıl olup bittiğini anlattılar, su almalarını engellerken sergiledikleri çirkin davranışları şikâyet ettiler ve önce onların *Cafre*'a kötü davrandıklarını söylediler. Vali yetkisini kullanarak zavallı *Cafre*'ı onların elinden kurtardı, koruma altına aldı; daha sonra, bu katırcılardan on-on ikisinin yakalanmasını buyurdu, bir tüccarın hizmetkârının su almasını engelledikleri için değnek cezasına çarptırdı. Başka bazılarını hapse attırdıysa da, mallarını taşıdıkları tüccarların ricasıyla (tüccarların onlara gereksinimleri vardı) bunlar serbest bırakıldı. Vali bu katıcılar çekip gidinceye kadar olayı sürüncemede bıraktı ve ölenin iki kardeşini ihtiyaten salıvermedi. Birkaç gün sonra, cinayetle sonuçlanan olayın Şiraz eyaleti topraklarında olması nedeniyle kendisinin yargılama yapamayacağını ve katili Şiraz'a göndermekten başka elinden bir şey gelmeyeceğini onlara bildirdi ve söylediğini de hemen yaptı. *Cafre*'ın efendisi çok varlıklıydı ve hep iyi, hep sadakatle hizmet eden bu kölesini seviyordu. Önceden davranmak ve olayın nasıl olup bittiğini hana anlatmak için arabayla Şiraz'a gitti. Şiraz'a iki günlük yolda, *Cafre*'ı hanın karşısına

a Arapça "kâfir" sözcüğünün Fransızcaya geçerken bozulması sonucu ortaya çıkmış ve Güney Afrika'nın siyahlarını ifade etmek için kullanılan terim -ed. n.

çıkarmak ve adalet istemek için bekleyen ölenin birçok yoksul akrabasıyla karşılaştığımı anımsıyorum. Ayrıca, Şiraz'a üç mil uzaklıkta ölenin annesi, babası, karısı ve iki çocuğuyla da karşılaştım; benim geçtiğimi görünce kendilerini yere atarak bütün şikâyetlerini anlattılar. Yanımdaki kalmaşi[2] aracılığıyla onlara, eğer bana inanacak olurlarsa, kendileri için en kestirme ve yararlı yolun *Cafre*'ın efendisinden belli bir miktar para almak ve bu olaya bir nokta koymak olduğunu söyledim. Hıristiyan dünyasında birçok kişinin kabul edeceği bu öneriyi bu yoksul Müslümanlar şiddetle geri çevirdiler; babası sakalını, kadınlar saçlarını yoldu; bütün güçleriyle bağırarak Frenklerin akrabalarının kanlarını satabileceğini, ama kendilerinin aynı şeyi yapmayacaklarını ve katilin kanını içmedikçe mutlu olamayacaklarını haykırdılar. Ölenin diğer akrabaları *Cafre* ile birlikte Şiraz'a varınca, han, dul kadını parayı almaya razı etmek için elinden geleni yaptı; ama bunu başaramayınca, dilediklerini yapmaları için *Cafre*'ı akrabaların eline teslim etmek zorunda kaldı; ben de o sırada Isfahan'a gitmek için Şiraz'dan ayrıldığım için akrabaların *Cafre*'a ne yaptıklarını öğrenemedim.

İşte, kervanların güvenliği ve disipliniyle ilgili her şeyi özetlemiş oldum. Develerinin doğası, çeşitli cinsleri ve insana böylesine hizmet eden bu hayvanların nasıl yetiştirildikleriyle ilgili birkaç sözden başka söylenecek bir şey kalmadı geriye.

2 Çevirmen.

On Birinci Bölüm

Deve Nasıl Yetiştirilir? Devenin Doğası ve Çeşitli Cinsleri

Dişi deve yavrusunu on bir ay karnında taşır; deve sütü bedende su toplanmasına karşı en iyi ilaçtır. Üç hafta boyunca her gün bir pinte deve sütü içmek gerekir; bu başarılı tedavinin örneklerini gördüm: Basra'da, Hürmüz'de ve Basra körfezinin diğer yerlerinde, kendilerini iyileştirecek bu sütü içmeleri için gemiden indirilen birçok İngiliz ve Hollandalı tayfaya rastladım.

Yavru doğar doğmaz dört ayağı karnının altına kıvrılıp üstüne yatırılır; sonra sırtına, yere kadar uzanan bir kilim örtülür; kilimin kenarlarına, yavrunun ayağa kalkmasını engellemek için birçok taş yerleştirilir ve on beş-yirmi gün boyunca yavru bu durumda bırakılır. Bu arada, az içmeye alışsın diye, yavruya azar azar süt içirilir. Bacaklarının bu şekilde kıvrılmasının nedeni, sırtına yük vurulacağı zaman hayvanı yere böyle çökmeye alıştırmaktır. Develer bu tür yatma buyruğuna o kadar kolay boyun eğerler ki hayran olmamak elde değildir. Kervan konaklayacağı yere geldiğinde, aynı efendiye ait bütün develer kendiliklerinden bir çember oluşturarak sıralanır ve dört ayak üstüne çökerler: Öyle ki, balyaları tutan iplerden biri çözüldüğünde, balyalar hemen gevşer ve devenin öbür yanına yavaşça düşer. Yeniden yüklemek gerektiğinde, aynı deve gelerek balyalar arasına yatar ve balyalar bağlanınca yüküyle birlikte yavaşça ayağa kalkar; bütün bunlar zahmetsizce ve çok kısa sürede yapılır. Develer yük indirildikten sonra, otlayacak çalılık bulmaya gitmeleri için serbest bırakılır; güneşin batmasından yarım saat önce de kendiliklerinden geri dönerler; içlerinden biri rastlantı sonucu kaybolacak olsa, belli bir haykırışla çağırılır. Geri dönen develer bir halka oluşturarak dizilirler ve her birine arpa unundan yoğrulmuş, her biri iki yumruk iriliğinde iki top hamur atılır. Deve ne kadar büyük olsa ve çok çahşsa da, çok az yer ve çok sevdiği devedikenlerini aramak için gittiği kimi çalılıklarda bulduğu şeylerle yetinir. Ne var ki, devenin en çok hayranlık duyulması gereken yanı susuzluğa karşı gösterdiği dayanıklılıktır; çöllerden en son geçişimde (kervanın çölü aşması altmış beş günü buldu), bir defasında develerimiz dokuz gün su içmediler: Çünkü yürüdüğü-

müz dokuz gün boyunca hiçbir yerde su bulamadık. Daha da hayranlık duyulacak başka bir yan da devenin kızışma döneminde kırk güne kadar, yemeden içmeden yaşayabilmesidir; bu dönemde o kadar hiddetli olurlar ki, dikkat etmezseniz ısırılma tehlikesiyle karşılaşabilirsiniz. Isırdıkları her yerden parça koparıyor, ağızlarından beyaz bir köpük çıkarıyorlar; iki yanlarında, birer domuz yavrusu iriliğinde ve şişkinliğinde iki kese bulunuyor.

İlkbaharda, üç günden kısa sürede, devenin bütün kılları dökülüyor, derileri çırılçıplak kalıyor; bu dönemde sinekler onları çok rahatsız ediyor. Deveci, buna, devenin bedenini katrana bulamaktan başka çare bulamıyor ve bu dönemde deveye yaklaşmak hiç de iyi olmuyor.

Atlar gibi, develeri de tımar etmek gerekiyor; ne var ki devecilerin kaşağı olarak küçük bir sopadan başka gereçleri yok. Tıpkı tozunu çıkarmak için halıya vurur gibi, bu sopayla deveye vuruyorlar. Deve yaralanacak olursa, bedeninde bir delik açılırsa ya da semerinin altındaki deriden bir kopma olursa, deveciler bu yaraları idrarla haşlamak dışında bir şey yapmıyor ve başka bir tedaviye asla başvurmuyorlar.

Başlıca iki çeşit deve var: Sıcak ülkelere ve soğuk ülkelere özgü develer.

Hürmüz'den Isfahan'a gidenler gibi sıcak ülke develeri toprak ıslak ve kaygan olduğunda yürüyemiyorlar, arka bacakları yanlara kaykılarak karınları açılıyor. Bunlar küçük develer ve ancak üç yüz-üç yüz elli kilo yük taşıyabiliyorlar; ne var ki, aynı zamanda az masraflılar ve susuzluğa uzun süre dayanabiliyorlar. Soğuk ülkelerde bu develer asla kuyruklarından bağlanmazlar, inek sürüleri gibi dilediklerince gezmeye bırakılırlar. Devecibaşı şarkı söyleyerek ve zaman zaman ıslık çalarak onları izler: Yüksek sesle şarkı söylediği ve hızlı ıslık çaldığı ölçüde develer de daha hızlı gider; devecibaşı şarkıyı kesince de dururlar. Deveciler işlerini kolaylaştırmak için sırayla şarkı söyler ve develeri yarım saat boyunca kırlarda otlamaya bıraktıklarında, çubuklarını tüttürerek vakit geçirirler; süre dolunca onlar şarkıya, develer de yürümeye başlarlar. Çöl develeri de hemen hemen aynı yapıdadır; güzel ama naziktirler: Onlara yumuşak davranmak, uzun yürüyüşler yaptırmamak gerekir. Buna karşılık, diğerlerinden daha az yerler, daha az su içerler ve susuzluğa daha büyük sabırla katlanırlar.

Tebriz-İstanbul arasında görülenler gibi soğuk ülke develeri büyük develerdir, ağır yük taşır ve çamurda yürüyebilirler. Ama yağlı topraklarda ve kaygan yollarda, daha önce de söylediğim gibi, yollarına halı sermek gerekir, yoksa arka ayaklarının yanlara kaykılma tehlikesi vardır; kimi zaman, üstünden geçmeleri için yüz halı bile serildiği olur. Son develer geçtikten sonra, son halılar alınarak önde yeniden serilir; develerin kayabileceğinden korkulan yol çok uzunsa, o zaman zorunlu olarak yolun kuruması beklenir. Bu develer çoğunlukla beş yüz kilo yük taşıyabilirler; ama tüccarlar ve deveciler anlaşırsa, gümrüklere yaklaşıldığında (özellikle de gümrüklerin en serti olan Erzurum gümrüğüne), her deveye yedi yüz elli kiloya kadar yük vurulur ve üç develik yük iki develik hale getirilir. Burada tüccar kendi çıkarını düşünür; gümrük memuru durumdan kuşkulanarak birçok devenin neden yüksüz geçtiğini soracak olursa, bunların yiyecek taşıyan develer oldukları yanıtı verilir; ne var ki, müşterilerini kaybetmekten ve onların başka yollara yönelmesinden çekinen gümrük memuru bu soruyu ender olarak yöneltir ve genellikle tüccarların bu tasarruflu davranışlarına göz yumar.

Bizim at cambazlarımız arasında olduğu gibi, deve satıcıları arasında da dolaplar döner. İran'a yaptığım dördüncü seyahatten dönerken, Gazvin'de, sekiz iyi deve satın aldığını sanan İranlı bir tüccar kendisine en iyileri gibi görünen dört devede aldatılmıştı: Develer besili ve sağlıklı görünüyorlardı, ama aldatmaca kısa sürede ortaya çıktı, develerin havayla şişirildikleri anlaşıldı. Bu adamlar, alıcının bakmadığı bir yere, devenin kuyruğunun yanına bir delik açma ve daha sonra da bunu ustaca kapama maharetini gösteriyorlar: Bu delikten hava üfleyerek zayıf bir deveyi besili gösterebiliyorlar; özellikle develerin kıl dökme mevsiminde, hele de hileyi gizleyen bir semer de vurulmuşsa, en keskin gözler bile yanılabiliyor.

On İkinci Bölüm

İran Paraları

Seyahatnamemde Türkiye'de, İran'da ve Hindistan'da tedavülde olan altın ve gümüş paralardan da söz etmeliyim, çünkü bilgi toplamak isteyen bir seyyah için en gerekli konulardan biri de budur. *Relation du Serrail*'de Osmanlı İmparatorluğu'nda tedavülde olan altın ve gümüş paralardan söz etmiştim; daha çok İran'ı betimlemeye ayırdığım bu ciltte, bu krallıkta geçerli olan paralardan ve bir sonraki ciltteyse Hindistan'ın paralarından söz edeceğim.

Öncelikle, şahlar altın parayı yalnızca tahta çıktıklarında halka bağışlarda bulunmak için kestiriyorlar ve bunların bir bölümü hep devlet hazinesinde kalıyor. Dolayısıyla bu asla tedavülde olan bir para değil. Tahta çıkış şöleni sona erdiğinde, bu paraları ellerinde bulunduranlar bizim madalyaları sakladığımız gibi saklama merakını göstermiyorlar, onları sarraflara götürüyor, karşılığında ülkede kullanılan paraları alıyorlar. Bu altın paralar yaklaşık beş Fransız frangı değerinde ve Almanya dukalarımız niteliğinde. Eski bir tarihte, bir tüccarın ödemesi sırasında on bin altın aldım, ama bunu değeri konusunda uzlaşmaya vardıktan sonra yaptım; çünkü bu paraların belli bir ederleri olmasına karşın, kimi zaman yüksek, kimi zaman düşük değerden değiştiriyorsunuz. Son olarak, bunlara pek ender rastlanıyor ve alışveriş sırasında elbette bir şeyler kazanan sarraflarda bulunabiliyorlar ancak.

İkinci olarak, İran'da her tür gümüşün geçtiğini bilmekte yarar var: İster çubuk, ister kap kacak, ister para biçiminde olsun bütün gümüşler değeri karşılığında alınıyor. Zira krallığa giriş yaparken, ya Revan ya da paraların basıldığı Tebriz'de, taşınan bütün gümüşlerin eritilmek ve şahın ayar damgasını yeyip para olarak bastırılmak üzere beyan edilmesi gerekiyor; bunu yapmayanlar yakalandıklarında büyük para cezasına çarptırılıyorlar. Ne var ki, tüccarın işi ne Revan'da ne de Tebriz'de durmasına olanak vermişse ve parasını Isfahan parası olarak taşımak onun için daha elverişliyse, yapılması gereken Revan ya da Tebriz darphane görevlisinden işi kuralına uygun biçimde yaptığını gösteren bir kâğıt almak.

Hindistan'a gitme mevsimi geldiğinde bir yolunu bulup gümüşlerini Isfahan'a sokmayı başaranlar, riyal üzerinden büyük kazanç sağlarlar. Hindistan'a geçen tüccarlar onlara on üç buçuk-on dört *şaye*'ye kadar fiyat verirler. *Şaye*'nin ne kadar ettiğini biraz ileride söyleyeceğim. Ama gümüşlerini Isfahan'a kadar götüren çok az tüccar var, çünkü sınırlardaki darphane görevlilerine bir kese para ya da buna benzer bir şey armağan ederek onları Revan'da ya da Tebriz'de para kestirmek zorunda bırakmayı amaçlıyorlar.

İpek ticareti için Gilan'a gidenler Tiflis'ten geçeceklerdir; burada, darphane görevlisi gümüşleri için yüzde iki kâr verir. Bunun nedeni, onlara ödemede kullanılan gümüş sikkelerin ayarının biraz düşük olmasıdır; yine de Gilan'ın her yerinde geçmektedir.

Üçüncü olarak, gümüş paralarda yapılan kesintinin gerek şahın hakkı, gerek para kestirme hakkı olarak yüzde yedi buçuğu bulduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Bakır parada ise bu oran yüzde yarımı ya da en çok yüzde biri geçmez. Bu nedenle, bir işçinin bakıra gereksinimi olduğunda, satın almaya gitmek için vakit kaybetmemek amacıyla, tıpkı bizim tencere yapmak için çiftlilerimizi eritmemiz gibi, o da ileride anlatacağım *kazbegi*'lerini eritmeyi yeğler. Aslında biz çiftlilerimizi eritip tencere yapmayı düşünmeyiz, çünkü ikisinin değeri eşit değildir.

İşte bütün paraların adları ve değerleri: *Abbasi, mahmudi, şaye* ve *bisti* (*bist*=yirmi; *bisti* = yirmilik). Ne var ki, *bisti*'ler günümüzde çok az bulunuyor.

Bakır paralara *kazbegi* deniyor ve bunların teklileri ve çiftlileri var.
Tekli *kazbegi*'ler Fransız parasıyla beş mangır ve bir metelik eder.
Çiftli *kazbegi*'ler on bir mangır değerinde.
Dört tekli ya da iki çiftli *kazbeki* bir *bisti* ediyor.
On tekli *kazbegi* ya da beş çiftli *kazbegi* bir *şaye* ediyor.
İki *şaye* bir *mahmudi* değerinde.
İki mahmudi bir *abbasi* yapıyor.

Fransız eküsü ya da *real* üç *abbasi* ve bir *şaye* ediyor; bir Fransız eküsü altmış Fransız meteliği olarak kabul edilecek olursa, *abbasi* on sekiz Fransız meteliği ve altı mangır değerindedir. Aynı hesaplama kullanıldığında, üç *abbasi* ve bir *şaye* bir Fransız eküsünden üç metelik fazla ediyor.

Oval olan *bisti* ve gene aynı biçimdeki *kazbegi* dışındaki bütün sikkeler yuvarlak; *kazbegi*'ler Fransız çiftlilerinden büyük değil, ama çok daha kalın.

Paralardaki işaretler konusunda, İran paralarında –Avrupa paralarının tersine– ne arma, ne de şahın resmi bulunuyor. Paranın bir yüzünde sadece paranın hangi şah döneminde kesildiğini belirtmek için şahın adı, öbür yüzündeyse kentin adıyla hicri yıl görülüyor.

Bakır paraların bir yüzünde sırtında bir güneş taşıyan bir aslan, öbür yüzünde paranın kesildiği kentin adı var.

Her ne kadar yalnızca *larin*'lerin geçtiği söyleniyorsa da Hürmüz'de ve Basra körfezindeki İran şahına ait diğer limanlarda –örneğin inci çıkarılan ve satılan Bahreyn adası gibi– *abbasi* ile ödeme yapılıyor.

Larin eski bir Basra ve Arabistan parası ve yalnızca *larin*'in geçtiği Seylan adasına kadar uzanan alanda tedavülde. Bu para sıradan bir telek borucuğu kalınlığında ve aşağı yukarı bir parmak uzunluğunda, ikiye katlanmış bir gümüş telden başka bir şey değil. Bu biçimde kıvrılmış bu gümüş telin üstünde bu paranın kesildiği ülkenin emirinin adı yazılıyor. Sekiz *larin* bir altın, seksen *larin* bir tümen ediyor.

Bir altın, herhangi bir para cinsinin adı değil, tüccarlar arasında bir hesaplama biçimi: Bir altın beş *abbasi* yapıyor.

Bir tümen de bir para cinsi değil, yalnızca bir hesaplama biçimi ve İran'daki ödemelerde hep tümenden ve altından söz ediliyor. Her ne kadar çoğunlukla bir tümen on beş ekü ediyorsa da, gerçek değeri tam kırk altı lira bir buçuk mangır.

Altın sikkelere gelince, tüccar sadece Alman, on yedi eyalet ya da Venedik dükaları kullanabilir; bunları da, İmparatorluk sınırlarından içeri girer girmez bozdurmak zorundadır. Becerikli davranıp, dükaları saklayabilir ve el altından birilerine satabilirse, tabii ki daha fazla kâr eder. İran'dan çıkarken, yanlarında götürdükleri altın paraları beyan etmek zorundalar ve şahın adamları duka başına bir *şaye*, kimi zaman da daha fazla vergi alırlar. Ama beyanda bulunmadan götürmeye kalkar ve yakalanırlarsa, kaçak mallarda olduğu gibi gümrük vergisinin iki katını ceza olarak ödeyip kurtulamazlar ve bütün dukalarına el konulur.

Duka genellikle iki ekü eder, bu da İran'daki değerinin yirmi altı *şaye*'ye eşit olması anlamına gelir. Ne var ki, bu ülkede dukanın sabit fiyatı yoktur, dolayısıyla da değeri yerine göre düşer, yerine göre artar. Bir tüccarın duka taşıdığı haberi alınırsa ve mevsim de Hindistan'a gitme mevsimiyse ya da Mekke'ye hac kervanı kalktığı dönemse, hem duka arayan tüccarlar, hem de duka arayan hacılar –duka götürmek zorunda olduklarından– yirmi yedi-yirmi sekiz *şaye*, hatta daha da fazla ödemeye razı olurlar.

İran'ın paraları üstüne özellikle söylenebileceklerin hepsi işte bu kadar.

Paris'ten yola çıkıp
Türkiye'nin kuzey eyaletlerinden geçerek
Isfahan'a giden yolların sonu

İkinci Kitap

Paris'ten yola çıkıp
Türkiye'nin kuzey eyaletlerinden
ve çölden geçerek İran'ın başkenti
Isfahan'a gitmek için izlenebilecek yollar

Birinci Bölüm

Yazarın İkinci Paris-Isfahan Seyahati ve Önce İskenderun'a Gitmek İçin Marsilya'dan Gemiye Binişi

İlk İran seyahatimi İstanbul-Revan yoluyla yaptım ve bu yolu Türkiye'nin kuzey eyaletlerinden geçen tüm diğer yollarla birlikte uzun uzun anlattım. Şimdi sıra, güney eyaletlerinden ve kimileri güçlü, kimileri güçsüz Arap emirlerinin ve beylerinin bulunduğu çölden geçen yollara geldi. Bazı emirlerin otuz bin atı var; bu emirlerden beşiyle konuştum ve kimilerine küçük armağanlar sundum, kimileri de –buna karşılık– bana pirinç, koyunlar, sepet sepet hurma ve yanlarında olduğumda hiç eksikliğini duymadığım şerbetler gönderdiler; şerbetleri yanımdaki arkadaşlarıma bol bol dağıttım, çünkü bu içecek uzun süre dayanmıyor. 1638'de başladığım ikinci seyahatimi işte bu çöl yoluyla yaparak Halep'ten Isfahan'a gittim. Kralın doğuşu nedeniyle o yıl Fransa için çok onurlu bir yıl oldu ve bu haberi ben Türkiye'nin, İran'ın ve Hindistan'ın birçok kentine, karadan gidilebilecek en uzak yerlere götürme onuruna eriştim. İleriki bölümlerde dile getireceğim gibi, haber her yerde büyük sevinç yarattı. Ne var ki, öncelikle İskenderun'a gitmek için Marsilya'dan gemiye binişimi anlatacağım ve bu, birinci bölümün konusu olacak.

13 Eylül 1638'de, Marsilya'da, kırk beş parça topu olan bir Hollanda gemisine bindim. Adalarda bulunuyorduk ve gemimiz tam demir almak üzereydi ki, konsoloslardan kaptana yeni bir buyruk gelinceye kadar asla yola çıkmama haberi geldi. Ertesi gün, aynı konsoloslar kralın doğum haberini gemiye ulaştırdılar ve bütün gemi sevince boğuldu; Marsilya'da *Te Deum* ilahisi okunurken ve büyük şenlikler yapılırken, biz de bu büyük haberle ilgili olarak üzerimize düşeni yapmak için tüm çabayı harcadık. Konsoloslardan buyruk geldikten iki gün sonra yelken açabildik; konsoloslar Malta'ya gideceğimizi bildikleri için, büyük üstada[a] götürülmek üzere kaptanımıza mektuplar verdiler.

İskenderun'a kadar deniz yolculuğumuz çok iyi geçti; ilk günlerde, yalnızca Piombino'nun karşısında bize bordalama niyeti sergileyen bir ge-

a Kökeni Kudüs Saint-Jean Şövalyeleri Tarikatı olan, 1308'de Rodos'a sığınan, 1518-1798 arasında da Malta'da barınan Malta Hospitalier tarikatının büyük üstadı -ed. n.

miyle karşılaştık. Tayfalarımız hemen bu geminin Berberi korsanlarına ait olduğu yargısına vardılar: Yanımızdaki dürbünlerle bakıldığında anlaşıldığı üzere, hiç de yanılmamışlardı. Gemimizde birçok Malta şövalyesi bulunuyordu. Şövalyeler kaptanın korsanlara üç pare top atmasını sağladılar; korsanlar da geçerken bize bir pare top attılar. Gemidekiler, özellikle de şövalyeler isabet ettiremedikleri için sinirlendiler; üstelik bir bölümünü de deniz tutmuştu; ama göğüs göğüse çatışmaya girselerdi kısa sürede iyileşirlerdi. Korsika'nın güney burnunda iki kadırga gördük, ama hemen kaçmaya başladılar.

Malta'ya gelir gelmez büyük üstada gönderilen mektuplar liman kaptanı görevini üstlenen, Viyana-İstanbul yolculuğunu birlikte yaptığımız Sieure de Colbron'un eline ulaştırıldı. Daha hızlı gidebilmesi için gemide yapılması gereken işlemlerin tamamlanabilmesi amacıyla on iki gün Malta'da kaldık; aynı zamanda bir miktar içecek da aldık. Mevsiminde adada bol miktarda bıldırcın bulunduğundan, iki binden fazla bıldırcın satın alarak geminin ambarlarına yerleştirdik; ne var ki, fareler ve gemilerde üreyen diğer böcekler yüzünden iki üç gün içinde beş-altı yüzü öldü.

Malta'dan Larnaka'ya yelken açtık; Larnaka, Kıbrıs adasının güzel bir kumsalı; Magosa'nın batısında ve karadan bir günlük yolda. Gece yarısından sonra, saat iki-üç sularında, kıyıya ulaşmak istiyorduk; zifiri karanlıkta aniden bir geminin üstümüze geldiğini gördük; her iki gemideki insanlar da gemilerin çarpışacağı korkusuyla bağrışmaya başladılar. Ama gemi çarpmadan geçti; ona bir gülle sallamak isteyen kaptanımız bu kararından caydı ve bize tek söz etmedi.

Sabah demir atıldı, karaya çıktık. Konsolosların ve üç ulustan (Fransız, İngiliz, Hollandalı) tüccarların oturduğu çok berbat köye kadar yarım millik büyük bir Larnaka kumsalı uzanıyordu. Bununla birlikte, köyde Fransa konsolosunun şapeline hizmet veren küçük bir Kapusen evi vardı; ayrıca, Kudüs'teki kutsal yerlerin muhafızına bağlı bir de İtalyan din adamı bulunuyordu. Larnaka'da iki gün kaldık, çünkü kaptanımızın dönüşünde alabileceği yük bulunup bulunmadığını soruşturmaktan başka bir işi yoktu: Zira buradan genellikle iplik haline getirilmiş ya da getirilecek pamuk ve şilteler için kaba yün yüklemesi yapılıyordu.

Larnaka'da bulunması gereken üç konsolostan o sırada yalnızca ikisi vardı ve Fransız konsolosu boş olan Hollanda konsolosluğu görevini de yürütüyordu. Levant'taki bütün iskelelerde âdettir, herhangi bir ulusun konsolosu bulunmadığında, ilgili devlet yeni konsolos gönderinceye kadar Fransız konsolosu onun yerini doldurur. Burada kaldığımız kısa süre içinde, Fransız konsolosu ve İngiliz konsolosu bizi ellerinden geldiğince iyi ağırladılar, zaman ve mekân elverdiği ölçüde kralın doğumundan kaynaklanan sevinci hem biz hem de konsoloslar büyük bir istekle sergiledik.

Larnaka'dan yola çıkışımızdan başlayarak Suriye kıyılarını görünceye kadar rüzgâr hep elverişliydi; ama sonlara doğru biraz tersine dönüp: Bizi İskenderun'a götürmek yerine, iki-üç mil daha kuzeye, Kilikya kıyısındaki Payas[1] adlı kente sürükledi. Kente yarım mil kala, denizde büyük bir kaya var ve bu kayayla kara arasında suyun derinliği çok fazla; yöre insanları balinanın işte tam bu noktada Yunus peygamberi kıyıya attığına inanıyorlar; oysa genel kanı bu olayın Filistin'deki Yafa limanında gerçekleştiği doğrultusunda. Bu kıyı boyunca, İskenderun'dan Payas'a ve hatta daha ilerilere kadar, yol öylesine dar ve dağlar tarafından sıkıştırılmış ki, birçok yerde develer, atlar denizin içinde ilerliyorlar. Bununla birlikte, Suriye'den gelip İstanbul'a gidilirken buradan geçmek zorunlu. Üç kişiyle birlikte gemiye binen Şövalye Paul, Mısır'ın vergisini her yıl İstanbul'a götüren kervana İskenderun ile Payas arasında neredeyse baskın veriyordu; Maltalıların korkusu yüzünden söz konusu vergi artık deniz yoluyla taşınmamakta. Şövalye daha önce adamlarını karaya çıkararak gizlemiş; ne var ki, onlar adına şanssızlık sonucu niyetleri anlaşılmış ve rahatça soyulabilecek kervan muhafızlarca korunmuş.

İçinde on beş-on altı Türk bulunan bir sandalın geldiğini gördüğümüzde kıyıya çok yaklaşmıştık. Gelenler, Rodos'taki dört kadırganın komutanının adamlarıydı ve alışılmış armağanları kaptanımızdan istemek için geliyorlardı. Söz konusu kadırgalar hâlâ Payas'ta demirliydi ve padişahın kuşatacağı Bağdat'a götürülmek üzere savaş gereçleri boşaltmışlardı. Padişahın kadırgaları denize açıldığında, oradan yabancı bir gemi geçecek

1 Bugün Yakacık. Payas, Marco Polo döneminden beri Doğu yolunun bu bölgedeki başlangıç noktasıdır. On iki yıl kadar sonra, burasının çok iyi bir betimlemesini veren Evliya Çelebi, burada yedi yüz elli hane bulunduğunu söylüyor. Halep'e kadar uzanan yol için bkz. Harita II.

olursa, bir armağan istenmesi ve gemi kaptanının kendi arzusuyla ya da zorla bunu vermesi âdettendi. Türkiye'nin bahriye komutanı olan kapudan paşa bizzat kadırgalardan birindeyse, karşılaşılan gemi iki bin ekü alınarak serbest bırakılır; kadırgalar denizde dolaşmak üzere İstanbul'dan yola çıktığında, bunu haber alan Fransız gemileri onlarla karşılaşmamak için ellerinden geleni yaparlar. Türk gemilerini görür görmez kaçmaya çalışanlar olmuş, ama bu davranışlarını pahalıya ödemişler. Rüzgârın kesildiği bir gün, Türk gemileri bir Marsilya gemisine bordalamışlar, gemi kaptanı ve kâtibi yakalanarak oracıkta cezalandırılmışlar. Her ikisine de o kadar çok değnek vurulmuş ki, bütün bedenleri yara bere içinde kalmış ve neredeyse ölüyorlarmış; üstelik bu ceza onları istenen parayı ödemekten de kurtarmamış. Kaptanımız ya bu örneği bilmediği için ya da yapısı nedeniyle biraz sinirlendi, yalnız gemisini değil, bütün Fransızları tehlikeye atacak ve kötü sonuçlar doğuracak bir tutum izledi. Armağan istemeye gelenlerle alay etti, çekip gitmelerini, onlara verebileceği top güllelerinden başka bir şeyi olmadığını söyledi. Böylece, utanç içinde kadırgalarına döndüler; neyse ki kaptanımızın bizi içine düşürdüğü berbat durumdan kaynaklanan haklı korkudan kısa süre içinde kurtulduk. Türklerin tutumlarının ne olacağını görmek için kıyı boyunca ilerlerken, kadırgalar demir aldılar ve pruvalarını Rodos adasına çevirdiler. Ne var ki, uzaklaşmadan önce bir gülle gönderdiler; bütün söylediklerimiz bir kulağından girip diğer kulağından çıkan kaptanımız da bir başka gülle gönderdi ve bu hareketi bizi daha da suçlu hale getirdi. Zira Türkler, donanma ya da sadece bir filo denizde olduğunda ve yabancı bir gemi görüldüğünde, Türk gemilerini kovalama zahmetine sokmadan, rüzgârın elverdiği ölçüde yabancı geminin donanmaya yaklaşmak zorunda olduğunu, tersi bir davranışın cezasının büyük olduğunu iddia ederler. Olayların nasıl geliştiğini bilen konsoloslar ve Halepli tüccarlar, kaptanı izlediği tutumdan ötürü şiddetle kınadılar ve çok haklı olarak işin kötüye varacağından korktular, ama neyse ki olay küllendi ve kaptan da bu konuda artık ağzını hiç açmadı.

Aynı günün akşamı rüzgâr batı-kuzeybatıya dönünce İskenderun kumsalına ulaştık, karaya yaklaşık çeyrek mil uzaklıkta demir attık. Gemi yükünün Hıristiyanlara ait olduğuna kani olan İskenderunlular gemiyi gö-

rüp bandırasını tanıyınca, geminin ait olduğu milletin konsolos yardımcısı –yolun atla iki günden fazla çekmesine karşın– bir pusula göndererek dört-beş saat içinde Halep konsolosuna haberi ulaştırmaktan geri kalmaz. Pusula bu seyahati hemen yapmaya hazır bir güvercinin kanadı altına bağlanır ve güvercin de doğrudan doğruya pusulanın ulaşacağı yere gider. İşin daha güvenli olması için, genellikle iki güvercin gönderilir ve hava karanlık olduğu için içlerinden biri kaybolacak olsa (bu kimi zaman oluyor), diğeri bu eksikliği giderir.

İskenderun[2] tayfalar ve diğer sıradan insanlar için meyhaneler işleten Rumların oturduğu köhne evlerin üst üste yığıldığı bir kenttir; zira tüccarlar, kendi milletlerinin konsolos yardımcılarının evlerinde kalırlar. Burada yalnızca iki konsolos yardımcısı vardır: Fransız konsolos yardımcısı ve Hollanda konsolos yardımcısı. Her ikisinin de evleri oldukça rahat. Konsolos yardımcıları kesinlikle çıkar gözeten, parayı çok seven insanlar: Dolayısıyla, büyük kazanç sağlayan bu görevleri kabul ediyorlar. Oysa İskenderun'un ve gene aynı biçimde Hürmüz'ün havası, özellikle de yazın son derece kötü: Bu mevsimde buraya gelmek tehlikeli, ölümden kurtulsanız bile çok tehlikeli hastalıklara yakalanmaktan kurtulamıyorsunuz. Burada üç-dört yıl kalmaya dayanabilen ve bu berbat havaya alışabilen kimi sağlam kişiler burada oturmaya devam etmekle iyi ediyorlar; çünkü havası güzel başka bir yere gitmeyi başardıklarında kısa süre içinde ölüm tehlikesiyle karşılaşıyorlar. İngiliz konsolos yardımcısı Sir Philippe İskenderun'da yirmi iki yıl yaşamış tek kişi; ne var ki, onun neşeli, boğazına düşkün biri olduğunu ve kötü iklime karşı gösterdiği dayanıklılığın son derece sağlam beden yapısından kaynaklandığını unutmamak gerekir; gene de bütün bunlar, bedenin her yerinde bir dağlama aletinin dolaşmasını engellemedi. Bu kötü havada en çok etkisi olan şey kentin doğusundan güneyine doğru uzanan komşu ovalarda bulunan bir yığın bataklık; aşırı sıcaklar yaklaşmaya başlar başlamaz, İskenderun halkının büyük bölümü sıcak mevsimi geçirmek üzere, yakınındaki dağlarda iyi suların ve eşsiz meyvelerin bulunduğu Belen[3] köyüne giderler. Kentte veba söylentisi çıkar çıkmaz, bu köye

2 Evliya Çelebi Tavernier'nin betimlemesini doğruluyor. Kinneir, 19. yüzyılın başlarında, burada küçük bir balıkçı limanı ve üçte ikisi Rum olmak üzere doksan aile bulunduğunu söylüyor.

3 Kinneir'e göre yemyeşil küçük bir köy; Evliya Çelebi'ye göre üç bin nüfuslu bir köy.

Halep'ten bile gelenler olur; bununla birlikte, bu köyün insanları arasında, gözlerinin sararmasına, gözlerin çevresinde mor halkalar oluşmasına ve bu durumun ömür boyu sürmesine yol açan bir çeşit hummaya yakalananlar az da olsa bulunmakta. İskenderun'a yaklaşık yarım mil uzaklıkta, anayolun sağında ve öbür yandaki bataklığın karşısında, Godefroi de Bouillon'un silahlarının hâlâ saklandığı bir kule var. Görünüşe bakılırsa bu kule, iki tarafı çok tehlikeli gazlar çıkaran geniş bataklıklarla kuşatılmış yolu savunmak için yapılmış.

İskenderiye ile Halep arası atla en fazla üç gün çekiyor; iyi atlara binmiş olanlar bu yolu iki günde de alıyor. Avrupalıların oraya yaya gitmesine izin verilmiyor; çok garip görünen bu olayın nedeni kısaca şöyle: Bu yasaktan önce, yol kısa olduğu için, yüz ekülük küçük bir servet denkleştiren kimi tayfalar hemen Halep'e koşuyor ve üç gün içinde, az harcamayla oraya varıyorlardı. Çok az paraları olduğu ve mallarını kolayca gönderme olanağı buldukları için, satın aldıkları mala yüzde dört-beş fazla fiyat ödemeyi pek umursamıyorlar ve bu durum tüccarlar için çok tehlikeli sonuçlar yaratabiliyordu. Çünkü gemiler geldiğinde, acelecilik ya da bilgisizlik nedeniyle bir ekülük bir mala iki metelik fazla verildiğinde, geri kalan bütün mal da aynı fiyatla satılıyordu; böylece, on-on iki bin ekülük mal alan tüccarların, malların pahalılanmasını önlemek için, ilk alımı küçük sermayeli tayfaların yapmasını engellemeleri gerekiyor. Bu durum bütün Hindistan'da, özellikle de daha ileride anlatacağım elmas madenleri için de aynen geçerli.

Bu karışıklığı önlemek için tüccarlar, yabancıların yaya olarak Halep'e gelmesini yasaklattılar; kente atla gelinmesini ve her at için altı kuruş ödenmesini, geri dönerken de aynı kuralların uygulanmasını sağladılar; böylece günümüzde, yol giderleri ve Halep'te kalmak için gerekli diğer giderler hesaplandığında, bu yolculuk otuz kuruştan ucuza mal olmuyor ve masraflar küçük bir sermayeyle iş yapmak isteyen zavallı tayfanın bütün kazancını silip süpürüyor.

Gerek deniz yolculuğunun yorgunluğunu atmak, gerekse Halep seyahati için gerekli ufak tefeği almak amacıyla İskenderun'da genellikle üç-dört gün kalınıyor. Çünkü her akşam oldukça güzel barınaklar bulmanıza karşın, size rehberlik yapan yeniçeriler yolda yiyip içmeniz için gerekli şey-

leri almanıza da çok yardımcı oluyorlar. İskenderun'da kaldığımız süre içinde, kralın doğumuyla ilgili alışılmış şölenleri konsolos yardımcılarıyla da yineledik ve bize birbirleriyle yarışırcasına ziyafetler çektiler.

İskenderun'dan çıkınca, yaklaşık iki saat boyunca, Belen adı verilen dağın eteklerine kadar, bir ovada ilerleniyor. Dağların ortasında, poyraz rüzgârının geçmesine izin veren bir geçit var; söz konusu rüzgâr şiddetli estiğinde, genellikle çok güzel olan İskenderun kumsalını öylesine karıştırıyor ki, hiçbir gemi burada barınamıyor. Burada bulunan bütün gemiler hemen demir alarak denize açılıyorlar; eğer böyle yapmazlarsa ciddi bir batma tehlikesi geçiriyorlar. Dağın hemen hemen doruğunda bir kervansaray bulunuyor; ne var ki, güzel ve iyi yapılmış bir kervansaray olmasına, çevresinde güzel çeşmeleri bulunmasına karşın, tüccarlar burada asla konaklamıyorlar, genellikle İtalyanca konuşan ve ülkenin koşullarına göre konuklarını oldukça iyi ağırlayan bir Rumun biraz ilerideki evine gidiyorlar. Evden ayrılırken, yemek için bir ekü ödeniyor; bu tarife, Avrupalıların belli bir gelenek doğrultusunda bizzat kurdukları diğer barınaklar için de geçerli ve hiç değişmiyor.

Dağdan inince, güneydoğuda, bir tepenin üstüne kurulmuş Antakya kenti görünüyor. Eskiden bu kentten geçen yol kullanılmaktaydı; ama birkaç yıldır, kentteki yeniçeriler her geçenden bir kuruş almaya başlayınca bu yol terk edildi. O günden bu yana Antakya'nın dünyada adı işitilmez oldu ve kenti denize bağlayan, kadırgaların bile girebildiği kanalın zaman zaman buraya fırlatılan kumlar nedeniyle tıkanmasından bu yana kent gözden düştü.

Dağın alt kesimine ulaşıldığında, kuzeyde, anayola yarım mil uzaklıkta, Antakya ovasının bir bölümüne egemen tepenin üstünde bir hisar görülüyor. İçinden geçen yoldan bakıldığında, ovanın yaklaşık uzunluğu on beş, genişliği üç mil. Yolun hemen hemen yarısında, akan birçok dere nedeniyle üzerine birçok köprü yapılmış (bu köprüler olmasaydı yoldan geçmek çok güçleşirdi) uzun bir şose karşınıza çıkıyor. Padişahın sık sık gidip kuşatmak zorunda kaldığı Bağdat'ta ve Basra'da patlak veren ayaklanmalar I. Ahmed dönemindeki (1603-1617) sadrazamı bu şoseyi yaptırmaya itti ve şose –köprülerle birlikte– altı aydan kısa süre içinde (olağanüstü bir

işti bu) tamamlandı. Söz konusu çalışmalar, Rumeli'den ve Yunanistan'dan Bağdat kuşatması için getirilen topları ve diğer savaş gereçlerini geçirmek amacıyla yapıldı; bu çalışmalardan önce, söz konusu gereçlerin buradan geçirilmesi neredeyse olanaksızdı. Şosenin sonunda, çok sağlam ve çok uzun bir köprü var; köprünün altından, bir ırmak ve ovada kıvrıla kıvrıla akan diğer çaylar geçiyor. Bu sular, güneyde Antakya gölü[4] adı verilen gölü oluşturuyorlar. Avlanan yılanbalıkları kente büyük gelir sağlıyor; yılanbalıkları Malta'ya, Sicilya'ya ve İtalya'nın diğer yerlerine taşınabilmeleri için genellikle, Büyük Perhiz'den iki ay önce avlanıyor.

Ovada çok sayıda zeytin ağacı var; Halep'teki toptan sabun ticaretinin kaynağı bu. Sabunlar Mezopotamya'ya, Suriye'ye, İran'a ve çöllere gönderiliyor; sabun, Araplara verilebilecek en güzel armağanlardan biri. Zeytinyağı armağanı da Arapların çok hoşuna gidiyor: Zeytinyağını armağan eder etmez, hemen kapağını açıyor ve başlarına, yüzlerine, sakallarına sürüyorlar ve gözlerini göğe dikerek kendi dillerinde "Allah'a şükür" diye bağırıyorlar. Bu konuda Doğuluların geleneklerinde hiçbir değişiklik olmamış ve bütün bunlardan kutsal tarihte sık sık söz edilmekte.

Ovanın yaklaşık bir buçuk mil ilersinde, büyük bir kaya ve dibinde küçük, derin bir göl var; gölde, bizim bıyıklıbalıklarımıza benzeyen bir balık bol bol yakalanıyor. İçlerinden birini tüfeğimle öldürdüm ve çok lezzetli buldum; ne var ki, Halep'te bu balığı yemiyorlar.

İki saat sonra, Afrin[5] adı verilen bir ırmak geçit yerinden aşılıyor; ne var ki, çok yağmur yağdığında suların inmesini beklemek gerekiyor. Yemek molasının verildiği ve atların yemlendiği ırmak kıyısından sonra, bir kervansarayın bulunduğu Şakmen[a] adlı berbat bir köyde yatıldı. Yolculara köylüler yiyecek verdiler; ister yemek yiyin, ister yemeyin, daha önce de söylediğim gibi, Avrupalıların yerleştirdiği ve yöre insanlarının hak haline getirmek istediği bir gelenek doğrultusunda bir kuruş ödeniyor. Antakya ovasından ayrılıp Şakmen'e gelinceye kadar, bütün yol boyunca atlara iri bir sinek türü tebelleş oldu; eğer sağda ve soldaki kırlarda bulunan ve yün atan hallaçların değneklerine benzeyen uzun devedikenleri olmasaydı bu

a Çah-ı Emin –ç.n.

üç-dört saatlik yola katlanamazdık. Dikenler uzun oldukları ve boyları atın sağrısına kadar geldiği için, sineklerin sağrıyı sokmasını ve süvarilerin de yorulmasını engelledi.

Şakmen köyünden çıkınca, yedi saat boyunca taşlar arasında yürünüyor ve bu berbat yolun ortalarında, iki-üç mil boyunca çevrede eski manastır harabelerinden başka bir şey görülmüyor. İçlerinden kimileri hemen hemen bütünüyle kesme taştan yapılmış ve kuzeyde, neredeyse yarım günlük yolda Aziz Simeon Stylites[6] manastırı ve hâlâ ayakta olan çok ünlü bir sütun[a] görülüyor. Halep'e giden Avrupalılar, genellikle, yollarını değiştirerek, burayı görmeye giderler. Bu manastır harabeleri arasında en tamam ve en güzel bulduklarım, kesme taştan tonozlu sarnıçlar: Geçen zaman onlara zarar verememiş.

Şakmen'den sonra, akşam yemeğini Ancara[7] adlı bir köyde yedik ve burada da, tıpkı önceki yerlerde olduğu gibi, barınmak için bir kuruş ödedik. Birinci köyden ikincisine gitmek için on saat, Ancara'dan Halep'e gitmek için üç saat yürümek gerekiyor. Fransız konsolosu M. de Bremond'un evine indik. Gümrükçüler önce gelip kılık kıyafetimize baktılar; daha sonra, yabancıların yarım eküye, uşakların çeyrek eküye gecelediği bir yer olan Sezariye'ye gittik. Burada düzgün bir biçimde ağırlandık ve oraya varır varmaz diğer milletler ziyaretimize geldiler.

4 Burada sözü edilen Antakya'nın kuzeydoğusundaki Amik gölüdür. Tavernier'nin izlediği yol, gölün kuzeyindeki bataklıklardan geçmekteydi.
5 Amik gölüne dökülür.
6 Sınırın hemen ötesinde bulunan Kalaat Semaan.
7 Halep'in yirmi kilometre kadar batısındadır.

a Söylentiye göre Aziz Simeon Stylites ömrünün kırk yılını bu sütunun üstünde dua ederek geçirmiş –ç.n.

İkinci Bölüm

Bugün Suriye'nin Başkenti Olan Halep'in Betimlemesi

Gerek büyüklüğü, gerek güzelliği, gerekse havasının hoşluğu, buna eklenen her şeyin bolluğu ve buraya dünyanın dört bir yandan gelen her milletten insanın gerçekleştirdiği toptan ticaret sayesinde Halep Türkiye'nin en ünlü kentlerinden biridir. 71 derece 45 dakika boylamında ve 36 derece 15 dakika enleminde, oldukça güzel bir arazide kurulmuş. Yapabildiğim kimi araştırmalara karşın eski adının ne olduğunu öğrenemedim. Kimileri Hierapolis, kimileri de Beoraea[1] olduğunu söyledi; yöredeki Hıristiyanlar daha çok bu sonuncu kanıyı paylaşıyor. Kentin alınışından söz eden kimi Arap tarihçiler Haleb, kimileri de Halep adını veriyorlar; bunun nedeni, Arapların dillerinde asla p harfi kullanmamaları ve bu harfin alfabelerinde bulunmaması olabilir. Bu kenti Araplar, yaklaşık olarak Miladi 637 yılına denk düşen Hicri 15 yılında, Bizans İmparatoru Herakleios döneminde aldılar.

Kent dört tepenin üstünde kurulmuş ve hisarı Halep'in ortasındaki en yüksek tepede; hisar, toprak kayması korkusu yüzünden kimi yerlerinde tonozlarla desteklenmiş. Kale büyük ve çevresi beş-altı yüz adım olabilir. Surları ve burçları her ne kadar kesme taştansa da savunma açısından pek yeterli değil. Güney yönünde bir tek giriş kapısı var, ama indirilip kaldırılabilen köprüsü yok; yaklaşık altı-yedi arşın derinliğinde bir hendeği aşan kemerler sayesinde içeri giriliyor. Hendeğin ancak yarısı suyla dolabiliyor ve bu da akmayan kokmuş bir su. Hendeğin geri kalanı kuru ve burası pek sağlam bir kale olarak kabul edilemez. Kente bir su yoluyla taşınan su çeşmelerden akıyor ve burada genellikle büyük bir askeri birlik tutuluyor.

Kentin çevresi üç milden fazla ve bunun yarısından çoğunda hendek yok; olanların derinliği de üç arşından fazla değil. Surlar oldukça iyi ve tamamı kesme taştan; yetmiş-seksen adım aralıkla yapılmış birçok kare biçimli burcu bulunuyor; bu burçların arasındaysa başka küçük kuleler yer alıyor. Ne var ki, surların yüksekliği her yerde aynı değil; kimi yerlerde yükseklik dört arşını aşmıyor. Ne hendeği ne de inip kalkan köprüsü bulunan on kapıyla kente giriliyor; kapılardan birinin altı, Türkler için kutsal bir yer:

Burada sürekli lambalar yakıyorlar ve Elişa peygamberin bir süre burada kaldığını söylüyorlar.

Halep'in içinden ırmak geçmiyor; yalnızca kentin dışında bir ırmak var ve Araplar ona Kueyk adını veriyorlar. Aslında bir çay olmasına karşın bu akarsudan büyük yarar sağlama çabası yok; çünkü meyvelerin, özellikle de daha iri ve yakındaki Gazvin'den gelenlere oranla daha lezzetli antepfıstıklarının yetiştirildiği bahçeler sulanıyor yalnızca. Ne var ki, Halep'in içinden ırmak geçmese de, suyu kente iki mil mesafeden getirtilen birçok çeşme ve sarnıç var.

Gerek kamu yapılarının, gerekse özel yapıların yalnızca içleri güzel; duvarları, çeşitli renklerde mermerlerle, altın yaldızlı bitki motifleri ve yazılarla zenginleştirilmiş lambrilerle kaplı. Kentin içinde ve dışında yüz yirmi cami var; bunlardan yedi ya da sekizi güzel kubbeleriyle oldukça gösterişli camiler; camilerden üçü kurşun kaplı. Camilerin en önemlisi ve büyüğü eski bir Hıristiyan kilisesi ve Alhha, başka bir deyişle 'işitilmiş'[2] adıyla anılıyor; bu kiliseyi Azize Helena'nın yaptırdığına inanılıyor. Dış mahallelerden birinde, eskiden Hıristiyan kilisesi olan bir cami var. Burada ilginç şeyler göze çarpıyor. Kapının sağındaki duvarda, kare biçimli, iki-üç ayak uzunluğunda bir taş, taşın üstündeyse çok güzel bir kutsal kap figürü, kabın üstünde ve ağız kesimindeyse bir mayasız ekmek figürü ve ekmeği kaplayan bir ayça bulunuyor; ayçanın iki ucu kabın ağzının kenarlarına kadar iniyor. Önce bu figürlerin, mozaiğin boyanmasıyla elde edildiği izlenimi uyanıyor insanda; ama birkaç Fransızla birlikte, taşı Türklere göstermeden biraz kazıyarak inceledim ve her şeyin doğal olduğunu gördüm. Bunu satın almak isteyen birçok konsolos çıkmış ve içlerinden bazıları iki bin ekü vermeyi bile önermişler; ne var ki, paşalar ya da Halep valileri onu asla satmak istememişler. Kente yarım mil uzaklıkta, Avrupalıların gezinti yeri olan çok güzel bir tepe görülüyor. Türkler orada bulunan bir mağarada acemi bir elin oldukça kötü biçimde taşa kazıdığı bir figüre dayanarak Hz. Ali'nin birkaç gün burada kaldığını söylüyorlar ve figürü kazıyanın da işaretlerini bu mağarada bırakmak isteyen Hz. Ali olduğuna inanıyorlar.

1 Kentin adı Hititlerden bu yana Halep'tir; ne var ki, Selefkiler dönemindeki Yunan kolonileşmesi sırasında Makedonya'daki Berroea kentinden kolonlar getirildi, dolayısıyla da geçici bir süre kent Berroea adıyla anıldı.

2 Hallaviye medresesi.

Halep'te iki-üç okul var, ama dilbilgisi, bir çeşit felsefe ve dinleriyle ilgili şeyleri (en çok öğrettikleri bilim bunlardır) öğretebilecek eğitimli kişiler bulunmasına karşın öğrenci sayısı az.

Kentin bütün sokaklarına taş döşenmiş; yalnız, daha önce de söylediğim gibi, çarşıların içinde yer alan esnafla zanaatkârların dükkânlarının sıralandığı sokaklar hariç. Başlıca zanaatkârlar (bunlar çoğunluğu oluşturuyor) ipek işleyenler ve keçi kılından mal üretenler. Kentte ve kentin kenar mahallelerinde, yaklaşık olarak kırk kervansaray ve erkeklerle kadınların sırayla yararlandıkları halka açık elli hamam var. Kadınlar için hamama gitmek bir eğlence: Orada yiyecekleri şeyleri hazırlamak ve birlikte eğlenmek için bütün bir haftalarını harcıyorlar.

Kentin dış mahalleleri büyük ve kalabalık; hemen hemen bütün Hıristiyanların evleri ve kiliseleri buralarda. Halep'te dört çeşit Levanten Hıristiyana rastlanıyor: Rumlar, Ermeniler, Yakubiler ya da Süryaniler ve Maruniler. Rumların burada bir başpiskoposu ve on beş-on altı bine varan bir nüfusları bulunuyor; kiliseleri Aya Yorgi'nin adını taşıyor. Ermenilerin vartabet[3] unvanını verdikleri bir piskoposları var ve nüfusları yaklaşık on iki bin kadar; kiliselerine Meryem Ana'nın adı verilmiş. Yakubiler bir piskoposa sahipler ve nüfusları on bini geçmiyor; kiliseleri de, tıpkı Ermenilerinki gibi, Meryem Ana'nın adını taşıyor. Maruniler Papa'ya bağlı ve sayıları asla bin iki yüzden fazla değil; kiliselerine Aziz İlyas'ın adı verilmiş. Roma Katoliklerinin üç kiliseleri var; bunlardan birinde Kapusen tarikatından, diğerinde Karmelit tarikatından, üçüncüsünde Cizvit tarikatından din adamları hizmet veriyor. O tarihte, Fransız konsolosunun kendi küçük kilisesinde bir rahibi bulunuyordu. Sonuçta, gerek Halep kentinin içinde, gerekse dış mahallelerinde, toplam olarak yaklaşık iki yüz elli bin insan yaşamakta.

Halep'te büyük bir ipekli kumaş ve keçi kılından ürünler ticareti yapılıyor, ama özellikle de mazı ve meşe palamudu kabuğu (bu olmadan deri tabaklanamıyor) alım satımı çok canlı. Ayrıca, sabunun ve diğer birçok başka malın toptan satışı da yapılıyor ve buraya dünyanın dört bir bucağından tüccar akıyor. Türkler, Araplar, Acemler ve Hintliler bir yana, Halep'te her zaman Fransızlara, İtalyanlara, Hollandalılara rastlanıyor ve her ulusun kendi çıkarlarını ve haklarını savunmak için bir konsolosu bulunuyor.

Bu ticaret, bazılarının yazdığı gibi, Fırat ve Dicle ırmaklarının sağladığı taşıma kolaylığı sayesinde gerçekleşmiyor; söz konusu kişiler, malların bu ırmaklardan hem aşağı hem de yukarı doğru taşındığını söylüyorlar. Eğer bu doğru olsaydı, Bağdat'tan Halep'e çölü geçerek gelmezdim ve bir başka sefer de Halep'ten Basra'ya giderken gene çölü aşmak zorunda kalmazdım. Ayrı bir yerde serüvenini anlatacağım üzere, bu yolculuk sırasında altmış beş gün çölde kaldım. Fırat konusunda, toprakları sulamak amacıyla yapılmış birçok değirmen ırmaktaki ulaşımı engelliyor ve tehlikeli hale getiriyor.

İtiraf ediyorum, 1638'de, Bağdat kuşatması sırasında, padişahın ordusunun bir bölümünü ve birçok savaş gerecini Fırat aracılığıyla aşağı inerken gördüm, ama o sırada bu ırmak üzerinde bulunan bütün değirmenleri sökmek gerekti ve bu işlem hiç de zahmetsiz, masrafsız bir biçimde gerçekleştirilemedi. Dicle konusuna gelince, bu ırmak ancak Bağdat-Basra arasında ulaşıma elverişli ve bu kesimde kayıklarla aşağı inmek olanaklı. İniş yolculuğu genellikle dokuz-on gün sürüyor. Yolculuğun rahatsızlık verici yanı, kıyıda bulunan en küçük Arap köyüne ya da çadırına gidip onlarla anlaşmak ve bir miktar para vermek gerekmesi. Musullu ve Bağdatlı tüccarların ve Basra'ya ticaret için gelen diğer Suriyeli tüccarların mallarını Bağdat'a kadar ırmak yoluyla taşıttıkları doğru; ne var ki, taşımacılık yalnızca kayıkları çeken adamlar aracılığıyla yapıldığı için yetmiş güne varan bir süre alabilmekte. Buna bakarak, malları Fırat yoluyla Bir'e[4] (Halep'e gitmek için buradan gemiye biniliyor) kadar taşıtmak için harcanacak zaman ve para hakkında bir hükme varılabilir. Musul'dan sonra iki gün süren Dicle'yi aşma eziyetine katlanmak yerine, Bağdat'tan bu kente gitmek düşünülebilir; ne var ki, daha sonra anlatacağım gibi, bunu yapmak olanaksız.

Son olarak, Murat ırmağının[5] (Türkler Fırat'a bu adı veriyorlar) sağladığı rahatlığa kavuşulsa ve bütün mallar bu ırmak aracılığıyla taşınabilse bile, tüccarlar gene de bu yolu yeğlemezler, çünkü kervanlar çoğunlukla yazın yolculuk yaptıklarından, o mevsimde çölde

3 Günümüzdeki 'doktor' unvanını karşılayan vartabet Ermenicede dinbilimci anlamına gelir.

4 Bugün Birecik.

5 Yalnızca Aşağı Fırat'a ya da Doğu Fırat'a Murat ırmağı denir. Yukarı Fırat ise Karasu ya da Batı Fırat adlarıyla da anılır. Bu iki kolun birleşmesinden sonraki bölümeyse Fırat adı verilir.

eksikliği duyulan suyu ve otu bulmak amacıyla, bütün maiyeti ve sürüleriyle birlikte Fırat kıyısında kamp kurmaya gelen Arap emirleriyle sık sık karşılaşabilirler ve bu emirlerin hiçbiri diledikleri vergiyi almadan tüccarların yakasını bırakmaz.

Bir gün Bağdat'tan Halep'e dönerken bunun bir örneğine tanık oldum. Tüm yol boyunca sadece Anna'da[6] bu emirlerden birine rastladık ve kervanımıza her deve yükü başına kırk kuruş ödetti. Daha da kötüsü, halkının bize yiyecek satarak bir miktar paramızı alması için bizi orada beş hafta tuttu. Çölü son geçtiğimde bu Arap emirlerinden biri ve kardeşiyle karşılaştık; her ikisi de çok gençti; emir, daha ileride anlatacağım yerel bir para olan *larin* karşılığında iki yüz bin kuruş almadan bizi bırakmak istemedi. Bu işi çok hesapsız bulan tüccarlar bin dereden su getirseler de, *larin*'leri almamız için bizi zorladı; bu alışverişe kurtulmalıktan başka bir ad verilemezdi. Tartışma boş yere yirmi iki gün sürdü; buradan geçmemiz gerekiyordu ve Levant'ta güç karşısında hak hiçbir anlam taşımıyordu. Bu örneğe bakarak, hiç de daha halden anlar kişiler olmayan diğer Arap emirlerinin neler yapabileceğini ve Fırat yolunu seçen tüccarların ne ölçüde kârlı çıkabileceklerini hesaplayabilirsiniz. Halep'in ticareti üstüne bu kadar bilgi yeter, şimdi yönetime geliyorum.

Kenti, İskenderun'dan Fırat'a kadar bütün eyalete hükmeden bir paşa yönetiyor. Muhafızlarının sayısı genellikle üç yüz kişi ve paşa birkaç yıl önce vezirliğe yükseltilmiş. Ayrıca bir de ağa ya da süvari komutanı var; o da kent içi ve kent dışının güvenliğini sağlayan yaklaşık dört yüz adama komuta ediyor. Buyruğunda yedi yüz yeniçeri bulunan diğer bir ağa kent kapılarının sorumluluğunu taşıyor: Her akşam kapıların anahtarları ona götürülüyor ve bu ağa paşaya karşı asla sorumlu değil. Kale komutanını da İstanbul atıyor; buyruğunda iki yüz cengâver ve yirmi beş-otuz parça top var; bunlardan sekizi büyük, diğerleri çok küçük. Ayrıca, üç yüz tüfekçiye komuta eden başka bir ağa ya da kent komutanıyla bir de subaşı bulunuyor; subaşı, subaylarıyla birlikte geceleri kenti ve dış mahalleleri dolaşarak güvenliği sağlıyor. Paşa birine ölüm cezası verdiğinde, bu kararı infaz eden de o.

Hukuk işlerine, yardımcısı bulunmayan tek bir kadı bakıyor. Hem medeni hukuk, hem de ceza hukukuyla ilgili bütün davalara bakıyor ve bi-

rine ölüm cezası verdiğinde onu –davasıyla birlikte– paşaya gönderiyor; paşa da dilediği kararı alıyor. Bütün evlenme ve boşanma sözleşmelerini bu kadı yapıyor; bütün alım ve satım işleri onun huzurunda gerçekleştiriliyor; her meslek loncasının yeminli kethüdalarını o atıyor; söz konusu kethüdalar işe hile karıştırılmaması için denetimler yapıyorlar. Padişahın vergi gelirlerinin kaydını bir defterdar tutuyor; defterdarın buyruğunda da, çeşitli bölümler için özel tahsildarlar bulunuyor.

Din alanında, müfti dinsel işlerin başı ve dinin yorumcusu: Hem dinsel törenlerde, hem de şer'i hukuk konusunda ortaya çıkabilecek ihtilaflarda o karar veriyor. Din adamları arasında bir de şeyh var; şeyh, Müslümanlığı yeni kabul edenleri eğitmek ve onlara hadis ve sünneti öğretmekle görevli.

Halep'e geldiğimizde, Fransız konsolosunun yaptığı ilk iş, kralın doğuşunu müjdeleyen haberimize büyük sevinç gösterileriyle karşılık vermek oldu. Gelenekler doğrultusunda önce paşadan şenlik yapma izni istedi; izni alınca, görkemli bir şölen düzenledi. Şölene İngiliz, Hollanda ulusunun ileri gelenleri davet edildi ve bu ülkede yapılması olanaklı bütün sevinç gösterileri gerçekleştirildi.

Halep'e gelişimden üç gün sonra, Sultan IV. Murad da kente geldi; daha sonra, kuşatmak üzere Bağdat'a doğru yürüyen ordusuna katılmak için yola çıktı. Hiçbir olağanüstü yanı olmayan bu töreni betimlemek için asla oyalanmayacağım, sadece oldukça özel, şaşırtıcı bir şeye dikkati çekmekle yetineceğim. Halep yakınında, doğuda, bir zamanlar Aziz Basileus'un güzel bir manastırında bugün bir derviş tekkesi var. Yapı hâlâ iyi durumda; bütün salonları, odaları ve dehlizleri mermer kaplı. Bütün dervişler, kente yarım mil uzaklıktaki, Ozelet tepesine kadar padişahı karşılamaya geldiler ve müritlerinin başında bulunan şeyh, padişaha bir söylev verdikten sonra, dervişlerin ikisi özel olarak padişahı selamlamaya geldi; daha sonra, buradan Halep kalesine kadar, yarım saatlik yolculuk boyunca padişahın atının önünde yürüdüler ve var güçleriyle kendi çevrelerinde döndüler; ta ki ağızlarından köpük çıkıncaya kadar. Hiç ara vermeden iki saat boyunca durmadan dönen dervişler var ve bizim delilik adını vereceğimiz bu şeyden övünme payı çıkarıyorlar.

6 Ane; Irak'ta, Suriye sınırı yakınında.

Padişahın Halep'te olduğu sırada, Kahire paşası iki bin yeniçeriyle geldi. Yeniçeriler kadar çevik ve düzen bakımından yetkin bir şey görülemez. Her birinin, ayak bileklerine kadar inen lal rengi çakşırları, İngiliz kumaşından Türk usulü ceketleri, çeşitli renklerde işlemeli pamuklu bezden gömlekleri var. Çoğunun altın ve ipek düğmeleri bulunuyor; hem kemerleri hem de kılıçları gümüş kakmalı. Paşa, sade bir giysinin içinde, bu görkemli piyadelerin önünde yürüyordu; ne var ki, atının koşum takımı kendisinden esirgediği zenginliğe fazlasıyla sahipti: Bu olayı fırsat bilen paşa, padişahın karşısına olağanüstü şatafatlı biçimde çıkabilmek için hiçbir şeyi esirgememişti.

İmparatorun gelişinden iki-üç gün sonra, Frenk konsolosları padişahın huzuruna kabul edilip edilmeyeceklerini sordurdular ve izni aldılar; önce Fransız konsolosu gitti; konsoloslar padişaha alışılmış armağanları sundular.

Gerek işlerinizi yoluna koymak için, gerekse –bir rehberle tek başınıza maceraya atılmak istemiyorsanız (bunu birkaç kez yaptım)– kervanların toplanmasını beklemek için, zorunlu olarak Halep'te birkaç gün kalıyorsunuz. Ne var ki, bu kadar büyük (İstanbul ile Kahire'den sonra, Türk imparatorluğunun kesinlikle en büyük kentidir), bu kadar güzel bir kentte insanın canı hiç sıkılmıyor. Ama eninde sonunda İran yoluna düşmek gerekiyor; bunu yaparken de çeşitli yollar seçilebiliyor. Yaptığım çok sayıda seyahatte, ya gidişte ya da dönüşte, bu yolların hepsini denedim.

Üçüncü Bölüm

Halep'ten Isfahan'a Giderken En Sık Kullanılan Yollar ve Özel Olarak da Büyük Çöl Yolu

Halep'ten Isfahan'a giden başlıca beş yol var; buna bir de daha önce anlattığım Anadolu'dan geçen iki yol da eklendiğinde, İstanbul'dan, İzmir'den ve Halep'ten yola çıkarak İran'a gitmek için kullanılabilecek yedi yol ortaya çıkıyor.

Halep'te başlayan beş yoldan ilki, yaz doğusuna doğru kıvrılarak Diyarbakır ve Tebriz'den; ikincisi, Mezopotamya'da doğrudan doğuya dönerek Musul ve Hemedan'dan; üçüncüsü, sağa kış doğusuna yönelerek Bağdat ve Kengaver'den geçiyor. Dördüncüsü, daha güneye yönelerek çoğunlukla geçilen küçük çölü aşıyor, Ane, Bağdat ve Basra'ya uğruyor. Beşincisi, olağanüstü bir yol olan ve ancak Türk ve Mısırlı tüccarlar buraya deve satın almaya geldiklerinde yılda bir kez aşılması göze alınan büyük çöl yolu. İşte bu beş yolu ayrı ayrı bölümlerde anlatmak zorundayım; önce, Asya'ya ikinci seyahatim sırasında seçtiğim büyük çöl yolundan söz edeceğim.

Bu yolu kullanarak Basra'ya giden kervanlar –çölde su bulabilmek amacıyla– yağmur yağmadan yola çıkmazlar ve yağmurlar çoğunlukla aralık ayında kesilir. İşte bu nedenden ötürü, kervanın yola çıkabilecek duruma gelebilmesi için Halep'te yedi hafta beklemek zorunda kaldım.

Bu sırada erzağımı ısmarladım: Tereyağı, peynir, badem, fındık, incir ve diğer kuruyemişler, kefal ya da ton yumurtası, havyar, sığır dili ve bunların yanı sıra domuz yemeleri yasaklanmış olan Türklerin kötü davranışlarıyla karşılaşmamak için gizli yenmesi gereken domuz sucuğu. Ayrıca birkaç tulum da güzel şarap doldurttum; Araplara armağan etmek için zeytinyağı ve sabun almayı da unutmadım (onlar için bunlardan güzel bir armağan olamaz).

Kervan Noel günü yola çıktı, ama ben iki gün sonra katıldım, çünkü kervanın Halep'e yarım günlük mesafede, kervanı oluşturan birçok insanın ve başta da kervanbaşının çadırlarını kurdukları bir yerde, üç ya da

dört gün konaklayacağını biliyordum. Zaten konsolosumuz M. de Bremond da yanında iki gün daha kalmamı istemiş ve yola çıkarken beni kervana kadar götürmeleri için yanıma yörenin insanlarından iki bedevi katmıştı. Akşam ata atlayıp ertesi sabah gün doğarken kervana yetiştim ve onları yola çıkmadan önce iyi bir yemek yerken buldum. Kervan hemen hemen altı yüz deve ve dört yüz insandan (efendi ve uşak) oluşuyordu; yalnızca kervanbaşı önden giderek su ve elverişli konaklama yerleri bulmak için ata binmişti. Çünkü unutmamak gerekir, çölleri aşarken ağır ağır ilerleyen kervanlarda asla at kullanılmaz, çünkü kimi zaman üç gün su bulunamadığı olur ve atlar susuzluğa develer kadar dayanamaz.

Kervana ulaşmak için ata bindiğimi söylediğimde, bütün Türkiye topraklarında yalnızca İstanbul, İzmir ve Halep'te hoşgörü ve ticaretin gelişmişliği sayesinde Avrupalıların ahırlarında at bulundurabildiklerini ve gerek ava giderken, gerekse işlerini görürken ata binebildiklerini gözden kaçırmamak gerekir. Halep'te bu özgürlük İstanbul ve İzmir'dekinden daha da fazla; ne var ki, Şam, Sayda ve Kahire gibi diğer yerlerde, devlet adamı niteliğindeki konsoloslar dışında, ata binme cesareti gösterebilecek Avrupalıya rastlayamazsınız. Kahire çok büyük bir kent olduğu için, Avrupalılara yalnızca bir eşek beslemek ya da kiralamak hakkı tanınmış; ayrıca, meydanlarda ve köşe başlarında kamu yararı için her zaman bol miktarda kiralık eşek bulma olanağı var.

Ertesi sabah, gün doğar doğmaz çadırlar söküldü ve öğlene doğru birbirine beşer yüz adım uzaklıkta üç kuyunun bulunduğu yere varıldı. Kuyuların suyu çok güzeldi ve daha önce bu kadar güzel su bulamadığımız için bütün kervan tulumlarını doldurdu. Akşam saat dörde doğru kervan hiç su bulunmayan bir yerde konakladı.

Ertesi gün, suyu hiç de güzel olmayan iki kuyu bulduğumuzda öğle olmuştu ve kuyulardan yalnızca develer su içti. Burada kamp kurduk ve günlük yürüyüşü uzatmadık, çünkü semerlerin develeri yaralayıp yaralamadığını ve yüklerin eşit olarak yüklenip yüklenmediğini, başka bir deyişle devenin bir yanındaki yükün diğer yanındakinden ağır olup olmadığını görmek istiyorduk. Kervanda bir Karmelit rahibi vardı: Tarikatının Basra, İran ve Hindistan'da bulunan kiliselerini ziyaret etmeye giden Napolili din

adamı, çıplak ayaklı Rahip Carlos. Rahibi taşıyan deve ağır yaralar almıştı, çünkü hem din adamı çok ağırdı hem de hayvanın *kecave*'si üstüne birkaç şarap tulumu ve kimsenin bilmesini istemediği çok ağır başka yiyecekler yüklemişti. Bu kecaveler, üstleri mumlu kumaşla kaplanmış (kadınlar için olanlar lal rengidir) yarı yuvarlak küfelere benziyor; altlarında bir çeşit küçük dolap bulunuyor ve bunların içine çoğunlukla yolculuk sırasında gerekli olan şeyler konabiliyor. Devenin her iki yanına birer kecave yerleştiriliyor ve her birine bir kişi oldukça rahat biçimde oturabiliyor; deveye bir kecave koymak gerektiğinde hayvanın dengesini sağlamak için öbür yanına bir balya yükleniyor. Rahibin devesi yaralanınca, bunun fazla yüklemeden kaynaklandığına karar veren kervanbaşı, Karmelit rahibinden kecavesine koyduğu şeyleri başka bir deveye yüklemesini kibarca rica etti; ne var ki, bütün ricalara ve öne sürülen bütün nedenlere karşın rahip bunu kabul etmedi. Hiçbir temele dayanmayan bu inatçılık sonunda kervanbaşımızı kızdırdı; dahası, din adamının da tepesi atarak Halep'e dönüp onu konsoloslara şikâyet edeceği tehdidini savurdu. Hatta, çok uzağa gidemeyeceği ve gırtlağının kesilmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı uyarılarına karşın, yola bile koyuldu. Araplardan biri onu geri getirmek için ardından koşma merhametini de gösterdi, ama yetişemedi: Öfke insanı kanatlandırdığı ve Karmelit rahibi bütün gücüyle yürüdüğü için, söz konusu Arap bir saat kadar sonra ondan hiçbir iz bulamayarak geri döndü. Halep yönünden bir adamın koşar adım geldiğini gördüğümde güneş batıyordu; adam yaklaştığında onun bizim rahip olduğunu gördüm. Ona anlattığımız tehlike üstüne düşünmüş ve aklı başına gelerek yapılacak en iyi işin kervana geri dönmek olduğuna karar vermiş. Yaşı ileri olmasına karşın bu tür seyahatler için henüz toydu ve –kendimi bu konuda ondan daha bilgili gördüğüm için– kervanbaşının haklı olduğunu ona anlattım. Bundan sonra her şey her iki tarafın rızasıyla yapıldı. Karmelit rahibine seyahat boyunca yapabileceğim bütün hizmetleri yaptım; buna karşılık o da bana eksiksiz güvendiğini kanıtladı. Ayrıca Basra'da çok değerli bir saati ona emanet ederek kendisine duyduğum güveni gösterdim; sanıyorum saati Basra emirine armağan etti ve ücretini Goa'dan göndereceğine söz verdi ve sözünü de tuttu.

Madem ki çölde iki gün yürüdük, daha ilerilere gitmeden birkaç sözcükle çölü betimleyeceğim. Halep'e iki-üç mil uzaklıkta çöle girilir ve burada yavaş yavaş evlerin yerini çadırlar almaya başlar. Çöl, Fırat boyunca Basra'ya ve Basra körfezi kıyılarına kadar kış doğusuna doğru; Mutlu Arabistan'ı[a] Taşlık Arabistan'dan[b] ayıran dağ zincirine kadar güney yönünde uzanır. Bu çöller hemen hemen her yerde kum ovaları görünümündedir; kumlar kimi yerlerde diğer yerlerden daha ufak taneli ve ince olur; kumlar birbirlerine yapışıp sağlam bir yapıya dönüştüğü için, yağmur yağdıktan sonra çölleri aşmak çok güçleşir. Bu çöllerde tepelere ya da biraz suyla pilav pişirmeye yarayan birkaç çalının bulunduğu vadiciklere ender rastlanır. Çünkü çölde hiç odun yoktur ve genellikle Halep'ten yola çıkarken develere yüklenen bir miktar çalıyla biraz kömür sekiz-on günden fazla dayanmaz. Bu konuda dikkat edilmesi gereken şudur: Çölü aşan altı yüz deveden yalnızca ellisi mal yüklüdür; bu mallar da genellikle kaba kumaşlardan, bir miktar hırdavattan ve özellikle de Arapların yıkamadan kullandıkları siyah ve beyaz renkli kumaşlardan oluşur. Geri kalan develerin hepsine yiyecek yüklenir: Tamamı çöllerle kaplı, insan yaşamının sürdürülebilmesi için gerekli hiçbir şeyin bulunmadığı bu memleketteki uzun bir yolculuk için de bol miktarda yiyecek gerekir.

Çöldeki yürüyüşümüzün ilk on beş günü boyunca, kimi zaman iki günde bir, kimi zamansa üç günde bir su bulabildik. Halep'ten ayrıldığımızın yirminci gününde, kervan suyu güzel iki kuyunun başında kamp kurdu. Herkes çamaşırlarını yıkamaktan mutluydu ve kervanbaşı burada iki-üç gün kalmanın hesabını yapıyordu. Ne var ki, akşama doğru aldığımız bir haber, zararlı çıkabileceğimiz bir rastlaşmadan kaçınmak için güneş doğmadan çadırlarımızı sökmek zorunda bıraktı bizi. Akşam yemeği için hazırlıklarımızı ancak tamamlamıştık ki, her biri ayrı bir hecin devesine binmiş üç Arapla birlikte bir habercinin geldiğini gördük. Haberci, Halep'e ve imparatorluğun diğer kentlerine Bağdat'ın ele geçirildiği haberini götürüyordu. Hayvanlarını sulamak için kuyularda durdular ve önce kervanbaşı ve kervanın ileri gelenleri haberciye biraz kuruyemiş ve birkaç nar ikram

a Günümüzde Yemen'in bulunduğu yer –ç.n.
b Günümüzdeki Yemen'in kuzeyi –ç.n.

ettiler; o da memnuniyetini belirtti ve padişah ile maiyetinin eşyalarını taşıyan develer yorgun düştükleri için, eğer onlarla karşılaşacak olursak yorgun develerin yükünü hafifletmek üzere bizim develere el koymaktan geri kalmayacaklarını söyleme lütfunda bulundu. Ane yöresi emirinin varlığımızı öğrenmesi durumunda bizi tutuklatabileceği olasılığını düşünerek, Fırat kıyısındaki Ane'den uzak durmamızı öğütledi.

Bu haber üzerine, kervanbaşımız gece yarısından sonra saat üç sularında kervanı harekete geçirdi ve doğrudan güneye yönelerek çölün içlerine daldık.

Sekiz gün sonra, üç kuyu ile üç-dört evin bulunduğu bir yerde konakladık; burada satın alabilecek hurmalar bulduk; kervandaki bazı kişiler de ekmek yaptı. Su almak için burada iki gün kaldık ve tam hareket etmek üzereyken çok güzel atlara binmiş otuz süvarinin geldiğini gördük; bu çöllerdeki emirlerden birinin adına, emirin bizi görmek istediğini kervanbaşına bildirdiler ve kervanı durdurma buyruğunu verdiler. Büyük bir sabırsızlıkla üç gün bekledik; sonunda emir göründü. Kervanbaşı onu alışılmış yöntemle, başka bir deyişle bir armağan vererek selamladı: Bir top saten kumaşla yarım top lal renkli kumaş, her biri yarım *muid* alabilen iki büyük bakır kazan. Emir kazanları Basra'ya götürdü; söz konusu kazanlar pilav pişirmek için yapıldığından, belki de mutfağında bu kadar güzel kazanı bulunmayan Arap emiri için çok hoş bir armağandı. Bununla birlikte, emir bu kadar az şeyden mutlu olmadığını belirterek üstüne dört yüz ekü daha istedi. Bu parayı ödememek için yedi-sekiz gün boş yere direndik. Her yerde güç karşısında geri adım atmak gerekiyor: Her birimiz kendi olanakları oranında katkıda bulundu, para emire ödendi; emir de kervan ileri gelenlerini pilav, bal ve hurmayla ağırladı ve ayrılırken de beş-altı haşlanmış koyun verdi.

Emirden ayrıldıktan üç gün sonra, yanında güneşte pişirilmiş tuğlayla yapılmış birkaç virane evin bulunduğu iki kuyuya vardık. Zira bütün çölde, özellikle de bu güney bölgelerinde, asla yakacak odun bulunmaz: Belli yerlerde pirinç haşlamakta kullanılan çalılara rastlanır yalnızca. Bu iki kuyunun suyu o kadar acıydı ki develer yanma bile yanaşmadılar; ama bu durum, karşılaşacağımız kimi çalılarla kaynattığımızda acılığının gidebileceği ve pilav pişirmeye yarayabileceği düşüncesiyle bizim boşalmış tulumlarımı-

zı doldurmamızı engellemedi. Ne var ki, sık söylenen bir sözün doğruluğunu anladık: Kendisi bir şeye yaramayan bir şeyden, asla güzel bir şey yapılamaz; söz konusu su hem develer hem de insanlar için boşuna yük oldu.

Hiç işimize yaramayan bu iki kuyudan sonra, hiç su bulamadan yaklaşık altı gün yürüdük; buna önceki üç günü de eklersek, daha önce söylediğim dokuz güne ulaşılıyor; develerimiz bu dokuz günü su içmeden geçirdiler. Susuzluk sıkıntı yaratmaktan geri kalmadı ve böylesine uzun bir süre susuzluk çekilmesi insanlar için de bir eziyet oldu. Sonunda, dokuz gün sonra, üç mil süren tepelerle dolu bir yöreyi aştık ve bu tepelerin üçünün eteğinde birer büyük su birikintisi bulunuyordu. Develerimiz suyun kokusunu yarım mil uzaktan aldılar, tırısa kalktılar (bu, onların koşma biçimidir) ve cümbür cemaat birikintilerin içine dalarak önce suyu bulanık ve çamurlu hale getirdiler; eğer bu haliyle suyu tulumlarımıza doldursaydık, tulumlarımız zarar görebilirdi. Bu nedenden ötürü kervanbaşımız ve bizim ileri gelen tüccarlar hem herkese çamaşırlarını yıkama zamanı vermek, hem de suyun durularak içilecek hale gelmesini beklemek için burada üç gün kalmaya karar verdik. Ayrıca, içine üzüm, kuru kayısı ve badem de kattığımız pilavı pişirmek için birikintiler çevresindeki ve tepelerdeki bol miktardaki çalıdan da yararlanabilecektik; zira Arap emirinden ayrıldığımızdan bu yana, susuz ve çalı çırpısız geçirdiğimiz dokuz günlük yürüyüş sırasında hiç sıcak bir şey yiyememiştik. Özellikle de ekmek yapma olanağına kavuşmanın mutluluğunu yaşayarak hemen şölen hazırlıklarına başladık: Yere, yarım ayak derinliğinde, iki-üç ayak çapında bir çukur kazdık; çukura çalı çırpı koyarak ateşledik; üstüne de çakıl taşları yerleştirerek kısa sürede kıpkırmızı ısınmalarını sağladık. Bu arada, yere yayılarak hem masa hem de masa örtüsü görevi yapan sofra bezinin ya da yuvarlak derinin üstünde hamuru hazırladık; zaten çölde hamur yoğurmak için başka araç gereç bulamazsınız. Çukur yeterince ısınınca, küller ve çakıl taşları alındı ve güzelce temizlenerek aynı çakıl taşları hamurla kaplandı akşamdan ertesi sabaha kadar bu halde pişmeye bırakıldı. Bu delikten çıkarılan ekmek çok lezzetli, yalnızca iki parmak kalınlığında ve ülkemizde fırıncıların 6 Ocak yortusunda pasta ikram etme geleneğini sürdüren evlere verdikleri pastaların büyüklüğünde.

Üç su birikintisi yanında geçirdiğimiz günler boyunca, buralarda bol bulunan tavşanlardan ve kekliklerden birkaçını avlayarak vakit geçirdim ve bunlar sayesinde yol boyunca bulabildiğimiz en güzel yemekleri yedik. Zira çölde yakacak, suyun bulunduğu yerin çevresinde bulunur ve en güzel yiyecekler de gene aynı yerdedir: Develerin ayakları arasından geçen ve devecilerin çoğunlukla sopayla öldürdükleri sayısız alageyik, tavşan ve keklikle karşılaştık burada. Ama yakacak yoksa yemek çok tatsız oluyor ve bol bol rastladığınız av hayvanları yalnızca göz zevkinizi doyuruyor, ama karnınız bunu hiç hissetmiyor. Yola çıkmadan hemen önce, bu su birikintilerinden tulumlarımızı doldurduk; su çökelme zamanı bulmuştu, çok güzel, çok duruydu. Ekim ve kasım aylarında oyuklarda biriken ve korunan sular, yağmur sularıdır ve yaz gelip sıcaklar başlar başlamaz çukurlar kurur.

Ne var ki, dokuz günü susuz geçirdiğimizi gören kervanbaşı güneye doğru ilerlemekten vazgeçerek doğuya yöneldi ve eğer iki ya da üç gün su bulamayacak olursak kuzeydoğuya ya da Fırat'a ulaşmak için yaz doğusuna dönme kararı aldı. Yol değiştirmemizden iki gün sonra, iki küçük tepenin arasından geçtik ve burada bir su birikintisiyle karşılaştık. Birikintinin yanında iki Arap, her birinin karıları ve çocukları, keçi ve koyun sürüleri vardı. Musul yönüne gittiklerini söylediler ve su bulabileceğimiz en iyi yolu öğrettiler; gerçekten de, bu birikintiden Basra'ya kadar, suyla karşılaşmaksızın üç günden fazla yürümedik.

Bu iki Arap ailesinden ayrıldıktan beş gün sonra, ateşte pişirilmiş tuğlayla yapılmış büyük bir sarayla[1] karşılaştık. Görünüşe göre bir zamanlar bu ülke tarıma elverişliymiş ve bu tuğlanın pişirildiği fırınlar anızlarla ısıtılmış; çünkü on beş-yirmi millik çevrede ne çalı ne de bir tutam odun var. Her tuğla, kenarları yarım ayak uzunluğunda bir kare biçiminde ve altı parmak kalınlığında. Sarayda üç büyük avlu ve her avluda güzel yapılar ve birbiri üstünde iki sıra kemer bulunuyor. Bu büyük saray henüz ayaktaysa da içinde kimse oturmuyor ve eskiçağdan hiç haberleri olmayan Araplar ne sarayı kimin yaptırdığını, ne de çok öğrenmek istediğim sarayla ilgili diğer ayrıntıları bana söyleyebildiler. Sarayın kapısının önünde küçük bir göl ve kurumuş bir kanal var. Kanalın dibi ve toprak düzeyindeki kubbesi tuğla kaplı;

1 Büyük olasılıkla, Kerbela'nın elli kilometre kadar güneybatısında, çölde bulunan Uhaydir sarayının kalıntıları olmalı.

Araplar kanalın, Fırat'ın suyunun getirildiği bir yol olduğuna inanıyorlar. Bense suyun bu kadar uzaktan getirilmesini düşünemiyorum ve anlayamıyorum: Çünkü Fırat buraya yirmi milden daha uzak.

Bu saraydan sonra kuzeydoğuya yöneldik ve dört günlük bir yürüyüşten sonra, bir zamanlar Kûfe, bugünse Meşhed-Ali[2] adı verilen berbat bir kasabaya ulaştık. Hz. Muhammed'in damadı Ali'nin türbesi burada, pek güzel olmayan bir camide. Mezarın çevresinde genellikle dört meşale ve mezarın üstündeki kubbeye asılı birkaç lamba yakılıyor. Her ne kadar İranlıların Ali'ye büyük saygıları varsa da mezarını pek ender ziyaret ediyorlar, çünkü şu anda Osmanlı padişahının elinde olan Bağdat'tan geçen yol dışında buraya ulaşan yol yok; her ziyaretçiden sekiz kuruş alınıyor ve bu da İran şahının hiç hoşuna gitmiyor. Kullarının Türklere bağımlı olmasını istemeyen Şah Abbas, Ali'nin mezarına yönelen ziyaretçi akınını Tebriz-Kandehar yolu üzerindeki Meşhed'de[3] bulunan başka bir kutsal yere çevirmeye çalışmış. Yerine geçen şahlar da Ali'nin mezarına gitmek isteyen kullarına izin vermekte güçlük çıkarmışlar, çünkü padişahın İranlılara ödettiği bu vergiyi hakaret sayıyorlarmış. Çok az İranlının geldiği bu camiyi güzelleştirmek görevi işte bu nedenle ihmal ediliyor ve mezarın yakınında sürekli yakılan meşaleler ve lambalar dışında, gelenek doğrultusunda, sürekli Kuran okuyan iki molladan başka bir şey yok camide. Bu kasabada, suyu yarı tuzlu üç-dört berbat kuyudan ve Şah Abbas'ın ziyaretçileri rahat ettirmek için Fırat'tan su getirmek amacıyla yaptırdığı kuru bir kanaldan başka bir şey bulunmuyor. Kasabada yalnızca hurma, üzüm ve bize pahalıya satılan bademler bulabildik. Pek ender olarak Ali'nin mezarını ziyarete gelenler olduğunda ve bunlar yiyecek bir şey bulamadıklarında, şeyh onlara öğlenleri su ve tuzla pişirilmiş ve üstüne biraz yağ dökülmüş pirinç dağıtıyor. Çünkü burada hayvan besleyecek otlak yok, dolayısıyla da hiç et bulunmaz; daha da kötüsü, hiç odun da yok.

Ali'nin kasabasına iki günlük uzaklıkta, saat sabahın dokuzunda yolumuza devam ederken, Araplar arasında "sultan" diye anılan iki beyin geldiğini gördük. Biri on yedi, diğeri on üç yaşında iki kardeşti bunlar. O sırada henüz kampımızı kaldırmadığımızdan çadırlarını yakınımıza kurdurdular. Çadırlar lal rengi çok güzel bir kumaştan yapılmıştı; içleri birçok odaya

bölünmüştü ve içlerinden biri büyük çadırın altında ikinci bir çadır gibiydi; kırmızı kadife ve geniş bir gümüş şeritle gerilmişti. Çadırlarına girer girmez kervanbaşı onları selamladı ve ben de bu ziyarette ona eşlik ettim. Kervanda Avrupalıların olduğunu öğrenir öğrenmez, onlara satabileceğim ilginç şeyler bulunup bulunmadığını sordular; ben de onlara layık bir şeyimin olmadığını söyledim. Ama bana inanmak istemediler, kervanbaşına bizim sandıklarımızı getirtmesi ve önlerinde açtırması için emir verdiler. İçlerinden birinin baş seyisi, hiçbir şeyimizin kaybolmaması için, emirlerin adamlarından hiçbirinin sandıklar açılırken sandıkların başında bulunmasına izin vermek istemedi. Çalmayı meslek edinmiş Araplar olduğu gibi, tıpkı Avrupa milletlerinde de görüldüğü üzere, içlerinde iyi niyetli ve namuslu insanlar da bulunuyor. Yanımda genç bir ressamı da götürüyordum; ressamın sandığında birçok oyma süsleme, manzara ve figür resmi ve bunlar arasında da saray kadınlarının yarım boy portreleri vardı. Bu iki bey, saray kadınlarının hoşlarına giden resimlerinden yirmisini aldılar; bunları onlara armağan etmek istediysem de, parasını ödemek niyetinde olduklarını belirttiler ve özellikle genç olanı çok eli açık davrandı. Ayrıca yanımda bir de cerrah vardı; iki beyden genç olanının dişleri çürükle doluydu. Bey dişlerini temizletmek istedi ve bu işlem beyin isteğiyle törpüyle yapıldı. Bu sırada yemekleri pişirilmişti; kervanbaşma, bana ve maiyetime ellerindeki yiyeceklerin en güzellerini gönderdiler. Kervanbaşı lal renkli bir top kumaşın yarısını ve iki top altın ve gümüş serasere kumaşı onlara armağan etti. Yemekten sonra izinlerini istediğimizde, genç sultan bana doğru ilerledi ve oyma süslemeler için on iki duka altınını almamı kesin bir dille istedi; kervanın yanına döner dönmez de, Halep'ten ayrıldığımızdan bu yana bulamadığımız kadar güzel ve kaliteli iki sepet hurma gönderdiler bize.

Gece yarısına doğru beyler çadırlarını söktürerek kuzeyden Fırat yolunu tuttular. Onlardan kısa süre sonra biz de yola çıktık, ama Fırat'a doğudan ilerledik. Dört günlük yürüyüşten sonra, Arabistan'ın en güçlü emirlerinden biri güneyden kuzeye doğru ilerlerken bizim izlediğimiz yolda karşımıza çıktı. Yaklaşık elli yaşlarında, sağlam yapılı ve sağlıklıydı; o sırada yanında ancak iki bin atı vardı, ama söylediğine göre birkaç gün önce yirmi

2 Burası, Kûfe'nin on kilometre kadar güneybatısında bulunan Necef olmalı.
3 Meşhed Horasan'dadır.

beş-otuz bin atı varmış. Yanında bulunan iki bin atı, kadınları taşıyan elli deve izliyordu; kadınların kecaveleri lal renkli, ipek saçaklı kumaşlarla kaplıydı. Develerden altısının çevresi haremağalarıyla kuşatılmıştı ve bunların kecaveleri altın ve simli işlemeli ipektendi. Araplar kadınlarına karşı Türkiye'deki ve İran'daki kadar kıskanç değildir: Bu develeri kervanımız boyunca ilerlettiler ve diğer yerlerde olduğu gibi geri çekilmemizi de istemediler. Bize çeyrek mil uzaklıkta, üç-dört su birikintisi nedeniyle konaklamayı düşündüğümüz yerde konakladılar, bizi susuz bıraktılar. Bu Arap emirlerinin zengin koşum takımlı birçok güzel atı vardı; ama birçok da eyersiz ve dizginsiz at bulunuyordu; süvari basit bir sopayla atları o ya da bu yana kolaylıkla yönlendirebiliyordu; atlar koştuğundaysa, durdurmak için, yelesinden çekmekten başka yapacak bir şeyi kalmıyordu. Başka yerde anlatacağım gibi, fiyatları aşırı yüksek olan bu atların asla nallanmadığını ve yirmi dört saat su içmeden durabildiklerini gözden kaçırmamak gerekir.

Kervanbaşımız böylesine güçlü bir emirden bedavaya kurtulamayacağımızı düşünerek, ona ne gibi bir armağan verebileceğini araştırmaya başladı. Kervandaki bir tüccar, dizgini ve üzengileriyle birlikte zengin bir eyer takımı (hepsi de som gümüşle çok güzel bezenmişti) ve ayrıca değirmi kalkanı ve oklarıyla birlikte işlemeli bir sadağı İstanbul'dan getirmişti. Sayılan malların toplam değeri bin yüz-bin iki yüz lirayı bulmaktaydı. Kervanbaşı bunlara bir de bir top lal renkli kumaşı, dört top altın ve ipek serasere kumaşı, altı top gümüş ve ipek serasere kumaşı ekleyerek, armağan olarak emire götürdü. Ne var ki, emir bunlardan hiçbirini almak istemedi ve bunların yerine ona, gittiğimiz ülkenin parası olan iki yüz bin *larin* kuruşu verirsek daha mutlu olacağını söyledi. Bu alışveriş onun çok lehine, tüccarlarınsa çok aleyhine olduğundan büyük tartışma çıktı; ama sonunda, bizi tutuklatabileceğini, oracıkta öldürtebileceğini düşünerek bazı uzlaşmalar yaparak, istediklerinin yarısını vererek paçayı kurtarma çareleri aradık. Armağan almak istemediğini belirtmiş, eyeri, dizgini ve üzengileri, sadağı, okları ve değirmi kalkanı geri çevirmişti; iki yüz bin kuruşu ona verebilecek olursak belki hiçbir şey almayabilirdi. Parayı saymak ve tartmak için iki gün harcadık; bu süre içinde emir, kervanın ileri gelenleri için yeterli miktarda yiyecek gönderdi ve yola çıktığı-

mız sırada on iki sepet hurma ve her biri otuz beş-kırk ekü değerinde dört genç deve armağan etti.

İki gün sonra bir şeyhle karşılaştık; şeyh, Arapların dinsel lideridir. Şeyh, Mutlu Arabistan'ın[4] bir bölümünü aşarak Mekke'ye gidiyordu ve on-on iki develik bir kataı vardı. Geceyi bizimle birlikte geçirdi; uşaklarından biri iki gün önce bir alaybozan kurşunuyla ağır yaralandığı için, cerrahım onu tedavi etti, merhem ve sargı bezleri verdi; şeyh de bana mutluluğunu bildirdi, akşam yemeğinde koca bir tepsi pilav, ertesi gün yola çıkarken bir koyun gönderdi. Kervanbaşımız ona iki *aune*[a] uzunluğunda lal renkli bir kumaş armağan etti.

Ertesi gün önemli bir şey olmadı; ama bir sonraki gün, Fırat yönünden gelerek Mutlu Arabistan'a doğru giden, aşağı yukarı yirmi beş yaşlarında başka bir emirle karşılaştık. Yanında beş yüze yakın at ve kadınları taşıyan üç deve vardı. Önce kervanı tanımak için birini gönderdi. Kervanda Frenklerin ve bir cerrahın bulunduğunu öğrenince, konaklayacağı yere kadar kervanın kendisini izlemesini kervanbaşından rica etti. Bu ricası bizi yolumuzdan alıkoymuyordu, çünkü biz o gün o kadar ilerlemeyi hesaplamıştık. Aslında bu karşılaşma yararımıza oldu, zira bizi götürdüğü yerde çölün en güzel suyunu bulduk. Emirin çadırı kurulunca, cerrahımı istetmek için birini gönderdi; işin ne olduğunu öğrenmek için, cerrahla birlikte ben de gittim. Sol kolunda bir deri hastalığı ve bir ekü büyüklüğünde kötü bir kabuk vardı; söz konusu deri hastalığı her yıl belli zamanlarda çıkıyor, sonra kayboluyormuş. Hastalığın tedavi edilip edilemeyeceğini sordu. Cerrahım, gerekli ilaçların bulunması durumunda hastalığın iyileşmesinin olanaksız olmadığını, söz konusu ilaçların iki günlük yoldaki Basra'da bulunabileceğini söyledi. Zira, elinde gerekli ilaçların bulunmadığını sözlerine eklemeden, eğer mutlaka onu iyileştireceğini söylemiş olsaydı cerrahımı kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktım ve emir hiç lafı uzatmadan cerrahımı yanına alıp götürecekti. Emir, iyileşmesi için gerekenleri satın alması amacıyla cerrahıma beş yüz ekü vermek istedi; ama ilaçların bu kadar tutmayacağını,

* Yaklaşık 120 cm uzunluğunda eski bir uzunluk ölçüsü –ç.n.

4 Tavernier büyük olasılıkla Arabistan yarımadasının iç kesimiyle Mutlu Arabistan'ı (Yemen) karıştırıyor.

eğer gerekli ilaçları bulacak olursa parayı seve seve ileride geri almak üzere benim ödeyebileceğimi cerrahım aracılığıyla emire ilettim. Bu yanıttan mutlu olan emir, evindeki en güvenilir Araplardan birini bizimle birlikte Basra'ya gitmek ve ilaçlarla birlikte cerrahımı da geri getirmek üzere yanımıza kattı. Arap Basra'da üç gün kaldı; bu süre içinde ondan uygun biçimde kurtulmak için, ilaçları bulabileceğimizi düşünmediğimiz birçok dükkânı birlikte ziyaret ettik. Sonra da ilaçlar olmadan cerrahın bir işe yaramayacağı bahanesiyle adamı gönderdik.

Arap emirinin bizden ayrılmasından sonra, ertesi gün yaptığımız yürüyüş bütünüyle ıssız bir yörede geçti. Ama hem yürüyüşümüzün, hem de çölde bulunmamızın altmış beşinci günü olan sonraki gün, yolun her iki yanında, bir süre viraneyle, harap evlerle karşılaştık. Bu gördüklerimiz buraların eskiden sokak olduğu ve burada büyük bir kentin bulunduğu yargısına varmamıza yol açtı.

Sonunda Basra'ya vardık; ne var ki, Basra'yı Fırat yoluyla Bağdat'a gidişimi anlatırken betimleyeceğim. Bu bölümün başında söz ettiğim ziyaretçi rahip, Karmelitlerin evinden başka bir yere inmemi asla istemediğinden üç gün süreyle Karmelitlerin yanında kaldım; daha sonra, hem kendim, hem de maiyetim için kentte bir ev tuttum.

Kente gelişimizin ertesi gününden başlayarak, yol boyunca kralın doğum haberini ulaştırdığım diğer bütün kentlerde olduğu gibi, Basra'daki Avrupalılarla birlikte bu kentte de kutlamalar yaptık. Karmelit ve Augustinusçu pederler –Karmelitler İtalyan, Augustinusçular Portekizli olmasına karşın– sabah kiliselerde kutlama yapmaktan geri kalmadılar; akşam, birlikte yemek yedik ve bu din adamlarında Portekiz gemileriyle Goa'dan getirilmiş eşsiz şaraplar vardı.

Basra'da kaldığım üç haftayı bulan sürede, İstanbul'dan dönen ve padişahı Bağdat'ın fethinden (Türkler kısa sürede kente egemen oldular) ötürü kutlamak isteyen Moğolistan büyükelçisi Bağdat'a geldi. Padişah ona çok güzel atlar ve çok iyi işlenmiş, kutusu yakut ve zümrüt kakmalı bir duvar saati armağan etti. Bu küçük makineyi nasıl kullanacağını henüz iyi bilmeyen büyükelçi saati kurmaya çalıştı, ama ters kurduğundan kirişi kopardı. Armağan padişahtan geldiği için bu kazaya çok üzüldü ve Frenkle-

rin her konuyu çok iyi bildiklerini sanarak onarılmasını rica ederek saatini Karmelitlere gönderdi. Zira efendisinin yanına döndüğünde saati sağlam gösteremezse kellesinin gideceğinden korkuyordu. Saatçilikten hiç anlamayan ve olayı bana duyuran din adamları –benim bu konuda biraz bilgim olduğunu düşünerek– ileride saygınlığından yararlanabilecekleri bu büyükelçiye yardım etme konusunda beni kandırdılar. Saatçiliği hep çok sevmişimdir; çoğunlukla bir saati sökmekten, bütün parçalarını öğrenmekten, sonra –saatçilerin bulunmadığı yerlerde– kendi başıma yeniden monte etmekten, gerek kendim için, gerekse armağan etmek için yanımda taşıdığım saatlerdeki bozuklukları düzeltmekten hep çok büyük zevk almışımdır. Dolayısıyla, Karmelit pederlerin büyükelçinin duvar saatine bir kiriş takma ricasını seve seve kabul ettim. Bana göre çok önemsiz bir şey olmasına karşın, çok değer verdiği bu hizmeti kime borçlu olduğunu işiten ve dahası benim İran'a ve Hindistan'a gitmek niyetinde olduğumu öğrenen büyükelçi beni kesinlikle yanında götürmek istedi; bana çok büyük armağanlar verdi, ama ben kabul edemedim. O sırada padişahın gelip Basra'yı da alacağından korkuluyordu, çünkü padişahın çok zengin bir kent olan Basra'yı öncelikle ele geçirmek niyetinde olduğu, ama bunu yapabilmek için önce Bağdat'ın alınması gerektiği konusunda kaygılar vardı. Bu kaygılar içinde kıvranan Karmelit ve Augustinusçu pederler, sadrazamın onları koruma altına alması için büyükelçiden aracılık yapmasını rica etmemi, Türkler Basra'yı aldığında evlerinin ve kiliselerinin korunmasını dilediler. Bu özel görevi hemen yerine getirdim ve büyükelçi sadrazama yazdığı bir mektupla pederlerin isteklerinin yerine gelmesini sağladı. Ne var ki, Türklerin Basra'ya yönelik niyetleri gerçekleşmedi, çünkü İran şahının ilerlemekte olduğunu öğrendiler ve zaten seferi sürdürme olanağı vermeyen yağmur mevsimine girildiğinden, padişah sekiz gün sonra Bağdat kuşatmasını kaldırttı.

Yukarıda Arap atlarının ne kadar iyi atlar olduğundan söz etmiştim: Fiyatları aşırı rakamlara ulaşan Arap atları bile vardır. Kimileri üç, kimileri dört, kimileri altışar bin eküden birkaç at satın alan Moğol büyükelçisi olağanüstü güzel bir başka Arap atına da sekiz bin ekü verdi. Ne var ki, atı on bin eküden aşağı satmak istemediler; büyükelçi de bu atı efendisi Mo-

ğol imparatoru için düşündüğünden bu kadar parayı vermek istemeyerek vazgeçti. Hindistan'a dönüşünde, Moğol imparatoruna ahırı için satın aldığı atları götürdüğünde, bu atlar çok beğenildi. Bunun üzerine büyükelçi, imparatora, güzellik ve iyilik bakımından diğer bütün atları geride bırakan bir ata sekiz bin ekü verdiğini, ama satıcının on bin eküde diretmesi üzerine sekiz binden fazla vermemekte direndiğini ve attan vazgeçtiğini söyledi. Bu iyi ve güzel atı kendisine getirmediği ve Asya'nın en zengin kralı olan imparator için ufak bir miktarı gözden çıkarmadığı için büyükelçiye kızan imparator bu utanç verici cimriliğinden ötürü onu acı acı azarladı ve kendi saltanatı boyunca bir daha geri dönmemek üzere ülkenin ücra bir iline sürdü. Daha sonra, hemen bu at için İngilizlere mektup yazdı; İngilizler atı satın alarak Surat'a getirdiler ve hükümdar atın parasını bu kentte ödedi. Ama, ne yazık ki at, ya iklim ya da beslenme değişikliğine dayanamayarak Surat ile Agra arasındaki Brampur'da öldü.

Şunu unutmadan söylemeliyim: Basra'da bulunduğum süre boyunca, uzaktan koca bir bulut gibi görünen ve bu nedenle havanın kararmasına yol açan büyük bir çekirge sürüsü iki kez kentten geçti. Bunlar yılda dört-beş kez Basra'dan geçerler ve rüzgâr onları Fırat'ın üstünden çöle doğru fırlattığından –görünüşe göre– çölde hepsi ölür. Eğer bu çekirgeler böyle çöle sürüklenmese, Kalde'nin birçok yerinde toprak üzerinde hiçbir şey kalmaz. Basra körfezi boyunca da bol miktarda çekirge bulunur; gemiler yaz mevsiminde Hürmüz'e vardıklarında, bu türden lezzetleri arayanlar tereyağında kızartılmış çekirge satan dükkânlara rastlarlar. Bir gün, merakım nedeniyle, altı parmak uzunluğundaki bu çekirgelerden birini mideme indirdim ve aynı yerde hepsi de kıpır kıpır oynayan on yedi daha küçük çekirge gördüm. Bu örnekten yola çıkarak, bu böceğin, özellikle de sıcak ülkelerde, nasıl çoğaldığı kolayca anlaşılabiliyor.

Hürmüz'den sık sık hurma yüklü kayıklar yola çıkarak, Basra körfezinin ne ekmek ne de pirinç yenen iki yakasına hurma taşırlar. Bu kayıklardan birinin sahibiyle anlaşarak kayığın yarısının doldurulması konusunda pazarlık ettim; zira çoğunlukla kayıklara çok yük konuyor ve kötü bir havaya yakalanıldığında, çoğunlukla malın yarısı denize atılarak geri kalan bölüm kurtarılmaya çalışılıyor.

Basra'dan Fırat'ın ağzına kadar, yaklaşık yirmi millik bir kesimde su tatlı ve bu sular yörede çok güçlü olan gelgitle boşalıyor. Tam yedi gün burada rüzgâr bekledik; rüzgâr sonunda elverişli hale gelince, kırk sekiz saatte Bender Rig'e[5] geçtik. Hürmüz'e kadar inmeden İran'a gidebilmek için gelinmesi gereken yer burası. Bender Rig'de beş-altı köhne balıkçı kulübesi var; bu kulübeler, sazların çatılmasıyla yapılmış kafeslerden başka bir şey değil ve insanlar aileleriyle birlikte bunların altına çekiliyorlar. Burada, hurma yüklü olarak gelen eşekler bulunuyor ve at olmadığından, hem benim, hem adamlarım, hem de yüklerim için eşeğe gereksinim oldu.

Kazerun'a[6] gitmek için altı gün yol aldık. Burası dağlık bir ülke ve kimi yerlerinde korular var; ne var ki, her akşam çadır kurmak gerekiyor, çünkü yol boyunca ne köy ne de kervansaray bulunuyor. Bazı yerlerde yol çok güzel, birçok küçük çay boyunca ilerleniyor ve bol miktarda kumru bulunuyor. Bunlardan çok sayıda öldürdük ve bir bölümünü piliç yerine pilavla birlikte, bir bölümünü de şişe geçirerek (küçük bir dal şiş görevini yapıyordu) yedik. Zira bol miktarda pirinç, tereyağı ve un almıştık ve her gece çölde uygulanan yöntemle ekmek pişirtiyordum.

Kazerun çok kötü yapılmış evleri olan küçük bir kentten başka bir şey değil; burada, yolcularda kalma isteği uyandırmayan köhne bir kervansaray bulunuyor.

Kazerun'dan Şiraz'a kadar beş günlük yol var. Hemen hemen her zaman çok sarp dağlarda yürünüyor ve daha ileride söz edeceğim İran'da büyük gürültüler çıkaran Şiraz valisi Ali Kuli Han'ın[7] desteği olmadan birçok yerden geçilemiyor. Vali yollar yaptırmış ve bunlardan ancak köprüler aracılığıyla dağlara ulaşabiliyorsunuz: Köprülerden geçmeden bu erişilmez ülkeyi aşmanız olanaksız. Bu dağların ortasında, çevresi on beş-yirmi mili bulan bir ovanın uzandığı büyük bir açıklık var. Ovada Yahudiler yaşıyor; ipekli kumaş dokuyan Yahudiler bize çok güzel şaraplar getirdiler ve bunları Şiraz'a kadar içtik. Söz konusu dağlarda, yaz aylarında serinlik ve otlak aramak için Kalde'den gelen çobanların çadırlarıyla karşılaşılıyor yalnızca.

5 Basra körfezinin İran toprakları kıyısında, Buşehr'in kuzeyinde. Bkz. Harita V.

6 "Kazerun birçok evi olan bir kent, ne var ki evler bizim ülkemizdekiler kadar berbat; buraya yapılabilecek en büyük iltifat, ona kasaba demek olur" (Thévenot). Kinneir'e göre 19. yüzyılın başında nüfusu üç binle dört bin arasındaydı.

7 İmam Kuli Han olmasa gerekir; İmam Kuli Han 1613-1633 arasında Şiraz valisiydi.

Isfahan-Hürmüz yolunu anlatırken Şiraz'ı da betimleyeceğim; burada, yalnızca Karmelit pederlerinin evinde dört gün kaldıktan sonra Isfahan'a gitmek için atlar aldığımı ve dokuz günde Isfahan'a ulaştığımı anlatacağım. Bu iki kent arasında geçilen yöre, dağlar, ovalar, nadasa bırakılmış topraklar ve ekilmiş topraklardan oluşan bir karışım. Şiraz'a üç günlük uzaklıkta, hiçbir dikkat çekici yanı olmayan küçük dağ kenti Mayan'dan geçiliyor. Buradan iki gün sonra, İran şahının haralarının bulunduğu Küsküzar eyaletinin ovalarına giriliyor. Ertesi gün Yezdikasr'a vardım; daha önce de söylediğim gibi, İran'ın en güzel ekmekleri burada yapılıyor. Yezdikasr, çok güzel bir kervansarayı olan, tepe üzerine kurulmuş küçük bir kent. Tepenin eteğinden küçük bir su geçiyor; bu dere daha sonra vadide akıyor ve burada, kentte yenen güzel ekmeğin yapıldığı çok güzel buğdaylar yetiştiriliyor.

Yezdikasr'dan Isfahan'a üç günde gittim; burada, önce, kralın doğum haberiyle bütün Fransızları sevince boğdum. Kentteki Fransızlar o sırada tahtta olan, Şah Abbas'm torunu Safi'ye bu haberi hep birlikte iletti-ler. Fransızlar Isfahan'da çok iyi karşılandıklarından, yapmak istedikleri kutlamalar için Türkiye'de olduğu gibi izin almaları gerekmedi. Fransa'da bulunmuş birçok Ermeni de kutlamalara katıldı; sevinç ateşi yakıldı ve bunu birçok başka şölen izledi; birkaç gün sonra şahı görmeye gittiğimde, Fransa kralının oğlunun doğumu nedeniyle büyük sevinç yaşadığımızı öğrendiğini söyledi. Hindistan ile ilgili anlatılarımda, bu mutlu ve önemli haberi hangi noktalara kadar ilettiğimi ve bu büyük imparatorluğun her eyaletinde haberin nasıl karşılandığını anlatacağım.

Dördüncü Bölüm

Mezopotamya ve Asur Ülkesinden Geçen ve Yazarın Üçüncü Seyahati Sırasında İzlediği Halep-Isfahan Yolu

Üçüncü Asya seyahatim için 6 Aralık 1643'te Paris'ten yola çıktım, Livorno'ya gittim ve Levant'a yelken açmak üzere olan Hollanda filosunu burada buldum. Bindiğim gemi bir ticaret gemisinden çok savaş gemisine benziyordu: Otuz beş parça topu vardı, kaptanı ve topçuları yetenekli kişilerdi. Messina boğazından geçtik ve bu sırada Messina kentinin karşısında demir atarak dört gün bekledik. Daha sonra, Mora'yı geçip Ege adalarının arasına daldık; burada gemiler ayrılmaya başladılar ve her biri gidecekleri yerin yolunu tuttu. Bindiğim gemi İskenderun'a gitmek için doğuya yöneldi ve deniz yolculuğumuz buraya kadar çok güzel geçti. Kandiye'nin doğu burnunda bir korsan gemisiyle karşılaşmamız nedeniyle birkaç saatlik bir gecikme yaşadık. Bütün gece elverişli bir rüzgâr esti ve gün doğarken birbirimizi gördüğümüzde aramızda yaklaşık bir mil vardı. Deniz sakinleşmişti, büyük görünen ve kanımızca kırk-kırk beşi topu olan korsan gemisi, bize top menziline girecek kadar yaklaşabilmek için iki şalupasını hemen denize indirdi. Kendimizi daha güçlü taraf olarak hissetmeyen bizlere gelince, onlar yaklaştıkça biz uzaklaşmaya çalıştık. Ne var ki, gemimizin kürek kullanabilmesine ve denize indirdiğimiz şalupamızın var gücüyle kürek çekmesine karşın çok az yol alabiliyorduk. Korsanlar daha hızlı ilerliyorlardı; bir buçuk saatlik bir çabadan sonra neredeyse top menzilimize girdiklerini görünce, şalupalarını denizden aldılar; çünkü topçularımız bir saattir ateş etme fırsatını kollamışlardı ve düşmanın menzile girdiğini kestirdikleri anda ateş açacaklar, şalupalar da batma tehlikesi yaşayacaklardı. Bu arada, geminin çevresine siperler yaptık, herkes mevzilendiği yeri sağlamlaştırmak için kendi şiltesini getirdi. Bize bordalayamayacaklarını anlayan korsanlar dört-beş gülle gönderdiler; gülleler üstümüzden geçti, bize hiç zarar vermedi. Bizim topçularımız da onlara bir o kadar ateş etti, güllelerimizden biri pruva direğini yıktı ve diğer üç gülleden biri de, gördüğümüz kadarıyla, pruva kamarasına isabet ederek birkaç kişiyi öldürdü.

Bu sırada, seren direğinin tepesinde gözcülük eden tayfamız bağırdı: "güneyden yaklaşan gemi." Aynı anda, korsan gemisinin bordasını çevirerek bu gemiye doğru yöneldiğini gördük ve bu duruma hiç de üzülmedik; çünkü eğer pruva direği kırılmasaydı ve rüzgâr bize bordalaması için biraz yardım etseydi, kuşkusuz başımıza iş açacaktı. Zira hepsi iyi silahlanmış üç yüz-dört adamdan oluşan bu korsanlarla karşılaştırıldığında sayıca azdık ve gemimize kanca atabilselerdi kısa sürede sayımız daha da azalabilirdi.

Livorno'dan selametle vardığımız İskenderun'a yaptığımız deniz yolculuğu sırasında başımızdan geçen tek serüven bu oldu. Buradan da, adamlarımla birlikte, bir önceki bölümde anlattığım yolu izleyerek at sırtında Halep'e geldik.

20 Şubat'ta hazır olan kervanla Halep'ten yola çıkabilecek haldeydim; ama Kapusen rahipleri birkaç gün sonra Kahire'den gelecek iki tarikat üyesinin de yetişebilmesi için ısrarla kervanın yola çıkışını geciktirmemi rica ettiler. Kervanın neredeyse tamamı Hıristiyanlardan oluştuğundan, yola çıkış tarihini ertelemekte pek güçlük çekmedim; oysa Türkler çoğunlukta olsaydı bu çok daha güç olurdu; zaten karnaval da yaklaştığı için, kervandakilerin çoğu karnavalı Halep'te geçirmekten ve yola çıkmadan önce biraz eğlenmekten hiç de üzüntü duymadı.

İki Kapusen rahibi, bu din adamlarının ve hatta Ermenilerin et yedikleri son gün olan karnavaldan önceki pazar günü Halep'e geldiler. İşlerini yoluna koyabilsinler diye ertesi günün tamamını onlara bıraktık ve perhizin başladığı salı günü, sayıları üç yüzü bulan at ve katırdan oluşan kervanla yola koyulduk.

6 Mart 1644'te, iki Kapusen rahibiyle birlikte Halep'ten yola çıktım; bunlardan biri (ondan sık sık söz edeceğim) halen Isfahan'da yaşıyor ve adı Raphaël;[1] diğerinin adı Peder Yves ve Hindistan'da, Surat'ta ölmüştür (ona adı yazılı bir mezar taşı da bulunan bir mezar yaptırdım). Ayrıca, kervanda, çok özel bir öyküsü olan, biraz ileride söz edeceğim Dominico da Santis adlı bir de Venedikli vardı.

Halep'ten Fırat'ın geçildiği Bir'e kadar olan yolu atlı kervan dört günde alıyor. Aşılan yöre oldukça güzel, toprakların büyük bölümü gayet iyi ekilmiş. O gün, bir kervansarayı da olan Arapköy[2] kasabasında barındık.

Yedinci gün yağan yoğun yağmur olağan yürüyüşümüzü engelledi, ancak kervansarayı bulunmayan bir başka kasaba olan Telbeşar'a[3] ulaşabildik. Kentin bir mil yakınında durarak yaklaşık üç bin at alabilecek bir mağaraya gitmeye karar verdik. Burası, çoğunlukla Bedevilerin ya da Araplar gibi yaşayan, kayalardan, kulübelerden başka evleri olmayan çevredeki çobanların sığındığı bir yerdi. Mağara değişik dönemlerde kazılmıştı ve küçük odalara benzeyen nişleri vardı. Bazı tuzaklardan çekinen kervanbaşımız tedbirli davrandı, yeri keşfetmek için önden girdi. Mağarayı boş bulunca, geceyi burada geçirdik; ertesi gün (8 Mart) yağmur nedeniyle kaybettiğimiz bir millik mesafeyi tamamlayıp Mezara'da[4] barındık. Burası kervansarayı bulunmayan bir köyden başka bir şey değil ve bu yolda ilgi çekici hiçbir şey görülmüyor. Sadece dağdaki mağaranın yakınında çok güzel suların, bugün kalıntıları görülen eski bir kalenin bulunduğunu söyleyebilirim. Dağdan bakıldığında, ovalar göz alabildiğine uzamyor ve birçok yerde Fırat'tan kanallarla getirilen sularla iyi sulanan topraklar bulunuyor. Halep ile Bir arasında aşılan çayların tamamının suyu, bütün yöreye su vermek için önü kesilen aynı ırmaktan geliyor; eğer böyle olmasaydı yörede hiçbir şey üretilemezdi.

Halep'ten ayrılışımızın 9 Mart'a rastlayan dördüncü gününde Fırat'ın kıyısına ulaştık. Bir kenti ırmağın öte yakasında kaldığından ve mallar kimi zaman bir günde tamamen boşaltılamadığından, tüccarları kaygılandıran, eğer her yanı kapalı ve güvenli bir yerde değillerse soyulmalarına yol açan Bedevi saldırıları nedeniyle ırmağın bu yakasına güzel, büyük bir kervansaray yapılmış. Araba taşıyabilen büyük sallar aracılığıyla Fırat aşılıyor ve öbür kıyıya varır varmaz, gümrük görevlisi yardımcılarıyla birlikte gelerek bütün balyaları sayıyor, balyaların sahibi olan tüccarların adlarını yazıyor. Kervan çok sarp bir dağın yamaçlarında amfiteatr biçiminde kurulmuş kente asla girmiyor, dağdaki bir kervansaraya ulaşmak için kentin yanındaki çok tehlikeli bir yo-

1 Laik adı Jacques Dutertre olan Peder Raphaël du Mans (1612-1696). 1644'ten ölümüne kadar Isfahan'da yaşayan ve Kapusen manastırının başrahipliğini yapan bu peder, Fransız-İran ilişkilerinin kurulmasına ve aynı zamanda da İran'ın Batıda tanınmasına katkıda bulunan ilk Fransızlardan biridir. İran üzerine bir kitabı vardır ve Fransız seyyahlarına (Tavernier, Thévenot, Chardin) seyahatnamelerinin yazımı için bol bol malzeme sağlamıştır.

2 Bu köye haritalarda rastlayamadık. Söz konusu güzergâh için bkz. Harita II.

3 H. Kiepert'in haritasına göre Tell Başer (1844). Ainsworth, 1838'de, burada Haçlılardan kalma bir şatonun harabelerini gördü. Bugün Tilbaşar.

4 Thévenot Mezar adlı büyük bir köyden söz ediyor. Burası, H. Kiepert'in haritasında Misar adıyla yer alıyor ve günümüzdeki Türkiye-Suriye sınırının yakınında bulunuyor.

lu kullanıyor. Çevrede kayalara oyulmuş birçok oda var; kervansaray dolduğunda, yer bulamayanlar bu odalara çekiliyorlar. Akşama doğru, gümrükçü vergileri toplamaya geliyor: İster at, ister katır yükü olsun (oysa katırlar atlardan çok daha fazla yük taşıyorlar) yük başına iki kuruş, yiyecekleri taşıyan hayvan başına da yarım kuruş vergi alıyor. Binek atı ya da katırı için gümrükçü hiçbir şey almıyor.

Bir ya da ülke insanların verdiği adla Berijon,[5] Levant için oldukça büyük bir kent ve daha önce de söylediğim gibi bir dağın yamacında kurulmuş. Aşağıda, Fırat kıyısında, kentin çok eski olduğunu gösteren bir hisar var. Hisar, boylamasına olarak kentin yarısına kadar uzanıyor; ama bir kulesinin ırmağa egemen olmasına ve burada sekiz-dokuz berbat top bulunmasına karşın, hem dar hem de savunmasız. Kentin en yüksek yerinde vali konağı bulunuyor; vali bir ağa ve bazıları ona paşa demekte; buyruğu altında yaklaşık iki yüz yeniçeri ve beş yüz sipahi bulunmakta. Türkiye'deki birçok kentte olduğu gibi, bu kentin yapıları da kötü; ne var ki, yaşam için gerekli her şey çok bol: ekmek çok güzel, şarap iyi, meyveler güzel ve bol miktarda tutulan balıklar nefis.

10 Mart günü Fırat ile Dicle arasında uzanan Mezopotamya'nın girişinde, günümüzde Diyarbek[6] adı verilen yerde on bir saat yürüdükten sonra akşam Şarmeli'ye[7] geldik. Burası, çok güzel bir kervansarayı ve çevresinde hamamları bulunan çok güzel bir kent. İki kurşun atımı uzaklıkta, Paris yakınındaki Montmartre gibi, diğerlerinden ayrılmış bir dağ görülüyor. Dağın çevresinde ovalar uzanıyor; dağın tepesinde bir kale ve iki yüz sipahiden oluşan bir kuvvet var: Çünkü Araplar bazen Fırat'ı aşarak burayı talan ediyorlar. 1631'de, Bağdat'ı almayı başaramadan, üstelik padişahın ordusunun büyük bölümünü yitirmiş halde geri dönen bir sadrazam, İstanbul'a dönecek olursa kellesinin gideceğinden korktu ve askerlerinin kendisini çok sevdiğine inanarak bu dağda mevzilenmeye ve patlak verecek fırtınadan kendisini koruyabilecek bir hisar yaptırmaya karar verdi. Eğer bu hisarı tamamlayabilseydi belki de Mezopotamya'ya egemen olacak, padişahın başına iş açacaktı.[8] Çünkü ister Tebriz'den, ister Musul'dan, ister Bağdat'tan Halep'e gitmek istediğinizde, eğer çölden geçmeyecekseniz, yolunuz mutlaka Şarmeli'ye düşer ve bu hisarı görürsünüz; su ve soğukluk aramak zorunda olan

seyyahlar zaten başka bir yol seçemezler. Hisarın bedenleri hemen hemen savunma için gerekli yüksekliktedir ve sadrazam zaten daha önce bütün dağı kervansarayın yaklaşık yirmi ayak kalınlığında ve üç *toise* yüksekliğindeki kalın duvarıyla çevirtmişti; ne var ki paşa, padişahın tehditle ya da ustalıkla satın aldığı en çok güvendiği insanlar tarafından boğazlandı.

Ertesi gün (11 Mart), on saatlik bir yürüyüşten sonra Urfa'da konakladık; burada kervan genellikle sekiz-on gün kalır, çünkü katır, at kiralayanlar genellikle Urfalıdır ve burada hep yapacak bazı işleri olur. Kentin kuzeyinde, üç yüz-dört yüz adım uzaklıkta bulunan kervansaraya yerleştik. Kervansaray çok kalabalık olduğunda yakınlardaki mağaralarda kalınabiliyor ve buralar da oldukça rahat. Önce gümrükçü gelip, hiçbirini açmadan balyaları sayıyor; ne var ki, eğer bazı çantalarınız varsa, yarım yük parası ödemeniz ya da da içinde mal bulunup bulunmadığını göstermek için bunları açmanız gerekiyor; eğer içinden mal çıkarsa vergi ödeniyor.

Urfa Mezopotamya'nın en büyük kenti; Hz. İbrahim'in bir süre yaşadığına inanılan eski Edessa'nın da bulunduğu yerde kurulmuş. Yöre sakinleri Kral Abagarus'un[a] genellikle Edessa'da ikamet ettiğini söylüyorlar. Şatonun harabeleri hâlâ ayakta; yöre halkının söylediğine göre Kral Abagarus Hz. İsa'nın portresini almak ve düşmanları olduğunu öğrendiği Yahudilere karşı onu savunmak amacıyla bütün askerlerini ve topraklarını İsa'ya adamak için adam gönderdi. Ermeni kronikçiler Abagarus'un kendi uluslarından olduğunu, Ermenilerin o dönemde Hıristiyan olmaya başladıklarını ve İsa'nın dirilişinden sonra bu krala gönderdiği havarinin elleriyle vaftiz edildiklerini belirtiyorlar. Bununla birlikte şato çok da harap değil, çünkü büyük bir salonu, oldukça güzel üç-dört odası ve kimi mozaik resimleri günümüze gelmiş. Bu kentte bulunan ilgi çekici her şeyi görmek istedim. Beni önce canlı balık havuzuna benzeyen büyük bir şadırva-

a Bu kralın Ermeni tarihindeki adı Abagar'dır.

5 Birecik kenti. Evliya Çelebi, Tavernier'den beş yıl sonra, burada kerpiçle sıvanmış dokuz yüz ahşap ev sayıyor ve dükkânların çok göz alıcı olduğunu söylüyor.

6 Diyarbakır.

7 Evliya Çelebi'ye göre Çar Melik; Evliya Çelebi burada hiç işe yaramayan bir hisardan ve yüz haneden söz ediyor. [Günümüzde bu yörede Çar Melek deresi bulunuyor -ç.n.]

8 Burada sözü edilen sadrazam, Tavernier'nin Tokat girişinde rastladığı Hüsrev Paşa'dır. Ne var ki, Hüsrev Paşa Bağdat seferinde uğradığı başarısızlıktan sonra, 1631-1632 kışını daha doğudaki Mardin bölgesinde geçirmişti. Zaten Thévenot, 1621'de Diyarbakır valisinin Dilaver Paşa olduğunu söylüyor ve bu hisarın da kervanları hırsızlara karşı korumak amacıyla Dilaver Paşa tarafından yaptırıldığını belirtiyor.

na götürdüler; suyun kaynağı, Hz. İbrahim'in onuruna yapılmış kentin en büyük camisinin temelindeydi. Ülke Hıristiyanları, Hz. İbrahim'in, oğlunu kurban etme görevine koyulmadan önce dua etmek için burada diz çöktüğünü ve içinde bulunduğu mağarada, dizlerinin altından iki pınar fışkırdığını, buradan gelen suyun cami yakınındaki şadırvanın havuzunu beslediğini söylüyorlar. Havuza kesme taşlar döşenmiş ve içi balıklarla dolu; balıklar, havuz çevresinde dolaşan ve ekmek atan insanları izliyorlar.[9] Balıklara kimse ilişemiyor; bu balıkları kutsal sayan Türkler onlara İbrahim'in balıkları diyorlar. Havuzun çevresindeki meydanın genişliği yirmi adımdan fazla tutan bir bölümü çok güzel halılarla kaplanmış, ama havuzun suyu bütün kente yayılıyor ve surların dibinden geçen küçük bir dereye dökülüyor. İki pınarın bulunduğu mağaraya gelince, hiç kimse buraya ayakkabısını çıkartmadan giremiyor; ayrıca, mağara Hıristiyanlara çok güç gösteriliyor. Gene de iki Kapusen rahibiyle birlikte mağaraya girme yolunu buldum ve bu merakım bana altı kuruşa patladı. Aziz Aleksios'un gizli bir yaşam sürme uğruna taçkapısı altında on yedi yıl geçirdiği kiliseyi de gördüm. Kilise, kentin en yüksek tepesindeki bir mezarlığın içinde ve Ermenilerin elindeydi. Ama Ermenilerin en önemli kiliseleri, kente çeyrek saat uzaklıktaki Aziz Efrem'in[a] yaptırdığı kilisedir. Manastır da dimdik ayakta ve güzel duvarlarla çevrili. Kilisede Gregoryen harfleriyle yazılmış büyük bir İncil var. Aziz Efrem'in mezarı dağın altındaki bir mağarada; burada, içinde sürekli iki-üç lambanın yakıldığı, her sekiz günde bir ayin düzenlenen küçük bir şapel bulunuyor. Çevresinde başka mağaralar da yer alıyor ve bunlarda da çok eski Hıristiyan mezarları var. Urfa kenti çok verimli, ekili biçili topraklar üstünde kurulu ve doğuya doğru göz alabildiğine uzanıyor. Surların yakınında, çok sayıda küçük çayın suladığı birçok güzel bahçe var. Yörede çok güzel şaraplar yapılıyor; ayrıca Urfa'da, Türkiye'nin başka hiçbir yerinde yiyemeyeceğiniz kadar güzel yemekler yiyebilirsiniz. Urfa'da vermek zorunda kaldığımız mola boyunca, zamanımı bu bahçelerde, büyük sürüler halinde geçen ardıçkuşlarını avlamakla geçirdim; genelde bütün yörede bol miktarda av hayvanı var. Kentin surları kesme taştan ve mazgallarla, burçlarla donatılmış; bütün bunlar, eskiden bu işe Fransız elinin

a Ermenicede Aziz Yeprem.

değdiği izlenimini bırakıyor.[10] Ne var ki, kentin içinde yalnızca kötü yapılmış, çoğu harap halde küçük evler ve büyük boşluklar görülüyor; bütün bunlar Urfa'ya bir kentten çok bir çöl görünümü veriyor.

Kenti yüz elli yeniçeri ve altı yüz sipahiye komuta eden bir paşa yönetiyor. Araplar, özellikle de hasat mevsiminde, sık sık ovaya akınlar düzenledikleri için, paşanın piyadeden çok atlı kuvvete ihtiyacı var. Son olarak, Urfa –birinci kitapta Tokat'tan söz ederken de belirttiğim gibi– en güzel marokenlerin yapıldığı üç kentten biri ve marokene bu güzel parlaklığı veren de söz konusu yörelerin kendilerine özgü suları. Sarı maroken Urfa'da, mavisi Tokat'ta, kırmızısı Diyarbakır'da yapılıyor ve bunların bu kadar güzeli Türkiye'nin başka hiçbir yerinde üretilemiyor.

20 Mart'ta, Urfa'dan yola çıktık, altı saatlik bir yürüyüşten sonra, kervansarayı dökülen, berbat bir köyün yakınında kamp kurduk. Civarda güzel bir pınar var ve buranın tek elverişli yanı da zaten bu: zira çevrede yenebilecek hiçbir şey yok.

21 Mart'ta dokuz saat yürüdük, çok derin birçok mağaranın yakınında konakladık; mağaraların girişinde küçük odacıklar yer alıyor. Düşünüldüğünde, bunların eskiden sürülerini güden yöre insanlarının evleri olduğu izlenimi uyanıyor. Kayaların kimi oyuklarında yağmur suyu var. Gün ortasında, aşılması gereken yaklaşık bir millik kayalık bir alandan geçti; burada at sırtında ilerlemek hemen hemen olanaksız ve tehlikeli.

22 Mart'ta, on bir saatlik yürüyüşten sonra, gene bir mağaranın yanında konakladık ve mağaranın eteğinde akan ırmağı geçit yerinden aştık. Irmağın her iki kıyısında da yolcuların barındığı başka büyük mağaralar bulunuyor; yöre halkıysa insanlar ve atlar için gerekli her şeyi getiriyor. Bu mağaraya iki-üç mil uzaklıktaki bir müstahkem mevkiden gelen gümrükçü at ya da katır yükü başına iki buçuk kuruş ödetiyor ve içlerine mal saklanıp saklanmadığını denetlemek için çantalara bakıyor. Bu günün hemen hemen ortasında, halkı çekip gitmiş bir kent harabesiyle karşılaştık ve dört saat boyunca taş mezarlar arasında yürüdük; orada üzerinde bazı Gregoryen harfler yazılmış bir haç var.[11]

9 Havuz ve aynı gelenek bugün de sürmekte.

10 Urfa, 1097-1144 yılları arasında Haçlı Edessa Kontluğu'nun merkezi oldu.

11 Burası büyük olasılıkla Viranşehir olmalı; Viranşehir, adından da anlaşılabileceği gibi eski harabelerin üstüne kurulmuştur.

23 Mart'ta on bir saatlik bir yürüyüş yaparak Dadakardin[12] barınağına ulaştık. Bunun eskiden büyük bir kasaba olduğu anlaşılıyor; ne var ki, harap olmuş ve geriye çok uzun ve çok iyi yapılmış bir taş köprü kalmış. Bu köprü sayesinde, suları yükseldiği zaman çok genişleyen bir ırmak aşılıyor. Yöre insanlarının kaya kovuklarından başka evleri yok; yolculara çok ucuza tavuk, tereyağı, peynir ve diğer yiyecek maddeleri getiriyorlar.

24 Mart'ta, dokuz saat süren yürüyüşten sonra, bir tepenin üstüne kurulmuş Kara[13] adlı köye geldik. Kervan tepenin eteğindeki kervansarayda konakladı. Ne var ki, Kapusen rahipleri ve ben geceyi bir Hıristiyanın evinde geçirdik; köyü yöneten birkaç Türk ailesi dışında, köyde yalnızca Nesturiler yaşıyor. Henüz güneşin batmasına birkaç saat olduğu için ev sahibi bizi kiliseye götürdü; kilisede, bazı işleri için köye gelen Mardin vartabeti –başka bir deyişle piskoposu[a]– vardı. Kilise çok yoksuldu: Sunak görevi yapan iki köhne tahtayı tutan, toprağa çakılmış dört sopadan başka bir şey görmedik kilisede. Ortalıkta hiçbir süs bırakmaya cesaret edemiyorlar: Rahip ayini tamamlayınca her şeyi ve boyalı kumaştan sunak örtüsünü toplamaya özen gösteriyor; çünkü hava kötü olduğunda oradan geçen ilk Türk kilisenin kapısını kırıyor, atlarını içeri sokuyor, sunağı yakıyor ve ne bulursa alıp götürüyor.

Kiliseden çıkınca, piskopos bizi evinde kaldığı bir köylüye akşam yemeğine götürdü; ne var ki, kendi yiyeceklerimiz olmasaydı ve halkı gene Nesturi olan bir mil uzaklıktaki bir köye şarap almak için adam göndermeseydik sofra çok yavan kalacaktı.

Bulunduğumuz köyde, çevredeki Hıristiyan kiliselerinden ve mezarlarından getirilen kesme taşlarla etrafı çevrilmiş küçük bir göl var. Bu taşlar arasında, üzerine iri Latin harfleriyle bir yazı yazılmış çok büyük bir taş da bulunuyor; taşın üzerindeki yazıdan, piyade yüzbaşısı olan bir Norman soylusunun mezarından alındığı anlaşılıyor. Piskopos, Hıristiyanların Suriye'ye egemen olduğu dönemlerde Fransızların burada uzun süre kaldıklarını kendi tarihlerinden öğrendiğini söyledi. Bu yöre hemen hemen

a Daha önce de belirttiğimiz gibi, vartabet dinbilimci demektir. Piskopossa kilise hiyerarşisinde bir unvandır ve piskopos kilisenin yetkili otoritelerinden biridir; ama her piskoposun vartabet olması gerekmez –ç.n.

yirmi mil uzunluğunda, hemen hemen her yeri ekilebilecek büyük bir ova; ama bu zavallı Hıristiyanları yoksulluğun son noktasına getiren Türklerin zorbalığı ve Arapların çapul akınları tarımın gelişmesini engelliyor.

25 Mart'ta, sekiz saat yürüdükten sonra, kervansarayı olmayan Kuzasar[14] adlı bir köyde akşam yemeği yedik. Eskiden burada, birbirine çeyrek mil uzaklıkta üç büyük manastır varmış. Türkler bunlardan ikisini yıkmışlar, yalnızca kiliselerin kuleleri hâlâ ayakta. Üçüncüsü ve en güzeli sapasağlam duruyor ve cami görevi yapıyor. Avlusunun çevresine dükkânlar yapılmış ve ortasında güzel bir pınar kaynıyor.

26 Mart'ta, Kuzasar'da kaldık, çünkü en çok iki günlük yoldaki Diyarbakır gümrüğünü burada ödemek gerekiyor; bilgi için söyleyelim, her mal yükü için iki kuruş bir çeyrek ödeniyor.

Mardin, Kuzasar'a iki mil uzaklıkta. Burası bir dağda kurulmuş küçük bir kent; güzel surları ve suyu hisardan gelen güzel bir çeşmesi var. Hisar kuzeyde, daha yüksek bir yerde kurulmuş ve kente egemen. Buyruğunda iki yüz sipahi, dört yüz yeniçeri olan bir de paşa bulunuyor. Mardin, yaptığı seyahatlerle oldukça ünlü olan Pietro della Valle'nin ilk karısı Bayan Maani Gioerida'nın memleketi.

Bu kenti ancak dördüncü seyahatimde görebildim ve Kuzasar'a dönüşümde gümrükçüleri malları denetlerken buldum. Kervanda Avrupalıların bulunduğunu öğrenince, kişi başına altı kuruş istediler; ama uzun tartışmalardan ve yalnızca mallardan almaları gereken vergiyle yetinmeyip insanlardan da para kesmeye kalkışırlarsa İstanbul'daki Fransız büyükelçisine şikâyet mektubu yazma tehdidini savurmamızdan sonra, zaten Türk tüccarlar da bizi desteklediklerinden, kişi başına üç çeyrek kuruş verdik ve onlarla dost kaldık. Akşam, gizlice güzel şaraplar gönderdiler ve kimseye göstermememizi rica ettiler.

Kuzasar'dan ayrılmadan önce, bu köyün epey büyük olduğunu ve halkının çoğunun Hıristiyan Ermeni ve Nesturilerden oluştuğunu vurgulamak gerek. Ermeniler

12 Kinneir'in haritasında (19. yüzyılın başı) Dadahkardin, H.Kiepert'in haritasındaysa Darahkardin adıyla yer alıyor. Daha sonra yok olmuştur.

13 Burası, büyük olasılıkla, R. Kiepert'in haritasındaki (1907) Karameskok. Ainsworth, 1838'de, Mesko adlı bir köyden söz ediyor. Burasının da, Tavernier'nin izlediği, Urfa'dan geçerek Birecik'ten Nusaybin'e giden yol üzerinde bulunan günümüzdeki Meskuksagir olması gerekir.

14 Thévenot "Kocasar adlı büyük bir köyden," Ainsworth "bugün basit bir köye dönüşmüş, eski Müslüman kenti Koçhisar" dan söz ediyor. Burası, günümüzde, Mardin'e yirmi kilometre uzaklıkta bulunan Kızıltepe'dir.

kendi dillerinde, Nesturilerse Kalde dilinde[a] ibadet ediyorlar. Nesturiler buzağı tirşesi üstüne Kalde dilinde yazılmış, bütün büyük harfleri altın rengi ve mavi olan, iki kalın İncil cildini bana gösterdiler. Çok eski görünüyorlardı; papazlardan biri ciltlerden birinin dokuz yüz otuz yedi yıl önce, diğerininse üç yüz yetmiş dört yıl önce yazıldığını söyledi. Ayin sona erince, kitapları bir sandığa kilitlediler ve yerin altına gizlediler. Bu İncil'lerden daha eski olanına iki yüz kuruş vermeyi önerdim; ama kiliseye ait olduğu ve böyle bir yetkileri bulunmadığı için bana satmaya cesaret edemediler.

27 Mart'ta, dokuz saatlik yürüyüşten sonra, bir zamanlar büyük bir kent olan ve yarı yarıya yıkılmış, ama çan kuleleri ayakta olan yedi-sekiz kiliseden de anlaşılacağı gibi büyük olasılıkla Hıristiyanların yaşadığı Karasera'ya[15] vardık. Kiliseler birbirlerine oldukça uzak; bu kiliselerden birinin kuzeyinde güzel bir dehliz bulunuyor; dehlizin ucunda küçük bir kapı var. Kapıdan girince, onar parmak yüksekliğindeki yüz basamaklı bir merdivenden aşağı iniliyor. Kilisenin altında, daha büyük, birçok ayak üstüne oturtulmuş daha yüksek kubbeli başka bir kiliseye ulaşılıyor. Bina öylesine büyük bir ustalıkla yapılmış ki aşağısı yukarısından daha aydınlık; ne var ki, bir süredir toprak birçok penceresini örtmüş. Büyük sunak kayanın içinde; sağ yanında, kayanın içinde açılmış birçok küçük pencereden gün ışığı alan bir oda var. Yukarı kilisenin kapısının üstünde anlaşılamayan birçok harf yazılmış büyük bir kesme taş görülüyor. Aynı kilisenin kuzeyinde, her biri yaklaşık dört yüz elli adım uzunluğunda, birçok ayak üstüne oturtulmuş iki büyük kemeri olan iki büyük yeraltı sarmcı var. Sarnıçlar her yıl dağdan inen ve küçük bir dere oluşturan sularla doldurduruluyor. Bu kiliseye çeyrek mil uzaklıkta, kayalar arasında sekiz yüz-dokuz yüz adım iniliyor ve her iki yanda kayalara oyulmuş hücrelerle karşılaşılıyor. Her kapıda bir haç, her odada taştan oyulmuş bir masa, bir sıra ve kayaya oyulmuş, insan boyunda, bir ucunda başı yaslamak için bir yükselti bırakılmış küçük bir alan. Bu kayaların sonunda büyük bir salon bulunuyor; salon, çepeçevre oturulması için kayaya oyulmuş bir sırayla çevrili. Tavan görevi yapan bölüm tek parça ve kubbesiz; ortasında dağın tepesine kadar çıkan bir delik

a Süryanice –ç.n.

var. Buradan ışık girmediğine göre, yemek pişirildiğinde duman çıkması için ya da –Basra körfezi boyunca birçok köyde gördüğüm gibi– serinlik gelmesi için bu delik oluşturulmuş. Bu sonuncu mağaranın kapısı üstünde, kayaya bir ateş figürü oyulmuş, birçok kişi alevler arasında gösterilmiş. Bu dağların en yükseğinin tepesinde, yiyecek satın alınabilecek berbat bir köy bulunuyor. Ne var ki, kervan buraya ulaşmadan önce, birkaç tüccar mağaralarda eşkıyaların bulunup bulunmadığını (çünkü eşkıyalar gizlenmek amacıyla sık sık buraya geliyorlar) öğrenmek için, önden gidip çobanlardan bilgi toplamaya çalışıyorlar. 1638'de, Bağdat'ı kuşatmaya giden Sultan IV. Murad hem bu harabeleri görmek, hem de Karasera'ya iki mil uzaklıkta bulunan ve yöre eşkıyalarına yataklık eden bir kaleyi yıkmak için buradan geçti. Ayrıca dört günlük yolu da temizletti: Üzerindeki sayısız taş yüzünden yolcuları çok rahatsız eden bu yoldaki taşları yerlerinden çıkarttırdı ve bunları aralıklı olarak kümeler halinde yığdırdı ve böylece büyük yolu gösteren bir işaret haline getirtti. Irmağı aşmak için bir de köprü yaptırdı: Dolayısıyla, padişahın buradan geçmesi seyyahlar için çok yararlı oldu.

28 Mart'ta, sekiz saatlik yürüyüşten sonra Nesbin'e[16] (eski Nisibis) vardık. Kente iki üç saatlik uzaklıkta, yola oldukça yakın bir yerde, bir çeşit keşiş kulübesi var. Burası duvarlarla çevrili küçük bir oda; kapısı o kadar alçak ki, neredeyse karnınız üstünde sürünerek içeri girmeniz gerekiyor. Musul'a kadar aynı yolu izlediğim dördüncü seyahatim sırasında, kervanımızdaki üç-dört Yahudi ibadet etmek için bu kulübeye gittiler, çünkü Peygamber Elişa'nın burada gömülü olduğuna inanıyorlardı.

Koçhisar'dan Nesbin'e kadar uzanan yöre geniş bir kırsal alan; birinci gün, aptesbozanotundan başka bitki görülmüyor; bu bitki öylesine iri ki çevresi bir buçuk ayağı buluyor. Ertesi gün çevre yeşil ve kalm, iri yapraklarla doluyor; bu bitkinin soğanı kaz yumurtası iriliğinde. Ayrıca bol miktarda sarı, kırmızı ve mor çiçekler, çeşitli renklerde laleler, dağlaleleri ve nergisler görülüyor. Genellikle Mezopotamya'nın büyük bölümü verimsiz ve ekilmemiş; çok daha fazla çalışarak ve sanayiyi devreye sokarak iyileştirilebilecek verimli toprakların alanı sınırlı.

15 Ainsworth'a göre Kara Dara. Burasının Dara'nın (eski Anastasiopolis) harabeleri olması gerekir. [Kara Dere ya da Dara köyünün günümüzdeki adı Oğuz köyüdür –ç.n.]

16 Günümüzdeki Nusaybin kenti; Türkiye-Suriye sınırında. Kinneir, 19. yüzyılın başında buraya gittiğinde küçük bir köy halindeydi.

Nesbin, eski Nisibis'in eline su dökemez; günümüzde büyük bir köy görünümündedir; ahalinin çoğu Hıristiyan Ermeniler ve Nesturilerden oluşur. Kervanımız kente yarım mil uzaklıkta, Ermeni kilisesinin yanındaki mezarlıkta konakladı. Ertesi gün güneş doğarken, ilahi sesini duyunca merakla kiliseye gittim; burada, ayin başlığı ve tahta asasıyla bir Ermeni piskoposu gördüm; birçok papaz ve kalabalık bir halk topluluğu ayine katılmıştı. Yanımda Kapusen rahipleri de vardı; bizim Avrupalı olduğumuzu anlayan piskopos ayin biter bitmez hoş geldin demeye geldi ve kilisedeki görülmeye değer şeyleri gösterdi. Bizi kilisenin altındaki bir şapele götürerek Nisibis piskoposu Aziz Yakup'un[17] mezarını gösterdi. Mezarlıkta bir ayak genişliğinde, yaklaşık altı ayak yüksekliğinde bir taş var. Yoksul insanlar herhangi bir yoksunluk karşısında, özellikle de hastalık durumunda taşın üzerine adak mumları dikiyorlar ve kandiller yakıyorlar. Bunu gözlerimizle gördük. Taşın Türklerin yıktığı bir aziz heykelinin kaidesi olduğuna inanıyorlar ve aziz heykelinin yerine bu taşa saygı gösteriyorlar. Taşın üstünde hâlâ bazı Latin harfleri seçilebiliyorsa da bunların yarısı silinmiş ve kimi yerleri kırılmış; dolayısıyla da heykelin kimin onuruna dikildiğini anlayabilmek için gerekli bilgileri buradan almak olanaksız. Nesbin'in yarım mil kadar doğusundan, üzerinde taş bir köprü bulunan oldukça güzel bir ırmak geçiyor. Yol boyunca büyük kemerli birçok sur parçası görülüyor ve buna dayanarak eskiden kentin ırmağa kadar uzandığı yargısına varılabiliyor. Köprüye iki kurşun atımı uzaklıkta, batı yönüne doğru, gene aynı ırmak boyunca yarısı toprağa gömülü bir taş bulunuyor; taşın üzerindeki birkaç Latince sözcükten bunun bir Fransız generalinin lahit kapağı olduğu anlaşılıyor, ama geçen zaman generalin adını sildiğinden kim olduğu kestirilemiyor. Gene aynı piskopos, eskiden Müslümanların kenti kuşattıklarını, garip bir küçük sinek ordusunun gelerek hem insanları hem de atları çok rahatsız ettiğini, bu sayede kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldıklarını anlattı. Nesbin'de de, tıpkı başka yerlerde olduğu gibi, gümrük ödeniyor: Katır ya da at yükü başına iki buçuk kuruş. Burada tam üç gün kaldık ve bu süre içinde Nesbin'e beş günlük yoldaki Musul'a kadar yetecek erzak aldık: Çünkü yöre hemen hemen tamamen ıssız ve gayri meskûn. Yalnızca iki yerde su var, ama bu su da pek iyi değil. Yolculuk sırasında, çadırlarda yaşayan birkaç yoksul çobanla karşılaşılıyor yalnızca.

Nisanın ilk gününde, Nesbin'den yola çıktık; on saat yürüdükten sonra bir çayın kıyısında konakladık; birkaç çoban bize tavuklar getirdi.

2 Nisan'da at sırtında on saat yol aldık, yiyecek hiçbir şeyin bulunmadığı berbat bir köyün yakınındaki barınağa vardık.

3 Nisan'da yürüyüş on üç saat sürdü; suyunu yalnızca atlarımızın içebildiği berbat bir çeşmenin yakınında konakladık.

4 Nisan'da on saat yürüdük, bir köprünün ve yanında da bir kalenin harabelerinin bulunduğu küçük bir derenin yakınında kamp kurduk.

5 Nisan, eski Ninova kentinin az uzağındaki Musul'a varmak için on bir saat yürümek gerekti.

Musul, dışarıdan bakıldığında, kesme taştan surlarıyla güzel bir kent; ama kentin içi hemen hemen tümüyle harap ve köhne çarşılarından, paşanın oturduğu Dicle kıyısındaki küçük konaktan başka bir şeyi yok. Tek kelimeyle söylemek gerekirse, Musul'da görülecek bir şey bulunmuyor; kentin tek önemli yanı, özellikle Arapların ve bugün Kürdistan adıyla anılan –büyük miktarda mazı üretimi ve ticaretinin yapıldığı– eski Asur ülkesinde yaşayan Kürt tüccarların toplandığı büyük pazar. Kentte dört çeşit Hıristiyan var: Rumlar, Ermeniler, Nesturiler ve Maruniler. Kapusenlerin Dicle kıyısında küçük bir kiliseleri bulunuyormuş, ama kiliseyi büyütmek istediklerinde paşa onlara hakaret edince kiliseyi terk etmek zorunda kalmışlar. Kent, hemen hemen eşit sayıda yeniçeri ve sipahiden oluşan iki bine yakın bir kuvvete komuta eden bir paşanın yönetiminde.

Musul'da iki köhne kervansaray var; Musul'a vardığımız sırada ikisi de dolu olduğundan, çadırımı çarşı meydanında kurdurdum. Gregoryen olan Koca Safa adlı kervanbaşımız Musul'dan sık sık geçtiği ve kervansarayın sahibini tanıdığı için orada iki oda buldu. Kervanbaşı, gece nöbet tutturmak zorunda kalmamak için, bizim gibi çadır kurmak istemedi; ne var ki, tam güven içinde olacağını sandığı yerde çok az güvenlik içinde olduğunu görünce, ertesi gün pişman oldu. Her ne kadar kervansarayın kapıları gece iyice kapatılıyorsa da, kervanbaşı ustaca soyulmaktan kurtulamadı. Burada yalnızca iki-üç gün kalmak istediğinden, mal balyalarını odasının yanına istifletmiş; ne var ki, kervansarayın bir yanının kent surlarına baktığını, ayaktakımından kimi kişilerin gece mahsus kervansarayda kendile-

rini kilitli bıraktıklarını ve onları kalabalık arasında seçebilmenin güç olduğunu fark edememişti. Gece yarısına doğru, surların tepesine çıkan hırsızlar, ucunda bir kanca olan bir halatı aşağıda bulunan arkadaşlarına fırlattılar, balyaları yukarı çektiler, hızla açtılar, içindeki en güzel parçaları aldılar. En çok da samur kürk çaldılar: Değeri on bin eküyü bulan balyaların yaklaşık bin ekülük bölümünü alıp gittiler. Dört balyayı yukarı çektikten sonra beşinciyi çekerken gürültüyle düşürdüler; kervanbaşının uşaklarından biri uyandı ve önce bütün kervansarayı ayağa kaldırdı. Herkes hemen silaha sarıldı; kervansarayın kapısının karşısına rastlayan meydandaki çadırlarımızda yatan bizler de tabancayla ve alaybozanla havaya birkaç el ateş ettik. Bu gürültüye şaşıran paşa hemen birçok yeniçeriyle birlikte çıkagelerek düzeni sağlamaya çalıştı ve olanları öğrendikten sonra olay yerine geldiği haberini ve artık ateş etmememiz buyruğunu gönderdi. O gece ve ertesi gün yapılan birkaç araştırmaya karşın, hırsızlardan hiçbir haber alınamadı; görünüşe göre paşa, ya komployа doğrudan karışarak, ya da olayı öğrendikten sonra gözlerini yumarak, hırsızlıktan payını almıştı.

Eski Ninova'yı görmek için ırmağı geçmeden önce, özellikle, Dicle ve Fırat ırmaklarının suları ve debileri konusundaki gözlemlerimi aktaracağım. Fırat'ın suyu bana –Dicle'ninkine oranla– kırmızımsı ve daha yavaş akışlı gibi göründü. Dicle'nin suyuysa –Loire'ınki gibi– beyaza çalıyor. Fırat'ın çığırı Dicle'ninkinden çok daha uzun, zaten önceki kitapta kaynağından söz etmiştim. Daha ileriki bölümlerde, bu iki ırmağın çığırını ve yapısını daha özel biçimde betimleyeceğim. Ama şimdilik Dicle'yi bir gemi güvertesinde aşarak, dünyada büyük yankılar uyandırmış, ama parlak geçmişinden hemen hemen hiçbir izi günümüze kadar taşıyamamış bir kentin kasvetli harabelerini görmeye gideceğim yalnızca.

Dicle'nin sol kıyısında, Asur topraklarında kurulmuş Ninova, şu anda, ırmak kıyısında bir mil boyunca uzanan bir harabe karmaşası. Sayısız kubbeye ya da içinde oturulmayan mağaraya rastlanıyor; ne var ki, bu kubbelerin insanlara ev görevi mi yaptığı, yoksa üstünde bazı yüksek şeylerin mi bulunduğu bilinmiyor: Çünkü Türkiye'deki köylerin çoğu yerin dibine sokulmuş gibi ya da en çok tek katlı. Dicle'ye yarım mil uzaklıkta birçok evle çevrili küçük bir tepe ve tepenin üstünde de oldukça güzel bir ca-

mi var. Yöre insanlarının söylediğine göre Yunus peygamber burada gömülü[18] ve halk buraya o kadar büyük saygı gösteriyor ki özel bir iltimas yapılmadığı ve rüşvet vermedikleri sürece, hiçbir Hıristiyanın buraya girmesine izin verilmiyor. Ben de, iki Kapusen rahibiyle birlikte, aynı yolu kullanarak buraya girdim; ne var ki, geceyi beklememiz ve geleneklere uyarak ayakkabılarımızı çıkarmamız gerekti. Caminin ortasında, üstüne gümüş simli bir İran halısı örtülmüş bir mezar görülüyor; sandukanın dört köşesinde büyük bakır şamdanlar ve mumlar var; ayrıca tavandan sarkan birçok kandil ve devekuşu yumurtası da bulunuyor. Caminin dışında birçok Müslüman Arap, içeride Kuran okuyan iki derviş gördük.

Musul'un dışında, yaz batısına doğru bir tüfek atımı uzaklıkta, büyük ve harap bir manastır görülüyor; manastırın yüksek dış duvarlarının büyük bölümü hâlâ ayakta.

Musul'da sekiz-on gün kaldık, yolculuğa hazır olur olmaz sevinçle yola koyulduk. Ne var ki; Halep'te kervana katılan bir Venediklinin çok özel öyküsünü anlatarak okuyucuya bir soluk aldırmak ve seyahatimizin Nineva'dan Isfahan'a kadar olan devamında başımıza gelenleri ayrı bir bölümde anlatmak istiyorum.

17 Süryani kilisesinin önde gelenlerinden Nisibisli Aziz Yakup. 338'e doğru II. Şahpur'un Nisibis'i kuşatması sırasında öldü.

18 Ainsworth'un da ziyaret ettiği Nebi Yunus tepesi.

Beşinci Bölüm

Ayni Yolun Ninova-Isfahan Arasındaki Bölümü ve Dominico De Santis Adli Büyükelçinin Öyküsü

Dicle'yi geçtikten sonra, kervana katılacak birkaç tüccarı beklemek için Ninova'ya kırk beş dakika uzaklıkta kamp kurduk. İran'a en çok kullanılan yoldan girmek istemiyorduk, böylece daha az gümrükle karşılaşacaktık, üstelik bu yol daha kısaydı; dolayısıyla da kervan Isfahan'a elli sekiz günde gidecekti. Irmağın kıyısından o akşam konakladığımız yere kadar ortalık sürekli harabelerle kaplıydı ve eski Ninova'nın kurulduğu yerin burası olduğuna inandık.

Türk efsanelerine göre Yunus'un mezarının bulunduğu yerin oldukça yakınında iki gün konakladık; ileri gelen Kürt tüccarlarından birini (bu halkın doğal olarak hırsız olmasına ve onların yanında her zaman tetikte olmak gerekmesine karşın) kervanbaşı seçtik. Çünkü siyaset kullanmak gerekiyordu: Daha önce de söylediğim gibi, bugün Kürdistan adı verilen Asur ülkesinden geçecektik ve bu bölgede çok özel bir dil konuşuluyordu.

İlk iki gün, dağlardan inen ve daha ileride Dicle'ye kavuşan birçok küçük çaydan geçtik. İlk geceyi küçük bir çayın kıyısındaki yedi yabanın düzünde geçirdik; ikinci akşam, kuzeydeki dağlardan inen ve güneye doğru akarak Dicle'ye kavuşan büyük bir ırmağın kıyısında kamp kurduk. Irmağın adı Bohrus[1] ve çok hızlı akıyor; ırmakta bol miktarda balık bulunuyor: Özellikle alabalıkları çok lezzetli. Gemi bulamadığımız için, kervan bu ırmağın kıyısında iki gün geçirdi. Beş-altı uzun sırık, yüzen bir tahta katar gibi, birbirine bağlanıyor ve yöre halkı buna *kilet*[2] adını veriyor. Bunları kare biçimde yapıyor, keleğin su üstünde durması için altlarına hava ile şişirilmiş yaklaşık yüz keçi postu yerleştiriyorlar. Tüccarın yanında kalın keçeler taşımayı unutmaması gerekiyor, çünkü bu keçeler yayılarak suyun keleği delmesi ve ağırlıklarıyla keleği suya batıran mal balyalarının ıslanması engelleniyor. Keleğin dört köşesinde, kürek görevi yapan dört sırık var, ama bunlar suyun hızını kesmek açısından pek etkili olmuyor; öyle ki gidilecek yerin dört yüz adım berisinde veya aşağısında karaya çıkmak zorun-

da kalınabiliyor; çünkü özellikle ırmağı kabartan yağmurların ardından su çok güçlü akıyor. Karşı yakaya ulaşıldığında, keleği malların boşaltılacağı yere kadar getirmek için insan gücü kullanmak gerekiyor. Bütün balyalar karaya çıkarılınca, hem tulumları onarmak, hem de katırlara yükleyerek daha kolayca taşımak için, kelek suyun dışına çekiliyor. İnsanları ve malları taşıyan atlara, katırlara ve eşeklere gelince, çevre dağlarda bulunan çobanlar bir kervanı ya da atlı insanları fark eder etmez, onları karşı kıyıya geçirmek için hemen ırmak kıyısında bitiveriyorlar. Sırtlarında giysi görevi yapan kumaştan ya da keçi kılından bir çuval bulunuyor ve suya girerek karşıya geçmek gerektiğinde çuvalı yukarıya doğru çekiyor ve başları çevresine bir türban gibi doluyorlar. Her birinin midesi üstünde içi hava dolu keçi derisinden bir tulum bulunuyor; içlerinde en usta olan iki-üç kişi, dizginleri birbirine bağlanmış aynı sayıdaki en usta atlara binerek öncelikle suya giriyorlar; diğer adamlarsa, suda yüzerek atları ve katırları yönlendiriyorlar. Bir elleriyle hayvanın kuyruğunu tutuyorlar, diğer elleriyle hayvana vuruyorlar; güçsüz buldukları bir hayvan olursa, onun yükünü azaltmak için karnına şişirilmiş bir tulum bağlıyorlar. Bu ırmağı aşarken çekilen bu güçlükler hesaba katıldığında, beş-altı yüz atlık bir kervanın karşıya geçmek için bir günden fazla zaman harcayacağı kolayca anlaşılabilir.

Bütün kervan sağ salim karşıya geçince, iki-üç gün boyunca berbat bir yolda ilerledik. Birinci günde atlar hep bacaklarının yarısına kadar suyun içinde kaldı; ikinci günün bir bölümünde ve üçüncü günün tamamında çok kıraç bir kırsal kesimde yol aldık; bununla birlikte, gene de atlar için biraz ot, pilav pişirmek için de çalı çırpı bulabildik. Bu berbat yolu geçtikten sonra, Büyük Zap adı verilen başka bir büyük ırmağa ulaştık ve kesme taşlarla yapılmış yirmi dokuz kemerli bir köprüyle ırmağı aştık. III. Dara'nın üstüne yürüyen Büyük İskender'in, ordusunu geçirmek için bu köprüyü yaptırdığına inanılıyor. Yaz batısı doğrultusunda, köprüye çeyrek mil uzaklıkta birleşen ve daha sonra da Dicle'ye dökülen iki dere bulunuyor. Köprüyü geçtikten sonra, küçük bir tepenin

1 Irmağın adı Hazırsu'dur; Dicle'nın kolu olan Büyük Zap'a dökülür. Tavemier'nin verdiği adın kökeni pek açık değil.

2 Kelek ya da kilek. Yörede hâlâ kullanılmakta olan bir ırmak taşıma aracıdır.

3 Tavernier Birecik'ten bu yana, Urfa, Nusaybin ve Musul'dan geçen günümüzdeki yolu izliyor. Dolayısıyla, burada anlattığı konaklama yeri Erbil'dir ve yaptığı betimleme Kinneir'inkini tutmaktadır. Yalnız, daha önceki konaklama yerlerinden birinin adıyla karıştırmış olmalı.

üstünde yer alan ve üç tabyası bulunan Şirezul[3] adlı küçük bir kente geldik. Kentte bir paşa bulunuyor; kervanın geçiş izni için ona küçük bir armağan vermek gerekiyor; burada, küçük bir ırmağın kıyısında iki gün konakladık. Daha sonra, bir gün boyunca sarp dağlar arasında, hiç su bulamadan yürüdük; ertesi gün, bol miktarda meyve ağacının bulunduğu güzel bir ovaya girdik. Burası Büyük İskender'in Dara'yı yendiği, çevresi on beş mili bulan Arbeles[a] ovasıydı. Birçok çayın suladığı ovanın yaklaşık ortasında, çevresi yarım mili bulan küçük bir dağ yükseliyor. Dünyada görülebilecek en güzel meşe ağaçlarıyla kaplı olan dağda, kalıntılarından çok güzel bir yapı olduğu anlaşılan bir şato harabesi bulunuyor. Yöre insanlarının söylediğine göre, İskender ile savaşırken Dara burada kalmış. Buraya üç mil uzaklıkta, kuzey yönündeki büyük bir dağın yakınında, başka bir şatonun ve birçok evin harabeleri görülüyor; halkın söylediğine göre, savaşı kaybeden Dara, karılarının bir bölümüyle birlikte bu çok güzel manzaralı şatoda kalmış. Dağın eteğinden fışkıran bir pınar, çeyrek mil ileride büyük gemileri taşıyabilecek büyüklükte bir ırmak oluşturuyor. Irmak, güneydeki dağların çevresinde kıvrıla kıvrıla akarak, buraya iki günlük yoldaki Şerazul[4] adlı bir kentin yanından geçiyor. Bu kentte on dokuz kemerli güzel bir taş köprü var; Şah Abbas Bağdat'ı aldıktan sonra bu köprünün kemerlerinden üçünü yıktırmış. Bu Şerazul kenti diğer kentlerden farklı bir yapıda: Çeyrek mil genişliğindeki sarp bir kayaya oyulmuş; on beş-yirmi basamaklı bir merdivenle evlere çıkılıyor; basamakların sayısı, kaya tabanına bağlı olarak kimi yerlerde artıyor, kimi yerlerde azalıyor. Evlerde kapı olarak bir çeşit değirmen taşı kullanılıyor; gündüzleri taş yuvarlanarak kapı açılıyor, geceleri kapatılıyor; kapının yan dikmeleri kayanın içine oyulduğundan yuvarlanan taş buralara giriyor ve bu durumda kayayla aynı düzeyde kalıyor. Dağdaki oyuklara benzeyen evlerin üstlerinde mağaralar oyulmuş; evlerde yaşayanlar hayvanlarını burada besliyorlar; bütün bunlar, burasının, Arapların ve Mezopotamya bedevilerinin akınlarına karşı sınırı savunmak için güçlü bir sığınak olarak yapıldığı izlenimini uyandırıyor.

a Bu ovanın günümüzdeki adı Erbil ovasıdır. Ne var ki, İskender'in III. Dara'yı yendiği ova aslında burası değil, Yukarı Mezopotamya ovasındaki Gaugamela'dır –ç.n.

Şerazul'a Paskalya arifesinde vardık ve hep birlikte epey az yiyerek geçirdiğimiz Perhiz'den sonra biraz kendimize gelmek amacıyla bu kentte üç gün kaldık. Paskalya günü, iri kabarcıklar halinde fışkıran bazı pınarların yakınına bir halı serdirerek iki Kapusen rahibini yemeğe davet ettim. Ne var ki, ayinlerini bitirebilmeleri için onlara zaman tanımamı rica ettiklerinden sabırsızlanarak bir parça ekmek yedim, bu suya biraz şarap karıştırarak bir bardak içtim; şarap, suya, sıradan maden sularında görülen bir ekşilik kattı. Bir bardak daha içtim ve bir süre sonra karnımda düzensizlikler hissettim: Bu suyun iki bardağı güçlü bir müshil ilacı etkisi yaratıyor. Başıma gelenin henüz tam bilincine varma fırsatı bulamadan ve –bu suyun başkalarına da bana yaptığı etkiyi yapıp yapmayacağını merak ettiğim için– uşaklarımdan birine yemek sırasında rahiplere de bu sudan vermelerini buyurdum. Daha içer içmez suyun aynı etkiyi yapmaya başladığını fark ettim; ne var ki, ikinci bir bardağı içmek istemedikleri için, benden daha az tuvalete çıktılar. Bu pınarlar, Bağdat'a üç günlük yolda Dicle'ye dökülen Altunsu[5] adında bir ırmağın kıyısında fışkırıyor.

Ertesi gün, konaklamak üzere Türkiye-İran sınırındaki berbat bir köye geldik.

Ninova'dan ayrılışımızın beşinci günü olan sonraki gün, iki imparatorluk arasındaki sınırı çizen çok sayıda gölü ve sıcak suları aştık. Bu yolla İran'a girerken, önce, palamutlarla donanmış birçok güzel meşeyle dolu yüksek bir dağla karşılaşılıyor ve kervan bunu dört saatten kısa bir sürede geçiyor. Tırmanış sırasında, özellikle de dorukta bulunduğumuz anda, birçok silah sesi duyduk; sabah ayrıldığımız köyün ahalisinin bu göllerin çevresinde bol bulunan yaban domuzu ve dağlarda sürüler halinde dolaşan geyik ve maral avına çıktığından başka bir açıklama aklımıza gelmedi. Bu köylülerin bize yalnızca barut ve kurşun karşılığı bir şeyler satmak istediklerini ve kervanbaşımızınsa –bizden aldıkları barutu ve kurşunu gene bize karşı kullanabilecekleri korkusuyla– onlara bu tür ödeme yapmamamızı bizden istediğini anımsıyorum. Silah sesleri çok sıklaşıp avcılardan gelemeyecek kadar şiddetlenince, ne olup bittiği konusunda kuşkuya düştük; bu da bizi dikkatli davranmaya itti. Daha sonra öğrendiğimiz bizi bekleyen tehlikeyi bilseydik,

4 Şehrizor. Bugün Süleymaniye. Bu noktadan sonra Harita III'e bakınız.

elbette adımlarımızı bir kat daha sıklaştırırdık. Dağı geçtikten sonra, birçok çayla kesintiye uğrayan çok güzel bir ovaya girdik. Gece yaklaşırken, hiçbir kaygı duymadan çadırlarımızı kurdurduk, çünkü artık tam bir güvenlik içinde seyahat edilen İran şahının topraklarındaydık. Yiyecek aramaları için uşaklarımızı çevredeki köylülerin çadırlarına gönderdik; ama bize getirdikleri bütün ekmekler meşe palamudundan yapılmıştı, çünkü bu yoksul insanların bir bölümü bundan başkasını yemiyordu. Bu meşe palamudu bizim cevizlerimiz büyüklüğünde. Başka bir seyahatimde, üstünde otuz palamut ve yirmi üç mazı bulunan bir palamut meşesi dalını Halep'e götürdüm ve Fransız konsolosuna armağan ettim.

Yürümekte olduğumuz eyalet eski Asur ülkesinin büyük bölümünü kaplamaktaydı ve valisinin adı Süleyman Han'dı. Halep'ten yola çıkarken Dominico de Santis adlı bir Venediklinin kervana katıldığını söylemiştim; bu adamın öyküsünü Isfahan'a yaklaştıkça anlatacağım. Venediklide papanın, imparatorun, Lehistan kralının, Venedik Cumhuriyeti'nin İran şahına gönderdiği güven mektupları vardı ve kervanın içine karışarak padişahın topraklarından kimliği ve ne amaçla seyahat ettiği bilinmeden geçmişti. Ama Türkiye dışına çıkar çıkmaz, hiçbir korkusu kalmadığından, Venedik Cumhuriyeti büyükelçisi olduğunu açıkça ilan etti.

Konakladığımız ovadan güneşte pişirilmiş tuğladan yapılma küçük bir hisarı bulunan büyük bir kasabaya kadar en az iki günlük yol var. Bu kasabada eyalet valisinin bu sınırı korumak için buyruğuna yaklaşık iki bin süvari verdiği bir subay bulunuyor. Hisar kasabanın sağında, güney yönünde, anayola üç saat uzaklıktaydı. Kervanbaşı kural gereği kervanın geldiğini ve kervanda ne çeşit insanlar ve mallar bulunduğunu bu subaya bildirdi. Başka bir yerde anlatacağım gibi, bu Venedikli büyükelçi vasfına pek uymayan çok sıradan biriydi. Vaktiyle onu Hindistan'da –Papa'nın sonradan piskoposluk vererek şereflendirdiği– siyahi bir kilise görevlisinin hizmetinde çok yoksul bir halde gördüğüm için, daha önceki çeşitli görüşmelerinde kendisine kesemin ağzını açarak destek verdiğim gibi, bu sefer de nasihatlarımla yardımcı olmanın merhamet duygusunun gereği olduğunu düşündüm. Eğer ben ve Kapusen rahipleri olmasaydı sık sık büyük sıkıntı yaşayacaktı; ayrıca, tercümanımdan yararlanmasını da istedim. Ama öte yandan da bu denli büyük

bir prensin ve bu denli akıllıca yönetilen bir cumhuriyetin bu tür bir adamı bu denli önemli bir iş için büyükelçi olarak göndermesine de çok şaşırdım. Padişah ordularını Girit'e göndermişti ve Hıristiyanlığın üstündeki bu kara bulutların dağıtılması için İran şahını savaş ilan etmeye ikna etmek söz konusuydu. Dolayısıyla, eyalet valisi Süleyman Han'a ve onun da gelenekler doğrultusunda şaha iletebilmesi için, ülkeye gelişini kale komutanına bildirmesi gerektiğini büyükelçiye söyledim. Öğüdüme teşekkür etti ve tercümanımı göndermemi rica etti; tercümanım da bu görevi seve seve yaptı. Tercümanım altı dil konuşan, zekâdan yoksun olmayan Bağdatlı bir gençti. Gece yarısından kısa süre sonra kervan yola koyuldu; kervanbaşıyla tercümanım kalenin yolunu tuttu ve akşam kervanın kamp kuracağı yerde bize katılmaları hesaplandı. Ne var ki, kervanbaşı ve tercümanım ancak ertesi sabah kale komutanının yardımcısıyla birlikte gelebildiler; komutan yardımcısı, komutanın iyi dileklerini büyükelçiye ve daha sonra da bana iletti; bize de –hem büyükelçiye hem de bana– kendisiyle yemek yemeden gitmememizi rica etti. Bu ricaları asla rahiplere yapmadı, çünkü onların rahatsız olduklarını öğrenmişti; ama onlara –pek de gerekli olmayan– yiyecekler gönderdi: Çünkü İran'a girer girmez, hepsi de çadırlarda yaşayan hem dağlardaki, hem de ovalardaki çobanlar kervana birçok yiyecek getirmeye başlamışlardı; çünkü bu bölge hem hayvancılık hem de avlanma açısından iyidir.

Büyükelçi ve ben, ardımızda tercümanım ve biraz İtalyanca bilen birkaç Ermeni tüccar, komutan yardımcısıyla birlikte yola düştük ve yaklaşık üç saat dağlarda yürüdük. Yolun yarısında, bir korudan geçerken bir ıslık sesi işittik, ama ne olduğunu anlayamadık. Islığa şaşırdığımızı gören komutan yardımcısı bizi ıslığın geldiği yerden geçirdi ve ıslığı çıkaranın bir insan budu kalınlığında, on iki ayak uzunluğunda bir yılan olduğunu gördük. Yılanın başı iki ağaç dalı arasına sıkışmıştı ve dallar hayvanın canını yakıyordu. Bu dağları geçince güzel bir ovaya girdik; kale komutanı orada kurdurduğu bir çadırda bizi bekliyordu. Çadırı bir ırmağın kıyısına, gölge yapan birçok büyük ceviz ağacının altına kurdurmuş, büyük bir ipek halının üstüne oturmuştu; bizi görür görmez ayağa kalktı, çok uygar biçimde bizi selamladı. Bize hoş geldiniz dedi ve Şah Abbas'ın Hıristiyan kralların kendisine bir büyükelçi gönderme-

5 Bu ırmak büyük olasılıkla Küçük Zap'tır.

sinden kesinlikle çok mutlu olacağını, büyükelçinin gelişini hemen eyaletin valisi Süleyman Han'a yazacağını ve onun da eyalet valisi olarak bunu şaha bildireceğini belirtti. Komutan mektubu yazarken bize taze meyveler, meyve şekerlemeleri, reçeller, geçen yıldan kalma kavunlar (bunlar yeni koparılmışçasına tazeydi) getirildi. Mektup bitince, habercisini yola çıkardı ve geçmek zorunda olduğumuz bir yerin dâruga'sına,[6] yani kadısına Süleyman Han'ın yanına ulaşıncaya kadar bizim ve atlarımız için yiyecek sağlaması buyruğunu verdi. Haberci yola çıkınca, komutan padişahla Venedikliler arasındaki savaşa ilişkin birçok soru yöneltti: Türklerin deniz ve kara ordularındaki asker sayısı; kadırgalarının ve gemilerinin sayısı. Bunları bildiğimiz kadarıyla yanıtladık. Bu görüşme sırasında, üzerine oturduğumuz halının üstüne sofra bezi yayıldı, sofra hemen pilav tepsileriyle, yöreye özgü etlerin konduğu tepsilerle donatıldı. Bize çok güzel şaraplar ikram edildi, ama komutan şarap içmek istemedi. Sofradan kalktığımızda saat gecenin on birine geliyordu; büyük iltifatlar yapmadan, komutana teşekkür ederek ayrıldık. Biz yemek yerken atlarımıza da bakılmıştı: Onları eyerlenmiş, dizginlenmiş halde bulduk; bizi getiren komutan yardımcısı yolu göstermek için gene bizimle geldi. Gece yarısından sonra saat üçe doğru kervana vardığımızda herkes uyuyordu; hem kendimiz, hem de atlarımız için yiyecek sağlamak amacıyla bütün gün orada kaldık. Şarap aldırmak için bazı köylere adamlar gönderdik; çünkü valinin oturduğu kent olan Sneirne'ye[7] kadar oldukça çorak bir bölgede aşmamız gereken dört günlük yol vardı. Bulunduğumuz yerde, yöre halkının Türkmen dediği çobanlar yaşıyor; Türkmenler sürüleriyle birlikte dağlardan gelerek yılın altı ayında hayvanlarını burada otlatıyorlarmış. Uşaklarımız gerekli yiyeceklerle dönünce, akşamın saat onuna doğru çadırlarımızı söktük ve çevredeki köylerden gelen altı askeri de yanına alan komutan yardımcısı, yanımızdan hiç ayrılmadan Sneirne'ye kadar bizi götürmek ve Süleyman Han'ın ellerine teslim etmek konusunda emir aldığını söyledi.

İkinci gün, bu çobanların çadırlarının yakınındaki tepeler arasında konakladık. Komutanın dârugaya haberci göndererek iyi ağırlanmamızı istediği yerdi burası. Daha önce de söylediğim gibi, dâruga köy kadısıydı; ne var ki, buradaki dâruga aynı zamanda kimileri Mezopotamya'dan, kimileri

Arabistan'dan gelmiş birçok ailenin reisiydi. Bunlar hiç evde yaşamayan, ya doğanın oyduğu ya da insan çalışması ve sanatının küçük, rahat konutlara dönüştürdüğü kaya kovuklarına sürüleriyle birlikte çekilen çobanlar.

Atlarımızdan iner inmez, dört sevimli ihtiyar bizi –büyükelçiyle beni– almaya geldi ve dâruganın çadırına götürdü. Çadır çok büyüktü; birçok odası, ortada da güzel halılar döşenmiş bir salonu vardı. Bizi döşeme taşlarının üstüne oturttular; önce, bir tütün çubuğu ve ayaklarımızı yıkamamız için su ikram ettiler. Bir saat sonra pilav ve bol miktarda et getirildi; gece yarısına doğru çadırlardan ayrılırken dâruganın oğluna bir şeyler armağan etmek istediğimizde babası çok kızdı ve şahın konuklarından, özellikle de uzak ülkelerden gelmiş yabancılardan bir şey almanın suç olduğuna inandığını söyledi.

Ertesi gün, inanılmaz sayıda ve rengârenk zambakların bulunduğu tepelerin arasında konakladık: Neredeyse her yer zambakla kaplıydı. Hiç beyaz zambak yoktu; buna karşılık, zambaklar ya her yaprağının ortasında kırmızı bir çizgi bulunan güzel bir mor renkte, ya da insanı hayran bırakan bir siyahlıktaydı. Biçimleri bizim zambaklara benziyor, ama çok daha büyükler; on beş gün boyunca içinde bu zambak soğanlarının bekletildiği suyu içmek, zührevi hastalıklara birebir gelen bir ilaçmış. Sabah Sneirne'ye varabilmek için, akşam erkenden yola çıkmak istedik, ama rehberimiz valinin buyruğunu beklememizi rica etti. Birkaç saat sonra, Süleyman Han'ın büyükelçiye saygılarını sunmak için gönderdiği, Araba benzeyen ama Farsça konuşan temiz yüzlü bir adamın geldiğini gördük. Bu adam, valinin kente yakın bir bahçeye büyükelçi için kurdurduğu çadıra kadar bize eşlik etti; çadırda Kapusen rahiplerine de yer verildi. Büyükelçi, tercümanım aracılığıyla, hana saygılarını bildirdi ve hanı görme vakti geldiğinde, han süvari yüzbaşılarından altısını büyükelçiyi yanına getirmeleri için gönderdi; büyükelçi kendisine eşlik etmem için gene bana ricada bulundu. Hanın oturduğu ev İran'ın en güzel evlerinden biri;[8] hanı bahçeye bakan bir balkonda bulduk; balkona altın işlemeli ve ipekli halılar, duvar boyunca da aynı cins büyük brokar yaygılar

6 Moğolca daru'dan (tezleştirmek, mühürlemek) türetilmiş sözcük. Safeviler döneminde dâruga adı yüksek devlet görevlilerini belirtmek için kullanıldı.

7 Tavernier'nin Sneirne dediği, günümüzün İran Kürdistanı'nda bulunan Senendec [Sine] kentinin eski adı olan Sehnah olmalı.

8 "Vali görkemli bir sarayda oturuyordu" (Kinneir).

döşenmiş. Avrupa'daki olaylar üstüne biraz sohbet ettikten sonra akşam yemeği ikram edildi; yemekte bol miktarda et vardı, ama hiç şarap verilmedi; yalnızca bir çeşit şerbet, buzlu nar suyu ve isteyenler için şeker ikram edildi. Türkler şekerin nar suyunun yol açtığı gazı giderdiğine inanıyorlar. Sofrada çok uzun oturduk, çünkü İran'daki geleneklere göre bir kişi yemeği bitirir bitirmez sofradan kalkacak olursa, bir başkası hemen onun yerini alıyor ve daveti veren kişi, maiyette bulunanların karınlarını doyurmasını sabırla beklemek zorunda; herkes karnını doyurunca, herhangi bir tören yapılmadan sofradan kalkılıyor. Büyükelçi yemek sırasında aceleciliği yüzünden patavatsızca bir davranışta bulundu. Avrupa'dakinin tersine, İran'da ne altın ne de gümüş kaşıklar kullanılıyor; yalnızca, uzaklara ulaşabilen uzun saplı tahta kaşıklar var. İçindeki yemeği uzun süre sıcak tutan büyük bir porselen çukur kapta bir çeşit sulu yemek ikram edildi; kaşığını doldurmak için uzatan ve içindekini bir solukta ağzına atan büyükelçi, çorbanın sıcaklığına dayanamadı ve ağzını, yüzünü birçok kez buruşturduktan sonra, herkesin gözü önünde eliyle ağzındakileri çıkardı.

Sneirne'de beş gün kaldıktan sonra, kervanbaşı yola çıkmak istedi; bu duruma çok sevindik. Kapusen rahipleriyle ben, büyükelçiyle birlikte handan izin istemeye gittik; büyükelçi hana bir saat ve bir çift tabanca armağan etti. Buna karşılık, akşam, büyükelçi çadırına çekilince, han ona güzel bir at ve iki yaşında bir tay gönderdi. Ertesi gün, sabah saatin üçünde çadırlarımızı söktük, Sneirne'ye üç günlük yoldaki Amadan'a[9] doğru yola devam ettik.

Hemedan İran'ın en büyük ve en kalabalık kentlerinden biri; eteğinde kurulduğu dağdan çıkan sayısız su tüm yöreyi suluyor. Toprakları buğday ve pirinç açısından çok bereketli; komşu eyaletlerin gereksinimleri büyük ölçüde buradan karşılanıyor; işte bu nedenden ötürü birçok kimse İran şahının Bağdat'ı elinde tutmasını yararlı bulmuyor, çünkü kentin bakımı şaha büyük paralara mal oluyor ve Hemedan'dan diğer eyaletler için gerekli şeyleri de çekip alıyor. Buna karşılık, Bağdat Mezopotamya'ya ve Suriye'ye, ırmaklara ve İran'ın düşmanı olan Araplara yakın olduğu için Osmanlı padişahı bu kenti rahatlıkla elinde tutabilir; bu ülkede bütün yiyecekler çok ucuz, ama ülkeye İran şahı egemen olduğunda köylüler bu yiyecekleri nereye götürüp satabileceklerini kestiremiyorlar.

Kervanlar yağışlı havalarda yürüyemediği için, yağmurlar yüzünden Hemedan'da hemen hemen on gün kaldık. Bu süre içinde, birçok varlıklı tüccar –özellikle de her yıl hem Bağdat'a hem de Hemedan'a mal almaya gelen Bağdatlı bazı Hıristiyan tüccarlar– bizi ziyaret etti. Buraya hareket etmeden önce öğrendiklerime göre, Türkiye sınırını korumakla görevli Karku paşasına ve Şarasu beyine[10] verilen emirler yüzünden bizim tutuklanarak Bağdat paşasının karşısına götürüleceğimizden korktukları için, orada bulunmamızdan mutluydular. Dağlarda duyduğumuz tüfek sesleri, kötü bir oyun oynamak için dağlarda bizi arayan kişilerden geliyormuş ve eğer bu felaket başımıza gelseymiş, kervana Halep'te katılan bir hahamın yaptığı kötülük yüzünden bütün suç Venedik büyükelçisine yüklenecekmiş. Yahudilerin yaklaşan mişkânlar bayramını İran'da kutlamak için zamanın daraldığını ve Isfahan'a kadar daha çok yolumuz olduğunu gören bu haham, Ninova'da bizden ayrılarak bayramı çok daha yakındaki Bağdatlı Yahudilerle birlikte kutlamaya gitmişti. Bayramı tam kutlamak için, kervanda casusa benzeyen bir Avrupalı ve Venedik Cumhuriyeti'nin İran'a gönderdiği bir elçi bulunduğunu (çünkü bu adamın diğer tüccarlar gibi balyaları yoktu, yalnızca çok güzel giysilerle dolu üç büyük sandığı vardı) paşaya bildirdi. Zira Venedikli övünmek için ya da ihtiyatsızlığı yüzünden bu sandıkları birkaç kez açmış, saten ve brokar elbiseleri, aynaları ve diğer giysileri herkese göstermişti; her şeyi çok iyi gözleyen haham bunların İran sarayına armağan olarak götürüldüğünü paşanın aklına soktu. Gerçekten de, Türkiye sınırları dışına çıkar çıkmaz büyükelçi, daha önce de söylediğim gibi, kimliğini açıkça beyan etmiş ve sandıklarında bulunan her şeyi ortaya çıkarmıştı. Ama bir büyükelçinin vasıflarına sahip değildi. Hanın bir hizmetkârına ya da bize bazı soğukluklar getiren köylülere para vermek gerektiğinde elini asla kesesine atmıyor, çok cimri ve eli sıkı davranıyordu. Bütün parsayı o topluyor, ama bütün para benden çıkıyordu; bu nedenle, tercümanımı ve iki Kapusen rahibini onun yanında bırakarak ben yanlarından ayrılıyordum.

Hemedan'da birkaç gün kaldıktan sonra, üç uşak ve bir rehberle birlikte Isfahan'a doğru yola çıktım; Isfahan'a atla dokuz günde gidilebiliyor, oysa aynı yolu kervan iki kat zamanda ancak alabiliyor.

9 Hemedan.
10 Kerkük paşası ve Şehrizor beyi.

Isfahan'da uzun süre kalmak niyetinde olmadığım, hemen Hindistan'a geçmek istediğim için, Hollandalılar beni de yanlarında ağırlamak istediler. Kervanda bıraktığım büyükelçinin birkaç gün içinde geleceğini öğrenen şahın saray nazırı, benden büyükelçiyi anlatmamı rica etti. Avrupa'nın onurunu düşünerek adamın bayağı mizacını anlatmak istemedim ve onunla pek tanışıklığım yokmuş gibi davrandım. Büyükelçinin gelişi arifesinde nazır, gelenekler doğrultusunda bütün Avrupalıları şah adına uyararak büyükelçiyi karşılamaya gitmelerini istedi. İstek yerine getirildi ve bizler büyükelçiyi önce sarayın girişindeki Ali kapısına götürdük. Eşek sırtı biçiminde yapılmış basamak görevini yapan bir mermer taş nedeniyle, bütün büyükelçilerin bu kapıyı selamlamaya gitmesi âdettendi; söz konusu mermer taşın bu peygamberin yaşadığı yer olan Arabistan'dan eski bir tarihte buraya getirildiğine inanılıyor. Bu taşa değmeden üzerinden atlayarak geçtiğinizde (taşa basmak suç sayılıyordu) bir çeşit dehlize giriliyor; dehlizin bir yanında inzivaya çekilmeye yarayan ve suçluların sığındıkları, şahın bile suçluları çekip alamadığı birçok hücre bulunuyor. Yeni şah hükümdarlık nişanlarını törenle aldığı gün aynı taşın üstünden atlamaya gider, ama dikkatsizlik sonucu taşa değecek olursa, kapıda dört muhafız vardır ve onu sert biçimde itermiş gibi yaparlar. Daha sonra teşrifatçıbaşı Venedikliyi, şahın gönderen hükümdarın vasfına göre büyükelçilere ayırdığı bir konuta götürmek istedi; bu sırada, büyükelçinin üç büyük kral ve güçlü bir cumhuriyet tarafından gönderildiği söylentisi etrafta dolaşıyordu. Ne var ki, büyükelçi teşekkür etti ve bazı nedenlerden ötürü Venedikli olan Pietro Pentalet'in evinde kalmak istedi; teşrifatçıbaşı onu eve kadar götürdü ve akşam yemeğini oraya getirtti; oysa Pentalet de yemek hazırlatmıştı. Tam yemeğin ortasında, burada kaç çeşit dil konuşulduğunu sordum; on üç kadar dil sayıldı: Latince, Fransızca, Almanca, İngilizce, Felemenkçe, İtalyanca, Portekizce, Farsça, Türkçe, Arapça, Hintçe, Süryanice ve İndus ırmağından Çin'e ve Japonya'ya kadar uzanan alanda ve Doğu adalarının en büyük bölümünde bizim Avrupa'daki Latince gibi ulemanın konuştuğu dilden Malezya dili; elbette Arapçanın yerel ağızları bunların dışında tutulmuştu. Dolayısıyla bir toplulukta ne dendiğini anlamak oldukça güç, çünkü bir dilde başlayan bir söylem başka bir dilde devam ediyor ve üçüncü bir

dilde noktalanıyor, zira milletlerin bu kadar karışık olması nedeniyle, üç-dört dil bilmeyen Türk ya da Ermeni yok gibi.

İranlılar çok naziktir; teşrifatçıbaşı da büyükelçiye eğer İran mutfağından hoşlanmıyorsa Türkiye'deki vezir-i âzamm karşılığı olan İtimadûddevle'nin[11] buyruğuyla, yiyeceklerini kendi usulünce hazırlatıp, etlerini istediği gibi pişirtebilmesi için, kendisine erzak yerine para da verilebileceğini bildirdi. Olağanüstü cimri olan büyükelçi bu teklifi bütün kalbiyle kabul etti ve ona iki saat sonra elli tümenlik (yaklaşık sekiz yüz ekü) bir kese getirildi. Bu iğrenç cimrilik karşısında dehşete düşen bütün Avrupalılar büyükelçiye artık saygılı davranmadılar ve yemeğini tek başına hazırlaması için onu yalnız bıraktılar. Büyükelçinin sofrasına hiç sıcak yemek girmiyordu; öyle cimriydi ki çoğunlukla bir bayırturbu ya da bir soğanla yetiniyordu. Birkaç gün sonra, büyükelçi şahın huzuruna kabul edildi, şaha güven mektubunu sundu. Daha önce de söylediğim gibi, Papa'nın, imparatorun, Lehistan kralının ve Venedik Cumhuriyeti'nin güven mektuplarına sahipti. Son üç devletin mektupları iyi kabul gördü, çünkü krallara, özellikle de Asya'dakilere gönderilen mektuplara uygun olarak, üzerlerine altın mühürler basılmıştı ve kâğıtlar altın yapraklarla süslenmişti; ne var ki, papanın mektubu küçümsenerek bir kenara atıldı: çünkü –genellikle papalık mektuplarında olduğu gibi– üzerinde yalnızca kurşun mühürler vardı ve basit bir kâğıda yazılmıştı. Zira bu konuya büyük önem veren İran şahları nesnelerin albenili olmasını istiyorlar, yoksa bunu bir aşağılama olarak kabul ediyorlar. Dominico de Santis, çok kötü becerdiği büyükelçilik görevindense elçilik göreviyle yetinseydi çok daha iyi ederdi. Dominico de Santis'ten kısa süre sonra Isfahan'a gelen ve büyükelçilik görevini Santis'den çok daha iyi yapan Lehistan'ın gerçek büyükelçisi bu görevin nasıl yapılması gerektiğini açıkça gösterdi. Bütün Avrupalılar onun karşılamaya çıktı, teşrifatçıbaşı onu güzel bir eve götürdü ve Venedikliye yaptığı yemek mi, yoksa para mı önerisinin aynını yaptı. Lehistan büyükelçisi buna zarif bir yanıt vererek, şahın yemesi için göndereceği her şeyi büyük bir onur olarak kabul edeceğini ve eğer altın yemek söz konusu olsaydı efendisi Lehistan kralının yanına otuz katır yükü altın vereceğini belirtti. İşte bu tür insanlar, işleri gereği gibi ve zarafetle yapar-

11 İtimadûddevle: Devletin desteği ya da güvencesi.

lar; Hıristiyan krallar da, Levant'ta, özellikle de zihniyetin Asya'nın geri kalan bölümüne oranla daha ince ve çok daha politik olduğu İran'da bu tür insanları kullanmalıdır.

Venediklinin öyküsüne son noktayı koymak için işin başıyla sonu arasındaki bağlantıyı kurmak gerek; bu nedenle birkaç sözcükle onun portresini çizeceğim. Doğuştan çok zeki bir Hintli, Hıristiyanlığı ve din adamlığı mesleğini seçince, Goa'da başladığı eğitimini tamamlamak için Roma'ya gidiyor ve burada papanın sevgisini kazanınca papa naipliğine yükseliyor. O sırada Roma'da bulunan Dominico de Santis de onun hizmetine giriyor ve Hindistan'a kadar gidiyor (ben onu ilk gördüğümde burada perişan haldeydi). Daha önce hiç önemsenmediği Venedik'e dönünce, Asya ticaretinden çok iyi anladığı kanısını çevresinde uyandırıyor ve bazı kimseler ona mal veriyorlar, ama Sayda'da gemisi batınca bu malları kaybediyor. Her şeyini kaybetmiş olarak Goa'ya dönüyor, bazı hayır kurumlarından sekiz yüz ekülük bir yardım alarak Isfahan'a giderek çok eskiden beri tanıdığı Cizvit Peder Rigordi'yi buluyor. Onunla birlikte Isfahan'dan Lehistan'a gidiyorlar. Dominico de Santis, Lehistan sarayında, Asya'dan çok iyi bilgiler aldığını ve Asya'nın o andaki durumunu çok iyi bildiğini söyleyerek övünüyor; bunun üzerine Lehistan kralı daha önce sözünü ettiğim İran sarayındaki görevi ona veriyor. İmparatoru örnek alan Venedik Cumhuriyeti de aynı şeyi yapıyor ve bu üç devlet büyükelçilerini daha görkemli kılmak ve ağırlığını artırmak için onun görevleri arasına papalık büyükelçiliğini de ekletiyorlar. Ne var ki, bu Dominico de Santis ve –baskı altında kalmadan ve işleri zarafetle çözme yeteneğine sahip olmadan– Asya'ya giden diğer görevliler, hoşnutsuzluk uyandırmaktan ve onları görevlendiren kralların adını kötüye çıkarmaktan başka bir işe yaramıyorlar. Gene aynı Peder Rigordi, Sayda'ya misyoner olarak gönderileceği bir sırada, üstlerinden hareket emri almadan, ticaret yapması için kendisine üç-dört bin ekü verilmiş olan Marsilyalı genç bir tüccarla birlikte yol çıkıyor. Saygınlığı sayesinde büyük bir senyör olacağına tüccarı inandırıyor, ama Goa'ya geldiklerinde, bağlı olduğu bir dinsel tarikat göstermediği için kendi milletlerinden olmayan din adamlarını hiç sevmeyen Portekizliler ona hemen kapıyı gösteriyorlar; o da Isfahan'a gidiyor. Yalnızca dolap çevirerek yaşayabildiği için,

genç ve iyi yetişmiş biri olan İran şahı ile Orléans düşesini evlendirmeyi önerme cesaretini göstererek saraya sızmayı başarıyor. Bu bahane sayesinde şahtan güleryüz görüyor: Şah ona iyi bir maaş bağlıyor, bazı armağanlar veriyor. Düşese gelince, Paris'te pederin bu çılgın ve gözü pek davranışını duyunca, öyküyü kendisine anlatanlarla birlikte gülüp geçiyor.

Venedikliyse Avrupa'ya Türkiye'den geçerek dönmeye cesaret edemiyor, çünkü kendisiyle ilgili bilgilerin alındığını ve geçişinin beklendiğini biliyor. Ondan kurtulduğu için rahatlayan itimadûddevle, ülkesine dönen Moskova büyükelçisine Venedikliyi de yanına almasını rica ediyor; o da bu ricayı geri çeviremiyor. Ne var ki, tam Hazar denizi kıyısında Astragan'a gitmek için gemiye binmek üzereyken, Moskovalı Venedikliye onu daha ileri götüremeyeceğini söylüyor; böylece Venedikli Isfahan'a, oradan da Goa'ya geri dönmek zorunda kalıyor ve burada Portekizliler onu Lizbon'a götürmek üzere hayrına gemilerine alıyorlar. Daha sonra Venedik'e dönüyor; burada iyi karşılanmayı bir yana bırakın, yaptığı görüşmelerden memnun olmayan Senato az daha ona çok sert bir ceza verecekti.

Altıncı Bölüm

Yazarın Asya'ya Yaptığı Dördüncü Seyahat Sırasında İzlediği Paris-Hürmüz Yolu ve İlk Olarak da Marsilya-İskenderun Deniz Yolculuğu

Dördüncü kez Asya'ya gitmeye karar verince, M. du Jardin'in oğlu M. Ardilière ile birlikte 18 Haziran 1651'de Paris'ten yola çıktım. Ayın yirmi dokuzunda Lyon'a vardık ve Avignon'a gitmek için bir tekneye bindik; 2 Temmuz'da oraya ulaştık. Ertesi gün, Marsilya'ya gitmek için atla yola çıktık, ayın altısında oraya vardık, ama Levant'a hiçbir gemi bulamadığımızdan 25 Ağustos'a –Aziz Louis günü- kadar burada beklemek zorunda kaldık. Ege adalarına gitmek için, Marsilyalı kaptan Glaize'in komutasındaki Sainte Crispine adlı gemiye bindik. 26 Ağustos'ta, kuzeydoğu rüzgârıyla yelken açtık; rüzgâr 27 ve 28 Ağustos'ta da devam etti, ama çok hafiflemişti; 29 ve 30'unda poyrazdan esmeye başladı; biz de Sardinya adasına doğru ilerledik. 1 Eylül'de, aynı yola devam ettikse de rüzgâr kesildiğinden pek yol alamadık. 2 Eylül'de, güneş doğduğunda, Sardinya'nın batı kıyılarına ulaştık ve karaya altı mil kala rüzgârın gene kesildiği sırada kürek gücüyle kaçan bir gemi gördük. Güneyde, rüzgâr yeniden karayele dönünce yolumuza devam ettik ve 3 Eylül'de, Afrika kıyılarında Galita[1] adlı adayı gördük. 4 Eylül'de, Tunus açıklarındaki Zambino[2] adasını, akşama doğru da Afrika'nın en kuzey noktası olan Bon burnunu gördük. 5 Eylül'de, Pontileria adası ve Sicilya kıyıları görüş alanımıza girdi. 6 Eylül'de Gozo[a] adasını, 7 Eylül'de aynı adı taşıyan kaleyi gördük. Rüzgâr batıya döndüğünden Malta'ya yanaşamayarak gün boyu yol aldık. Akşama doğru liman komutanı olan bir şövalye sandalla gemimize gelerek belgelerimizi aldı. Gece yarısına doğru rüzgâr gündoğusundan esmeye başlayınca bizi limanın içine sürükledi: Meryem Ana'nın doğum günü olan 8 Eylül sabahı saat dörtte limana girdik.

20 Eylül'de, sabahın onuna doğru, güney-güneybatıdan esen ve ayın 22'sine kadar süren bir rüzgârla birlikte yelken açtık. Ne var ki, akşa-

a Küçük Malta adası adıyla da anılır –ç.n.

ma doğru rüzgâr güney-güneybatıdan ve oldukça kuvvetli esmeye başlayınca 23 Eylül'de Mora kıyılarına ulaştık ve Navarin'i görmek için iyice kıyıya yaklaştık. Akşama doğru, büyük bir zeytinyağı ticaret merkezi olan Koron[3] kentini gördük. Türk ordusu Girit'e giderken 1645'te işte bu limana çıktı.

24 Eylül'de, gece yarısına doğru doğu-kuzeydoğu rüzgârı esmeye başladı. Sabah, Mora'da bulunan ve Avrupa'nın en güneydeki ucu olan Matapan burnunu, öğle vaktiyse Cerigo adasını[4] gördük. Orada rastladığımız üç gemi bizimle aynı rotayı tutturup üç saat boyunca bizi kovaladılar. Bu nedenle onların korsan olduğunu düşündük; ne var ki, onlardan daha iyi yelken kullandığımızı fark edince peşimizi bıraktılar.

25 Eylül'de Girit adasına yaklaştık. 26 Eylül'de bu adanın Cameliere adlı dağını ve güneye bakan birkaç burnu gördük.

27 Eylül sabahı beş gemiyle karşılaştık, bunlardan ikisi yaklaşık altı saat boyunca bizi kovaladı. Bunu fark eder etmez, yelkenleri fora edip güneye doğru kaçtık, çünkü rüzgâr onların lehineydi; ne var ki, bizi yakalayamayacaklarını anlayınca peşimizi bıraktılar ve onlar gözden kaybolunca gene rotamıza döndük.

27 Eylül'de İskenderiye'ye varıncaya kadar, bütün deniz süngertaşıyla doluydu ve bunlar kısa süre önce Santorini adasının yarısını çökertmiş bir depremin sonucuydu.[5] Bu olayın, toprağı dolduran kükürt ve bu kükürdün alev alması nedeniyle ortaya çıktığına inanılıyor. Söz konusu olayda, kimi yıkıntılar altında kalarak, kimi de korkudan ölen adalıların sayısı yedi yüz elliyi buldu. Geride kalanlar kömür gibi simsiyah oldular ve çöküntüden çıkan buhar yalnızca adadakileri simsiyah etmekle kalmadı, İstanbul'a kadar uzanan bölgede önüne gelen her gümüşü kararttı ve bu depremin gürültüsü İzmir'den bile duyuldu.

28 Eylül sabahı bir gemiyle karşılaştık, ama herkes kendi yoluna gitti ve kısa süre sonra onu gözden kaybettik.

29 Eylül'de, gün doğarken Kıbrıs adasını seçtik. Varmak istediğimiz limanı görebilmek için kuzeye dümen kırdıksa da sütliman deniz bunu engelledi. Akşam saat beşe doğru, rüzgâr doğu-güneydoğudan esmeye

1 Tunus'ta, Serrat burnu açıklarında.

2 Zembra adası. Tunus körfezinin kuzeydoğusunda.

3 Navarin körfezi ve Koroni kenti. Peloponisos'un (Mora) güneybatısında.

4 Çuka ya da Çuha adası. Bugün Kithera.

5 29 Eylül 1650'deki Santorini yanardağının patlaması.

başladı ve yolumuza devam etme olanağı sağladı; gece yarısına doğru, ay ışığında bir gemi gördük. Rotasında hiçbir değişiklik yapmaması nedeniyle onun bir korsan gemisi olabileceğini düşündük ve kendimizi savunmak için hazırlandık; ama yaklaştığımızda, İskenderun'a giden bir Rum karamüsali'si[6] olduğunu anladık.

30 Eylül'de öğlene kadar hava durgundu; daha sonra doğu-güneydoğudan bir rüzgâr esmeye başlayınca hep karaya doğru dümen tuttuk.

1 Ekim'de, sabah saat sekize doğru, konsoloslarımızın bulunduğu bir Kıbrıs limanı olan Tuzlalar'ın[7] önünde demir attık.

2 Ekim'de, Fransız konsolosunu görmek için karaya çıktık; konsolos bizi iyi karşıladı. Kentte rastladığım birçok Hıristiyandan hayatlarını nasıl kazandıkları, haraçlarını nasıl ödedikleri konusunda bilgi topladım. Haracı çok güç ödediklerini söylediler, çünkü adada çok az para olduğundan adalılar hiç para kazanamıyorlarmış; işte bu yüzden de, padişahın ülkesindeki bütün Hıristiyanlardan aldığı haracı ödememek için, son üç-dört ay içinde dört yüz Hıristiyan Müslüman olmuş. Padişah her yıl en yoksul olanlardan kişi başına altı kuruş alıyor; ne var ki, yüz-yüz elli kuruş ödeyenler de var; halk on sekiz yaşından başlayarak vergi yükümlüsü oluyor. Seyahatnamelerde Kıbrıs adasının birçok betimlemesi bulunduğundan kuşkum yok, ama bütün bunlar benim adanın günümüzdeki durumuna ilişkin gözlemlerimi aktarmamı engellemiyor. Çünkü orada ne zaman konaklasam bilgi toplamaya özen gösterdim.

Kıbrıs adası Akdeniz'in en büyük ve en doğuda bulunan adalarından biri; krallık unvanıyla donanıyor ve çevresi yaklaşık beş yüz mil. Genişliği her yerde aynı değil; biçimi, köşeleri gene çok eşitsiz olan bir üçgene benziyor. Birçok burnu var; bunların başlıcaları şunlar: Batıya bakan Aziz Epifanio[8]; güneye uzanan Gate[a] burnu; kış doğusundaki Diegrega[b] burnu; kuzeye doğru Kormaşiti[c] burnu; adanın en doğudaki noktası olan Aziz Andreas[d] burnu. Başlıca kumsalları: Fransız konsoloslarının oturduğu, da-

a Doğan burnu –ç.n.
b Poyraz burnu –ç.n.
c Koruçam burnu –ç.n.
d Karpuz burnu –ç.n.

ha önce de söz ettiğim Tuzlalar ya da Larnaka kumsalı; Pafo;[e] Cerines ya da Cerigni.[f] Famagust'un[g] küçük limanı büyük gemilere hizmet veremiyor, buraya ancak küçük gemiler girebiliyor. Eskiden Venediklilerin burada birkaç kadırga için yaptırdıkları küçük bir dalgakıran vardı, ama bugün tam harabeye dönmüş. Girne kumsalına, ancak sandallar ve Karaman bölgesiyle Payas'tan gelen galyotlar girebiliyor; İstanbul'dan gelen paşa ya da vali de valilik bölgesine girmek için burada karaya çıkıyor. Valinin olağan ikamet yeri Lefkoşa'dır. Bu kent hemen hemen adanın tam ortasında; bugün kalıntıları görülen eski surlardan anlaşılacağı gibi, eskiden çok büyükmüş. Venedikliler surları güçlendirmişlerse de, ne burçları tamamlayabilmişler, ne de diledikleri yüksekliğe ulaştırabilmişler. Kentin yeni surları, eski surların içinde, taraçalar halinde ve savunmaya yönelik yapılmış. Kentin üç kapısı var: Bunlardan biri doğuya bakıyor ve adı Magosa kapısı; batıdakinin adı Baf kapısı, kuzeye bakanıysa Girne kapısı. Kent kötü değil; Venedikliler burada çok güzel saraylar yapmışlar; ne var ki Türkler gizlenmiş kimi hazineleri aramak için bunları her gün yıkıp duruyorlar ve taşlarını yeni evlerin yapılması için satıyorlar. Türkler güzel bir yapı olan Ayasofya katedraline el koyarak en büyük camileri haline getirmişler; eskiden bir Aziz Augustinus manastırı olan başka bir yapıyı da almışlar. Burada Rumların dört, Avrupalıların iki (Fransız misyonerleri olan Kapusen rahiplerinin bir; İtalyan misyonerleri Soccolano'ların bir) kilisesi bulunuyor. Kapusenlerin kilisesinin adı Saint-Jacques, diğerlerininkinin Santa Croce. Ermenilerin de oldukça güzel bir kiliseleri var; bu kilise Avrupalılar döneminde Kartüdyan adı verilen din adamlarının manastırıymış. Kilisenin avlusunda bugün de görülen mezarlardan bu durum açıkça anlaşılıyor: Mezar taşlarının üstüne kendini dine adamış kadınların –özellikle de elinde asasıyla bir başrahibenin– figürleri oyulmuş ve taşın çevresine oyulmuş yazılar Fransızca. Kent neredeyse adadaki kırsal kesimin tam ortasında, çok güzel ve ılıman iklimli bir yerde, çok sulak, çok verimli bir arazide. Boyu eninden uzun ve çevresi eskiden dokuz milmiş; ne

e Baf –ç.n.
f Girne –ç.n.
g Magosa –ç.n.

6 Karamürsel. Bu gemiler Karamürsel'de yapıldıkları için bu adla anılmaktaydılar.
7 Larnaka kenti. Adanın güneydoğusunda.
8 Bugün Arnavut burnu.

var ki kenti müstahkem hale getirmek isteyen Venedikliler bunu üç mile indirmişler. Çalışmalar o kadar güzel ve orantılar her şeyde o kadar iyi kollanmış ki, Padişah II. Selim sadrazamı Lala Mustafa Paşa komutasındaki bir orduyu buraya gönderdiği sırada, en ünlü mühendisler bile burasını dünyanın en güzel ve en iyi kalesi olarak görüyormuş.

Magosa adanın doğu kıyısında bulunan bir liman kenti ve adanın en önemli kalesi. Kent bakımlı ve içindeki şato hisar biçiminde yapılmış. Türkler Hıristiyan kiliselerini camiye çevirmişler ve Hıristiyanların kentte oturmasına izin vermemişler. Hıristiyanlar yalnızca gündüzleri kente girebiliyor ve dükkânlarını açabiliyorlar. Akşam olunca dükkânlarını kapatıp çevredeki köylerde bulunan evlerine çekiliyorlar. Kenti, ada valisine bağlı olmayan bir bey yönetiyor ve bu bey kıyılarını korumak için bir kadırgaya sahip olmak zorunda.

Girne çok küçük ve tahkimatsız başka bir kent: Surlarının büyük bölümü harap durumda. Oldukça iyi yapılmış bir deniz hisarı var ve burada bir garnizon bulunuyor. Kente üç mil uzaklıkta Rum din adamlarının, Fransız üslubunda yapılmış güzel bir manastırı ve kıyısında da birkaç hücre var. Burada iyi balık tutuyorlar. Çevredeki ovalarda, manastırın ana gelir kaynağını oluşturan pamuk üretiliyor. Adanın kuzey kesiminde yalnızca bu Girne kalesi bulunuyor; çünkü burası adanın doğu ya da güney kıyılarından daha kapalı, denizden ulaşılması daha zor. Bu nedenle doğu ve güney kıyılarında Magosa dışında Larnaka kalesi, Limasol ve Baf kaleleri de var. Ada halkının çoğunluğu, özellikle de köylerde, Rumlardan oluşuyor. Hepsi İtalyanlar gibi giyiniyor; ister kadın olsunlar ister erkek, Avrupalılar gibi şapka takıyor ve elden geldiğince geleneklerine sahip çıkıyorlar. Kıbrıs'ın ticareti, bütün Levant'daki en güzel pamukla, pek güzel olmayan ve pek fazla bulunamayan ipeğe dayanıyor. Ada doğası yüzünden oldukça verimli, ama toprakları ekip biçecek kadar nüfusu yok. Ekmek, şarap, et, peynir ve süt ürünleri gibi yiyecekler çok bol üretiliyor; zeytinyağı üretimi adaya yetecek kadar. Ne var ki, şarap üretimi oldukça bol, komşu ülkelere şarap sağlanıyor ve çeşitli yerlere, özellikle de ticaret merkezlerine şarap gönderiliyor. En iyi şaraplık üzümler Olimpos[9] dağının güneye bakan eteklerinde yetişiyor ve bu şarapların içimi nefis. Bağ bozumundan

sonraki ilk üç ay içinde hoş bir tatlılığı koruyor; daha sonra yavaş yavaş sertleşiyor ve keskinleşiyor. Lefkoşa ile Magosa arasındaki kırsal kesim, en çok pamuk üreten bölge; Baf ve Limasol yöresinde de bol miktarda pamuk üretilmekte. İpek üretilen en önemli yer Kyterea;[10] burası, Venüs pınarından doğan küçük bir derenin suladığı büyük bir köy. Bu dere, Kıbrıs paşasının başlıca gelir kaynaklarını oluşturan birçok değirmeni döndürüyor. Limasol ile Baf arasındaki başka köylerde de ipek üretiliyor. Aynı yol üstünde, Piskopi[11] adı verilen bir köy daha var; bu köyde, eskiden şeker imal edilen dükkânlara ve ambarlara su götüren kemerler bulunuyor, ama günümüzde bunlar terk edilip harap olmuş. Adanın Venediklilerden alınmasından sonra vali olarak bir paşa gönderilmiş ve o da yöredeki bütün şeker kamışlarını yaktırmış. Limasol yakınlarında, deniz kıyısına doğru, Kıbrıs'ın en güzel bahçelerinden biri uzanıyor: Khiti adı verilen bahçe. Bahçe çok büyük, görkemli bir evle çok güzel bir portakallığı kapsıyor. Bahçeyi buradan hoşlanan ve bol miktarda toprak alan (bu topraklarda hâlâ pamuk yetiştiriliyor) bir Venedikli yaptırmış. Kış doğusuna bakan Khiti[12] burnu adını bu yerden alıyor; burada adayı savunmak için yapılmış küçük bir kule var.

Kıbrıs'ta, özellikle de Santa Croce adlı dağın bulunduğu yanda, yelvekuşuna benzeyen bol miktarda küçük kuşa rastlanıyor. Eylül ve ekim aylarında, çevredeki köylüler kırlarda, bu kuşların adada yetişen bir otun tohumunu yemeye geldikleri yerlerde, küçük kulübeler yapıyorlar. Otlar kuruyunca onları ökseyle çeviriyor ve böylece kuşları avlıyorlar; ne var ki av yalnızca karayel estiğinde ve hava soğuk olduğunda yapılabiliyor; buna karşılık kıble estiğinde yapılamıyor. Kimi yıllar çok kuş avlanıyor, kimi yıllarsa çok az; bu kuşlara Venedikliler çok meraklı, piramit biçimli tepsilerle bu kuşları ikram etmedikleri karnaval yok. Venedikliler her yıl bu kuşlardan satın almaya özen gösterirler ve şu biçimde hazırlatarak alıp götürürler: Kuşların tüyleri yolunduktan ve iki üç taşım kaynatıldıktan sonra, tuz ve sirkeyle birlikte varillere bastırılır. Yenmek istendiğinde, iki tabak arasında bir ocağın üstüne konan kuşlar o kadar yağlıdırlar ki, başka sos istemez.

9 Adanın güneyinde bulunan Troodos dağlarının en yüksek doruğu.
10 Kythrea (Değirmenlik), Lefkoşa'nın kuzeydoğusunda.
11 Piskobu. Bugün Episkopi, adanın güneyinde, Limasol'un on kilometre kadar batısında.
12 Kitri burnu, Larnaka'nın güneyinde.

Kimi zaman Kıbrıs dışına bin varil götürüldüğü oluyor ve eğer bu ticaret olmasa adanın yoksul Hıristiyanlarının cebi çok az para görürdü.

Santa Croce[13] adı verilen dağda, ona bu adı veren bir kilise bulunuyor. Yöre insanları, Azize Helena'nın Kudüs'ten dönerken İsa'nın haçından bir parçayı Kıbrıslı Hıristiyanlara bıraktığım, onların da yine aynı prensesin eli açıklığından yararlanarak bu kiliseyi inşa ettiklerini anlatıyorlar. Daha sonra, Lefkara köyünün halkı haçın parçasını oradan alarak benim de gördüğüm bu kiliseye getirmişler. El ayası büyüklüğündeki haç parçası, üstüne figürler oyulmuş pirinçten büyük bir haçın içine yerleştirilmiş.

Kıbrıs Krallığı'nm bir başpiskoposu ve üç piskoposu var. Başpiskopos Lefkoşa başpiskoposu unvanını taşıyor; Magosa ve Lefkoşa ile Magosa arasındaki Mora adı verilen bölge, Lefkoşa bölgesi ve bütün çevredeki köyler bu başpiskoposluğa bağlı. Başpiskoposun evi, çoğunlukla oturduğu ve gelirinin büyük bölümünü elde ettiği Lefkoşa'da. Son birkaç yıldır kilisesini güzelleştirmiş, yapısı çok güzel olan mihrabı boyattırmış ve yaldızlarla bezetmiş. Başpiskopos adanın orta kesimini ve doğuya bakan bölümünü kendi yetki alanında tutuyor; var olan üç piskoposluksa şunlar: adanın batısındaki Baf, kuzeydeki Girne, güneye doğru Larnaka piskoposlukları.

Ne burada ne de başka bir yerde Rumların dini üstüne bir şey söyleyeceğim, çünkü duyduğuma göre birçok kişi zaten bunu anlatmış ve bu konu oldukça iyi biliniyor. Rumların geleneklerine ve eski tören biçimlerine çok bağlı olduklarını, ilahilerinin ezgili olduğunu ve çok uzun ayinler yaptıklarını söylemekle yetineceğim yalnızca. Pazar günlerinde ve bayram günlerinde gece yarısından bir-iki saat sonra kalkarak gece yarısı duasını yapıyorlar. Bu etkinlik bağlamında bir papaz çömezi kapı kapı dolaşıyor, evdekileri uyandırmak için bir kaynana zırıltısıyla kapılarına vuruyor ve kendi dillerinde şöyle bağırıyor: "Hıristiyanlar kiliseye gidin!" Çok daha gayretli olan yaşlı adamlar ve kadınlar da kiliseye gitmekten geri kalmıyorlar; ne var ki, kızlar ve genç kadınlar Türkler yüzünden gece sokağa çıkmıyorlar, yalnızca sabah duasına ve daha sonra yapılan ayine katılıyorlar. Halkının çoğu Lübnan dağından gelen Marunilerden oluşan yedi-sekiz köy var; Maruniler kendi aralarında, evlerinde Arapça, gerçek adalılarla Rumca konuşuyorlar. Maruniler Katolik mezhebinden ve Süryanice ibadet ettikleri kiliseleri var.

Kıbrıs'ın havası çok sağlıklı değil; ada sık sık çekirge istilasına uğruyor; çekirgeler yıllardır buğdayları henüz yeşilken yiyorlar ve bütün bahçelere zarar veriyorlar. Sıcak havalarda havalanıyor ve büyük bir bulut gelmişçesine havayı karartıyorlar, ama yıldız esmeye başlayınca onları denize sürüklüyor ve yok olmalarını sağlıyor.

Kıbrıs'ta üç ayrı renkte toprak var: Kurşuni-siyah, kırmızı ve sarı. Venedikliler külrengi boya ve kaba resimler yapmak için bunlardan bol bol alıp götürüyorlar. Ayrıca adada bir de şap yatağı bulunuyor; buradan *Damiantlius*[14] adı verilen taş çıkarılıyor. Eskiden bilinen bir giz sayesinde bu taşın pamuk haline getirildiğine, sonra eğirilip iplik elde edildiğine, böylece ateşten hiç etkilenmeyen, tersine ateş sayesinde bembeyaz kesilen bir bez dokunabildiğine inanılıyor. Eskiden Hintliler krallarının cesedini bu tür bezden bir kefene sararak ateşin içine atıyorlarmış; daha sonra, yanmadan kalan bu kefen içindeki külleri alarak hazırlanan mezara koyuyorlarmış.

Kıbrıs paşası Magosa kalesini görmek istediğinde kale komutanı olan beye haber gönderir. Eğer isterse paşanın kaleye girmesine izin vermemek, beyin yetkisi dahilindedir (kimi zaman bu gibi durumlar yaşanmaktadır). Yüz iki yaşında sevimli bir ihtiyar olan Ali Yorgi Paşa, iki yüz süvariyle birlikte tahtırevanıyla Girne'den yola çıkıp Magosa'ya yarım mil uzaklığa kadar geldiğinde, kale komutanı saygılarını sunmak ve paşayı alıp kaleye getirmek üzere yardımcısını yüz süvariyle birlikte gönderdi. Önce paşanın tahtırevanını yüklendiler –oraya kadar tahtırevanı taşıyanlar yerlerini onlara bıraktılar– ve ancak ileri gelen yedi-sekiz subayı paşanın yanında kalabildi. Paşa böylece top sesleri arasında meydana götürüldü ve vali tarafından görkemli biçimde karşılandı. Ne var ki, paşa burada yatmadı, yeri görür görmez, aynı süvarilerin eşliğinde sabah onlar tarafından karşılandığı yere gitti. Gene top atışları yapıldı ve vakit geç olduğu için yaşlı adam kentin az uzağındaki bir Rum köyünde yattı. İşte, Kıbrıs adasına ilişkin gözlemlerimin kısa bir anlatımı. Yolumuza devam edelim ve buraya uzak olmayan İskenderun'a geçelim.

3 Ekim'de, sabah saat üç sularında, batı-kuzeybatıdan esen rüzgârla yelkenlerimizi şişirdik. Öğlene

13 Troodos dağlarının doğu bölümü. Lefkara köyü dağın güneydoğu yamaçlarındadır.

14 Evliya Çelebi'nin söylediğine göre, Kıbrıs amyantı iplikleriyle yapılmış bezler ya da keçeler Osmanlı pazarında çok rağbet görüyormuş.

doğru, Kıbrıs'ta bulunduğumuz sırada Türklerle Venedikliler arasındaki savaş nedeniyle giremeyeceğimiz söylenen Magosa'yı seçmeye başladık. Uzaktan anlayabildiğim kadarıyla limana giriş güçtü; kentle ilgili bir şey göremedim.

4 Ekim'de, gün doğarken Suriye kıyısını, Kajer[15] burnunu ve Antakya körfezini gördük. Akşama doğru İskenderun kumsalına vardık. Fransız konsolos yardımcısı hemen olağan habercilerini gönderdi ve yolladığı iki güvercinden yalnızca biri yerine ulaşabildi; diğerinin ne olduğuysa bilinmiyor. Akşam yemeğini İngiliz konsolos yardımcısının evinde yedik ve orada yattık. O dönemde kentte Hollanda konsolos yardımcısı yoktu ve bu görevi Fransız konsolos yardımcısı üstlenmekteydi.

5 Ekim'de, Fransız konsolos yardımcısı bizi ağırladı ve –İngiliz konsolos yardımcısıyla birlikte– Halep yolculuğumuz için gerekli bütün erzağı sağladı. Çok iyi atlara denk geldiğimiz ve acele de ettiğimiz için 7 Ekim'de Halep'e vardık.

7 Ekim'den 30 Aralık tarihine kadar Halep'te kaldık ve Araplarla Asur ülkesinde yaşayan Kürtler arasında savaş çıkmasaydı, buradan daha erken ayrılacaktık. Bir önceki bölümde de anlattığım gibi, Kürtler atlarıyla yüzerek sık sık Dicle ırmağını geçiyor, Arapların sürülerini alıp götürüyorlar. Kısa süre önce iki kervanı soymuşlar; bunlar arasında, Halep'ten yola çıkmış olanda, üç Portekizli ve Goa'ya giden bir Fransisken din adamı da varmış ve her ikisi de donlarına kadar soyulmuşlar.

28 Aralık'ta, yük atlarımızla Musul ya da Ninova'ya kadar ilerledik; 31 Aralık'ta, sabahın dördünde, o gün dört-beş saat yol almış kervanımıza geri döndük. Üçüncü seyahatim sırasındaki üçüncü günü hemen hemen aynen yaşadık ve herhangi bir kötü serüven yaşamadan 9 Şubat'ta Musul'a vardık. 15 Şubat'a kadar burada kaldık, çünkü bir yandan Dicle'nin suyunun azalmasını beklerken, öte yandan da keleklerin (ya da yöre tekneleri-nin) hazırlanması gerekiyordu. Çok kalabalık olduğumuzdan bize dört kelek gerekiyordu, oysa yöre halkı kelekleri asla hazır tutmuyor, ancak yükleyecekleri malları ve insanları gördüklerinde harekete geçiyorlar. Kelekler bizim gelişimizden önceki gün yola çıkmışlar; ne var ki, Diyarbakır'dan geliyorlardı ve Bağdat'a mühimmat taşıyorlardı.

Ninova harabelerine iki günlük yoldaki Hazırsu'yu aşarken sözünü ettiğim bu keleklerin betimlemesini yapmam gerek. Yüzen kütük katarları gibi sırıklardan yapılmışlar; ne var ki, bu sırıklar yuvarlak değil, kare biçimli ve keleğin tamamı da kenarları otuz altışar ayak olan bir kare. Yolcuların ve malların ıslanmaması için iki katlı yapılmışlar; bu yüzden, birinci keleğin üstünde iki-üç ayak yüksekliğinde başka bir kelek daha yapıyorlar. Ama keleğin her köşesine yerleşen birer kürekçiye yer açmak için, üstte bulunan kelek altta bulunandan çepeçevre iki ayak daha kısa; yüklenen malın azlığına çokluğuna bağlı olarak bu sırıkların altına birçok tulum bağlanıyor. Tulumların sayısı kimi zaman üç yüzü buluyor; o gün bindiğimde yüz elli tulum vardı. Bu tulumlar keçi postundan yapılıyor ve sabah akşam şişiriliyor; ayrıca, ırmakta giderken rast gelebilecek sivri taşlar ya da dallar yüzünden delinmemelerine dikkat ediliyor. Keleğimiz otuz yolcu ve altmış kental (Halep ağırlık ölçüsü) mal taşıyordu; altmış kental, Paris ağırlık ölçüsü olan *livre* ile otuz üç bin *livre* ediyor.[a] Dicle üzerinde bu tür bir salla Musul'a kadar indik.

a On altı bin beş yüz kilo –ç.n.

15 İskenderun körfezi girişinin doğusundaki Hınzır burnu.

Yedinci Bölüm

Yazarın Dördüncü Asya Seyahati Sırasında, Özellikle de Dicle Üstünde Musul'dan Bağdat'a Kadar İzlediği Yolun Devamı

Musul'dan 15 Şubat'ta çıktık, altı saatlik yürüyüşten sonra Dicle'ye bir silah atımı uzaklıktaki bir ılıcanın[1] yanında yattık. Burada şifa bulmak için gelmiş birçok hasta vardı. Bütün gece nöbet tuttuk; özellikle düzlükler oluşturulmuş bir ırmak kıyısında yattığımız için kendimizi pek de güvenceye alamadık: Birkaç Arap gece gizlice gelerek bir tüccarın iki örtüsünü ve kervanımızda bulunan ve hamama giden Türkün elbisesini çaldılar. Hırsızlık fark edilir edilmez, herkes silahına sarıldı ve iki-üç el ateş edildi. Aynı anda, köyün birçok yerinden bir ördek sürüsünün suya giriş gürültüsüne benzeyen sesler işittik; bunlar tüfek seslerimizden korkarak kaçan ve canlarını kurtarmak için suya atlayarak yüzen, dalgalara dalan Araplardı.

16 Şubat'ta, kürekçilerimizin beş saat kürek çekmesinden sonra, Dicle'yi bir kıyıdan öbür kıyıya kadar aşan bir bentte karaya çıktık.[2] Genişliği iki yüz ayaktı ve ırmağın yaklaşık yirmi kulaçlık bir çağlayan oluşturmasına yol açıyordu. Zaman içinde kaya gibi sertleşmiş iri taşlarla yapılmıştı. Kimi Araplar Büyük İskender'in bu bendi ırmağın yatağını değiştirmek amacıyla yaptırdığını söylüyorlar, bazılarıysa Makedonyalıların buraya kadar inmelerini engellemek için Dara'nın yaptırdığını öne sürüyorlar. Hepimiz keleklerden indik ve malları da indirip Arapların bize getirdiği atların ve öküzlerin sırtına yükleyerek oradan bir mil uzağa taşıtmak gerekti.

Bu bendi aşmak hayranlık verici bir şey. Zira yüz yirmi ayak yükseklikten bu keleğin birdenbire düşmesini, kayalar arasında kaynaşan dalgaların arasından geçmesini, tulumlar sayesinde hep suyun üstünde kalmasını şaşırmadan seyretmek olanaksız. Keleği yönlendiren adamlar yarım daire biçiminde bükülmüş bir sırığa kendilerini bağlıyorlar; dalgaların alıp gitmemesi için aynı sırığa kürekler de bağlanıyor. Halep'in ticaretinden söz ederken anlattığım işte bu benttir ve Dicle üstündeki seyrüseferi kesinlikle engellemektedir.

Keleğimiz beklediğimiz yere ulaşınca mallarımızı yeniden yükleyerek su kıyısında yattık, ama sıkı bir gece nöbeti tutmak zorunda kaldık: Ke-

leğin üstünde yalnızca iki-üç kişinin bulunduğunu gören Araplar eğer yakındaki tüccarların uyuduğunu bilselerdi keleğin iplerini keser, akıntıya bırakır ve canları ne istiyorsa alırlardı.

17 Şubat'ta, üç saat yol aldıktan sonra, Suriye yakasında Dicle ırmağına kavuşan Zap[3] adlı ırmağa vardık. Bu ırmağın yarım mil yukarısında, küçük bir tepenin üstüne yapılmış güzel bir tuğla şato[4] var; ne var ki içinde kimse bulunmadığından yıkılmaya başlamış. O gün su üstünde on iki saat kaldık, ağaçlık bir yerde yattık. Burada bulunan aslanlar yüzünden, ağaç keserek çevremizde büyük bir ateş yaktık ve zaman zaman tüfeklerimizle ateş ettik.

18 Şubat'ta, on üç saat yol aldık ve Asur ülkesi tarafında, kıyıda geceyi geçirdik. Akşam, Araplar süt ürünleri ve taze tereyağı getirdi. Dicle yönünden yüzerek geldiler; karınlarının altında bir tulum, başlarının üstünde başka bir tulum vardı; başlarının üstündeki tulumda getirdikleri şeyleri taşıyorlar ve bunlar karşılığında asla para kabul etmiyor, tütün, peksimet ya da karabiber istiyorlardı.

19 Şubat'ta, dört saat yol aldıktan sonra, Altunsu[5] ırmağına ulaştık. Irmak Medya dağlarından iniyor; Tebriz'den Halep'e gelirken ve Mesia'da[6] Dicle'yi aşmadan önce yaklaşık olarak üç gün boyunca bu ırmağın kıyısında yol aldım. Irmağın suyu çok harika, Asur ülkesi yakasında Dicle'ye kavuşuyor. Ayrıca burada, Dicle boyunda, birçok kaynak da var; bu kaynaklardan bitüm ve kükürt kokan sıcak sulu başka akarsular doğuyor. O gün, ırmak boyunca ilerleyen Araplardan ve Kürtlerden başka kimse görmedik; Araplar Mezopotamya, Kürtler ise Asur ülkesi tarafında yürüyorlardı. Savaş halindeydiler ve her iki taraf da çok düzenli biçimde yürüyordu. En önde gençler vardı; yayları, okları ve kimilerinin de alaybozanları ellerindeydi; çoğu, ellerinde mızrak taşıyordu. Artlarından kadınlar, kızlar, küçük çocuklar, sığır ve koyun sürüleriyle birçok deve yürüyordu; en arkadan da yaşlılar geliyordu. Hem Araplar hem de Kürtler zaman zaman keşif

1 Hammam Ali. Thévenot ve Kinneir'in küçük bir Suriye köyü olarak söz ettikleri yer. Bu noktadan başlayarak Harita IV'e bakınız.

2 Kinneir bunu Nemrut bendi adını vererek anlatıyor.

3 Büyük Zap.

4 Thévenot ve Kinneir de şatodan söz ediyor ve ona sırasıyla Kochaf ve Sehaff adını veriyorlar.

5 Küçük Zap olabilir.

6 Üçüncü kitabın 4. bölümünde anlatılan İmadiye ve Cizre'den geçen güzergâh olması gerektiğine göre, burası Mushorah'tır; Suriye, Irak ve Türkiye sınırlarının Cizre'nin güneyinde kesiştiği yer de burasıdır. Ne var ki, bu durumda, kıyısında ilerlenen ırmağın Küçük Zap değil Büyük Zap olması gerekir.

için tepelere üç-dört süvari gönderiyorlardı; zira düşmanlarının üstüne atılma fırsatını bulur bulmaz, daha önce anlattığım gibi, atlarıyla birlikte hemen yüzerek ırmağı geçiyorlar. Bu adamlara güvenemediğimiz için, onlarla karşılaşmamak amacıyla on dokuz saat su üzerinde dolaşıp durduk.

20 Şubat'ta, Dicle üzerinde on bir saat kaldık ve Mezopotamya yakasında bulunan Tegrit[7] adlı bir kentte yattık. Yarısı yıkılmış, ama hâlâ birkaç güzel odası bulunan bir şato var; ırmak, şatonun kuzey ve doğu yanlarına hendek görevi yapıyor; ama batı ve güney yanlarında, çok derin ve kesme taş döşeli başka bir hendek bulunuyor. Çok yakınında yükselen iki tepe bulunmasına karşın, Araplar burasının bir zamanlar Mezopotamya'nın en güçlü müstahkem yeri olduğunu söylüyorlar. Hıristiyanların evleri kente çeyrek mil uzaklıkta ve kilisenin harabeleri hâlâ ayakta; çan kulesinin ayakta kalan bölümü burasının büyük bir yapı olduğunu gösteriyor.

21 Şubat'ta, üç saat yol aldıktan sonra, Asur toprakları yakasında Amet-et-tur[8] adlı bir köye vardık; köyün adı camide mezarı bulunan ve veli olarak kabul edilen kişinin adından gelme. Burası bu halklar için kutsal bir yer ve birçok kişi türbeyi ziyarete geliyor. O gün Dicle üstünde on iki saat kaldık ve kıyıda yattık.

22 Şubat'ta, iki saat dolaştıktan sonra Mezopotamya yakasında, sulama amacıyla Dicle'ye açılmış bir kanal bulduk ve kanal Dicle'nin kıyısındaki Bağdat'ın karşısına kadar uzanıyordu. Bizimle birlikte olan ve Samara[9] adlı bir camide namaz kılmak isteyen birkaç Türk nedeniyle Eski Kalde yakasında karaya çıktık. Burası ırmağa yarım mil uzaklıkta ve birçok Müslüman, özellikle de, peygamberlerinden kırkının burada gömülü olduğunu söyleyen Hintliler ve Tatarlar buraya ibadet etmeye geliyor. Bizim Hıristiyan olduğumuzu öğrendiklerinde, para karşılığında bile olsa, oraya ayak basmamıza asla izin vermek istemediler. Bu camiye beş yüz adım uzaklıkta, çok ustaca yapılmış bir kule var. Kulenin döne döne çıkan, dışarıdan yapılmış iki merdiveni bulunuyor; bunlardan biri kuleye diğerinden daha fazla gömülmüş. Daha yakına gitmeme izin verselerdi daha iyi görebilecektim. Yalnız, tuğladan yapıldığını ve çok eski olduğunu fark edebildim. Ayrıca, buraya yarım mil uzaklıkta, kimi sarayların girişi izlenimini bırakan üç büyük Taçkapı bulunuyor. Hatta burada eskiden büyük bir kent olduğu

izlenimi de uyanıyor; çünkü kıyı boyunca üç milden fazla bir mesafede yalnızca harabelerle karşılaşılıyor. O gün suda on iki saat kaldık ve alışkın olduğumuz gibi gene Dicle kıyısında yattık.

23 Şubat'ta, yalnızca yemek hazırlamak için karaya çıktığımızdan yirmi saat, başka bir deyişle bütün gün yol aldık. Irmağın her iki kıyısında da palmiye dallarıyla yapılmış köhne kulübeler gördük; buralarda yoksul insanlar oturuyor, yakındaki toprakları sulamak amacıyla ırmaktan su çekmekte kullandıkları çarkları döndürüyorlar. Aynı gün, eski Kalde yakasında Dicle'ye kavuşan Oduan[10] adlı bir ırmakla da karşılaştık.

24 Şubat'ta, keleğin üstünden hiç inmeden yirmi iki saat yol aldık. Bunun nedeni, tüccarların bütün gümüşlerini ve mallarının büyük bölümünü kelekten indirerek köylülerin korumasına bırakmalarıydı. Köylüler kendi ürünlerini satmak için Bağdat'a giderken bunları da sadık biçimde götürüyorlar. Tüccarlar Bağdat'ta yüzde beş gümrük vergisi ödememek için bu yöntemi kullanıyorlar. Ben de onlara bazı şeyler emanet ettim ve diğer tüccarlara olduğu gibi bana da eksiksiz teslim ettiler ve emekleri karşılığında da az bir şeyle yetindiler.

25 Şubat'ta, sabahın dördüne doğru Bağdat'a (yaygın olarak Babil adıyla da anılıyor) vardık. Kentin kapılarını sabah altı sularında açıyorlar ve malları görmek, hatta insanların üstlerini bile aramak için gümrükçüler hazır bekliyor. Bir şey bulamazlarsa, gitmelerine izin veriyorlar; ama gümrük ödemelerini gerektiren bir şey bulurlarsa, gümrüğe götürüyor, burada mallarını yazıyor, daha sonra serbestçe gitmelerine izin veriyorlar. Kelek üzerinde bulunan bütün mallar gümrüğe taşınıyor ve tüccarlar mallarını iki-üç gün sonra gümrük ödeyerek alabiliyorlar ve bütün bunlar büyük bir düzen içinde ve gürültüsüzce yapılıyor.

Bir kez 1632'de Bağdat'a geldim ve beş gün kaldım; ne var ki, şimdi anlattığım seyahatte orada tam yirmi gün bulundum ve Kapusen rahiplerinin evinde kaldığım bu süreyi kentteki ilginç şeyleri görerek geçirdim.

7 Bugün Tikrit: "Eskiden büyük bir kent olduğunu öğrendim, ama şimdi içinde harabelerden başka bir şey yok ve büyük bir köy görünümünde" (Thévenot).

8 Thévenot Muhammed-dur'dan, Kinneir İmam-dur'dan söz ediyor. Burasının günümüzdeki Daur olması gerekir.

9 Abbasiler döneminde yapılmış ünlü Samerra kenti ve camisi. Tavernier'nin anlattığı kule bugün de ayakta olan caminin minaresidir.

10 Nehr el-İdhaim. Dicle'nin Musul ile Bağdat arasında soldan aldığı üçüncü ve sonuncu kol.

Bağdat her ne kadar Babil adıyla da anılıyorsa da, zamanı gelince anlatacağım bu eski Babil kentine çok uzak. Bir zamanlar Türklerle İranlıların savaşmasına yol açan Bağdat'ın günümüzdeki durumu şöyle.

Bağdat, Dicle'nin İran yakasında kurulmuş bir kent ve aynı ırmak aracılığıyla Mezopotamya'dan ayrılıyor. Kutup enlemine göre 33 derece 15 dakikada. Arap vakayinamelerine göre, Bağdat'ı el Mansur adlı bir halife Hicri 145'te (yaklaşık olarak İ.S. 762) kurdu. Araplar kente Dar-el-sani,[a] başka bir deyişle esenlik yeri ya da evi adını verdiler. Bazıları kentin adının kırların ortasındaki bir kır evinden (günümüzün kenti aynı yerde inşa edilmiştir) aldığını ve evlerini burada kurmuş bir keşiş topluluğunun da aynı adı taşıdığını, bu nedenlerden ötürü buraya Farsçada "verilmiş bahçe" anlamına gelen Bağdat adının takıldığını öne sürüyorlar. Kırk-elli yıl kadar önce bir kervansarayın temellerini kazarken küçük bir mahzende piskopos kılığında giyinmiş eksiksiz bir ceset, bir buhurluk ve yanında buhurlar bulundu. Aynı yerde birkaç inziva hücresi de ortaya çıkarıldı; bütün bunlara dayanarak, birçok Arap vakanüvisin söylediği Bağdat'ın kurulduğu yerde büyük bir manastırın ve Hıristiyanların oturduğu birçok evin bulunduğu savına inanılabilir. Kentin uzunluğu yaklaşık bin beş yüz adım, genişliği yedi-sekiz yüz adım; çevresi de en çok üç bin adım. Bütün surları tuğla ve kimi yerleri taraça biçiminde; burç biçiminde büyük kuleleri var. Kulelerin tümünde, yaklaşık altmış parça top bulunuyor; topların en irisi beş-altı *livre*'lik gülle atıyor. Hendekler geniş ve beş-altı *toise* derinliğinde. Kentin yalnızca dört kapısı var: Üçü kara surlarında, biri ırmak kıyısı cephesinde. Her biri arasında bir dubalık boşluk bulunan otuz üç dubalı bir köprüden geçilerek kente giriliyor. Hisar kentin içinde, kuzeyde, El-Maazan[II] adı verilen kapılardan birinin yanında. Hisarın bir bölümü ırmak kıyısında ve çok az yeri taraçalı, kulelerle donatılmış basit bir surla çevrili. Kulelerde yaklaşık olarak yüz elli kundaksız küçük top bulunuyor. Hendek dar ve yalnızca üç *toise* derinliğinde; kapıda iner kalkar köprü yok. Kaleyi bir ağa komutasındaki üç yüz yeniçeri koruyor. Kenti genellikle vezir rütbesinde bir paşa yönetiyor. Paşanın evi ırmak boyunda ve oldukça gösterişli ve burada

a Doğrusu Darü's-Selam –ç.n.

her zaman altı-yedi yüz süvari hazır bekliyor. Ayrıca üç-dört yüz sipahiye komuta eden bir ağa daha var. Öte yandan jingülile,[12] başka bir deyişle cesur adam adı verilen başka bir süvari kuvveti daha bulunuyor; iki ağanın komutasındaki bu süvarilerin toplam sayısı, kenttekiler ve çevre köylerdekilerle birlikte üç bin kadar. Kentin kapılarının ve köprünün anahtarları başka bir ağada ve onun buyruğunda da iki yüz yeniçeri görev yapıyor. Son olarak, ayrı bir ağaları olan altı yüz piyade ve o dönemde Kandiyeli olmasına karşın Frenk olduğunu söyleyen Sinyor Michaël adlı usta bir kişinin buyruğunda bulunan yaklaşık altmış topçu var.[13] Bu adam Sultan IV. Murad 1638'de Bağdat seferine giderken padişahın hizmetine girmiş, kısa sürede başarılı olmuş; ne var ki, bu başarı Sinyor Michaël'in top ateşleriyle açtığı gediklerden değil, aynı anda kentte patlak veren ayaklanmadan kaynaklanmış. İşte olayın kısa öyküsü.

Başlangıçta kuşatmayı yapan han Ermenistan kökenliydi ve adı Safikuli Han'dı.[14] Uzun süredir kenti yönetmekteydi ve daha önce de iki kez Türk ordularına karşı kenti savunmuş ve Türkler kenti alamamışlardı. Ama İran şahı onun yerine, kenti yönetmesi için gözde adamlarından birini gönderdi ve yeni komutan topların gedik açmasından kısa süre önce kente girdi. Yeni gelenin elindeki belgeler yüzünden yerinden olan yaşlı han kendisine yapılan hakaretlere katlanmaktansa cephede ölmeyi yeğledi. Subaylarının ve emrindeki kuvvetlerin gözleri önünde karısını ve oğlunu çağırttı, içi zehir dolu üç kupa aldı ve karısına eğer kendisini sevmişse kendisiyle birlikte kahramanca ölerek bunu kanıtlamasını söyledi. Aynı çağrıyı oğluna da yaptı ve aynı anda her üçü de birer kupa zehri içerek oracıkta öldüler. Valiyi seven askerler bu üzücü manzarayı gördüler ve padişahın çok büyümüş gediğe yönelik büyük bir saldırıya geçeceğini bildikleri için yeni hanlarına boyun eğmek istemeyerek hemen ayaklandılar. Silahları ve eşyalarıyla birlikte çıkıp gitmeleri koşuluyla Türklerle anlaştılar; ama kendilerine verilen sözler tutulmadı. Zira Türkler kente girer girmez paşalar padişahın huzuruna çıktılar.

11 İmam-ı Azam.

12 Kentin askeri hiyerarşi listesini veren Evliya Çelebi bu süvarilerden söz etmiyor; ne var ki, Bağdat'a bağlı olan ve asker sağlamak için kurulmuş bir Cengule has'ı bulunduğunu söylüyor.

13 Evliya Çelebi kentte görev yapan bir "Frank" (bunu "Frenk", başka bir deyişle Avrupalı olarak anlamak gerekir) topçu kuvvetinden söz ediyor.

14 Türk tarihçiler ve vakanüvisler ne bu addan ne de anlatılan olaydan söz ediyorlar. Kuşatma sırasında Bağdat valisinin Bektaş Han adlı biri olduğunu söylüyorlar.

Düşmanları olan İran şahını güçsüz düşürmek için kentte bulunan bütün askerlerin kılıçtan geçirilmesi gerektiğini söylediler; bunun üzerine aman verilmedi, yirmi iki bin adam öldürüldü. Türkler Kapusenlerin evlerine el koydular; ne var ki, topçu komutanı Sinyor Michaël evlerini geri verdirdi. Buna minnet duyan Kapusenler Fransa'daki Peder Joseph'e yazdılar, o da kralın Sinyor Michaël'e soyluluk unvanı vermesi için Kardinal Richelieu'ye ricada bulundu. Daha sonraları, Sinyor Michaël Kapusen din adamlarının kentten kovulmasını birçok kez engelledi.

Bağdat'ın sivil yönetimine geliyorum şimdi. Her şeyi, hatta müftinin, şeykelaslanın ya da padişahın vergilerini toplamak için tefterdarın[15] görevlerini bile yapan bir başkan ya da kadı var. Kentte beş cami bulunuyor; bunlardan ikisi oldukça güzel ve farklı renklerde sırlı kiremitlerle örtülü büyük kubbelerle donanıyor. Oldukça rahat olan ikisi bir kenara bırakılırsa, kentte epey kötü yapılmış on kervansaray var. Genellikle kentin yapıları çok kötü; buradaki tek güzel şey, hepsi de kubbeyle örtülü olan çarşılar; çünkü çarşıların üstü örtülü olmasaydı tüccarlar sıcak yüzünden burada duramazlardı. Hatta günde iki-üç kez çarşıları sulamak gerekiyor ve birçok yoksul insan ücret karşılığı bu görevi yapıyor. Kentin ticareti gelişmiş, ama İran şahı dönemindeki kadar değil; zira Türkler kenti alınca, varlıklı tüccarların çoğu öldürülmüş. Bununla birlikte, gerek ticaret yapmak, gerek ibadet etmek için dünyanın dört bucağından insanlar geliyor ve Ali'nin mezhebinden olanların hepsi Ali'nin eskiden Bağdat'ta oturduğuna inanıyorlar. Zaten kara yoluyla Mekke'ye gitmek istediklerinde buradan geçmek zorundalar ve her hacı paşaya dört kuruş ödüyor. Bağdat'ta iki çeşit Müslüman bulunduğuna dikkat etmek gerekir: birincisi Rafiziler,[16] yani sapkınlar; diğerleri Sünniler. Bunların hepsi İstanbullu Müslümanlara karşı aynı davranışları sergiliyorlar. Rafiziler Hıristiyanlarla hiçbir biçimde yemek içmek istemezler, hatta diğer Müslümanlarla da çok güç yer içerler. Eğer onlarla aynı kaptan içmişlerse ya da onlara dokunmuşlarsa kendilerini kirlenmiş hissederek hemen yıkanmaya giderler. Diğerleri bu kadar kuruntulu değildir, herkesle birlikte yiyip içerler. 1639'da, padişahın Bağdat'ı almasından sonra, bu Rafizilerden biri olan bir sucu kendisinden pazarda su isteyen bir Yahudiye su vermek istemedi ve ona bazı kötü sözler söyledi. Yahudi kadıya şikâyete gitti, o da

sucuyu tası ve tulumuyla birlikte aranması için hemen adam gönderdi; sucu karşısına getirildiğinde tasını istedi; tası alınca bununla Yahudiye su içirdi, arkasından da kendisi içti; daha sonra, Rafiziyi değnek cezasına çarptırdı ve ister Müslüman, ister Hıristiyan ya da Yahudi olalım hepimiz Allah'ın kuluyuz, dedi. Sayılarının çok fazla ve kent halkının çoğunun Rafizi olmasına karşın, bu ceza şimdilik Rafızilerin bu aşırı bağlılıklarını bu denli ileri götürmelerini engelliyor. Bu mezhebin inançlarıyla ilgili bir şey söyleyeceğim, çünkü diğer Müslümanların inançlarından çok az farkı var ve bunların çoğu daha önce uzun uzun yazılmış. Ben yalnızca cenaze törenlerinde gözlemlediğim farklılıkları anlatacağım.

Koca öldüğünde, kadın başını açar, saçlarını dağınık bırakır ve yüzünü kazanın dibindeki isle siyaha boyar; sonra insanları ağlatmaktan çok güldürecek sıçramalar ve zıplamalar yapar. Bütün akrabalar, dostlar ve komşular cenaze evine toplanıp bir köşeye çekilirler ve cenaze töreninin yapılmasını beklerler. Ama orada bulunan kadınlar birbirleriyle yarışarak bin bir çeşit numara yaparlar: Kendi yanaklarına vururlar, azgın kadınlar gibi bağırırlar ve daha sonra da hemen hemen Bask davullarına benzeyen ve kadınların dört saat boyunca çaldıkları iki davulun sesine uyarak dans etmeye başlarlar. Bu arada, bu işte usta olan kadınlardan biri yas havaları çalar, diğer kadınlar da çok uzaklardan duyulacak kadar yüksek çığlıklar atarak ona yanıt verirler. Bu durumda ölenin çocuklarını teselli etmeye girişmek hiçbir işe yaramaz; zira öylesine kendilerini kaybetmiş durumda olurlar ki hiçbir şey işitemezler ve babalarını hiç sevmemekle suçlanmak istemiyorlarsa böyle davranmak zorundadırlar. Ölü toprağa verileceği sırada, ellerinde mızrak gibi taşıdıkları büyük sopalarda özel bayraklar ve hilaller bulunan birçok yoksul törende hazır bulunur ve yürürken bazı ilahiler söylenir. Kadınlar defin törenine asla katılmaz; zira ancak perşembe günü evden çıkarak ölülere dua etmek için mezarlığa gidebilirler. Yasa gereği koca özellikle perşembeyi cumaya bağlayan gece yasal karısıyla yatmak zorunda olduğu için kadınlar da cuma sabahı yıkanmak için hamama gider, bedenleri ve başları üstüne bol bol kokulu sular dökerler. Ayrıca, kocaları

15 Şeykelaslan sözcüğü biraz karanlık. Eğer şeyhülislam denmek isteniyorsa, bu terim dinsel hiyerarşinin en yüksek makamı olan müfti ile eşanlamlıdır, maliyedeki bir görevli olan defterdarla bir ilişkisi yoktur.

16 Ebubekir ve Ömer'in halifeliğini tanımayanlar. Terim bütün Şiileri kapsamaktadır.

izin verdiği zaman, akrabalarını görmek için de dışarı çıkabilirler. Ne var ki, kent içinde dolaştıklarında, ayaklarından başlarına kadar bir çarşafa bürünürler; çarşafın yalnızca gözlerine denk gelecek yerinde, önlerini görebilmeleri için iki deliği bulunur. Bu kıyafet içindeki kadını tanımak olanaksızdır; hatta sokakta karşılaşsalar koca bile karısını tanıyamaz. Şuna da dikkat etmek gerek: İran'da kadınlar çok yoksul değillerse, dışarıya at sırtında çıkmamaktansa tüm ömürlerini evde geçirmeyi tercih ederler. Namuslu bir kadını hafif meşrep bir kadından ayırma olanağı veren bir gösterge de var: Hafif kadın ayağını hep üzengiye koyar; namuslu kadınsa asla üzengiye koymaz, üzenginin bağlandığı kayışlara koyar. Bağdatlı kadınlar kendi tarzları doğrultusunda çok iyi giyinirler; ama bize gülünç gelen bir yanları var. Zira kollarında ve kulaklarında ziynet eşyası taşımakla yetinmezler, alınlarında da bir kolye taşır ve burun deliklerini deldirerek halkalar takarlar. Arap kadınları yalnızca burun deliklerinin ortasını deldirerek buradan telek sapı iriliğinde bir altın halka geçirirler; halkanın içi, hem hafif olması hem de altından tasarruf etmek için boş bırakılır; zira aralarında, hemen hemen içinden yumruk geçebilecek kadar iri olanlara da rastlanır. Dahası, daha da güzel olmak için, gözleri çevresine bir çeşit siyah boyayla sürme çekerler; söylendiğine göre, çöllerdeki kadınlar ve erkekler, güneşin sıcaklığından korunmak için gözlerinin içine bile siyah boya sürerlermiş.

Geriye, Bağdat'ta yaşayan Hıristiyanlardan söz etmek kalıyor. Burada üç çeşit Hıristiyan var: Kendi kiliseleri olan Nesturiler; kiliseleri olmayan, kutsal ayinler için Kapusen rahiplerine gelen Ermeniler ve Yakubiler. Hıristiyanlar ibadet etmek için kentin çeyrek mil kadar dışına çıkarak Keder Elias[17] adını verdikleri bir azizin adını taşıyan bir şapele giderler ve içeri girebilmek için anahtarları elinde tutan Türklere biraz bir şeyler öderler. Kente iki günlük yolda, harap bir kiliseyle berbat bir köy var; yöre insanları Aziz Simeon ile Aziz Yuda'nın din uğruna burada canlarını verdiklerini ve buraya gömüldüklerini söylüyorlar. Bir Hıristiyan ölecek olsa, bütün diğer Hıristiyanlar cenazesine gelirler, dönüşte ölünün evinde akşam yemeği yenir ve bu yemeğe katılanların hepsi çok iyi ağırlanır. Ertesi gün, ölünün mezarı başında dua edilir; bu, üçüncü gün de yinelenir ve her gelene öğle yemeği verilir. Yemekte kimi zaman yüz-yüz elli kişinin toplandığı olur. Aynı tören yedin-

ci, on beşinci, otuzuncu ve kırkıncı günlerde de yinelenir; ölülere büyük saygı duyulduğundan, onlar için sık sık dua edilir. Bu şölen verme geleneği yoksullar için çok zararlı olur, çünkü varlıklıları örneksemek istediklerinden ve bunca gideri karşılayamadıklarından, ama bu geleneğe de sıkı sıkıya bağlı olduklarından sıra borçları ya da haracı ödemeye gelince, bunları kapatabilmek için çocuklarını Türklere satmak zorunda kalırlar.

Bağdat'ta Yahudiler de var ve her yıl kente bir buçuk günlük yolda-
ki Peygamber Ezehyel'in mezarını ziyaret etmek için çok sayıda Yahudi de gelir. Son olarak, Sultan IV. Murad'ın Bağdat'ı alışından bu yana kentin nüfusu on beş binin üstüne hiç çıkmamış ve bu durum kentin büyüklüğüyle orantılı bir nüfusa sahip olmadığını gayet iyi kanıtlıyor.

Babil kulesinin kalıntıları konusunda bilgisiz insanların neye inandığına da dikkati çekmek gerek: Bağdat'a aynı zamanda Babil adını verenler de var, ama aslında Bağdat Babil'e üç milden çok daha uzakta. Dolayısıyla Mezopotamya'nın ucuna bir buçuk gün ve Dicle ile Fırat'a neredeyse eşit uzaklıkta ve her iki yandan da İtalya'ya yaklaşık on bin mil uzaklıkta, günümüzde Nemrut adı verilen büyük bir toprak tepesi var. Daha önce de söylediğim gibi, bilgisiz insanlar bunun Babil kulesinin kalıntıları olduğuna inanıyorlar; ne var ki, bu tepeye Agarkuf[18] adını veren ve bir Arap emirinin savaş durumunda uyruklarını toplamak için bu kuleyi yaptırdığını ve buraya bir de fener koydurduğunu söyleyen Araplar daha gerçekçi gibi görünüyor. İşte gördüğüm haliyle bu kulenin betimlemesi. Bu kütlenin çevresi yaklaşık üç yüz adım; ne var ki, harabeye döndüğü ve ayakta kalan bölümlerin yüksekliği on sekiz-yirmi *toise*'ı aşamadığı için eski yüksekliği konusunda bir şey söylemek pek kolay değil. Kule, fırında pişirilmemiş, güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmış; her tuğla kare biçiminde on *pouces de roi*[a] boyutlarında ve üç *pouces de roi* kalınlığında. Yapı bu durumdaydı. Bir buçuk parmak kalınlığındaki buğday samanıyla karıştırılmış ve kı-

17 Bu ad iki ayrı kişinin adının birleştirilmesiyle oluşturulmuş: Aziz Georgios'tan ya da bu kişinin Hıristiyanlık öncesi örneklerinden kaynaklanan Hızır ve İlyas peygamberden kaynaklanan Elias. Korunan öğenin temel özelliği göklere yükselmesi ve ölümsüz olması. Bu, Müslüman mitolojisinde, ölümsüzlük ve doğanın her ilkbaharda yeniden doğması gibi birçok iz bırakan temel motiflerden biridir.

18 Akarküf harabeleri Bağdat'ın otuz kilometre kadar batısındadır. Yapı ve kullanılan gereçler Evliya Çelebi'de de aynen anlatılmaktadır.

a 27,07 mm uzunluğunda eski bir uzunluk ölçüsü birimi –ç.n.

rılmış bir kamış ve saz yatağı üstünde, bu tuğlalar birbiri üstüne konarak –ve aralarında biraz saman olması koşuluyla– yedi sıra ya da dizi oluşturulmuş. Daha sonra, gene aynı kamış yatağı ya da tabakası, onun üstüne de altı sıra tuğla yerleştirilmiş. Bu uygulama, her defasında bir dizi tuğla eksik konarak yukarıya kadar sürdürülmüş. Parçalar her yanından dökülmüş olduğu için yapının biçimi hakkında karar vermek kolay değil. Yuvarlak olmaktan çok, kare biçimliymiş gibi geldi bana; geriye kalan yapının en üst bölümünde hâlâ bir pencere ve kare biçimli yarım ayaklık bir delik seçilebiliyor; eğer bu delik bazı yığınların gerçekleştirilmesi amacıyla yapılmamışsa, büyük olasılıkla suların akması için yapılmıştı. Halk arasında Babil kulesi adı verilen ve gidip görmeye değecek nitelikte olmayan bu yapıyla ilgili söyleyebileceklerim işte bu kadar. Çünkü bu kalıntıların Musa'nın Tekvin'de betimlediği eski Babil kulesinin kalıntıları olabileceklerini çağrıştıran hiçbir yanları yok.

Sekizinci Bölüm

Aynı Yolun Bağdat-Basra Arasındaki Devamı ve Burada Sözü Edilen Vaftizci Yahya Hıristiyanlarının Dini

Dicle üzerinden bir kayığa binip 15 Mart'ta, Bağdat'tan Basra'ya indik. Dicle Bağdat'ın üst yanında iki kola ayrılıyor; biri eski Kalde boyunca; diğeriyse Mezopotamya'nın ucuna doğru akıyor. Bu iki kol, birçok kanalın geçtiği büyük bir ada oluşturuyor.[1]

Dicle'nin kollara ayrıldığı yere geldiğimizde, eskiden çevresi bir milden uzun olabilecek bir kentin surlarını gördük. Öylesine geniş duvar kalıntıları var ki altı savaş arabası rahatça yan yana geçebilir. Surlar ateşte pişirilmiş tuğladan yapılmış; her tuğla kare biçiminde ve kenarları on ayak, kalınlığı ise üç ayak. Yörenin tarihçileri burasının eski Babil'in kalıntıları olduğunu söylüyor.[2]

O sırada Bağdat paşasıyla savaşmakta olan Arapların eline düşme korkusuyla ve padişaha vergi ödemek istemediğimiz için Dicle'nin Kalde yönüne doğru akan kolunu izledik. Bağdat'tan Basra'ya gidebilmek için, hep sandalda yatarak ve kendi yemeğimizi kendimiz pişirerek on gün yolculuk yaptık. Köylere rastladığımızda, adamlar göndererek ucuza yiyecek aldırdık. İşte Dicle'nin bu kolu boyunca rastladığımız köylerin adları: güneşte pişmiş tuğladan yapılma bir hisarı bulunan Amarat;[3] aynı türden bir hisarı olan Satarat;[4] büyük bir köy olan Mansuri;[5] Magar;[6] Gazer;[7] Gorno.[8] Fırat ile Dicle'nin birleştiği bu sonuncu yerde üç hisar görülüyor: Birincisi, iki ırmağın kavuştuğu ucun kıyısında, diğerlerinden çok daha tahkimli ve o sırada Basra emirinin oğlunun komutasında olan; ikincisi Kalde yakasında; üçüncüsü Arabistan yakasında. Burada gümrük resmi çok hakseverce ödeniyor, ama kimsenin üstünü başını aramıyorlar. Gelgitler buralara kadar çıkıyor ve Basra'ya

1 Tavernier'nin üstünde yolculuk yaptığı Dicle'nin doğu kolu eskiçağda da vardı, bugün de var. Bugün yok olmuş olan batı kolu, Arap egemenliği döneminde ve XVI. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü.

2 Burası Ktesiphon'un kalıntılarıdır. Babil'in kalıntıları daha güneyde, Hille yakınlarındadır.

3 Burada izlenen güzergâhta verilen adlar doğru sırayı izlemiyor ve hatta Dicle'nin ana çığırı kıyısında bulunmayan kentleri bile içerebiliyor. Amarat denen yer Dicle kıyısındaki eski Amare'dir.

4 Satarat, Dicle'ye paralel olarak batıda akan Garaf ırmağı kıyısındaki Şatra olmalı.

5 Fırat kıyısında, Dicle ile birleştiği yere otuz kilometre kadar uzaklıkta bulunan Mansuriye.

6 Büyük olasılıkla, Amare'nin güneyinde, ama Dicle kıyısına on kilometre kadar uzaklıkta bulunan Mecer-i Kebir.

7 Büyük olasılıkla Dicle kıyısındaki El Üzeyr, Mecer ile Kurna arasında.

8 Kurna.

ancak on beş mil olmasına karşın, hem rüzgâr, hem de gelgit olduğundan, bu yolu ancak yedi saatte alabildik. Bağdat ile Basra arasında kalan yörenin tamamı, tıpkı Hollanda'daki gibi, bentlerle kaplı ve iki kent arası yaklaşık yüz altmış mil var. Burası padişahın en iyi topraklarından biri ve hemen hemen her yerde büyük çayırlar, çok sayıda sığırın, özellikle de kısrakların ve mandaların beslendiği eşsiz otlaklar bulunuyor. Dişi mandalar yavrularını on iki aya kadar emziriyorlar ve çok bol süt veriyorlar: Günde yirmi iki pinte verenler bile var. Burada o kadar bol tereyağı üretiliyor ki, Dicle kıyısında yer alan kimi köylerde tereyağı yüklü yirmi-yirmi beş kayığa rastladığımız oldu. Bu kayıklar Basra körfezi boyunca ilerleyerek hem İran yakasında, hem de Arabistan yakasında tereyağlarını satıyorlar.

Bağdat-Basra yolunun yarısında, ırmak kıyısında yapılmış birçok küçük barınak gördük; bunların ne olduğunu anlamak için oraya gittiğimizde, padişahın bu ülkedeki haklarını almak için İstanbul'dan gelen bir defterdarın çadırları olduğunu anladık. Defterdarla tanıştım ve ona üç aune[a] İngiliz kumaşı ve bir cep tabancası armağan ettim. O da uygar biçimde iki koyun, on iki tavuk, tereyağı ve pirinç gönderdi ve bir süre yanında kalmamdan mutluluk duyacağını bildirdi. Yaptığımız sohbet sırasında, Bağdat'tan Kurna yakınlarına kadar uzanan alanda, ister erkek, ister dişi olsunlar, manda başına her yıl bir kuruş ve bir çeyrek vergi alındığını ve böylece her yıl padişaha yüz seksen bin kuruştan fazla para gittiğini söyledi. Dahası, her kısrak için iki kuruş, her koyun için bizim paramızla on metelik ödeniyor ve eğer köylüler defterdarı kandırmasa en azından elli bin kuruş ve hatta daha çoğunu fazladan götürebilirdi.

Defterdardan ayrılmamızdan sonra, bu akşam havanın çok güzel olduğunu ve ırmak kıyısında hiçbir tehlikenin bulunmadığını gören kayık sahibimiz bütün gece yol aldı ve 25 Mart sabahı Kurna'ya vardık. Burası iki ırmağın birleştiği yerin köşesinde kurulmuş güzel bir kale. Irmağın her iki yakasında, ırmak geçişini çok iyi koruyacak biçimde konuşlandırılmış küçük birer hisar daha var. Birçok topun bulunduğu uçtaki kalede, Bağdat emirinin bu ülkeyi yöneten oğluyla karşılaştık; gümrük dairesi de aynı kaledeydi.

a Eski bir uzunluk ölçüsü birimi; 120 cm'ye eşdeğerdi –ç.n.

Kayıkların büyük bir titizlikle aranmasına karşın bize çok uygarca davrandılar, insanları aramadılar. Kayığın kalınlığını oluşturan iki döşeme tahtası arasında ve birbirinden biraz uzakta birkaç parça kumaş saklanabilirdi, çünkü burasının üstü dalgaların kayığa girmesini önleyen saz ve kamış demetleriyle örtülüydü; ne var ki, gümrükçülerin büyük aletleri vardı ve bunlarla içeriden dışarı doğru yanlardan delikler açabiliyor ve içeriye bir şeylerin saklanıp saklanmadığını görüyorlar. Gümrükçüler malları kayıtlara geçiriyorlar, ama gümrük Basra'da ödeniyor ve bu sırada Kurna gümrüğünde beyan edilen mallarla Basra'da bulunanların uyuşup uyuşmadığı denetleniyor.

Aynı gün, Fırat'tan Basra'ya açılan kanala girerken, ticaret için buraya gelen Hollandalıların şefiyle karşılaştık ve bize çok iyi davrandı. Irmakta üstü lal rengi bir örtüyle kapatılmış bir sandalda dolaşmaktaydı; birlikte Basra'ya gittik; burada kaldığımız süre boyunca kendi evinden başka yerde kalmamızı istemedi.

Basra'ya iki kez gitmiş biri olarak (biri kentte otuz iki gün kaldığım 1639'daki seyahatim; diğeri on dört gün kaldığım seyahatim) bu kentle ilgili bazı kesin şeyler söyleyebilirim.

Basra çöl Arabistan'ında, eskiden Teredon[9] adı verilen ve çölde bulunan bir kentin harabelerine iki mil uzaklıkta yer alıyor; kent çölün ortasında ve Fırat'tan su getiren kanallar hâlâ seçilebilmekte. Harabeler, kentin çok büyük bir kent olduğunu gösteriyor; Araplar satmak amacıyla kentin tuğlalarını alıp Basra'ya götürmüşler ve bunlar Basra'daki evlerin temellerinde kullanılmış. Basra kenti, Arapların Şetel-areb,[10] başka bir deyişle Arabistan ırmağı adını verdikleri Fırat'a yarım mil uzaklıkta. Basra halkı ve yüz elli tonluk gemilerin yüzebildiği, yarım mil uzunluğundaki bir kanal aracılığıyla ırmaktan su alıyor. Kanalın başında, zorla kanala girilmesini engellemek için bir kale yapılmış. Deniz on beş mil uzaklıkta; ne var ki, gelgit dalgaları bir on beş mil daha aşarak Kurna kalesine kadar ulaşıyor. Bütün ülke o kadar alçak ki, kıyı boyunca uzanan bir bent olmasa sık sık sular altında kalma tehlikesi yaşayabilir. Bendin uzunluğu bir milden fazla ve kesme taştan yapılmış. Deniz Basra körfezinin başında ol-

9 Diriditis ya da Teredon adı verilen bir eski Yunan kenti; daha sonra yerine Sasani kenti Vahiştabat Erdeşir kuruldu. Bütün bunlar harabe haline geldiğinden, Arap fetihleri sırasında, tam Basra kenti kurulurken El Hareybe (harabe) adını aldı.

10 Şattülarap.

duğu kadar sert olmasına karşın, taşlar birbirine o kadar iyi bağlanmış ki dalgalar onları yıkamıyor.

Basra yaklaşık yüz yıldır Çöl Araplarının elinde ve Avrupa uluslarıyla hiç ticareti yok. Çöl Arapları yalnızca hurmalarını yemekle yetiniyorlar; hurma o kadar bol ki, yalnızca bunu yiyerek yaşayabiliyorlar. Her iki yakada da durum aynı ve Basra'dan İndus ırmağına kadar uzanan altı yüz millik alanda, hem Arabistan yakasında, hem de Maskat'a kadar olan bölgede, halk ne ekmek, ne de pirinç yemeyi biliyor; yalnızca hurma ve rüzgârda kurutulmuş, tuzlanmış balık yiyerek yaşıyor. İnekler hiç yeşillik yemiyor ve her ne kadar tarlalara otlamaya bırakılıyorlarsa da, burada bulunan çalılar arasında kendilerine yarayacak pek bir şey bulamıyorlar. Ama her sabah, tarlaya gitmeden önce ve her akşam tarladan döndükten sonra, ineklerin beslenmesi için balık kafaları ve bunlarla birlikte pişirilmiş hurma çekirdekleri hazır bulunduruluyor.

Araplarla savaşan Türkler Basra'yı aldılar, ama Araplar her gün kentin çevresinde dolaştıkları ve bulabildikleri her şeyi çaldıkları için, Türkler onlarla bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı: Buna göre, kentin bir mil yakınına kadar çöle Arapların egemen olması ve Türklerin de vali olarak bir paşa yerleştirdikleri kente egemen olması karara bağlandı. Ne var ki, antlaşma uzun ömürlü olmadı; zira kentin ortasında Türklerin yaptırdığı Paşa Sarayı adlı bir kale vardı ve kaledeki askerler Türktü; ama kentin Arap ahalisi bu Türk egemenliğine katlanamıyor ve zaman zaman Türklerle çatışıyordu. Bu gibi durumlarda, Çöl Arapları kent sakinlerinin yardımına koşuyor ve paşayı kalesinde kuşatıyorlardı. Sonuç olarak, kalıcı bir antlaşma yapılamadığı için, Aiud adlı bir paşa, birçok çatışmadan ve bastırmak zorunda kaldığı birçok ayaklanmadan sonra, bütün bu dertlerden kurtulmak istedi ve valilik görevini ülkenin varlıklı beylerinden birine kırk bin kuruşa sattı. Yeni bey, halkı dizginlemek için hemen birçok asker topladı, Efrasiyab Paşa adını aldı. Efrasiyab Paşa, ben Basra'dan geçerken kenti yönetmekte olan Hüseyin Paşa'nın dedesiydi.[11] Söz konusu Efrasiyab Paşa önce Türklerin boyunduruğunu gevşetti ve Basra Emiri unvanını aldı. Valilik topraklarını satan paşa, daha İstanbul'a varamadan boğduruldu; ne var ki, daha önce de söylediğim gibi, valilik unvanını satın alan kişi padişahı ta-

nımak istemedi ve ülkenin hükümdarı oldu. Ama Sultan IV. Murad Bağdat'ı alınca, Basra emiri Osmanlı sarayı ile iyi geçinmek için zaman zaman padişaha –daha çok atlardan oluşan– armağanlar gönderiyor: Çünkü bu yörenin atları çok güzel. İran Şahı Büyük Abbas, Hürmüz'ü ele geçirdikten sonra, Şiraz valisi İmam Kuli Han komutasındaki güçlü bir orduyu Basra'yı alması için gönderdi. Ne var ki, Basra emiri İranlılara karşı koyabilecek güçte olmadığını anlayarak, denizi durduran bendi birkaç yerinden yıktırmak için Çöl Araplarıyla anlaştı. Bentte gedikler açılınca deniz suları ülkeye o kadar büyük bir şiddetle yayıldı ki on beş mil boyunca ilerleyerek Basra'ya ve buradan sonra da dört mil ileriye ulaştı; kendini sularla kuşatılmış bulan ve aynı anda da Şah Abbas'ın ölüm haberini alan İran ordusu, birdenbire kuşatmayı kaldırmak, toplarını kentin önünde bırakarak (yaptığım seyahatler sırasında bunları gördüm) geri çekilmek zorunda kaldı. Bu su baskını, bıraktığı tuz yüzünden, birçok bahçede ve toprakta bugüne kadar hiçbir şey yetişmemesine ya da çok az ürün yetişmesine neden oldu.

Basra emiri birçok yabancı milletle dostluk kurdu ve dünyanın neresinden buraya gelirseniz gelin iyi karşılanırsınız. Özgürlük o kadar büyük ve düzen o kadar iyi ki, kentte gece yarısı bile güvenlik içinde dolaşabilirsiniz. Hollandalılar buraya her yıl geliyor ve baharat alıyorlar. İngilizler de buradan karabiber ve biraz da karanfil tanesi alıp götürüyorlar, ama Portekizlilerin ticareti bütünüyle durmuş ve Portekizli Augustinusçu pederler ülkelerine geri dönmüşler. Hintliler Basra'ya bez, çivit (indigo) ve başka çeşit mallar getiriyorlar. Son olarak, bu kentte, Hindistan'dan gelen bu malları satın almak için İstanbul, İzmir, Halep, Şam, Kahire ve Türkiye'nin diğer yerlerinden gelme tüccarlar toplanıyor ve bunlar satın aldıkları malları gene Basra'da satın aldıkları genç develere yüklüyorlar. Çünkü Araplar develerini satmak için buraya getiriyorlar ve en büyük deve ticareti burada gerçekleşiyor. Diyarbakır'dan, Musul'dan, Bağdat'tan, Mezopotamya'dan ve Asur ülkesinden Basra'ya gelenler, Dicle üstünden mallarını taşıtıyorlar, ama büyük zah-

11 Tavernier'nin anlattıkları genel olarak gerçeklere uyuyor. Türklerin Bağdat'ı ilk alışlarından sonra (1535), Basra Beyi Emir Raşit, hem Portekizlilerden korunmak, hem de kentin denetimini ailesinin elinde tutmak için, Osmanlı rejimine isteyerek boyun eğdi. 1612'de Efrasiyab Paşa, Basra paşasından valilik unvanını satın alarak yeni bir hanedan kurdu. Oğlu Ali, 1624'te babasının yerine geçti, ertesi yıl Safevilerin bir istila girişimini geri püskürttü. Bu paşadan sonra da oğlu Hüseyin Paşa, Tavernier'nin Basra'ya geldiği yıl vali oldu (1652).

met çekiyor ve çok para harcıyorlar. Tekneler günde ancak iki buçuk mil gidebilen ve rüzgâr tersten estiğinde yürüyemeyen adamlara çektirildiği için, Basra'dan Bağdat'a altmış günden kısa sürede gidilemiyor; hatta yolculuğu üç ay sürenlere bile rastlanıyor.

Basra'da gümrük vergisi yüzde beş ve gümrük memuru ya da emirle aranız iyiyse aslında yüzde dört ödemek olanağı bile var. Bu Basra emiri hesabını o kadar iyi yapıyor ki, her yıl bir kenara üç milyon lira koyabiliyor. Gelirlerinin büyük bölümünü dört şeyden elde ediyor: para, at, deve ve hurma, ama varlığının asıl kökeni hurma ağaçları. Şattülarap'tan denize kadar uzanan bütün topraklar, başka bir deyişle otuz millik bir alan, hurma ağaçlarıyla kaplı ve hurma yetiştirmek cesaretini gösteren herhangi bir kimse her palmiye için üç çeyrek larin (Fransız parasıyla dokuz metelik) ödemek zorunda. Emirin para üzerinden sağladığı kazanç, dışarıdan gelen tüccarların getirdikleri Fransız ekülerini ülke parasına çevirme zorunluluğundan kaynaklanıyor. Söz konusu eküler darphaneye gönderilerek larin'e dönüştürülüyor ve bu işlem karşılığında yaklaşık yüzde sekiz alınıyor. Atlar konusunda, dünyanın hiçbir yerinde bu kadar güzel ve yorgunluğa dayanıklı atlar bulamazsınız: Otuz saat boyunca yemeden içmeden yürüyebilen atlar, özellikle de kısraklar bulunuyor. Ne var ki, yeniden hurma ağaçlarına dönecek olursak, bu noktada çok ilginç bir şey var: Bir hurma ağacı yetiştirmek, sıradan ağaçlara oranla çok daha gizemli. Önce yerde bir çukur açılıyor ve içine iki yüz elli-üç yüz hurma çekirdeği üst üste piramit biçiminde sıralanıyor; piramidin tepe noktasına tek bir çekirdek yerleştirildikten sonra üstü toprakla örtülüyor ve ağaç hemen büyümeye başlıyor. Yöre insanlarının çoğu hurma ağaçlarının erkeği ve dişisi olduğu için erkeklerin ve dişilerin birbirlerine yakın dikilmeleri gerektiğini, çünkü eğer böyle yapılmazsa dişilerin meyve vermediğini söylüyorlar. Buna karşılık, kimileri de bunun zorunlu olmadığını, bu ağaçlar çiçeğe durduğunda erkeğin çiçeğini alarak dişi ağacın tam ortasına, sapın tam üstüne yerleştirmenin yeterli olacağını, tam sapın tepesine yerleştirilmezse meyvenin olağan büyüklüğünün yarısına ulaşmadan döküleceğini belirtiyorlar.

Türkiye'de olduğu gibi, Basra'da da ülkeyi yöneten emirin yetkesi altındaki bir kadı adalet işlerine bakıyor. Ülkede üç çeşit Hıristiyan bulunu-

yor: Yakubiler, Nesturiler ve Aziz Yahya Hıristiyanları. Ayrıca, İtalyan çıplak ayaklı Monte-Carmino tarikatının bir kilisesi, Augustinusçu bir Portekiz kilisesi de var. Ne var ki, daha önce de söylediğim gibi, Portekiz bu kentle ticaretini kestiği andan sonra bu sonuncu kilise terk edilmiş.

Basra'da ve çevre kentlerde Vaftizci Aziz Yahya Hıristiyanlarının[12] sayısı çok fazla; bu tarikatın inançlarında oldukça ilginç şeyler bulunduğu için başlıca ilkelerini okuyuculara aktarma zorunluluğunu duydum.

Önce tarikatın kökenini anlatacağım; işte Basra'da kaldığım süre içinde öğrenebildiklerim. Vaftizci Yahya Hıristiyanları eskiden, Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Jourdain[a] ırmağı kıyılarında yaşıyorlardı.[13] Müslümanların Filistin'i ele geçirdikleri sırada her ne kadar daha önceden Hazreti Muhammed Hıristiyanlara asla eziyet edilmemesini buyuran mektupları Hıristiyanlara kendi elleriyle verdiyse de (bunlar olmasaydı belki buralarda bir tek Hıristiyan bile kalmazdı), bu sözde peygamberin ölümünden sonra onun yerine geçenler bu milleti yok etmek için kararlı davranışlarda bulundular ve bu amaçları doğrultusunda kiliselerini yıktılar, kitaplarını yaktılar ve son vahşetlerini uyguladılar. Onları Mezopotamya'ya ve Kalde'ye çekilmek zorunda bırakan şey de işte bu oldu: Bir süre Bağdat patriğine bağlandılarsa da, bundan yaklaşık yüz altmış yıl önce ondan da ayrıldılar. İran'a ve Arabistan'da Basra çevresindeki kentlere gelerek buralara alışmaya çalıştılar; işte belleğime yerleştirmeyi başardığım kimi adlar: Suster, Dezpul, Rümez, Bitum, Mono, Endecam (Andecam), Kalafabat, Aveza, Dega, Doreş, Maskel, Gümar, Karianus, Basra, Onezer, Zech ve Loza.[14] Irmağı olmayan, kentte de köyde de oturamaz; piskoposlarından birçoğu,

a Ürdün (Şeria) ırmağı –ç.n.

12 Avrupalıların XVII. yüzyılda tanıdıkları ve ilk betimlemelerinden birini Tavernier'nin yaptığı Mandeistler [Sabiiler]. Burada söylenen ve sık sık yinelenen Vaftizci Yahya Hıristiyanları adlandırması doğru değildir. Bu tarikatın üyelerine Hıristiyan denemez, çünkü ne Teslis'e, ne İncillere, ne de İsa'nın Tanrı olduğuna inanırlar. Vaftizci Yahya'ya gelince, bu azizin adı vaftiz töreni ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu tarikat büyük olasılıkla Hıristiyanlık öncesinden kalma bir tarikattır ve Hıristiyanlığın kökenlerini aydınlatabilecek bir unsur olarak düşünüldüğünden özellikle XX. yüzyılın başlarında birçok kitaba konu olmuştur. Günümüzde, bu tarikatın birkaç on bin üyesi kalmıştır ve bunların belli bir bölümü Bağdat'ın gecekondu semtlerinde yaşamaktadır.

13 Bu bilgi kesin değildir.

14 Bu yerlerin bazılarının neresi olduğu anlaşılabiliyor. Bunlar İran'da Karun ırmağının ve kollarının kıyısında bulunan kentlerdir: Şuster (Suster) Dezful ya da Dizful (Dezpul), Kalafabat, Devrak, Hüveyze (Avera), Bender Maşur (Maskel) ve Ramüz (Rümez).

burada yaşayan Hıristiyanların yirmi beş bin haneyi bulduğunu söylediler. Aralarında birkaç tüccar da var, ama çoğu kuyumculuk, marangozluk ve kilitçilik gibi meslekleri yapıyor.

İnançlarına gelince, sayısız masalla ve ilkel yanlışla dolu. İranlılar ve Araplar onlara Sabii,[15] başka bir deyişle yeni bir din uğruna dinini terk eden insanlar diyorlar. Kendilerine Mendai İahia, başka bir deyişle inançlarını, kitaplarını ve göreneklerini aldıkları Aziz Yahya'nın çömezleri adını veriyorlar. Her yıl beş gün süren bir bayram kutluyorlar; bayram boyunca hem büyükler, hem de küçükler, sürüler halinde piskoposlarına gidiyorlar ve onlar da gelenleri Aziz Yahya'nın vaftiz yöntemiyle yeniden vaftiz ediyorlar.[16]

Yalnızca ırmaklarda ve sadece pazar günleri vaftiz yapıyorlar. Irmağa gitmeden önce, çocuğu kiliseye götürüyorlar ve bir piskopos burada çocuğun başı üstüne bazı dualar okuyor. Daha sonra çocuğu ırmağa taşıyorlar; kadınlar ve erkekler piskoposla birlikte dizlerine kadar suya giriyorlar. Bunun üzerine piskopos, elindeki bir kitaptan bazı duaları yeni baştan okuyor; daha sonra, her defasında şu sözleri söyleyerek çocuğun üstüne üç kez su döküyor: *Beesme-brad er-Rabi, Kademdin, Akreri, Menhal el gennet Alli Kouli Kralek* (Dünyanın ve cennetin ilki ve sonu ve her şeyin en büyük yaratıcısı olan Tanrı'mn adına). Daha sonra, piskopos kitabından gene bir şeyler okurken vaftiz babası çocuğu suya batırıp çıkarıyor; en sonunda, hep birlikte çocuğun babasının evine gidiliyor ve çoğunlukla burada bir ziyafet hazırlanmış oluyor.[17] Vaftiz biçiminin yeterli olmadığı, çünkü üç tanrısal kişiliğin adının söylenmediği kendilerine iletildiğinde, kendilerini iyi savunamıyor ve mantıklı bir açıklama getiremiyorlar. Ayrıca kutsal Teslis gizemi konusunda hiç bilgileri yok ve –tıpkı Müslümanlar gibi– İsa'nın Ezeli/Ebedi Baba'nın yalnızca ruhu ve kelamı olduğunu söylüyorlar. Bu zavallı insanların körlüğü o denli ileri noktalarda ki, melek Cebrail'in Tanrı'nın nurdan yarattığı oğlu olduğuna inanıyorlar,[18] İsa'nın Tanrı olarak ezeli soyağacını kabul etmek istemiyorlar. Yine de İsa'nın günahın kefaretini ödemek için insan olarak dünyaya geldiğine, erkek yardımı olmadan Meryem'in suyunu içtiği bir pınar sayesinde kutsal Meryem'in rahmine düştüğüne inanıyorlar. İsa'yı Yahudilerin çarmıha gerdiğine, onun üçüncü gün dirildiğine ve ruhunun göğe çıktığına, bedenininse aşağıda dünyada kaldığına ina-

nıyorlar. Ne var ki, bütün bu inancı Müslümanlar gibi saptırarak İsa'nın tam Yahudilerin çarmıha germek için onu yakalamak istedikleri sırada kaybolduğunu, yerine suretini bıraktığını ve Yahudilerin bu surete işkence ettiklerini söylüyorlar.

Kutsal ekmek ve şarap (Kudas) ayinine gelince, bu ayin sırasında, şarap ve zeyinyağıyla yoğrulmuş undan yapılma ekmek kullanıyorlar, çünkü İsa'nın bedeni başlıca iki bölümden, et ve kandan oluştuğuna göre un ve şarap bu bölümleri çok iyi temsil ediyor diyorlar; kanla hiçbir benzerliği bulunmayan suyunsa onu temsil edemeyeceğini belirtiyor ve İsa'nın havarileriyle yediği Son Yemek sırasında su değil şarap içtiğini ekliyorlar. Kutsama töreninde dağıtılan Tanrı lütfunu temsil etmesi ve hem bizim, hem de gelecek kuşaklar için Tanrı'nın merhametini anımsamak için kutsal ekmeğe zeytinyağı katıyorlar. Şarap yapmak için, kendi dillerinde zebib adını verdikleri güneşte kurutulmuş üzümleri alıyor, üstüne su dökerek bir süre dinlendiriyorlar. Kutsal kabın kutsanmasında işte bu çeşit bir şarap kullanıyorlar. Kuru üzüm kullanmalarının nedeni, bu üzümleri şaraptan çok daha kolay bulabilmeleri: Bu yörede egemenlikleri altında yaşadıkları İranlılar ve özellikle de Araplar çok sıkı önlemler alarak şarap satın almalarına izin vermiyorlar. Muhammed'in yasasına uyan halklar arasında Basra civarında yaşayan bu İranlılar ve Araplar kadar diğer dinlere karşıt olanına rastlanmaz. Kutsama sırasında söyledikleri sözler, Tanrı'yı övmek ve ona şükretmek için kullandıkları uzun dualardan başka bir şey değil; ayrıca, bu duaları okuyarak İsa adına ekmeği ve şarabı kutsarlar, ama İsa'nın bedeninden ve kanından hiç söz etmezler, çünkü bunun gerekli olmadığını, Tanrı'nın onların niyetini bildiğini söylerler. Bütün bu törenlerden sonra, papaz kutsanmış ekmeğin bir parçasını alır, yer; geri kalanı törene katılanlara dağıtır.[19]

Piskoposları ve papazları konusuna gelince, bunlardan biri öldüğünde, eğer ölenin bir oğlu varsa babasının yerine geçer; oğlu yoksa, bu işi en iyi yapabilecek, din konusunda en bilgili bir yakın akraba göreve getirilir. Bu

15 Sabiilik ya da sabiiyye terimleri de buradan geliyor.

16 Pança (beş anlamına gelen penç'ten); vaftizin yenilendiği bu bayram, aynı zamanda bir ölüler bayramıdır.

17 Burada yapılan betimleme eksiktir, ama yanlış değildir.

18 Mandeistlerin inancındaki güneşi koruyan on meleğin Hıristiyanlıkla hiçbir ilgisi yoktur.

19 Mandesitlerde ne kutsal ekmek ve şarap töreni, ne de törenlerde şarap kullanma geleneği vardır. Tavernier'nin anlattığı hamm adı verilen karışık uygulama, evlilik ve cenaze törenlerinde bereket simgesi olarak kullanılır.

seçimi yapanlar, piskopos ya da papaz atananın üstüne birçok dua okurlar. Seçilen bir piskopossa, görevi almasından sonra ve eğer başkalarını papazlık aşamasına yükseltmek istiyorsa, tam altı gün oruç tutar ve bu süre içinde papaz yaptığı kişi üzerine aralıksız dualar okur; seçilen papaz da bu süre boyunca oruç tutar, dua eder. Bir oğlun piskopos ya da papaz olarak babasının yerine geçtiğini söylerken, bu Hıristiyanlarda piskoposların ve papazların tıpkı halkın geri kalan bölümü gibi evlendiklerini ve tıpkı halktan insanlar gibi ilk karıları öldüğünde bir bakireyle evlenebildiklerini de eklemek gerek. Kilise görevlerine kabul edilenlerin piskopos ya da papaz soyundan gelmesi, annelerinin evlendiği sırada bakire olması zorunludur. Bütün piskoposların ve papazların saçları uzundur ve hepsi iğneli bir haç taşırlar.[20]

Şimdi evlenme törenine geçiyorum. Bu törende genellikle şunlar yapılır: Bütün ana-babalar ve davetliler, damat adayıyla birlikte, kızın evinde toplanırlar. Piskopos da gelir; bir örtünün altında oturan kıza yaklaşan piskopos ona bakire olup olmadığını sorar. Kız bakire olduğu yanıtını verirse, bu konuda ona yemin ettirir; yeminden sonra davetlilere döner ve kendi karısını bu işleri bilen başka birkaç kadınla birlikte gelini muayene etmeye gönderir. Gelin bakire çıkarsa, piskoposun karısı geri dönerek kızın bakire olduğu üstüne yemin eder; bundan sonra orada bulunanların tümü ırmağa gider ve piskopos alışılmış törenlerle her birini vaftiz eder. Vaftiz işlemi sona erince, evin yolunu tutarlar ve eve yaklaşınca dururlar. Damat gelinin elini tutar ve kendileriyle birlikte gelenlerin mola verdikleri evin kapısına kadar uzanan yolda gelinle birlikte yürür; piskopos sürekli onların ardında bulunur ve elindeki bir kitaptan sürekli bir şeyler okur. Sonunda eve girerler, gelinle damat örtünün altında omuz omuza otururlarken piskopos onların başlarına üçer kez dokunarak bir şeyler okumaya devam eder. Daha sonra, piskopos bir kitabı açar, inceleyerek kehanetlerde bulunur, evliliğin gerçekleşmesi için en hayırlı günü arar ve bunu yeni evlilere bildirir. Ne var ki, piskoposun karısı gelini muayene eder de onu bakire bulmazsa, piskopos hiçbir biçimde evlilik törenine katılamaz; genç adam gene de evlenmek isterse, evlilik törenini tamamlayacak bir papaz bulması gerekir. Halk piskopostan başka biri tarafından evlendirilmekten büyük utanç duyar; eğer bir düğün törenini papaz yapıyorsa, bu durum ge-

linin kesinlikle bakire olmadığının işaretidir. Ayrıca, bir kızın bakire olmadan evlenmesinin büyük günah olduğuna inanıldığından, papazlar evlenme törenini zoraki olarak ve sadece bu durumdan doğacak olumsuzlukları ortadan kaldırmak için yaparlar: Zira eğer o çiftler evlendirilmezlerse kızgınlıkla gidip Müslüman olacaklardır. İşte bu nedenden ötürü, bakire olmayan bir kızı bakire sanarak alan ve dolayısıyla da aldatılan kocanın hakkını korumak ve aynı zamanda da kızları dizginlemek için gelin olacak kızın muayene edilmesini isterler. Ülkedeki yozlaşmanın etkisiyle kimi Hıristiyanların iki karısı olabilmektedir.

Ayrıca dünyanın yaratılışıyla ilgili inançlarına da değinmek gerek. Tanrı'nın buyruğu doğrultusunda dünyayı yaratmak isteyen melek Cebrail'in görevini yerine getirdiğini, üç yüz otuz altı bin şeytanı yakaladığını ve toprağı sabah buğday ekildiğinde akşam hasat kaldıracak kadar verimli kıldığını söylüyorlar. Aynı meleğin Âdem'e nasıl ekilip biçileceğini, ağaçlar dikileceğini ve yaşamak için gerekli olan her şeyi öğrettiğini, dahası, bu meleğin yeraltında yedi küre oluşturduğunu, bunlardan en küçüğünün dünyanın merkezinde bulunduğunu; ayrıca göklerin de aynı tarzda birbirinin içinde olacak biçimde oluşturulduğunu; yeraltındaki kürelerin çeşitli madenlerden oluştuğunu, aşağıdan yukarıya doğru ele alınacak olurlarsa merkeze yakın olan ilkinin demirden, ikincisinin kurşundan, üçüncüsünün tunçtan, dördüncüsünün pirinçten, beşincisinin gümüşten, altıncısının altından ve yedincisinin de topraktan oluştuğunu belirtiyorlar.[21] Bu toprak kürenin bütün diğer küreleri de kapsadığını, en verimli küre olmasından ötürü aynı zamanda da en önemli ve insana en yararlı, insan soyunun sürebilmesine en elverişli küre olduğunu, oysa diğer kürelerin insan soyunu yok etmek için yaratılmış gibi göründüklerini öne sürüyorlar. Her göğün üstünde su bulunduğuna inanıyorlar; buradan hareketle, güneşin bu suyun üstündeki bir gemide yüzdüğüne ve geminin direğinin bir haç olduğuna; güneşin ve ayın gemilerinin yanında bu gemileri yürütmek için birçok çocuk ve hizmetkârın bulunduğuna inanıyorlar. Dahası, Bakan[22] adlı meleğe ait ol-

20 Papazlığın babadan oğula geçmesi, papaz sınıfından birinin seçilmek istenmesinden çok, adayda fiziksel ve ahlaki bir soya çekimin amaçlanmasından kaynaklanmaktadır.

21 Mandeistlerin kutsal kitabı Ginza yaratılışa ilişkin yedi anlatı içeriyor. Ginza'da, Cebrail ile özdeşleştirilen melekten Pthahil adıyla söz ediliyor.

22 Belki de Bahrun. Bahrun, güneşe muhafızlık eden on melekten biridir.

duğunu belirttikleri gemisini betimliyorlar. Tanrının bu meleği, güneşi ve ayı ziyaret etmesi, doğru gidip gitmediklerini ve ödevlerini yapıp yapmadıklarını denetlemek için gönderdiğini anlatıyorlar.

Öbür dünya ve oradaki yaşam konusunda düşündükleriyse şunlar: Meleklerin ve şeytanların, iyi ruhların ve kötü ruhların bulunduğu, bu dünyadan başka bir dünya daha olduğuna; kentlerin, evlerin, kiliselerin bulunduğuna ve hatta habis ruhların bile kiliseleri olduğuna, burada çalgılar eşliğinde ilahiler söyleyerek dua ettiklerine; bizim bu dünyada yaptığımız gibi yemek yediklerine inanıyorlar. Bir insan ölüm döşeğine düştüğünde, şefleri ve komutanlarıyla birlikte birçok şeytanın geldiğine; ölüm sırasında üç yüz altmış şeytanın hazır bulunduğuna ve ruhun bedenden çıktığı anda ruhun belli bir yere götürüldüğüne; burada birçok yılan, köpek, aslan, kaplan ve şeytan bulunduğuna; eğer ölen günah içinde ölmüş kötü bir adamsa, ruhunun hayvanlarca parçalandığına; tersine, eğer Tanrı'nın günahlarını bağışladığı dürüst bir adamsa, aynı hayvanların sırtında Tanrı'nın huzuruna götürüldüğüne ve Tanrı'nın görkemli makamında oturarak dünyayı yargılamak üzere bakanlarıyla birlikte hazır bulunduğuna; her ruhun eylemlerini bir teraziyle ölçen iki meleğin bulunduğuna ve yüz akıyla çıkanların hemen içeri alındığına; tıpkı insanlarda olduğu gibi melekler arasında da erkeklerin ve dişilerin olduğuna ve onların da çocuk sahibi olabildiklerine; melek Cebrail'in Tanrı'nın oğlu olduğuna ve Tanrı'nın nurundan doğduğuna, Suret adlı bir kızının ve onun da iki oğlunun olduğuna; bu melek Cebrail'in birçok şeytan (kimileri asker gibidir; kimileriyse, Cebrail'in uyduları gibi kentlerin bütün meydanlarında bazı işsiz güçsüz insanları ya da günah işleyen insanları bulmak için oraya buraya koşuşturururlar ve bunları bulacak olurlarsa sert biçimde cezalandırma yetkisiyle donatılmışlardır) takımının komutanı olduğuna inanıyorlar.[23]

Azizlere ilişkin inançlarına gelince, halka vaaz vermeleri için İsa'nın kendi yerine on iki havari bıraktığını; nerede olduğu bilinmemekle birlikte şanlı Meryem'in ölmediğini; Vaftizci Yahya'nın Meryem'den sonraki en büyük aziz olduğunu ve daha sonra da –birçok mucizelerini ve çok uydurma şeyleri anlattıkları– Zekeriya ve Elisabet'in geldiğini kabul ederler. Çünkü bu iki azizin yalnızca kucaklaşarak Aziz Yahya'mn ana rahmi-

ne düşmesine yol açtıklarına; büyüyünce onu evlendirdiklerine ve Şeria ırmağının sularıyla ana rahmine düşen dört çocukları olduğuna; bir çocuk sahibi olmak istediklerinde bunu Tanrı'dan istediklerine ve Aziz Yahya'nın bebeği karısının ellerine bıraktığına ve kadının yalnızca onu beslediğine; doğal biçimde öldüğüne, ama yakın akrabası olan İsa'ya benzemek için ölümünden sonra çarmıha gerilmeyi çömezlerine vasiyet ettiğine; son olarak, Fuster[24] kentinde öldüğüne, mucizevi biçimde buraya getirilen billur bir mezara gömüldüğüne ve bu mezarın Şeria ırmağı yakınındaki bir evde olduğuna inanıyorlar.

Haça çok saygı gösterirler ve sık sık haç çıkarırlar, ama haç çıkarırken Türklerin görmemesine dikkat ederler ve Türklerin kiliseye girerek, bizim kendi aramızda haksız ceza adını verdiğimiz bazı hakaretlerde bulunmalarından korktukları için törenler sırasında bile kiliselerinin kapılarına nöbetçi dikerler. Haça tapınmaları sona erince onu iki parçaya ayırırlar ve yeniden kullanacakları zaman tekrar birleştirirler.[25] Haça bu denli saygı duymalarının nedeni, Divan adını verdikleri bir kitaptır. Bu kitapta yer alan şeyler arasında, her sabah erken vakitlerde meleklerin haçı alarak güneşin göbeğine koydukları ve haçın hem güneşten, hem de ay-

dan ışık aldığı bilgisi varmış. Buna bir başka masalı da eklerler ve aynı kitapta iki geminin betimlendiğini, bunlardan birinin adının güneş, diğerinin adının ay olduğunu ve bu gemilerden her birinin içinde çıngıraklarla dolu bir haç bulunduğunu; eğer bu iki gemide hiç haç bulunmazsa güneşin ve ayın ışıktan yoksun kalacağını ve gemilerin batacağını söylerler.

Aziz Vaftizci Yahya Hıristiyanlarının başlıca bayramları şu üçüdür: İlki, ilk babamız ve dünyanın yaratılması onuruna kutlanır, kışa rastlar ve üç gün sürer;[26] diğeri ağustos ayındaki Aziz Yahya bayramı adını verdikleri, gene üç gün süren bayramdır;[27] üçüncüsü haziran ayındadır, beş gün sürer ve bu bayramda yukarıda anlattığım tören yapılarak herkes yeniden vaftiz olur. Pazar gününe saygı gösterirler ve o gün hiç iş yap-

23 Mandeistlerin bu konudaki efsaneleri aslında Tavernier'nin anlattıklarından çok daha tutarlıdır. Onların cehennemlerinin bir araf görevi vardır; en sonunda ulaşılmak istenen amaçsa ebedi huzurdur.

24 Şuster. Ne var ki, Mandeist efsane Vaftizci Yahya'nın mezarını Şeria ırmağı kıyılarına yerleştirir.

25 Mandesitlerin haçı dört ana yöne karşılık gelen bir güneş simgesidir ve Tanrı'ya yapılan sunguyla ve kurtuluşla hiçbir ilişkisi yoktur.

26 Mandesitlerin yeni yıl bayramı.

27 Işığın ruhunun (Hibil Ziva) karanlıklar dünyasından ışıklar dünyasına dönüşünü kutlayan bayram.

mazlar. Hiç oruç tutmazlar ve kefaret ödemezler. Kilise yasalarıyla ilgili kitapları yoktur, ama büyüleri anlatan birçok kitapları vardır ve bunlarla papazların her istediklerini yaptıklarını ve şeytanların onlara itaat ettiğini iddia ederler.[28] Bütün kadınların kirli olduğunu ve kiliseye girmelerine izin verilmemesi gerektiğini söylerler.

Tavuk töreni adını vererek çok önemsedikleri bir törenleri daha var: Bu töreni evlendiği sırada bakire olan bir anneden doğma papazlar yönetebiliyor. Dolayısıyla, tavuk kesmek gerektiğinde, bu işi yapacak papaz olağan giysilerini çıkararak bu iş için özel bir elbise giyiyor: Bir iç çamaşırını giyer, bir başka çamaşırla örtünür ve bir diğerini papaz atkısı gibi omzuna koyar. Sonra, tavuğu alır, yıkamak için suya sokar, tertemiz yapar; bundan sonra, doğuya dönerek tavuğun kafasını bıçakla keser, kan bütünüyle akıp bitinceye kadar tavuğu elinden bırakmaz. Tavuğun kanı aktığı sürece vecd içindeymişçesine gözlerini göğe dikerek kendi dilinde şu sözleri söyler: "Tanrı'nın adına, bu et her yiyecek olana yarasın." Koyunları kestiklerinde de aynı töreni yaparlar. Önce kesimin yapılacağı yeri suyla büyük bir özenle temizlerler, dallarla kaplarlar ve birçok insan bu töreni sanki görkemli bir kurban töreniymişçesine izler. Din adamı olmayanların neden tavuk kesme izni olmadığı sorulduğunda, onların Tanrı'ya adak sunma izni olmadığını söylerler, ama hiçbir mantıklı neden ortaya koyamazlar. Zaten Türklerin hazırladığı hiçbir şeyi de yemezler, hatta bir yanlışlık sonucu olmadığı takdirde Türklerin kestikleri hayvanları bile ağızlarına sürmezler. Türklerden o denli nefret ederler ki, bir Türkün su içtiği kaptan su içmek bile istemezler; eğer bir Türk suyu içmelerini isterse, suyu içer içmez –kendilerinden birinin hiç düşünmeden gelip aynı kaptan içmesini ve kirlenmesini önlemek için– kabı hemen kırarlar. Son olarak, papazları onların Türklerden daha da dehşet duymalarını sağlamak için, Muhammed'i dört akrabasıyla birlikte cehennemdeki bir cezaevine kapatılmış büyük bir dev olarak anlatırlar ve bütün Türklerin pis hayvanlarla dolu bu yere götürülerek hayvanları parçalayıp yediklerini söylerler.

Kurtuluşları konusundaki inançları şöyledir: Hepsinin kurtulacağını öne sürerler ve bunu şöyle açıklarlar. Melek Cebrail Tanrı'nm bu-

yurması üzerine dünyayı biçimlendirdikten sonra şunları söyledi: "Yüce Tanrım, bana buyurduğun gibi dünyayı biçimlendirdim. Bu konuda çok güçlükle karşılaştım; göğe ulaşıyormuş ve göğü tutuyormuş gibi duran bu kadar yüksek dağları bu hale koymak için bana yardım eden diğer melekler de öyle. Ve kim büyük bir çalışma olmaksızın bu dağlar arasındaki ırmaklarda yol alabilir ve her şeyin yolunu açabilir? Dahası, Ulu Tanrım, gücü sınırsız kolunun yardımıyla bu dünyaya öylesine bir yetkinlik kattık ki, insanlar burada kendi yararlarına dönük hiçbir eksik bulamayacaklardır. Bununla birlikte, böylesine güzel bir işi başarmış olmaktan mutluluk duyacağıma, çok büyük acı hissediyorum." Tanrı ona bunun nedenini sorunca Melek Cebrail şöyle devam etti: "Tanrım ve Babam, bana acı veren şeyi size söyleyeceğim; büyük bir çalışmayla dünyayı şu andaki haliyle biçimlendirdikten sonra, birçok Yahudinin, Türkün, putperestin ve sizin adınıza düşman birçok inansız düşmanın dünyaya geleceğini, çalışmalarımızın meyvelerinden yararlanarak onları hoşnut olmaksızın yiyeceğini öngörebiliyorum." Bunun üzerine Tanrı Melek Cebrail'e şu yanıtı verdi: "Tasalanma oğlum, kurduğun dünyada benim dostlarım olacak Aziz Yahya Hıristiyanları bulunacak ve onların hepsi kurtulacak." Bunun nasıl olacağını bilemeyen melek: "Nasıl, dedi Tanrı'ya, bu Hıristiyanlar arasında bazı günahkârlar, dolayısıyla da sizin düşmanlarınız bulunmayacak mı?" Tanrı lafı şöyle bağladı: "Kıyamet gününde iyiler kötüler için dua edecekler ve böylece hepsinin günahları bağışlanacak ve kurtuluşa erecekler."

Aziz Yahya Hıristiyanları üstüne sözlerime son vermeden, çivit mavisi adını verdikleri renge karşı duydukları büyük tiksintiye dikkati çekmek gerek. Bu renkten o denli tiksinirler ki, ona dokunmak bile istemezler. Bunun nedenini şöyle açıklarlar: Bazı Yahudiler uyurken dinlerinin Aziz Yahya'nın vaftizi aracılığıyla yok olacağını görürler. Bunu ve Aziz Yahya'nın İsa'yı vaftiz etmeye hazırlandığını öğrenen diğer Yahudiler öfkeden çılgına dönerek ülke dilinde Nil adı verilen birçok çivit getirtir ve Şeria ırmağının sularına atarlar. Bu suların bir süre pis kaldığını ve İsa'nın vaftizini bir süre geciktirdiğini eklerler. Ama

28 Mandeistlerin başlıca kutsal kitabı Ginza Raba'dır. Söz konusu kitap Sasani döneminden, hatta Arap fethinden sonraki dönemden alınmış metinlerden oluşma bir derlemedir.

Tanrı bir mucize yaratarak meleklere büyük bir kap getirmiş, bu Yahudiler çiviti atmadan önce kabı Şeria ırmağından alınmış suyla doldurtmuş ve kabı göğe aldırtmıştır. Aziz Yahya İsa'yı vaftiz ederken, o melekler suyun bulunduğu kabı getirirler ve Aziz Yahya vaftiz için bu suyu kullanır; daha sonra, Tanrı bu rengi lanetler. İşte Aziz Yahya Hıristiyanlarının dini konusunda bulabildiklerim bunlar.

Dokuzuncu Bölüm

Ayni Yolun Basra-Hürmüz Arasindaki Devami

Bander-Kongo'ya[1] gitmek için 10 Nisan'da, Basra'dan yola çıktık; yolculuk için özel bir kayığa bindik, çünkü –daha önce de söylediğim gibi– hurmaları taşıyan kayıklar genellikle çok yüklü ve fırtına patladığında tehlikeli oluyor. Başka bir konuya geçmeden önce, Basra ırmağının denize açılan ağzının burasını dolduran kumlar yüzünden geçilmesi çok zor ve tehlikeli olduğunu, ayrıca körfez boyunca sıralanan kum setlerinin deniz ulaşımını olumsuz yönde etkilediğini belirtmek gerek. İran'ı Arabistan'dan ayıran körfezin iki kıyısında balıkçılıktan başka bir işleri olmayan yoksul insanlar yaşar; herhalde bütünüyle çöl görünümünde olan ve hiçbir şey yetişmeyen diğer iki Arabistan'a göre 'Mutlu' sıfatıyla nitelenen Arabistan yakasında yaşayanlar, daha da sefil durumdadır. Surat'tan Hürmüz'e yaptığım bir seyahat kış mevsiminin ortasına denk geldiğinden Arabistan kıyısından gelen rüzgârlardan yararlanmak için, Raz-el-gat'a[2] gitmeye karar verdik ve yolculuk boyunca sürekli kıyıya yakın kalmaya özen gösterdik. Bu yoksul balıkçılar hiç sektirmeden her gün kayığımıza gelerek bol miktarda taze ve tuzlu balık getirdiler ve balıkların çoğu üç-dört ayak uzunluğundaydı. Ne kadar zorlasak da balıklara karşılık bizden para almak istemediler, ödemeyi pirinç olarak yapmamız gerekti ve pirinç dışında bir şeyi kabul etmek istemediler. Teknemizin kaptanı, sefaletlerine acıyarak elindeki en güzel pirinci vermek istedi; ama razı olmadılar ve tavukların kafesindeki yemlikte gördükleri, genellikle kümes hayvanlarının ve domuzların beslenmesinde kullanılan kırmızı ve adi pirinci istediler. Sanırım bu pirinci daha iri görmüşler ve böylece daha kazançlı çıkacaklarına inanmışlardı. Bir gün yedi ya da sekiz balıkçı kayığı geldi ve balıkçılar birçok güzel balıkla teknemize çıktılar. Aralarında çocuklar ve yaşlılar da vardı; balığa karşılık vermek istediğimiz pirinçleri gösterirken, aralarından bazıları, sırtları tavuklarımızın kafesine dönük dururken birkaç tutam iri pirinç çalmak için ellerini arkalarına götürdüler. İçinde bulundukları büyük yoksulluğu düşünen kaptan, tayfalara çalmalarına göz yummala-

1 Bender Kong, Geşm (Keşm) adasının batısında, Basra körfezinde.

2 Ras el-Hadd, Arabistan yarımadasının güneydoğusundaki burun.

rını işaret etti, zaten bütün çaldıkları bir kiloyu geçemezdi. Sefil durumlarına acıdım, akşam evlerine döndüklerinde iyi bir yemek yiyebilmeleri için, onlara dağıtmak amacıyla kaptandan on beş-yirmi kiloluk bir çuval buğday rica ettim. Ama yaşlı adamlardan biri, buğdayları yemeyeceklerini, tersine, hastalar için saklayacaklarını söyledi bana. Bu örnek, bölge Araplarının yoksulluğunu açıkça kanıtlıyor; Mutlu Arabistan'ın geri kalan bölümü de eğer aynı durumdaysa, burası kesinlikle çok acınılacak bir ülke.

Basra körfezinde birçok ada var; bunların en büyüğü, her yıl inci avcılığı yapılan (yeri geldiğinde bundan söz edeceğim) Baharen[3] adası. Bu adanın tamamında su çok kötü ve işte şaşırtıcı bir şey: İyi su edinmek isteyenlerin dalgıçları var ve bunlar her sabah adaya iki-üç tüfek atımı uzaklığa gidiyorlar, denize dalıyorlar, tatlı ve güzel bir suyla birkaç toprak testiyi doldurıyorlar, daha sonra da testilerin ağzını sıkı sıkı kapatarak denizden çıkıyorlar. Suları kendilerini gönderenlere götürüyorlar. Bu suyun içimi gerçekten çok güzel; söz konusu su yalnızca Bahreyn adasının yakınında bulunuyor; bütün seyahatlerim sırasında bu konuda birçok bilgi topladım. Yalnızca şunu söyleyeceğim (çok ilginç bir şey bu): Komorin[4] burnunda ve Coromandel ile Malabar kıyısı boylarında hiç tatlı su yok. Buralarda, Hindistan'ın diğer yerlerindeki uygulamanın tersine, yağmur suyu toplamak için gölcükler kazılmıyor; deniz çekilince, kadınlar testileriyle geliyor ve ellerinden geldiğince denizin yakınında, kumda yaklaşık iki ayak derinliğinde bir çukur kazıyorlar ve burada tatlı ve oldukça güzel bir su bularak bir çanak aracılığıyla testilerini dolduruyorlar. Visapur krallığında, elmas madenine varmadan önce aştığımız iki ırmak boyunca da aynı şey yapılıyor. Bu ırmakların suları çok kötü ve neredeyse tuzlu olduğundan, yöre halkı ellerinden geldiğince ırmağa en yakın yerlerdeki kumlarda delikler açarak iyi su buluyor.

Basra'dan Fırat'ın denize döküldüğü yere kadar uzanan yörede, iyi rüzgârı beklemek için demir atılan küçük bir ada var. Burada dört gün kaldık; Bender Kong'a varmamız on dört gün aldı ve kente 23 Nisan'da ulaştık. Burada kalmak tüccarlar için, daha sonra anlatacağım gibi, çok sağlıksız ve çok tehlikeli olan Hürmüz'de kalmaktan daha yararlı. Ne var ki, Bender Kong'un ticaret açısından Hürmüz'e üstünlük sağlayamamasının nedeni, Lar'a giden yolun çok kötü olması, aşılması çok güç geçitler içermesi ve bir-

çok yerde su bulunmaması yüzünden yolun atlar için nerdeyse ulaşılmaz hale gelmesi ye buraya ancak develerin gidebilmesi; buna karşılık, Hürmüz-Lar yolu katlanılabilir düzeyde. Portekizlilerle İran şahı arasında yapılan bir anlaşma gereğince, gümrük resminin yarısını tahsil eden bir Portekizli gümrük aracısının bulunduğu Bender Kong'da iki gün kaldık. Bu aracı bizi çok uygarca karşıladı, kendi evinden başka bir yerde kalmamıza asla izin vermek istemedi ve evinde bize elden geldiğince iyi ikramda bulundu.

Daha uzağa gitmeden bir gözlemde bulunmak gerek: Körfeze girmek ve Hürmüz'den Basra'ya gitmek isteyen büyük gemiler, kılavuz almak ve her yerde birçok kum seti bulunduğundan ellerinden iskandilleri bırakmamak zorunda.

30 Nisan'da, Bender Abbas'a gitmek için bir tekneye bindik ve öğleden sonra saat ikiye doğru yelken açarak Keşmiş[5] adlı adada, deniz kıyısında bulunan bir köyde üç-dört saat dinlendik.

Geşm,[a] çevresi üç mil uzunluğunda bir ada; Hürmüz'e beş-altı mil uzaklıkta. Verimlilik açısından, ne buğday ne de arpa yetişen Doğu'daki bütün adaları geride bırakıyor: Bunlar Geşm'de çok bol. Eğer böyle olmasaydı Hürmüz'de yaşamak çok zor olurdu, çünkü Hürmüz at yeminin büyük bölümünü bu adadan sağlamakta. Adada bir iyi su kaynağı var ve o dönemde Hürmüz'de bulunan Portekizlilerin bundan yararlanmasını engellemek için İranlılar buraya bir kale yaptırmışlar. Zira, daha sonra yapacağım bu adanın betimlemesi sırasında da söyleyeceğim gibi, yağmur sularını toplayan sarnıçlar dışında adada başka su yok; ne var ki, yağmur suları tuzlu toprağa düştükleri için topraktan kötü bir tat veren bir acılık alıyor. Ama Bender Kong'un suyu çok daha iyi, dolayısıyla da –Lar'a gitmek için altı gün süren kötü bir yola karşın– ticaret için burada kalmayı göreceli olarak çekici kılan da bu.

Geşm adasına dönmek için Hollandalılar, 1641 ve 1642'de ipek ticareti konusunda İran şahıyla aralarında çıkan bir anlaş-

mazlık nedeniyle kenti kuşattılar.[6] Kuşatmanın gerçek nedeni kısaca şöyle: Holstein dükünün büyükelçileri İran'a varınca, Hollandalılar onların bütün ipeği almak

a Keşm ve Kişm adlarıyla da bilinir –ç.n.

3 Bahreyn.

4 Kanya Kumari burnu adıyla da bilinen Hindistan'ın güney ucu.

5 Geşm adası, Hürmüz boğazının kuzeyinde.

6 Kuşatma 1645'te oldu.

için geldiklerini düşündüler ve bu düşünceyle –o sırada gerçek fiyatın kırk iki tümen olmasına karşın– ipek fiyatını elli tümene kadar çıkardılar. Büyükelçiler dönüş yoluna koyulur koyulmaz, Hollandalılar kırk dört tümenden fazla ödemek istemediler: Başka bir deyişle gerçek fiyatın iki tümen fazlası. Hollandalıların verdikleri sözü tutmamasına kızan şah, Hollandalıların ipek alımı sırasında bağışık tutuldukları gümrük resminden kendi mallarını satarken de bağışık tutulmalarından vazgeçti. Şahın kararlılığını anlayan Hollandalılar kararlı bir tavır takınarak ticareti engellemek için Hürmüz kumsalını tuttular. Aynı anda, adaya egemen olmak umuduyla Geşm kalesini de kuşattılar; ama nisan başından eylül sonuna dek Hürmüz'de sıcaklık öylesine dayanılmaz boyutlara ulaşır ki, koyda devriye gezen savaş gemilerinin güvertelerinde birçok yerde fazlasıyla sığ olan denizi iskandil etmek için elde ip durmak zorunda olan tayfalar bayılıp bayılıp düşüyorlardı. Böylece adamlarının çoğunu kaybettiler ve girişimlerinden vazgeçtiler; saray ileri gelenlerine sunulan birçok armağanın ardından, kırk altı tümen ödeyerek ipek alma hakkını elde ettiler.

Larek,[7] Hürmüz'e Geşm'den çok daha yakın ve ıssız bir ada. Hollandalı Komandör Hollebrand adadaki geyiklerin ve maralların su içmeye geldikleri bir gölcüğün yakınına bir bahçe yaptırmış. O kadar çok geyik vardı ki bir günde kırk beşini avladık. Komandör tavuklar ve koyunlarla besleniyordu ve bu bahçeyi dostlarıyla birlikte gidip eğlendiği bir yer haline getirmişti.

Geşm'den Hürmüz'e yelken açtık, ertesi sabah, 1 Mayıs'ta, saat dokuz-on arasında buraya ulaştık. Hollandalı Komandör gümrükte bulunan eşyalarımızı hiçbir şey ödetmeden aldırttı. Gerçi en iyi mallarımızı Basra'daki Hollandalı bir kaptanın sakladığı ve üstüne "Hürmüz'deki Hollandalı komandör için" yazdığı sandığın içine koymuştuk. Felemenkçe yazılmış bu yazı, sandığın İran'da hiç gümrük ödemeyen Hollanda şirketine ait olduğu izlenimi yaratmıştı, gümrükçüler de gümrük vergisi istememişlerdi. Hürmüz'de kaldığımız süre içinde Hollandalılar bize çok iyi davrandılar; Hindistan'a gitmek için Isfahan'dan yola çıkışımı anlatırken Hürmüz kentinden de söz edeceğim.

Körfezlerde gemi yolculuğu genellikle okyanuslardan daha tehlikelidir, çünkü fırtına sırasında çıkan dalgalar daha kısa aralıklıdır ve açık de-

nizde olduğu gibi kıyıdan açılma olanağı da yoktur. Özellikle Basra körfezi boyunca aşılması gereken riskler var; zira birçok yerde sığlıklara ve denize uzanan dillere rastlanıyor; buralarda derinlik çok az. Bu durum körfeze giren gemileri Hürmüz'den ya da Bender Kong'dan Basra'ya kadar kılavuz almak ve Basra'dan Hürmüz'e giderken de aynı şeyi yapmak zorunda bırakıyor. Kılavuzlar, bu denizi avuçlarının içi gibi bilen balıkçılardan oluşuyor: Onlar uzak durulması gereken her noktayı biliyorlar. Körfezin İran yakası hemen hemen her yerde çorak ve kumlu arazilerle kaplı; buralarda hiç su bulunmuyor ve bu bölgede Basra'dan Hürmüz'e karadan gitme olanağı yok. Tüccarlar Maskat'a gitmek için Arabistan yakasında bir yol bulsalar çok mutlu olacaklar; Maskat'tan da kanalı geçerek Hindistan'ın ilk üç limanı olan Sindi'ye, Diu'ya ya da Surat'a kolayca gidebilecekler. Holstein büyükelçileri yüzünden İran şahıyla Hollanda şirketi arasındaki ipek fiyatıyla ilgili anlaşmazlık, daha sonra Maskat'ı Portekizlilerden alarak Arabistan emiri olan Vodana emirine (onu seyahatnamemin son kitabında anlatacağım) götürüldü. Emir, Maskat'tan Basra'ya karadan gitmek için kumsalda kolay bir yol arayan Hollandalılarla görüşmek amacıyla Hürmüz'e gitti; ve baharat ticareti için Hürmüz'e, arzulanan inci ticareti için Elkatif'e giden Basralı tüccarlar, söylediğim gibi buralara yerleştiler. Voldana emiri Maskalat'a[8] kadar, Maskalat emiri de Elkatif'e kadar deve sağlıyordu. Ne var ki, kendilerine sunulan bu hizmeti kabul edecek olurlarsa İran şahıyla aralarının bozulacağı önyargısına kapılan Hollandalılar, iyi niyetinden ötürü Voldana emirine teşekkür ettiler ve önerilen yolu neden kabul edemeyeceklerini emire açıkladılar. Aslında, İran şahı anlaşmazlığın sürdüğü sıralarda, uyruğundaki kişilerin rahatlıkla baharattan vazgeçebileceklerini ve ülkesinde en az karabiber ve karanfil kadar keskin ve yakıcı bir bitkinin bulunduğunu Hollandalılara bildirmişti. Böylece her yıl İran'a yedi yüz elli-sekiz yüz bin kilo baharat satan Hollandalılar için, ipeğe ödedikleri para uğruna Hürmüz'den vazgeçerek Maskat'a yerleşmenin ve dolayısıyla da İran şahını küstürmenin âlemi yoktu; kolaylık sağlayacak olmasına karşın bu yeni yolu akıllarından çıkarmalarına yol açan gerçek neden işte budur. İşte seçilebilecek bu yolun kısa öyküsü.

7 Geşm'in doğusunda ve Hürmüz adasının güneyinde.
8 Maskalat adı ne günümüzün haritalarında ne de Niebuhr'un 1774 tarihli haritasında yer alıyor.

Basra'dan Mutlu Arabistan'ın liman kenti Elkatif'e gidilir; kentin yakınında yapılan inci avcılığının geliri Elkatif emirine tam karşıda bulunan Bahreyn adasındaki avcılığın geliriyse İran şahına aittir. Elkatif'ten, başka bir emirin yönetimindeki başka bir Arabistan kentine, Maskalat'a, buradan da Vodana'ya[9] geçilir; Vodana, kayıkların denize kadar inmesine olanak veren ve ikisine birlikte Moyesur[a] adı verilen iki küçük ırmağın birleştiği noktada kurulmuş oldukça güzel bir kent. Vodana topraklarında hiç buğday yetişmiyor ve çok az pirinç üretiliyor; ama meyve çok bol, özellikle de erikler ve bizimkiler kadar sert olmayan, ama elma gibi yenebilen ayvalar. Ayrıca çok güzel kavunlar ve bol üzüm de var; dahası, emir, kentin büyük bir mahallesini dolduran Yahudilere şarap yapma izni de veriyor. Vodana'dan körfeze kadar uzanan alanda, hem kıyı kesimi hem de diğer yerler, hurmalarla kaplı; uzaktan getirilen ve çok pahalı olan buğdayı ve pirinci satın alma olanağı bulunmayan halkın doğal besini bu hurmalar. Vodana ile Maskat arası –pek doğru olmayan coğrafya haritalarında çok daha uzak gösterilmiş olsa bile– sadece on beş mil.

Hollandalılar ile İran şahının anlaşmazlığa düştüğü sırada, Hürmüz'e Hollanda şirketinin yöneticisiyle (bu sırada şirketin yöneticisi, Bay Obrechit'in yerine gönderilen Bay Constant'tı) görüşmeye gelen Vodana emiri, yöneticiye yusyuvarlak, saydam ve on yedi abbas ağırlığında (başka bir deyişle on dört karat ve yedi oktav) bir inci getirdi. Zira Ortadoğu'da inci avcılığı yapılan her yerde inciler konusunda hep abbas'dan söz edildiğini ve bir abbas'ın yedi karata eşdeğer olduğunu vurgulamak gerek. Çok iyi dostum olan Bay Constant, inciyi bana göstermesi için emire ricada bulundu; emir ricayı kabul etti ve ben de inciyi keyifle seyrettim. Hürmüz'den Hindistan'a geçtiğimde Surat valisi bana bu inciden söz edildiğini duyup duymadığımı sorduğunda, yalnızca duymakla kalmayıp onu gördüğümü söyledim. Ertesi yıl İran'a gitmek için validen izin istediğimde inciyi anımsadı ve Hürmüz'den geçerken kendisi adına inci için altmış bin rupi'ye[b] kadar fiyat vermemi istedi. Gemiden iner inmez, bir Arabı Vodana emirine gönderdim ve götürdüğü haberin daha iyi karşılanması için Hollandalıların âmiri adına

a Bu çok bozulmuş adın aslı Mayşur (tuzlu su) olabilir –ç.n.
b Rupya adıyla da bilinir.

geldiğini söylettirerek, ona inciyi otuz bin kuruşa (bu, altmış bin rupi ediyordu) satıp satmayacağını sordurdum. Ama daha çok para veren birçok Asya hükümdarının teklifini de kabul etmediğini ve inciyi saklamak istediğini söyledi. Bugün ölmüş olan ana kraliçe bir gün bana aynı yapıda armut biçiminde bir inci göstermişti ve bu inci de altı-yedi karattı.

9 Burası belki de Umman körfezinde, Maskat'ın batısında bulunan El Udam'dır.

Onuncu Bölüm

Yazarın Beşinci Seyahati

İlk dört seyahatimde betimlemesini oldukça doğru yaptığıma inandığım dört farklı yol kullandım. Geriye, ikinci seyahatimde kullandığım yolun aynını izlediğim, başka bir deyişle İzmir ve Tebriz'den geçerek Isfahan'a gittiğim son iki seyahatim kaldı.

Beşinci seyahatim için 1657 Şubat'ında Paris'ten yola çıktım, Livorno'da küçük bir Marsilya gemisine bindim. Sabahın erken saatinde demir alarak yola koyulduk. Öğleden sonra üzerimize doğru gelen bir korsan gemisi gördük; korsanlar bizi kıyının yakınlarına kadar kovaladılar. Pupa yelken giderek kıyıya ulaştık ve La Cioutat ile Toulon arasındaki küçük bir limana ayak bastık. Bütün mücevherlerimi yanıma aldım ve yalnızca kolay taşınamayacak şeyleri gemide bıraktım; ama bunların bile değeri yirmi beş-otuz bin lirayı buluyordu. Ne ben, ne de benimle birlikte olanların çoğu, korsanların bizi bekledikleri korkusu yüzünden gemiye dönme tehlikesini göze alabildik: İndiğimiz yerde at bularak bunlara bindik ve Marsilya'ya geri döndük. İçinde adamlarımdan birini bıraktığım küçük gemimiz ertesi sabah yelken açarak –hiçbir tatsız karşılaşma yaşamaksızın– elverişli bir rüzgârla bir sonraki gün Livorno'ya ulaştı.

Marsilya'ya vardığımızda, İspanya'dan gelen bir İngiliz gemisinin Livorno'ya gideceğini öğrendik. Gemi adalarda demir attı; yüklerini başından savmaya ve bizim istediğimiz zaman yola çıkmaya zorlamak için Ardilière baronu, Middelburg belediye başkanı Bay Thibaut'nun iki oğlu ve ben aramızda kırk pistole[a] toplayarak kaptana sunduk. Böylece, geminin gelmesinden iki gün sonra yelken açtık ve Massa'ya[1] kadar oldukça iyi bir rüzgâr aldık. Burada rüzgâr dönünce Korsika adasına yaklaşmaya ve sonunda da Livorno'ya üç mil uzaklıktaki küçük ada Gorgona'nın ardına demir atmaya karar verdik. Burada tam dört gün kaldık; bu iki ada arasından sık sık geçen korsanların korkusunu yaşadıksa da ne mutlu ki hiçbiriyle karşılaşmadık.

a Eski bir altın para –ç.n.

Rüzgâr elverişli esmeye başlayınca, dört saatte Livorno'ya vardık; Marsilya kentinde salgın hastalık kuşkusu ortaya çıktığı için, burada bir çeşit karantina yaşamak zorunda kaldık. Ama uzun süre kapalı tutulmadık ve filo Levant'a gitmek için hazırlıklarını yaparken, benden sık sık seyahatlerimi anlatmamı isteyen Pisa grandükünün yanında birkaç gün geçirdim; Livorno'ya dönerken, grandük bana meyveler, peynir, salamlar ve nefis şaraplar gönderme nezaketini gösterdi. Yola çıkmamıza iki gün kala, Ekselanslarından izin almak için Pisa'ya döndüm ve Kardinal Medici bana Fransa şarabını beğenip beğenmediğimi sorduğunda, onu arkadaşlarımla paylaştığımı ve çok nefis bulduğumuz için yolculuk başlamadan hepsini bitirdiğimizi söyledim. Kardinal gülerek beni çok iyi anladığı karşılığını verdi ve bunu aynı anda grandüke de söyledi: Livorno'ya döndüğümün ertesi günü Ekselansları altı, Kardinal de iki büyük sandık şarap gönderdi; o kadar ki, gemideki birçok önemli kişiye dağıttıktan sonra, İzmir'e ulaştığımda Fransız konsolosuna armağan edecek kadar şarap da bana kaldı.

Livorno'dan yedi gemiyle birlikte yola çıktık; gemilerden ikisi Venedik'e, biri İstanbul'a, biri Halep'e, üçü İzmir'e gidiyordu ve ben bir Hollanda gemisine bindim. Messina'ya ulaştık ve İzmir'e kadarki yolculuğumuz boyunca hiçbir sıra dışı olayla karşılaşmadık.

İzmir'de her şey zaten hazır olduğundan, daha önce geniş biçimde anlattığım Tebriz yoluna koyulduk ve yolculuğumuz boyunca başımıza anlatmaya değer hiçbir şey gelmedi. Yalnızca, Tokat'a geldiğimizde hava çok sıcak olduğundan normal yolu kuzeyde bırakarak hep gölgeliğin ve serinliğin bulunduğu dağ yoluna saptığımızı söylemeliyim. Dağın birçok yerinde kar vardı, bol miktarda güzel kuzukulağı bulduk. Bu dağların bazılarının yüksek kesimlerinde, olağanüstü bir şekilde, sanki deniz kıyısıymış gibi deniz kabuklarına rastlanıyor. Erzurum'dan Kars'a geçtik; Kars'tan da Revan'a geldim. O sırada Revan hanı orada değildi, sıcakları atlatmak için kente bir günlük yoldaki dağlara çekilmişti. Kentte bıraktığı yardımcısı hana nezaket ziyareti yapmadan yola devam etmemin yakışık almayacağını söylemesi üzerine, öğüdünü tuttum ve hanı hâlâ bol miktarda karın bulunduğu güzel bir vadideki çadırında buldum. Karın erimeye başladığı yerlerde

1 İtalya'da kent, Carrara'nın güneyinde.

birçok çiçek görülüyor ve burada yaz mevsimiyle kış mevsimi aynı anda yaşanıyor. Han beni ve yanımdakileri çok iyi karşıladı; bize lal rengi örtülü güzel bir çadır verdi. Hanın yanında kaldığımız on gün boyunca, her öğün kendi mutfağından yemek gönderdi. İyi bir Müslüman olduğunu kanıtlamak için, ilk iki gün şarap yollamadı; ne var ki, bizim şarapsız yapamayacağımızı düşündüğü için, birkaç süvariyi en yakın yerden şarap almaya gönderdi; adamlar bize iki çeşit çok nefis şarap getirdiler. Bol miktarda kavun ve nar da ikram edildi; burada kaldığımız sürece avlanarak vakit geçirdim. Hana bazı şeyler de sattım, ama en değerli şeylerimi –önce şahın görmesini istediğimden– ona göstermek istemedim. Çünkü dikkat edilmesi gereken bir şey var: Bir hana ya da bir eyaletin valisine bazı mallar gösterdiğinizde, bunları bütün olup bitenleri önceden haber alan şaha göstermemeniz gerekir; çünkü şah, ondan önce kölesine gösterilmiş bir şey gösterildiğinde kendini hakarete uğramış sayacaktır. Yalnız mal aşağılanmakla kalmayacak, tüccar da cezalandırılma tehlikesini yaşayacaktır. Üstelik bu işin tüccar açısından bir olumsuzluğu daha vardır; zira ilginç şeyleri şaha gösterdikten sonra, bunu bilen hiç kimse bu mallar arasından şaha armağan etmek üzere mal satın almak istemez, çünkü şahın daha önce gördüğü bir şeyi ona armağan etmeye cesaret edemez.

Revan'ı geçtikten sonra, istediğiniz an kervandan ayrılabilirsiniz ve İran topraklarına girdiğiniz andan başlayarak yollarda tehlike yoktur. Gence hanının on beş-yirmi bin ekülük mücevher satın alabilecek birisi olduğunu öğrenince, mücevherlerimin bir bölümünü ve adamlarımdan ikisini yanıma alarak bu kente gitmek için yola düştüm. Ama daha ilk günde düşüncemi değiştirdim, çünkü ilk olarak, yolu daha ileri gitmemi engelleyecek kadar kötü, hem de aşırı kötü buldum ve bütün gün sürekli düşme tehlikesi atlatılan kayalardan, uçurumlardan ve küçük göllerden başka bir şey bulunmayan dağlarda yürüdükten sonra, geri dönmeye karar verdim. İkinci olarak, gözlemlerimi enine boyuna düşündüm: Mücevherlerimin bir bölümünü hana göstermek çok daha değerli olan geri kalanlar açısından hata olacaktı ve dolayısıyla da gözünden düşme tehlikesini yaşamadan şaha hiçbir şey gösteremeyecektim. Çetin geçen bu gü-

nün ertesi günde, kervanda bıraktığım diğer adamlarımın yanına döndüm; kervanı, ulaşmak zorunda olduğu son kent olan Tebriz'e gitmeden önce Nahçıvan'da dinlenirken buldum.

Tebriz ile Isfahan arasında dikkate değer bir şey yaşamadık. Saraya varınca, şah beni iyi karşıladı ve ona altmış iki bin ekü tutarında mücevher ve başka değerli mallar sattım. Bana kalaat[2] giydirdi ve aynı onura altıncı seyahatim sırasında da ulaştığımdan, okuyucuları tekrarlarla sıkmamak için, bu konuyu daha ilerideki bölümlere saklıyorum.

2 Hilat.

Üçüncü Kitap

Yazarın altıncı ve sonuncu yolculuğu;
Avrupa'dan Türkiye ve İran'a gidebilmek için
kullanılacak yollar;
bu ülkelerin Karadeniz ve Hazar Denizi yakınındaki
bazı ülkelerle ilişkisi.

Birinci Bölüm

Yazarın Paris'ten Yola Çıkarak İzmir'e Gittiği Altıncı ve Sonuncu Seyahati

Levant'a yaptığım altıncı seyahatime 27 Kasım 1663'te başladım ve değişik mesleklerden işime yarayacak sekiz adamımla birlikte Lyon'a gitmek için Paris'ten yola çıktım. Yanımda, bir bölümü değerli taşlardan, bir bölümü ziynet eşyalarından ve bazıları da İran Şahı ve Moğol kralı[1] için seçtiğim ilgi çekici parçalardan oluşan dört yüz bin lira değerinde mal vardı. Lyon'a varınca, yaklaşık iki buçuk ayak çapında, yuvarlak ve içbükey, dökme bir ayna satın aldım. Aynanın yarattığı etki çok güzeldi: Güneşe tutulduğunda ve ışınların yansıdığı noktaya beyaz bir ekü yerleştirildiğinde, ayna bu parayı anında eritiyordu. Eşyaları da o kadar güçlü yansıtıyordu ki, karşısına bir kılıç tuttuğunuzda, aynanın içinden başka bir kılıç çıkıyormuş gibi geliyordu insana. Gece, aynanın önüne bir şamdan koyarak, iki yüz adım uzakta ışığın yansıma noktasına yerleştiğinizde bir mektubu okuyabilirdiniz. Bu ayna, uzun süredir eşi benzeri görülmemiş güzellikte bir parçaydı. Örneğin, yolculuğum sırasında, daha önce hoşlarına gidecek şeyler sunma onuruna eriştiğim Asya'nın bu iki hükümdarının hoşuna gidebilecek kimi az bulunur eşyalar satın almaya çalışırdım; özellikle de, bana her konuda destek olan Büyük Moğol'un amcasına önceki seyahatlerim sırasında birçok ilginç eşya satmıştım.

Lyon'dan Marsilya'ya geçtikten sonra, on gün süreyle Livorno'ya gidecek bir gemi bekledim; sonunda, 10 Ocak 1664'te, adamlarımla birlikte yelken açtık. Ülkenin en usta, en özenli gemi sahibi olarak kabul edildiği için Postillon takma adıyla anılan Jean Flour'un teknesindeydik. Oldukça rahat bir yolculuk yaparken ve ertesi sabah Sainte-Marguerite adalarına doğru ilerlerken büyük bir gemi gördük. Denizde dost bulunmadığını bildiğimizden ve önümüzdeki bir teknenin kaçtığını görerek, biz de aynı şeyi yaptık, Fréjus'ye iki mil uzaklıktaki, köhne bir hisarla iki ya da üç evin bulunduğu Agaïe limanı adı verilen küçük koya demir attık. Öğle vakti karaya çıktık ve orada çok güzel, çok bakımlı bir bahçe gördük. Burasını kışın göbeğinde yazın ortasındaymışçası-

1 Hindistan imparatoru.

na yeşil ve iç açıcı bir yer haline getiren, iki yanında portakal ve limon ağaçları bulunan yollar, dahası, komşu İtalya'nın tarzına uygun birçok güzelleştirici öğe de fark ediliyor. Akşamın saat dördüne doğru gemiye döndük; daha gemiye çıkamadan, pupa yelken limana giren bir tekne gördük. Bunun ne olduğunu gemi sahibine sorduğumda, oldukça bozuk bir tavırla, dışarıdan gelen beyefendilerin İtalya'ya komşu olan herkese gönül rızasıyla ya da zorla kimi vergileri ödetmek için bu gemiyi Toulon'da donatıp silahlandırdıklarını, ama Marsilyalıların kentlerine söz konusu vergiyi almaya gelenlere ödeme yapmak istemediklerini anlattı. Çıkabilecek karışıklığı sezinleyerek, gemiye biner binmez hemen patronun benim için sakladığı ve içinde en değerli mücevherlerimin bulunduğu çekmeceyi istedim. Mücevherlerin bir bölümünü üstüme aldım, bir bölümünü de beni terk etmeyeceğine inandığım bir hizmetçime alelacele verdim. Gemimizin sahibine kızgın olan vergi toplama gemisinin saldırısından sonra ortaya çıkabilecek kargaşada birkaç değerli parçamı yitirebileceğim korkusuyla, yakınımızda demirlemiş olan ve hiçbir vergi borcu bulunmayan bir Ceneviz gemisine geçmenin daha iyi olacağını düşündüm. Dolayısıyla, bu tekneye sıçradım; ne var ki, tekneler arasındaki uzaklığı iyi kestiremediğimden, teknenin içine değil denize düştüm. Yaşanmakta olan karışıklık yüzünden kimse bana yardım etmeyi düşünmediği için iki tekne arasında ölüm tehlikesiyle burun buruna geldim; neyse ki bir halat bularak yakaladım. Tehlikede olduğumu gören hizmetkârlarımdan biri hemen Ceneviz teknesine atlayarak beni tekneye çekmek için tüm gücünü harcadı, sonunda güç bela tekneye çıkabildim. Bu arada vergi toplama gemisi bizim gemiye yaklaşmaya devam ediyordu; öylesine yaklaşmıştı ki, halat atılarak bağlandı; vergi toplama gemisinin kaptanı bizimkini korkutmak için, eğer teslim olmazsak kimseye aman vermeyeceğini haykırıyordu. Vergi toplama gemisinde bulunanlar Flour'un teslim olmak niyetinde olmadığını görerek alaybozan tüfeğiyle birçok el ateş ettiler. Tayfalarımızdan biri yaralandı, üç gün sonra da öldü. Gemi sahibinin oğlunun baldırına bir kurşun değdiyse de ancak derisini sıyırdı; gemi sahibinin şapkasına da iki kurşun rastladı ve onu bir hayli korkuttu. Bununla birlikte cesaretini yitirmedi, mesleğinde çok usta olduğundan, gemisini koyda demirlemiş iki başka Ceneviz gemisinin arasına ustaca sokarak bütün ma-

lını mülkünü yitirmekten kurtuldu. Zira bizimkine rampalamak isteyen vergi toplama gemisi bu kadar çok sayıdaki geminin yelkenleri ve halatları arasında vakit yitirince gemimiz limandan çıkmak için gerekli süreyi ve olanağı buldu ve kürek gücüyle açık denizde uzaklaştı. Biraz rüzgâr vardı, denize açılır açılmaz kıç tarafından iyi bir rüzgâr aldı; rüzgâr o kadar elverişliydi ki ertesi sabah Monako'ya, iki gün sonra da Cenova'ya vardı.

Bana gelince, Ceneviz teknesine geçtiğimde adamlarımın kaçtığını ve tehlikeden kurtulduklarını gördüm. Ardımdan gelmiş adamımla birlikte karaya çıkarak gemimize hangi yoldan ulaşabileceğimizi düşünmeye başladım. Ne var ki, Languedoc'tan İtalya kıyılarına şarap taşıyan Frontignan'lı bir gemi sahibi bularak beni Livorno'ya geçirmesi için gemisine pazarlık ettim. Onun teknesiyle denize açılarak Villefranche'a, oradan da sabahın erken saatlerinde Monako'ya ulaştık.

Çok yüklü olan Frontignan teknesinin yavaş gittiğini gözlemlediğimden, Monako'ya vardığımın ertesi günü küçük bir filikaya atladım, kıyılarında çok güzel köylerin, çok güzel evlerin bulunduğu kanalı aşarak Savona'ya geldim. Orada, Cenova'ya kadar olan otuz millik yolu kat etmek için filika değiştirdik ve yolun yarısını oldukça hoş biçimde geçtik; ne var ki, şiddetli bir rüzgâr çıkıp da alabora olma tehlikesi atlatınca, o sırada üç milden fazla açıldığımız kıyıya çıkmak zorunda kaldık. Karaya ayak bastığımız yerin yakınında büyük bir köy vardı; oradan sadece dokuz mil uzaklıktaki Cenova'ya gündüz vakti girebileceğimiz için kendime ve yanımda bulunan adamıma atlar arattım. Atlarımızın pek iyi olmasa da, onları o kadar zorladık ki gün batarken Cenova'ya ulaştık.

Kıyı boyunca gidilen bu dokuz millik yolda gördüğümüz manzaradan daha güzeli düşünülemez; zira bir yanda sürekli görkemli evler ve güzel bahçeler dizisi, öte yanda dalgaların hafifçe çatladığı düz bir kıyı uzanıyor.

Cenova'ya ulaştığımda, rüzgâr ters estiğinden henüz Livorno'ya gitmek için yola çıkamayan adamlarımı buldum. İki gün sonra rüzgâr değiştiğinden ve Livorno için elverişli bir rüzgâr esmeye başladığından, yirmi dört saatte oraya vardık: Öğlene doğru Cenova'dan yola çıktık, ertesi gün aynı saatlerde Livorno'daydık.

27 Mart 1664'te, gün boyu gemi barınağında, yüklerinin tamamını henüz almamış birkaç geminin işini bitirmesini bekleyerek yolları arşınlayıp durduk. Saat yediye doğru, filoya komuta eden gemi hareket işaretini verdi; bunun üzerine, filoyu oluşturan on bir gemi yelken açarak, kuzeybatı rüzgârıyla Messina yolunu tuttu. Bu on bir gemiden ikisi savaş gemisi, dokuzu ticaret gemisiydi; ticaret gemilerinden dördü İzmir'e, üçü Ancona'ya, ikisi Venedik'e gidiyordu. Bütün gece rüzgâr hem elverişli hem de oldukça şiddetliydi, ama birçok aksilik oldu; aksilikler yüzünden gemilerden ikisi bizden ayrı düştü, kestirebildiğimiz kadarıyla Elbe adasıyla Korsika adası arasından geçtiler; oysa biz Elbe ile İtalya arasından geçtik.

28 Mart'ta, sabah saat sekize doğru Perro Ferraro ile Piombino arasındaydık; hava çok güzel olduğundan, bu iki yeri de görebilmenin keyfine vardık. Daha sonra, iki küçük adanın arasından geçtik (birinin adı Palmajola'ydı, diğerininse adı yoktu). Saat ona doğru, Portolongone'yi, daha sonra da uzaktan Montecristo'yu gördük. Öğleden sonra saat birde Castiglionsere'yi gördük; günün geri kalan bölümünde Gigio ve Sanuti[2] adaları boyunca ilerledik. Ayrı düşen iki gemiye bizi yakalama fırsatı vermek için, rüzgârın çok elverişli olmasına karşın, gecenin geç saatlerine kadar tek yelken açtık. Ama geç saatlerde de ortalıkta görünmemeleri üzerine, bütün yelkenleri fora ettik, bu sayede gece boyunca çok yol aldık.

29 Mart'ta, aynı kuzeydoğu rüzgârıyla, sabaha doğru Pontia ve Palmerola adalarını, akşama doğruysa Ventitione[3] ve İschia adalarını gördük. Gece yaklaştığı ve beklediğimiz iki gemi hâlâ ortalıkta görünmediği için, Messina fenerinden geçmek yerine, onlara rastlamayı umduğumuz Sicilya çevresini dolaşan yolu izleme kararı alındı. Akşam saat on bire doğru rüzgâr kuzey-kuzeybatı yönüne döndü, oldukça hafifledi; bu yüzden o gece ancak on üç-on dört mil yol alabildik.

30 Mart'ta gün boyu hava sakindi. Geceye doğru keşişleme esmeye başladı; rüzgâr giderek şiddetlenince oldukça kötü bir gece geçirdik, büyük sıkıntılar yaşadık.

31 Mart'ta aynı rüzgâr ve kabarık deniz akşama kadar sürdü, yolcuların çoğu çok hastalandı. Akşamın saat dokuzuna doğru, rüzgâr batıya döndü ve yolumuza keyifle devam ettik.

1 Nisan sabahı, gerek bir önceki günkü kötü hava, gerekse gece karanlığı yüzünden filodaki gemiler birbirlerinden ayrı düşmüşlerdi. Ama saat sekize doğru, hem filomuzdaki gemilerin bazılarını, hem de Trapano karşısındaki üç adayı gördük: Levanzo, Maretima ve Favagnana adaları. Öğleye doğru bütün gemiler bu adaların oldukça yakınına ulaştı; akşama doğru saat dörtte rüzgâr kesilince, gece yarısına kadar rüzgârsız kaldık; gece yarısı karayel çıktı; ne var ki, o kadar hafifti ki sabaha kadar çok az yol alabildik.

2 Nisan'da aynı karayel sabah saat on sularına kadar sürdü, ne var ki hava kapalıydı; rüzgâr gündoğusuna dönünce Kuzey Afrika kıyılarına sürüklenmemek için rotamızı değiştirmek zorunda kaldık. Akşam rüzgâr batıya döndü, ama çok hafif olduğundan bütün gece boyunca pek yol alamadık.

3 Nisan'da şafak sökerken yoğun bir sis, ardından da yağmur bastırdı. Sürekli yön değiştiren rüzgâr rahatsız bir gün geçirmemize, kıyı kıyı yol almamıza yol açtı; akşam saat altıya doğru rüzgâr karayele dönünce yolumuza daha rahat devam ettik. Bu 3 Nisan gecesinde, kocası ve çocuklarıyla birlikte İzmir'e gitmekte olan bir Yahudi kadın bir kız çocuğu dünyaya getirdi; annenin ve bebeğin sağlığı iyiydi.

4 Nisan'da gün doğarken Pantalarea adasını gördük; Sicilya'ya daha yakın olmamıza karşın, Sicilya kıyılarından gelen sis, saat onda hava açılıncaya kadar bu adayı görmemizi engelledi. Bütün akşam ve bütün gece, aynı serin rüzgâr devam etti ve hep Sicilya kıyıları boyunca ilerledik.

5 Nisan'da, rüzgâr bütün gece elverişli estiğinden, sabah Sicilya adasına bir buçuk mil uzaklığa, Passaro burnunun[4] karşısına ulaştık ve hava çok güzel olduğu için, karla kaplı Gibel[5] dağını gördük. Öğle yemeğinden sonra burnu dolanınca Saragousse[6] kıyısı görüş alanımıza girdi. Akşama doğru, güneş batarken, rüzgâr kesildi ve gece boyunca çok az esti; ne var ki, bu durum başımıza gelmek üzere olan bir beladan bizi kurtardı. Zira gece yarısından sonra saat ikiye doğru amiral gemisi bize arkadan bordaladı: Eğer rüzgâr şiddetli olsaydı, her iki gemi de batabilirdi. Bu olay, nöbetini iyi tutmayan amiral gemisinin dümencisi yüzünden yaşandı.

2 İtalya kıyıları açığındaki Giglio ve Giannutri.
3 Gaeta körfezi açıklarındaki İsole Pontine adaları: Palmarola, Ponza ve Ventotene.
4 Sicilya adasının güneydoğu burnu olan Passero.
5 Etna.
6 Siracusa.

6 Nisan günü sabaha doğru rüzgâr bütünüyle kesildi ve hava saat on sularına kadar sütliman oldu; saat ona doğru gündoğusu çıktı, ama çok hafifti. Çok hızlı yol alamadığımız için, gün boyunca Etna dağını gördük; geceye doğru, aynı rüzgâr şiddetlendi.

7 Nisan sabahı hava güzel olduğundan Spartivento burnunu görebildik; aynı gündoğusu rüzgârı gün boyu devam etti; akşama doğru, Calabria'nın başka yerlerini de seçebildik. Hemen hemen bütün gece hava sütlimandı, bu nedenle çok yol alamadık.

8 Nisan'da Borsano burnunun çok yakınına ulaştık ve günün geri kalan bölümünde Stillo burnunu ve Delle Colonne[a] burnunu da gördük.

9 Nisan günü gece yarısına doğru oldukça sert bir keşişleme esmeye başladı; kapalı bir havayla birlikte deniz kabardı ve bu yüzden yirmi dört saat boyunca hiç yol alamadık.

10 Nisan günü, sabaha doğru, rüzgâr güneye dönünce ve hava aydınlanınca, Venedik körfezinin girişinde, Santa Maria burnuyla dağları karla kaplı Yunan kıyıları arasında olduğumuzu anladık. Saat ona doğru, kendi rotamıza döndük ve kimileri Ancona'ya, kimileri Venedik'e yük taşıyan beş gemiden üçü tehlike olmadığını görünce körfeze girdi. Daha ilk geceden bizden ayrılan diğer iki gemininse ne olduğunu öğrenemedik. Gece yarısına doğru rüzgâr yıldıza döndü.

11 Nisan sabahı iki küçük ada gördük: Birinin adı Faun, diğerininki Merlera'ydı;[7] ayrıca Korfu adası da seçilmeye başlandı. Öğleye doğru rüzgâr doğudan esmeye başlayınca denize açıldık ve akşama doğru geminin iplerine birçok küçük kuş gelip kondu; bir kazan dolusu yahni yapmaya yetecek kadarını tuttuk. Bunun dışında dört şahin, pek çok baykuş ve kumru vurduk.

12 ve 13 Nisan'da rüzgâr hep doğudan estiğinden, rüzgârın kuzeyden esmeye başladığı 13 Nisan akşamına kadar sürekli kıyı kıyı gitmek zorunda kaldık: Rüzgâr kuzeye dönünce biz de kendi rotamıza döndük. Gece yarısına doğru karayelden esen rüzgârla pupa yelken açtık.

14 ve 15 Nisan'da rüzgâr hep aynı yönden, ama çok hafif esmeye devam etti; bu iki gün boyunca karayı görmedik, birçok kuş avladık.

a Bugün Sunion burnu ya da Kavo Kolones –ç.n.

16 Nisan'da aynı rüzgâr sürüp gitti; sabah vakti Zante[a] adası yakınına vardık. Sabahın saat sekizinden, rüzgârın batıdan esmeye başlayarak küçük kuşlarımızı kaçırdığı öğleden sonra saat üçe kadar hava sütliman oldu.

17 Nisan'da hava sürekli sütlimandı.

18 Nisan'da rüzgârsız hava devam etti; sadece sabah ve akşam, iki saat boyunca batıdan oldukça hafif bir rüzgâr esti.

19 Nisan'da sabahın saat yedisine doğru rüzgâr karayelden esmeye başladı ve Methone ile Mora'daki Koron arasındaki Gallo[8] burnunu dolaştık.

20 Nisan'da gece yarısından sonra çok serinleyen aynı rüzgâr sayesinde bütün Avrupa'nın en güney ucu olan Matapan burnuna iki top atımı uzaklığa ulaştık. Öğleye doğru rüzgâr bütünüyle batıya döndü ve tam kıç tarafımızdan esmeye başladı. Bu sayede, üç saat içinde Çuha adasının burnunu dolandık. Önce, uzaklarda, bizi beklemek niyetinde olmayan bir tekne gördük ve gece tekne bizden kaçtı.

21 Nisan'da gece yarısından sonra saat iki sularında rüzgâr kesildi. Sabah olunca, bir yanımızda Caravi ve Falconera[9] adalarını, diğer yanımızda Skileon burnunu seçtik. Öğleden sonra saat ikide rüzgâr lodosa dönünce bu durum çok işimize yaradı ve akşama doğru Aya Yorgi[10] adasını gördük.

22 Nisan'da rüzgâr oldukça hafif olduğundan pek yol alamadık; çünkü sabah olduğunda Mürtet (Kea) adasıyla Sunion burnu yakındaki Mora arasında bulunuyorduk. Daha sonra Negroponte[11] adasını gördük ve öğleden sonra saat üç sularında adanın burnunu dolaştık. Sabah ona doğru lodos çok şiddetlenince, o gün çok yol aldık ve Andre[b] adasını da gördük.

23 Nisan'da rüzgâr bütün gece şiddetli estiğinden sabah İpsara[c] adasının yakınına gelmiştik; burada rüzgâr kıbleye döndü. Öğleye doğru Sakız[d] adasının

a İon adaları arasında yer alan Zakynthos adası –ç.n.
b Bugün Andros –ç.n.
c Bugün Psara –ç.n.
d Bugün Khios –ç.n.

7 Korfu adası açıklarındaki Fanos ve Semendirek (Semadirek ya da Semendire adlarıyla da bilinir).

8 Bugün Akritas burnu; Güney Peloponisos'un doğu burnu.

9 Kiklat adalarıyla Peloponisos arasında iki küçük, ıssız ada.

10 Selanik körfezi girişinde küçük, ıssız ada.

11 Eğriboz (Evvoia ya da Euboia).

anakaraya iyice yakın burnuna ulaştık. Akşam hava sütliman olunca kente iki mil uzaklıktaki hisarın yakınında demir attık.

24 Nisan'da sabah saat ona doğru çıkan karayel İzmir'e doğru yol almamızı sağladı.

Ertesi gün, 25 Nisan'da, gemiden indik, karaya ayak bastık. Denizde hiç yorulmamıştık ve yukarıda anlattığım gemide geçirdiğimiz yirmi dört gün boyunca, karada bir odada kalmışçasma, rahat rahat dinlenmiştik. Bu süre içinde, 1662 yılında Hindistan'a yaptığım seyahatin birçok anısını sıraya koydum. Frenkler sokağının sonunda bir han işleten bir Fransızın evinde kaldık. Sokağa bu adın verilmesinin nedeni –daha önce de anlattığım gibi– denizin evlerin arkasını dövdüğü kıyı boyunca uzanan bu sokağın sağladığı rahatlık nedeniyle bütün Frenklerin –başka bir deyişle Avrupalıların– burada oturmasıydı.

İkinci Bölüm

Seyyahın Altıncı Seyahatinin Devamı: İzmir'den Yola Çıkışı, Isfahan'a Varışı

İzmir'de 25 Nisan'dan 9 Haziran'a kadar kaldık; bu süre içinde korkunç bir deprem oldu; yanımda getirdiğim on-on bir yaşlarındaki yeğenim karyoladan yere düştü ve neredeyse ben de düşüyordum.

İzmir'i daha önce betimlemiştim ve buna ekleyecek bir şeyim yok. Tebriz kervanı hazır olunca, Fransa'dan getirdiğim adamların dışında, yol boyunca hizmet etmeleri ve benzeri seyahatlerde mola verildiğinde yapılması gereken işlerin hızla yapılabilmesi için üç Ermeni hizmetkâr daha aldım. Zira *Menzil*'e, başka bir deyişle gecenin geçirileceği yere varıldığında, hizmetkârlardan biri yalnızca yolculara ayrılmış çayırlığa ot kesmeye gider; bir diğeri, yakındaki köylere giderek bir kuzu ya da birkaç tavuk arar; bir başkası –eğer çevrede varsa– ateş yakmak için odun kesmeye gider; çok nazik insanlar olan biz Fransızlar bu işleri ülke insanları kadar kolay yapamazlar.

Dolayısıyla, 9 Haziran pazartesi günü öğleden sonra saat üçte İzmir'den ayrıldık ve kervanı Pınarbaşı köyünün üç mil yakınında konaklamış halde bulduk: Burası kervana katılacakların buluşma yeridir. Kervanda altı yüz deve ve hemen hemen bir o kadar da atlı bulunuyordu. Ertesi gün yola çıkmadık, çünkü henüz kervana katılmayan birçok kişi vardı. Ancak 11 Haziran günü gece yarısından sonra saat ikide yürüyüş başladı. Bu yolu ve kervan yolculuğunu geniş geniş anlattığım için, hiçbir olağanüstü olay yaşanmayan yürüyüşümüzün günlüğünü nakletmenin hiçbir anlamı yok; sadece seyahatnamemdeki bağlantıları kuracak ve daha iyi anlaşılmasını sağlayacak karşılaşmaları aktarmakla yetineceğim.

14 Eylül cumartesi günü Revan'a vardığımızda, içinde hastaların bulunduğu kervansaraya gitmek istemediğimizden, kaleyle kent arasındaki çok güzel bir çayırlıkta konakladık. Burada on iki gün kaldık; bu süre içinde hanı görmeye gittim; han beni çok iyi karşıladı. Bu arada, Revan ırmağı kıyısında, üç kemerli, çok güzel bir taş köprü ve kemerlerinin altında hanın zaman zaman günün sıcak saatlerini geçirmek için geldiği oda-

lar gördüm. Hanı selamlamak için ilk gittiğimde, han burada birçok yüksek rütbeli devlet görevlisi ve subaylarıyla eğleniyordu. Buzda soğutulan şarap şişeleri, büyük tepsilerde çeşit çeşit meyveler ve kavunlar vardı ve her kavun tepsisinin altında buzla dolu bir başka tepsi daha duruyordu. Han hangi ülkeden geldiğimi ve nereye gitmek istediğimi sorduktan sonra, bana içki konmasını buyurdu. Bu kibar davranışından ötürü ona teşekkür ettim ve bizde içki içerken yemek yemenin âdet olduğunu söyleyince, yemek getirilmesini buyurdu. Bu sırada, adamlarımdan biri aracılığıyla hana sunmak istediğim armağanları getirttim; armağanlarım şu parçalardan oluşuyordu: Çok uzağı gösteren bir dürbün, altı gözlük, ışık yansımaları yapan iki başka dürbün, iki küçük tabanca ve kandilleri yakmak için tabanca biçiminde bir çakmak. Armağan ettiğim her şeyin, özellikle de gözlüklerin çok güzel olduğunu söyledi; çünkü yaşı altmışı geçmişti. Armağanlarımı sunar sunmaz, çadırıma şarap, bir kuzu, meyveler ve kavun götürülmesini ve benim için gerekli her şeyin sağlanmasını buyurdu. Yemekte üç kupa şarap içtim, ama han içmedi, çünkü hacı olmuştu, başka bir deyişle Mekke'ye gitmişti ve hacca gittikten sonra şarap ya da sarhoş edici başka bir içki içmek yasaktı. Han ve yanındakiler içmem için çok ısrar ettiler ve neşelenmemi istediler; ne var ki, gereğinden fazla içmekten ömrüm boyunca nefret ettiğim için, Fransızların şarabı ölçülü miktarda ve sağlıkları için içtiklerini ve aşırı şarap içmekle övünen diğer Avrupalılar gibi olmadıklarını söyledim. Yemek sona erince, bir yeğeni aracılığıyla hana diğer konukları göndermesini ve şaha götürdüğüm mücevherlerin bir bölümünü sadece ona göstereceğimi belirttim. Bu kadar çok ender parçayı, özellikle de elli altı karat ağırlığındaki armut biçimli bir inciyi ve gene armut biçimli on başka inciyi görünce şaşırdı. Sonuncuların hepsi de kusursuz güzellikteydi, aynı sulardan çıkartılmışlardı ve en küçüğü on üç karat ağırlığındaydı. Birçok kristal aynadaki işçilik de çok hoşuna gitti. Eğer satın almayı deneme cesaretini gösterseydi bu parçalardan bazılarını satın alabilirdi, ama bütün bunların şah için olduğunu ve ona sunmak istediğim parçalar için yalnızca seyir keyfiyle yetinmesi gerektiğini söyledi. Hanın keyfinin yerinde olduğunu görünce, geldiğim gün kavga ettiğim Revan'daki gümrükçünün küstahlığını ona şikâyet etmek istedim. Olay şöyle ol-

muştu: Gümrükçü, nadir bir mal çıkarsa, bunu Revan hanının görmesi ve birkaç parça satın alarak şaha göndermesi için, ister Türk, ister Ermeni olsunlar bütün tüccarların sandıklarını açtırmaya alışmıştı. Gümrükçü benim de bu kuraldan bağışık tutulamayacağımı düşünüyordu ve daha gelir gelmez –diğer tüccarlara da uyguladığı gibi– önce benim sandıklarımı açtırmaya kalkıştı. Bana sandıkları açmamı söylediği anda başka bir yere gitmesi gerekti; iki saat sonra geri dönüp hiçbir şey açmadığımı görünce, buyruklara neden boyun eğmediğimi sert biçimde sordu. Ben de onunki gibi kararlı bir tonla yanıt verdim ve sandıklarımı yalnız şahın önünde açacağımı söyledim: Oysa gümrükçü şahı tanımadığımı sanmaktaydı. Bunun üzerine hiddetle yerinden fırlayarak eğer yarın sabah sandıklarımı açılmış görmezse zorla açtıracağı tehdidini savurdu; ona sandıkları açmayacağımı, dikkat etmesini, tehditlerinden ötürü onu pişman edeceğimi söyledim. İşte, tartışmamızın nedeni buydu ve daha önce de söylediğim gibi hana şikâyet etmek istiyordum; ne var ki, hanın yeğeni kendi hatırı için hiçbir şey yapmamamı rica etti, gümrükçüyü bana göndererek özür dileteceğini söyledi; sözünde de durdu: Gerçekten de hanın yanından çıkarken, gümrükçü oradaydı ve benden çok özür diledi. Böylesi olaylarla karşılaşmamak için, kendi eyaleti içinde benden hiçbir şey istenmemesini sağlayan bir izin belgesini handan istedim; isteğimi büyük bir memnuniyetle kabul etti ve bana aynen şöyle dedi: "Ertesi gün bana akşam yemeğe gelin, istediğinizi size vereceğim." Söz konusu yemekte şarap ikram edilmedi, çünkü sofrada çoğu hacı olan birçok molla vardı.

26 Eylül cuma günü Revan'dan yola çıktık, olağan yolu izleyerek 9 Kasım sabahı saat beşte Tebriz'e vardık.

Revan'dan yola çıkarken adamlarımdan ikisi çok hastaydı; bunlardan çok usta bir saatçi olanı yolda çok acı çekti ve Tebriz'e varmamızdan iki saat sonra konakladığımız kervansarayda öldü. Kuyumcu olan diğer hasta, Kapusenlerin manastırına götürüldü, burada çok iyi bakılmasına karşın, ağzını ve gırtlağını kemiren ve ülkede sık rastlanan bir hastalık olan kangren yüzünden on beş gün sonra yaşamını yitirdi. Her ikisini de Ermeni mezarlığına gömdürdüm; ne var ki, eğer saatçinin Protestan olduğunu bilselerdi bu mezarlığa gömülmelerine izin vermezlerdi.

Bu noktada Acemlerin yabancıların mallarını korumakta gösterdikleri dürüstlüğe dikkat çekmek gerek. Bu genç saatçinin öldüğünü öğrenen kadı, kendi yasalarını uygulayarak, saatçinin eşyasını korumak ve ölenin akrabalarının eşyayı istemesi durumunda onlara iade etmek için, eşyanın bulunduğu odayı mühürletti. Ertesi yıl gene Tebriz'den geçtiğim sırada oda hâlâ kilitliydi; dolayısıyla, mühürlemenin amacı, saatçinin eşyasına el koymak değildi, çünkü geçen süre içinde bunlar bozulmuş olabilirlerdi.

Tebriz'de iki gün kaldık; bu süre içinde, havaleli mallarımı Isfahan'a gönderdim; aynı süre içinde, hana bir şeyler satmak için Hazar denizi kıyısına doğru, Tebriz'e on gün uzaklıktaki İran'ın sınır kenti Şemahi'ye gittim. Ne var ki, han yoktu; her yıl olduğu gibi, hasattan sonra şahın ve kendisinin vergilerini toplamak üzere Hazar denizi kıyılarına gitmişti. Kader onu Şemahi'de bulmamı istememişti; zira belki ona bir şeyler satacaktım ve Isfahan'a gittiğimde de şah beni iyi karşılamayacaktı. Kervanımızda bulunan Claude Musin adlı birinin başına böyle bir iş geldi: Claude Musin daha önce Şemahi'ye giderek hana bazı parçalar satmış, ama Isfahan'a geldiğinde ve getirdiklerini şaha göstermek istediğinde şah kızmış ve onu tersleyerek kovarken şöyle demişti: Kölelerimden birine gösterdiğin bir şeyi bana göstermen küstahlıktır. Çünkü Şemahi hanı bu adamdan aldığı şeyleri hemen bir ulakla şaha armağan olarak göndermişti. Kullarından birine gösterilen bir şeyin şaha gösterilmemesi gerektiği konusundaki İran geleneğini gerçekten bilmiyordum; ne var ki, Şemahi hanının benden kırkelli bin ekülük mal alan biri olduğunu bildiğimden ve niyetim doğrudan doğruya Hindistan'a geçmek olduğundan, geride kalan malları İran şahına satmak ya da daha ilerilere taşımak benim için fark etmiyordu. Oysa seyahati Isfahan'da sona erecek olan Musin'in daha iyi önlem alması gerekirdi.

Şemahi'den iki gün sonra Aras'ı geçtik ve burada bol miktarda mersinbalığı satın aldık; bu iki günlük yolculuğumuz boyunca, yöre halkı ipek işlediği için, beyaz dutlarla dolu bir kırsal kesimde yol aldık. Kente varmadan önce birçok tepe aştık; ne var ki, her şeyden önce, hanın yaptırdığı güzel bir konak dışında hiçbir önemli yanı olmayan küçük bir kentten söz etmek gerekir. Bu kentten sanki hâlâ ayaktaymış gibi söz ediyorum; oysa altıncı ve sonuncu seyahatimden dönerken Tebriz'e geldiğimde, korkunç bir

deprem yüzünden kentin yerle bir olduğunu ve sadece Cenevreli saatçi Fringuis ile bir devecinin bu korkunç felaketten sağ salim kurtulduğunu öğrendim. Diğer gezilerim sırasında birçok kez Moskova Prensliği üzerinden Fransa'ya dönmeye niyetlenmiştim; ne var ki, bu serüveni göze alamadım, çünkü bana Moskova'nın ne Avrupa'dan İran'a geçilmesine, ne de İran'dan Avrupa'ya geçilmesine izin verdiği ve Holstein dükünün büyükelçileri için bile özel izin çıkarıldığı söylenmişti. Bu sonuncu seyahatimden dönerken, bu yolu izlemekte ve armağanlar vererek Moskova üzerinden Fransa'ya geçme yollarını denemekte kesin kararlıydım. Bu amaçla kullanılmak üzere on iki deve yükü armağanı yanımda taşıyordum: Bunlar arasında dört deve yükü saf ipekten altın sırmalı ve gümüş simli brokar kumaşlar, diğerlerinde de Moskovalıların pek beğendikleri marokenler ve İran derisi vardı. Ne var ki, Şemahi'nin deprem yüzünden harabeye döndüğü haberi gelince kararımı değiştirerek İzmir yolunu izledim.

Altıncı seyahatimin devamını anlatmaya dönecek olursak, 22 Kasım'da küçük bir kervanla Tebriz'den yola çıktık. 27 Kasım günü sabah saat ikide, yoldan kazanmak ve Isfahan'a daha önce varmak amacıyla on iki Ermeniyle birlikte kervandan ayrıldım. Ne var ki, gece çok karanlık ve rehberimiz de çok bilgisiz olduğundan, nereye gittiğimizi bilmeden dört saat boyunca ovada yürüdük; oysa eğer sabah olunca yola çıksaydık en az üç-dört mil yol almış olacaktık (şimdiyse bir mil gidebildiğimizi anladık). İki gün sonra, zifiri karanlık yüzünden gene iki mil boyunca dolanıp durduk ve ancak gün doğunca karşılaştığımız iki çoban bize doğru yolu gösterince yanlışımızı anlayabildik. Buradan Kaşan'a kadar, Moskova'nın İran şahına gönderdiği büyükelçilerden birine rastlamasak önemli bir olay yaşamamış olacaktık. Karşılaştığımız büyükelçinin meslektaşı Isfahan'da ölmüştü; o da altmış kadar adamıyla birlikte ülkesine geri dönmekteydi.

Sonunda, 14 Aralık günü, sabahın üçünde atlarımıza atlayarak ve sert bir bir don olduğundan, atlarımızı yoran buzların üzerinde ve sabah güneşinin buzları çözmesiyle ortaya çıkan çamurda bata çıka ilerleyerek bin bir güçlükle öğlene doğru Isfahan'a ulaştık.

Üçüncü Bölüm

Diyarbakır ve Van'dan Geçen Halep-Tebriz Yolu

İran'a yaptığım altı seyahat sırasında geçtiğim bütün yolları anlattım; ne var ki izlenebilecek iki yol daha var: Biri Türkiye'nin kuzeyinden, diğeri güneyinden geçiyor. Birincisinde Diyarbakır ve Van'dan geçilerek Tebriz'e ulaşılıyor; ikincisi, Ane ve küçük çölden geçerek Bağdat'a varıyor. Yaptığım altı seyahatin kimilerinden dönerken bu iki yolu kullanmama karşın, okuyucu İstanbul'dan, İzmir'den ve Halep'ten (daha önce de söylediğim gibi bu üç kent kervanların yola çıktığı üç ünlü kenttir) Isfahan'a gitmek için izlenebilecek bütün yolları öğrensin diye bunları size sanki İran'a giderken kullanmışım gibi anlatmayı uygun buldum.

Bu bölümde Diyarbakır ve Van'dan geçen ilk yolu betimleyeceğim ve Bağdat yolunu izlediğimde aynı yoldan geçmiş olduğumdan anlatımıma Fırat'ın sol kıyısındaki Bir'den başlayacağım. Özellikle geçmek zorunda kalınan yolları ele alacağım, ama uzaklıklar üstünde durmayacağım: Çünkü yürüyüşler, kullanılan taşıma araçlarına bağlı olarak kimi zaman daha hızlı, kimi zaman daha yavaş olabiliyor; ayrıca, geçilen ülkelerin ölçü birimleri de bizimkinden farklı.

Birecik'ten yola çıkıldığında, Cechemé'ye [Çeşme] kadar Fırat boyunca ilerleniyor.[1]

Çeşme'den Milesara'ya[2] geliniyor; Urfa'dan geçmemişseniz gümrük vergisini burada ödüyorsunuz: Her at yükü için dört kuruş.

Milli Saray'dan Arslan-çay'a[3] ulaşılır; Fırat'a kavuşan bu akarsuya çok hızlı aktığı için bu ad verilmiş.

Arslan çayından[4] Severak'[5]a geçilir. Burası, gene Fırat'a kavuşan küçük bir derenin suladığı bir kenttir. Kuzeyden, batıdan ve güneyden büyük bir ovayla kuşatılmıştır; ne var ki, kentin doğu yanı bir mil uzakta başlayan ve dört milden fazla göz alabildiğince uzanan sert bir kayaçtan ibarettir. Atların, katırların ve develerin geçtiği yol, iki ayak derinliğinde ve bir o kadar genişlikte bir kanal gibi kayaların içine oyulmuştur; burada, at yükü başına yarım kuruş alınıyor.

Siverek'ten Bogazi'ye[6] geliniyor; burası hiç ev bulunmayan, iki kuyulu bir yer. Burada konaklamak gerektiğinde, yol boyunca başka birçok yerde de olduğu gibi, çadır kurmak gerekiyor.

Boğaz'dan sonra Değirmen Boğazı'na, daha sonra da tek bir kervansaraydan oluşan Mirzatapa'ya[7] varılıyor.

Mirzatapa'dan sonra Türklerin Kara Amid adını verdikleri Diyarbakır'a geliniyor.

Diyarbakır[8] burada yarım ay biçimini alan Dicle'nin sağında, bir tepe üstünde kurulmuş büyük bir kent; kentin surlarından ırmağa kadar bir uçurum uzanmakta. Kent çift surla çevrili; dış surda yetmiş iki burç göze çarpıyor. Bu burçların, İsa'nın yetmiş iki müridinin onuruna yapıldığı söylenmekte. Kentin yalnızca üç kapısı var; batıya bakan kapısında, Constantinus adlı birinden söz eden Yunanca ve Latince bir kitabe var. Kentte güzel iki-üç meydan ve Hıristiyan kilisesinden çevrilmiş görkemli bir cami var. Cami çok güzel galerilerle kuşatılmış; galerilerin çevresinde mollalar, dervişler, sahaflar ve kâğıt satıcıları ve dinle ilgili benzer işlerle uğraşan diğer kişiler oturuyorlar. Kente bir mil uzaklıkta, kuzey yönünde, Dicle'nin bir bölümünün önü kesilmiş bir kanalla kente su getiriliyor. Diyarbakır'da üretilen kırmızı marokenlerin hepsi işte bu suyla yıkanıyor, çünkü suyun marokenleri güzelleştiren bir özelliği var. Bu marokenler, hem renkleri hem de derinin dokusu bakımından, Levant'ta üretilen bütün diğer marokenlerden daha üstün. Burada bol miktarda maroken üretiliyor ve kentte yaşayanların dörtte biri bu işle uğraşıyor. Toprak verimi çok yüksek ve büyük gelir getiriyor. Diyarbakır'da çok güzel ekmek, çok güzel şarap bulunuyor; başka yerlerde yiyemeyeceğiniz kadar lezzetli etler de var; özellikle de, lezzet ve irilikleri bakımından Avrupa'dakileri geride bırakan güvercinlerden yiyebilirsiniz. Kent çok kalabalık, burada yalnızca yirmi binden fazla

1 Tavernier'nin izlediği bu yol, güzergâhın büyük bölümü 17. yüzyılda terk edildiği için en az bilinen yoldur. Örneğin yolun Fırat'tan ayrıldığı nokta olan Çeşme'yi ele alalım: Burasının neresi olduğu saptanamamıştır. Bkz. Harita IV.

2 Günümüzde Urfa-Diyarbakır yolunun biraz doğusunda bulunan Milli Saray.

3 Fırat'ın sol kolu. Bu noktadan Diyarbakır'a kadar Tavernier'nin izlediği güzergâh hemen hemen günümüzdeki karayoludur. [Bugün yörede bu adı taşıyan bir akarsu yok –ç.n.]

4 Siverek.

5 Boğaz. Yol Karacadağ'dan geçmektedir, ne var ki sözü edilen yerin neresi olduğu saptanamamıştır.

6 Haritalarda bu ada rastlanamamıştır.

7 Bu kervansaraydan başka hiçbir yerde söz edilmemektedir.

8 Diyarbakır. Eski Amid; Tavernier'nin buradan geçtiği dönemde Türkler kente Kara Amid diyorlardı. Kentin surları hâlâ ayaktadır.

Hıristiyanın yaşadığı hesaplanıyor. Bunların üçte ikisi Ermeni, geri kalanların çoğu Nesturi ve birazı da Yakubi. Kısa bir süredir Kapusen rahiplere de rastlanıyor; kentteki bir kervansarayın küçük bir odasında yaşayan bu rahiplerin özel bir evleri yok.

Diyarbakır paşası Osmanlı İmparatorluğu'nun bir veziri. Bu ülkede pek gerek duyulmadığı için paşanın emrinde pek az piyade askeri var ve sürekli kente saldıran Kürtlerin ve Arapların hepsi atlı. Bu yüzden paşanın emrinde çok sayıda süvari bulunuyor: Paşa yirmi binden fazla süvari çıkarabilir. Kervansarayın çeyrek mil kadar ilerisinde, büyük bir köy ve büyük bir kervansaray bulunuyor. İran'a giden ve İran'dan gelen kervanlar, Diyarbakır'dan çok burada konaklıyorlar, çünkü kentteki kervansaraylarda oda başına aylık olarak üç-dört kuruş ödeniyor; oysa kırsal kesimlerdeki kervansaraylar bedava.

Dicle Diyarbakır'da geçiliyor ve eğer eriyen karlar ırmağı kabartmadıysa bu işlem hep geçit yerinde yapılıyor; yok, ırmak kabarmışsa kentin çeyrek mil uzağındaki bir taş köprüden geçiliyor. Dicle'nin karşı tarafında, yarım mil ileride bir köy ve bir kervansaray var. Burası bütün kervansarayların konaklama yeri ve ilk gelen kervanlar buradan dokuz-on gün süren Bitlis yolculuğu için yiyecek alma zamanını buluyorlar; bu yol boyunca her gün bir kervansaray ya da köy bulma olanağı varsa da, buralarda güzel ekmek bulma olanağı pek yok.

Kervan yürüyüşe geçtiğinde, ilk gün, atla on dört saat sürüyor; Dicle yakınındaki bu köyden Çay-Batman[9] konağına ulaşılıyor ve burada her at için bir kuruş ödeniyor.

Çay-Batman'dan Şikeran'a[10] gidiliyor; Şikeran'dan sonra, anayola bir mil uzaklıktaki Azu'ya[11] geçiliyor; gümrükçüler burada her at yükü için dört kuruş vergi alıyorlar.

Hazo'dan Ziyaret'e[12] ve oradan da Zerk'e[13] gidiliyor. Burada at yükü başına iki kuruş ödeniyor.

Zeriki'den Koşakan'a[14] geliniyor.

Koşakan'dan da pek berbat bir kervansaray olan Karakan'a[15] ulaşılıyor. Burada, Bitlis'e kadar sel yatakları halinde sürüp giden dağ yollarına giriliyor.

Karakan'dan, bir beyin ya da prenslerin en güçlüsünün (çünkü ne padişahı, ne de İran şahını tanır; oysa diğer beyler bu ikisinden birine bağlı olurlar) kenti olan Bitlis'e geçiliyor. Bu iki devlet Bitlis beyiyle iyi geçinmek zorunda, çünkü hangisinin yanında yer alırsa, o devletin Halep'ten Tebriz'e ya da Tebriz'den Halep'e geçişi önlemesi çok kolay oluyor. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar kolay savunulabilecek dağ geçitlerine rastlayamazsınız: Bu geçitleri on adam bin adama karşı kolayca savunabilir. Halep'ten Bitlis'e giderken kente yaklaşıldığında, tam bir gün boyunca sarp ve yüksek dağlarda yürünüyor ve bu dağlar kentin iki mil ilerisine kadar devam ediyor. Yolun her iki yanında ya sel yatakları ya da dağ var; yol kayaların içine oyulduğu için, birçok yerde deve ya da katır suya düşmemek için ayağını çok dikkatli basmak zorunda. Kent, birbirine ancak bir top atımı uzaklıktaki iki yüksek dağın arasında; kale her iki dağa eşit uzaklıkta ve hemen hemen Montmartre tepesi yüksekliğindeki bir tepenin üstünde. Tepe kelle şekeri biçiminde ve her yanı o kadar sarp ki ancak döne döne oraya çıkılabiliyor. Yukarısı büyük bir düzlük görünümünde ve kale de bu düzlüğe yapılmış; kaleye giriş iner-kalkar üç köprüyle sağlanmakta. Daha sonra, iki avludan ve ondan sonra da beyin dairesindeki odaların karşısına açılan daha küçük bir üçüncü avludan geçiliyor. Kaleye giden yol ürkütücü ve ancak iyi atlarla çıkılabiliyor. Sadece bey ve kale komutanı buraya at sırtında çıkıyor; diğer insanların bu ayrıcalığı yok. Kent tepenin eteklerinde, her iki dağa kadar uzanıyor ve iki kervansarayı var. Kervansaraylardan biri kentin eteğinde; diğeri kentin dışında; tüccarlar daha çok kentin dışındakinde kalmayı yeğliyorlar: Çünkü yakınlardaki dağlardan inen ve sokaklardan geçen beş-altı çay kabardığında, kentin içindeki kervansaray bir anda suyla doluyor. Burayı yöneten bey, saldırıyla zorlanması güç olan bu geçitler sayesin-

9 Bu ad hem çayın, hem de çayın Fırat'a kavuştuğu yerin yakınındaki Batman kentinin adı olmalı.

10 Yol Batman çayı boyunca ilerlemektedir, ne var ki adı geçen yer saptanamamıştır.

11 Hazo kasabasının günümüzdeki adı Kozluk'tur. 1655'te, daha kuzeydeki Batman çayını geçerek, günümüzdeki yoldan Diyarbakır-Bitlis yolculuğunu yapan Evliya Çelebi burada Bitlis hanına bağlı bir Kürt beyi yönetiminde bin kadar hane bulunduğunu söylüyor.

12 Bu ad, Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi, bir velinin mezarını işaret ediyor. Bu ad bazı haritalarda, günümüzdeki yolun kuzeyinde gösterilmekte.

13 Zeriki hisarından Evliya Çelebi de söz ediyor, ama bu ada haritalarda rastlanmıyor.

14 Burada yol Bitlis çayı vadisi boyunca ilerliyor olmalı. Bu yol, 18. yüzyılda terk edilmiş eski bir kervan yolu. 19. yüzyıl başında bu yoldan geçen yolcular yalnızca kervansaray kalıntılarıyla karşılaştılar. Koşakan, H. Kiepert'in haritasındaki 'Couchan' olabilir.

15 Ainsworth, Karkuş Han adlı eski bir handan söz eder.

de sağlam bir konuma sahip olduğu gibi, yirmi-yirmi beş bin atlı ve daha ilk emirde savaşa koşmaya hazır bekleyen çobanlardan oluşan bir o kadar da iyi piyade askeri çıkarabiliyor.

Seyahatlerimden birinde Bitlis'ten geçerken, daha kervan gelir gelmez, kervanda bir Avrupalının bulunduğu beye haber verilmiş; bey de onu görmek istediği haberinin Avrupalıya ulaştırılmasını istemiş. Bir beyi ya da valiyi görmeye gitmek, Türkiye'de de, İran'da da aynı şey. Dolayısıyla, Bitlis beyini selamladım ve aynı zamanda da ona, biri altın sırmalı, diğeri gümüş simli iki parça saten armağan ettim. Ayrıca, Türklerin giydiği, en incesinden ve başları gümüşlü iki beyaz takkeyi ve gümüşle karışık kimi kırmızı çizgiler taşıyan iki parça beyaz mendili de ona verdim. Bu armağanlara çok memnun oldu, daha sonra bana iki koyun, güzel ekmekler ve güzel şarap, iki büyük sepet taze üzüm (o mevsimde taze üzüme çok ender rastlanır) gönderdi. Kente dönerken ileri gelen subaylarından bazıları, beylerine armağan ettiğim saten kumaşlardan kendilerine de satmamı rica ettiler; ne var ki, onlara bazı malları göstermeye başladığımda gözleri kasten kırmızıya boyattığım dört parça sarık kumaşına takıldı; bunlar o kadar hoşlarına gitti ki, kumaşları saklamak niyetinde olmama karşın, onlara satmak zorunda kaldım. Üstelik bana o kadar yüksek bir ücret ödediler ki, verdiğim armağanların parası bile çıktı. Söylemeyi unuttum, beyin yanındayken, âdet olduğu üzere bey kahve getirtti; tam bu sırada Halep paşasından bir ulak geldi; Paşa, Kandiye savaşı sırasında tutsak düşen ve kölesi olan bir Fransız cerrahı, kendisine otuz eküye mal olduğunu söyleyerek, Bitlis beyinin iade etmesini rica ediyordu. Sığınma yerinin kutsallığının ne anlama geldiğini bilen, kendisine sığınmış Fransızı yanında tutmak isteyen bey, ulağı alışılmadık biçimde tersleyerek hemen karşısından yıkılıp gitmeyecek olursa onu öldürteceğini söyledi. Ulağı bu biçimde paşaya geri gönderirken, aynı zamanda da paşayı bu gözü pekliğinden ötürü padişaha şikâyet edeceğini, eğer padişah paşayı boğdurmazsa, öcünü başka bir

16 Van gölünün batı ucunda.
17 Nemrut Dağı eteğinde küçük köy. Kâtip Çelebi buraya Karmuh adını verir. 1900 yılında burayı ziyaret eden Linch köyün adını 'Karmuch' biçiminde yazar; o dönemde köyde iki küçük Ermeni kilisesi varmış.
18 Bugün Ahlat. 11. yüzyıldan önce, Ermenice adı Klath ile anılmaktaydı ve bu ad Tavernier'nin verdiği ada çok daha yakındır.
19 Adilcevaz. Evliya Çelebi 1655'te burada iki kale ve bin yüz hane gördüğünü söylüyor.
20 I. Süleyman'ın 1533-1536 seferinin tarihçisi Matrakçı Nasuh, Tekke-i Sapan adlı bir konaklama yerinden söz ediyor. Sapan ya da Sipan, bölgede, gölün kuzeyinde bulunan bir dağın adıdır (bugün Süphan). Aynı konaklama yerine Kâtip Çelebi Kitrek adını veriyor. Türkçeleştirilmiş Sipan Tekke biçimi Kitrek adıyla birleştirilecek olursa

yolla alacağını da söylemesini bildirdi. Zira Bitlis beyiyle iyi geçinmek aslında İran şahından çok padişahın işine gelir, çünkü İran şahı Van'ı kuşatmak isteyecek olsa, Tebriz'den buraya kadar bütün yollar açıktır; ama padişah Bitlis beyinin topraklarındaki geçitlerden geçerek Van'ın yardımına koşabilir ve bu bey padişahla arası bozulursa ona kafa tutacak kadar güce sahiptir.

Kısacası, Kürtlerin yaşadığı bu ülkede seyahat etmek bir zevk. Zira her ne kadar bir yandan yollar sarp ve çetinse de, hemen hemen her yerde çınarlar, ceviz ağaçları ve diğer güzel türlerde ulu ağaçlar görülmekte ve bir tek dağ yok ki en tepesine kadar yabanıl bağ kütükleriyle kaplanmış olmasın. Yüzeyin düz olduğu dağlarda ve ovada ülkenin en güzel buğdayı ve arpası yetişmekte.

At yükü başına beş kuruş ödenen Bitlis'ten Tatvan'a[16] geçiliyor ve burada da iki kuruş ödeniyor.

Tatvan, Van gölüne bir top atımı uzaklıkta, her yanındaki set oluşturan kayalar sayesinde bütün rüzgârlardan korunan bir limanın bulunduğu yerde kurulmuş bir köy; limanın girişi dar olmakla birlikte giriş çıkış kolay. Yirmi ya da otuz büyük kayığı barındırabiliyor; tüccarlar havanın güzel, rüzgârın elverişli olduğunu görünce, Van'a götürecekleri malları burada kayıklara yükletiyorlar. Van'a aşağı yukarı yirmi dört saatte gidilebiliyor ve yolculuk tehlikeli değil; oysa Tatvan'dan Van'a kara yoluyla gitmek at sırtında yaklaşık sekiz gün çekiyor. İran'dan gelindiğinde, Tatvan'a gidebilmek için Van'dan kayığa binme olanağı da var.

Tatvan'dan Karmuşe'ye.[17]

Karmuşe'den Kellat'a.[18]

Ahlat'tan, yük başma bir kuruş vergi ödenen küçük kent Aljau'ya.[19]

Adilcevaz'dan Spanktiere'ye.[20]

Spanktiere'den Soüer'e.[21]

Soüer'den Argiş'e.[22]

Argiş'ten Karakierpu'ya.[23]

Karakierpu'dan Perkeri'ye.[24]

Tavernier'deki Spanktiere adına ulaşılabilir.

21 Burada, görünüşe göre, güzergâhta bir karışıklık var. Katip Çelebi'nin Sûr adını verdiği ve H. Kieppert'in haritasında Soghur adıyla yer alan köy, yukarı kesimdeki iki konaklama yeri olan Ahlat ile Adilcevaz arasındadır.

22 Erciş. Eski Arsissa (Arzes). Marco Polo'nun da söz ettiği bu yerleşme, göle adını vermiştir.

23 Karaköprü, görünüşe göre doğuda Erciş gölüne dökülen akarsuyun kıyısındadır. Bu ad Evliya Çelebi'de de geçmektedir.

24 Bargiri, Bendimahi çayının yukarı kesiminde, gölün kuzeydoğu ucunda bulunan bir kaledir. Bugün Muradiye.

Perkeri'den Züarzazin'e.

Züarzazin'den Suserat'a.

Suserat'tan Devan'a.[25] Burada at yükü başına iki kuruş ödeniyor; ödeme Van'da da yapılabiliyor.

Devan'dan Van'a geliniyor. Burada, at yükü başına iki *tümen* ve dört *abbasi* ödeniyor. Van padişahın ülkesinde olduğu için, burada Türkiye'de tedavülde bulunan İran paraları daha çok rağbet görüyor.

Van, aynı adı taşıyan büyük bir gölün kıyısında bulunan büyük bir kent. Diğer dağlarla hiçbir bağlantısı bulunmayan ve çevresinde kendisinden daha yüksek bir dağa rastlanmayan bir dağda kurulmuş bir kalesi var. Bu kalenin eteklerinde, güney cephesinde kurulmuş olan kent çok kalabalık ve halkının çoğu Ermeni.

Van gölü Asya'nın en büyük göllerinden biri: Çevresi yaklaşık elli mil. Gölde yalnızca bir tek tür balık[a] var; bizim sardalyalarımız büyüklüğünde olan bu balık her yıl nisan ayında bol miktarda avlanmakta. Balık avı şöyle gerçekleşiyor: Van kentine bir mil uzaklıkta, çevredeki dağlardan inen Bendimahi adlı oldukça büyük bir çay göle dökülmekte. Her yıl mart ayında bu sırada eriyen karlar yüzünden çay kabarmaya başlayınca bu balıklar da göle girer. Bol miktarda balığın göle girdiğini gören balıkçılar, balıkların göle artık girememesi için, çayın ağzına ellerinden geldiğince çabuk biçimde bir bent yaparlar; eğer bu bent yapılmazsa, balıklar kırk gün sonra geri dönerler. Bu süre içinde balıklar bent yakınlarında avlanır; herkes oraya giderek balık avlayabilir. Geniş çaplı bir ticarete konu olan bu balıklar İran'a ve Ermenistan'a götürülürler: Acemler ve Ermeniler bayramlarında şarap içtiklerinde, daha çok içmeleri için şarapla birlikte bu balıklar da sunulur. Van halkı bu balık avıyla ilgili bir öykü anlatır. Varlıklı bir tüccar, balık avlama işinden çok para kazanan bir paşadan av imtiyazını iltizam usulüyle almış; paşa, daha önce herkese serbest olan balık avını, mültezimden izin almayan herkese yasaklamış. Avlanma zamanı gelince, tüccar her zamanki yöntemlerle avlanmaya başlamış; ne var ki, avlanma alanında balık yerine yılan varmış. Vanlıların söylediğine göre, o zamandan

a Ernest Chantre'a göre bu balık darek (Squalius maxillaris) adıyla bilinmektedir –ç.n.

bu yana balık avı mültezime verilmemiş; bu öyküde doğruluk payı olmalı, zira Türkiye'de paşalar ve valiler hiçbir şeyi yitirmek istemeyen kişilerdir: Eğer güçlü bazı nedenler onları engellemese balık avını mültezime verirlerdi.[26] Van gölünde, güney yönünde, başlıca iki ada var. Birincisinin adı Adaketons;[27] bu adada da iki Ermeni manastırı bulunmakta: Surphaç ve Surpkara. İkincisinin adıysa Lim.[28] Burada, Ermeni keşişlerinin çok yoksunluk içinde yaşadıkları Limkiliazi manastırı bulunmakta.

Van'dan Darşek'e[29] geçilir.

Erçek'ten de dört-beş haneli berbat bir köy olan Nuşar'a.[30] Burası Kürt beyine ait topraklar üzerindedir; başka bir deyişle, eski Asur ülkesinin bir parçası olan ve günümüzde Kürdistan adıyla anılan topraklardadır. Kürt beyleri (zira dağlık bu ülkede birçok bey vardır), padişahın ve İran şahının devletlerinin sınırlarında bulunan emirler ya da özel derebeyleri gibiler ve ne padişahtan, ne de İran şahından korkarlar. Bunlar avantajlı boğazları ve geçitleri tutmuş küçük hükümdarlar oldukları için, kendilerine saldırılmasından korkmuyorlar. Genellikle bütün Kürtler kaba saba halklar ve Müslüman olduklarını söylemekle birlikte, aralarında halkı eğitecek çok az molla ya da din adamı var. Siyah tazılara karşı büyük saygı duyuyorlar: Kürtlerin önünde siyah bir tazı öldüren kişi linç edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Ayrıca Kürtlerin önünde bir soğanı bıçakla da kesemezsiniz: Soğanı iki taş arasmda ezmeniz gerekir. Kürtlerin işte böyle birçok boş inancı var.[31]

Noşar'ı yöneten emirin gümrükçüleri, bu köyde –sunulması zorunlu armağanlar dışında– at yükü başına on altı *abbasi* vergi alıyorlar. Bu vergi, kervanın büyüklüğüne bağlı olarak yedi-sekiz tümene, hatta kimi zaman daha da fazlasına ulaşabiliyor. Kervanbaşı, verilecek armağanı beyin dağda bulunduğu yere götürmek

25 Gölün kuzeydoğu ucuyla Van kenti arasında yer alması gereken bu sonuncu üç konaklama yeri, yerlerin Ermenice adlarının bulunduğu eski haritalarda bile bulunamadı.

26 Bu balık avı –mültezimin mucizesi dışında– Evliya Çelebi'nin kullandığı aynı sözcüklerle anlatılmakta. Tavernier'nin buradan hangi tarihte geçtiği kesin olarak bilinmemekteyse de Evliya Çelebi, 1655'te, balık avı tekelini elinde tutan bir mültezimden söz etmekte.

27 Burası, gölün güneyindeki Akdamar (Ahtamar ya da Aktamar adıyla da bilinir) adası olabilir.

28 Lim adası gölün kuzeydoğu havzasındadır. Bugün Çarpanak adası.

29 Van gölünün doğusunda bulunan, aynı adlı gölün kıyısındaki Erçek. Evliya Çelebi, 1665'te, burada, beş yüz hane bulunduğunu söylüyor.

30 1533-1536 seferini anlatan vakayinamede Nevşar adıyla geçer. Günümüzün haritalarında, Karasu'nun kuzey kolu kıyısında, bir önceki konaklama yerinin kuzeydoğusunda Noşar adıyla gösterilmektedir.

31 Kimi Kürt aşiretlerinin soğan ve siyah köpeğe gösterdikleri büyük ilgiden Evliya Çelebi de söz ediyor.

zorunda; bunu yapmazsa, bey kimi kötü geçitlerde kervanı yakalar ve soyar. Bu tür hadiselere sık sık rastlanmıştır. 1672'de yeğenimin bulunduğu kervanın başına da aynı şey geldi; neyse ki yalnızca İngiliz kumaşı yüklü bir deveyle yiyecekleri taşıyan iki deveyi yitirdi (kayıpları yaklaşık bin eküydü). Van paşası ve Tebriz hanı bu karışıklığa son vermek için sefere çıktılar; özellikle kendilerine böyle davranılmasına kızan tüccarların bu yolu terk ettiğini gören Van paşası, çalınan malların bir bölümünün geri verilmesi ve beyin uyruklarından ikisinin ileriki günlerde Tebriz'e ve ikisinin de Van'a getirilerek işlenebilecek benzer suçlara karşılık rehin bırakılması konusunda beyi sıkıştırmaya çalıştı. Çünkü tüccarlar, Halep'ten Tebriz'e gitmek için, gümrük vergileri bakımından da işlerine gelen ve daha kısa olan bu yolu seve seve seçiyorlar.

Noşar'dan Kutiklar'a[32] hep dağlardan giden ve birçok sel yatağını aşmayı gerektiren en az bir günlük yol var. Yol, dağlardan yuvarlanan iri taşlarla dolu olduğundan, yüklü hayvanlar için büyük tehlikeler yaratabiliyor ve hayvanlar suya düşebiliyor. Bu kötü yol Noşar emirine yüzde elli kazanç sağlamakta, çünkü eğer kervanlar bu sarp dağlar yerine ovalardan ve düz yerlerden geçseler, üç deve ya da katır ya da at yükü yerine, bu yükleri iki hayvana paylaştıracak ve böylece yalnızca iki hayvan yükü karşılığı gümrük ödeyeceklerdi. Bu tür ilişkilerde, tüccarla devecinin hesaplarını yapmaları ve bu gereksiz giderleri ortadan kaldırmak için birlikte hareket etmeleri gerekiyor.

Kotiki'den Kalvat'a gelinir.

Kalvat'tan Kogia'ya.

Kogia'dan Darkavin'e.

Darkavin'den Süleyman Sera'ya.[33] Bu son saydığımız dört yerde oldukça rahat dört kervansaray var.

Süleyman-Sera'dan Kurs'a[34] gelinir. Burası İran şahma bağımlı bir beyin bulunduğu bir kenttir. Bey kente yarım mil uzaklıktaki eski bir hisarda oturur ve burada at yükü başına dokuz *abbasi* ödemek ve birkaç armağan vermek gerekir. Ne var ki, bu bey onuruna düşkün olduğu ve armağan olarak asla para kabul etmediği için, söz konusu armağan kelle şekerinden, birkaç kutu bademşekeri ve marmelattan ya da reçellerden oluşur.

Kurs'tan Devogli'ye[35] gelinir.

Evoğlu'ndan Şeşem'e.[36] Bu son iki yer arasında, hemen hemen yarı yolda, kuzey yönünde göz alabildiğine uzanan bir ovadan geçiliyor. Yol boyunca, solda, çevresi yaklaşık üç yüz adım, yüksekliği yetmiş-seksen ayak olan büyük bir kaya var; kayanın çevresinde, görünüşe göre, birkaç çobanın büyük olasılıkla hayvanlarını barındırmak için kullandıkları birçok küçük mağara bulunuyor. Oyuk olan bu kayanın altında, büyük bir havuz, havuzda çok duru, çok soğuk bir su ve bol miktarda balık var: Suya ekmek atıldığında, binlerce balık su yüzüne üşüşüyor. Balıkların kocaman bir kafası ve bir çeşit bıyığı var. İri saçmalı bir tüfekle ateş ettiğimizde bütün balıklar yok oldularsa da beş-altısı su yüzüne çıktı ve onları kolayca yakaladık. Ermeniler suya ateş ettiğim için benimle alay ettiler, çünkü bu biçimde balık avlanabileceğine inanmıyorlardı; ne var ki, balıkların su yüzüne çıktığını görünce çok şaşırdılar. Kervandaki Türkler ve Ermenilerin bir bölümü bu balıkları yemek istemediler: Çünkü Hıristiyanlarca öldürülmüş ve pişirilmiş oldukları için bu balıkların mundar olduğuna inanıyorlardı; buna karşılık, Avrupa görmüş Ermeniler bu boş inançla alay ettiler ve akşam yemeğine balık yemeye geldiler.

Şeşem'den Davaşiler'e[37] gidilir.

Şeşem'den deve yükü başına on altı, at yükü başına sekiz *abbasi* vergi ödenen Merend'e[38] geçilir.

Merend'den Sufiyan'a[39] gelinir.

Sufiyan'dan Tebriz'e. Bu son iki günde yapılan yürüyüş seyahatin en uzun yürüyüşleridir.

İran'dan bu yolu kullanarak dönerken, birçok yerde parayla ekmek satın alamadık: Kadınlara, daha çok hoşlarına giden kıvır zıvırı vermek zorunda kaldık. Bütün yöre halkının Müslüman olmasına karşın, birçok yerde çok güzel şaraplar bulabildik.

32 Bazı haritalarda adı geçen Kotiki geçidi, 1639'dan beri değişmemiş olan Türkiye-İran sınırındadır.

33 Bu dört konaklama yeri, bölgeyi ayrıntılı biçimde veren ve en eskisi 1854 tarihinde yapılmış hiçbir haritada yok. Bu geçişi kullanan saptayabildiğimiz diğer tek güzergâh Türklerin 1533-1536 seferi sırasında kullandıkları güzergâhtır; ne var ki, bu adlar bu seferi anlatan kaynakta da yok. Yol sınırın doğusundaki Akçay vadisini izlemek zorunda olduğuna göre, bu konaklama yerlerinin çayın çığırı boyunca sıralanması gerekir. Bu geçiş yolu oldukça erken bir tarihte terk edilerek, daha güneydeki Saray, Kotur ve Hoy'dan geçen, günümüzdeki demiryolunun da izlediği yola ve uluslararası karayolunun geçtiği kuzeydeki Doğubayazıt ve Makü yoluna dönüldü.

34 Şors ya da Çors'un adına 19. yüzyıla kadarki eski anlatılarda ve haritalarda rastlanmaktadır. Evliya Çelebi de bir kaleden ve oldukça önemli bir kentten söz etmektedir.

35 Evoğlu. Bu noktadan başlayarak Tavernier'nin güzergâhı günümüzdeki uluslararası karayolunu izliyor.

36 Aynı yol üstündeki Keşk olabilir.

37 Hanikof'un haritasında 'Daveşi' biçiminde geçiyor. Merend'in on mil doğusunda.

38 Bkz. Birinci Kitap, IV. Bölüm, dipnot 13.

39 Bkz. Birinci Kitap, IV. Bölüm, dipnot 14.

Dördüncü Bölüm

Cizre ve Başka Yerlerden Geçerek Halep'ten Tebriz'e Giden Başka Bir Yol

İran seyahatlerimden dönerken Tebriz'den Halep'e gitmek için kullandığım başka bir yol daha var; ama bu yolu sanki Halep'ten Tebriz'e gidiyormuşum gibi anlatacağım.

Halep'ten Birecik'e giderken Fırat aşılır; dört gün.

Birecik'ten yarım gün konaklanan Urfa'ya iki gün.

Urfa'dan Diyarbakır'a altı gün.

Diyarbakır'dan Cizre'ye[1] dört gün.

Cizre, Mezopotamya'da, Dicle ırmağındaki adalardan birinde kurulmuş küçük bir kent; adaya tekneyle gidilmekte. Kürtlerin yaşadıkları bölgeden mazı ve tütün almaya giden tüccarlarla Halep'e gitmek için aynı bölgeden gelen tüccarlar burada buluşurlar. Kent bir beyin yönetimindedir. Ben kentten geçerken, ölen son beyin iki oğlu vardı ve bunlardan en büyüğü yirmi yaşındaydı.

Dicle'nin karşı yakasına geçildiğinde, buradan Tebriz'e kadar uzanan bölgede, dağlar ve ovalar hemen hemen eşit alanlar kaplıyor. Dağlar, üstlerinde palamutlar bulunan meşelerle kaplı ve bu meşelerin bazıları mazıyla birlikte palamut veriyor. Ovalarda üretilen tütünler Türkiye'ye götürülüyor ve toptan satılıyor. Yalnızca mazı ve tütün üretilen bu ülkenin çok zengin olmadığı düşünülür; oysa bu düşünceye kapılanlar yanılırlar, çünkü dünyanın hiçbir yerine bu kadar altın ve gümüş girişi gerçekleşmez ve ayarda, ağırlıkta en ufak bir eksiklik olması durumunda sikkeleri kabul ettirmek çok zordur. Söylediklerim hiç de gerçek dışı gelmemeli: Çünkü mazı, boyama için çok gerekli. Dahası, diğer yerlerde yetiştirilen mazılar Kürt bölgesindeki kadar iyi ve bol değil: Kürt bölgesinde yetişen mazı diğer yerlerde yetişenlerden üç defa daha etkili. Bütün bu yörelerde hiç köye rastlanmaz: Bütün evler kırsal kesimde ve birbirlerine en azından bir tüfek atımı uzaklıkta yapılmış. Yanı başında bağı olmayan tek bir ev yok; yöre halkı hiç şarap içmediği için bütün üzümleri kurutuyorlar.

Cizre'den Amadiye'ye iki gün.

Amadiye[2] güzel bir kent; Asur ülkesinin büyük bölümünde yaşayan çiftçiler ürettikleri mazıyı ve tütünü buraya getiriyorlar. Kent yüksek bir dağın tepesinde kurulmuş ve doruğa tırmanabilmek için en az bir saat yürümek gerekiyor. Yolun yarısında ya da biraz daha ilerisinde bir kayadan üç-dört pınar fışkırıyor; kentte hiç su bulunmadığından, kent halkı her sabah ve akşam hayvanlarıyla birlikte buraya gelerek büyük tulumlarını doldurıyor. Kent orta büyüklükte ve merkezinde her tür malın satıldığı güzel bir meydan var. Sekiz-on bin atlı ve diğer beylerden daha fazla piyade askeri çıkarabilen bir bey kenti yönetmekte; bu beye bağlı topraklar Kürt bölgesinin en kalabalık toprakları.

İmadiye'den Cusmark'a[3] dört gün.

Çölemerik'ten Albak'a[4] üç gün.

Albak'tan Salmastır'a[5] üç gün.

Şahpur, Asur ve Med ülkeleri sınırında güzel bir kent. İran şahının bu eyaletteki en önemli kenti. Yoldan bir milden fazla sapmak gerektiğinden kervanlar kente girmez; ne var ki, kervan konaklar konaklamaz kervanbaşı, ileri gelen üç-dört tüccarla birlikte, kenti yöneten hana giderek âdet olan armağanları sunar. Han, kervanın bu yoldan geçmesinden o kadar mutlu olur ki kendisini ziyarete gelen kervanbaşına ve tüccarlara hilat ve başlık giydirir, kuşak sardırır; bunlar, şahın ve eyalet beylerinin bir yabancıya bahşedebileceği en büyük onurdur.

Şahpur'dan Tebriz'e dört gün.

Bu Halep-Tebriz yolu, at sırtında toplam otuz iki gün çeker. Ne var ki, bütün yollardan daha kısa olmasına ve çok az yerde gümrük ödenmesine karşın, ülkeyi işgal eden beylerin kendilerine kötü davranmasından korkan tüccarlar bu yolu izleme serüvenini pek ender göze alırlar. Zira soyulduklarında (bu sık sık olur), bu haksızlık karşısında haklarını hangi beye giderek araya-

1 Cezire-ibn-Ömer, günümüzde Cizre; Kinneir buradan geçerken kent yarı harap haldeydi. Ainsworth burada en çok bin kişi yaşadığını söylüyor. Bkz. Harita I.

2 İmadiye. İrak'ta Kürtlerin yaşadıkları kent, Türkiye sınırı yakınında. Ainsworth 1840'a doğru buradan geçerken, kentte bulunan bin hanenin yalnızca iki yüzü ayaktaydı ve bunların çoğunda Yahudiler oturuyordu.

3 Bugün Çölemerik. Hakkari'nin merkez ilçesi. Hem Tavernier, hem de Ainsworth döneminde kente Kürt beyleri egemendi.

4 Evliya Çelebi'nin de anlattığı Albak kalesi, büyük olasılıkla günümüzdeki Şikefti kasabasını karşılamaktadır: Şikefti Büyük Zap'ın yukarı vadisinde, İran sınırı yakınındadır.

5 Salmas kenti, daha sonra Dilman adını aldı; bugün Şahpur adıyla anılmakta. Kent, İran Azerbaycanı'nda, Urmiye gölünün batısında bulunur. Evliya Çelebi 1655 yılında buradan geçerken üç bin hane saymış.

bileceklerini bilemezler; hatta beyler, bırakın bu adaletsizliği cezalandırmayı, ona icazet verirler. Eşkıyalar İran'dan dönen kervanlara değil, daha çok İran'a gidenlere saldırırlar, çünkü kervanlar İran'a giderken gümüş götürürler ve İran halkı da gümüşü çok sever.

Türkiye'nin kuzey illerindeki ve İran'daki yolları anlatan bu bölümü noktalamadan önce, Teren[6] iliyle ve Acemlerin Şeriyar[7] adını verdikleri il merkeziyle ilgili olarak gerekli gördüğüm bir gözlemi aktaracağım. Bu il Mazandran[8] ile günümüzde Hierak[9] adıyla bilinen, Isfahan'ın yaz doğusundaki eski Acem bölgesinde yer alır. Burası en ılıman ülkelerden biri. Daha önce de söylediğim gibi, Büyük Şah Abbas Ermenilerin hepsini İran'a geçirdiği sırada, binlerce Ermeniye mezar olan Gilan'ın sağlıksız hava koşulları burada hiç hissedilmiyor. Şah genellikle yazın serinlemek için buraya gelir, burada av eğlenceleri düzenler ve güzel meyveler birçok yerden hep buraya getirtilir. Bölge (kimileri buna eyalet de der) merkezi olan kenti, pek büyük değil ve önemli sayılabilecek hiçbir şeyi yok; ne var ki, kente bir mil uzaklıkta büyük bir kentin harabeleri var; söz konusu harabelerin çevresi yaklaşık iki mil kadar. Burada, pişmiş tuğladan birçok kule ve birçok yerde bugün de ayakta duran surlar görülmekte. Bu kulelere yerleştirilmiş taşlara oyulmuş birçok kitabe var; ne var ki, bunlardan ne Türkler ne Acemler ne de Araplar bir şey anlıyor. Kent yüksek bir tepenin çevresinde kurulmuştu; tepede, yöre sakinlerinin söylediğine göre, İran şahlarının oturduğu bir şatonun yıkıntıları bulunuyor.

6 Tahran. Burada sözü edilen günümüz İran'ının başkentinin bulunduğu bölgedir; aslında Tavernier'nin döneminde günümüzdeki kent henüz yoktu. "Tahran'ın büyük bir kent olduğunu ve Gazvin'den daha geniş yer kapladığını söyleyebilirim; ne var ki buranın ne kalabalık olduğu, ne de meskûn olduğu fark edilebiliyor; çünkü burada yalnızca büyük bahçeler ve her çeşitten bol meyve görülüyor." (Pietro della Valle, 1618).

7 Şehr-i Rey. Günümüzde Tahran'ın güneydeki dış mahallesi konumuna indirgenmiştir.

8 Mazenderan. Hazar denizinin güneydoğusunda bulunan İran ili.

9 Irak Acemi. Hemedan ve Kirmanşah bölgesi.

Beşinci Bölüm

Küçük Çölden ve Kengaver'den Geçen Halep-Isfahan Yolu

Geriye, sözü edilecek en kestirme Halep-Isfahan yolu kaldı. İlk seyahatim sırasında bu yolu izlediğimden ve ilginç birçok olayın yaşanması nedeniyle, bu yolu Isfahan'dan Halep'e gidermiş gibi anlatacağım; ama bu anlatım da, okuyucu açısından, Halep'ten Isfahan'a gidişin öyküsü kadar (diğer tüm yollar için de yaptığım gibi) öğretici olacak.

Bu yol Kengaver, Bağdat ve çöle girilen yer olan Ane'den geçer; buna küçük çöl adını veriyorum; çünkü daha güneydeki Mutlu Arabistan'a kadar uzanan büyük çöle oranla bu çöl daha kısa sürede geçiliyor ve yürüyüş sırasında Fırat kıyılarından asla uzaklaşılmadığı için burada sık sık su bulma olanağı var. Binek hayvanınız iyiyse, Isfahan-Halep arasını otuz üç günde (ben bu sürede aştım bu yolu) ya da –eğer aceleniz varsa ve Bağdat'tan rehber olarak aldığınız Arap yolu çok kısaltan kestirmeleri biliyorsa– daha da kısa sürede alabilirsiniz.

At kervanları, genellikle, Isfahan'dan Kengaver'e on dört-on beş günde gidiyorlar; eğer atınız iyiyse ya da tek başınaysanız ya da on-on iki yol arkadaşıyla birlikteyseniz, bu yolu beş-altı günde aşabilirsiniz (ben bunu başardım). Geçilen ülke buğday ve pirinç üretimi bakımından çok verimli; burada, özellikle de büyük ve kalabalık bir kasaba olan Kengaver'de, çok güzel meyveler yetişiyor ve çok güzel şaraplar yapılıyor.

Kengaver'den Bağdat'a atla yaklaşık on günde gittim. Geçilen yöre Kengaver-Isfahan arası kadar güzel değil ve birçok yeri taşlık. Yalnızca ovalar ve tepeler var; yüksek dağlara hiç rastlanmıyor; yüksek sayılabilecek bir tek dağ var, onu da birazdan anlatacağım.

Yanında az kişiyle at sırtında yol alan birinin günlük yürüyüş hızına göre, Isfahan'dan Bağdat'a giderken karşılaşılan en önemli yerler şunlar:

Isfahan'dan Konsar'a[1] gelinir.

Konsar'dan Komba'ya.[2]

Komba'dan Orangiye'ye.[3]

1 Honsar, Isfahan'ın kuzeydoğusunda.

2 Büyük olasılıkla Honsar'ın kuzeydoğusundaki Kum.

3 Bu konaklama yerinin neresi olduğu saptanamadı ve bu nedenle de güzergâh belirsiz hale geldi. Önceki konaklama yerleri Tavernier'nin geçtiği yolun günümüzdeki Isfahan-Hemedan yolunun biraz kuzeyinden geçtiği izlenimini veriyor.

Orangiye'den Nahoüand'a.[4]
Nahoüand'den Kengaver'e.[5]
Kengaver'den Sahana'ya.[6]
Sahana'dan Polişa'ya,[7] başka bir deyişle, büyük bir taş köprünün bulunduğu "şahlık köprüsü"ne.
Polişa'dan Maidaşt'a.[8]
Maidaşt'tan Erunabad'a.[9]
Erunabad'dan Konak'a.[10]
Konak'tan Kaslısiren'e.[11]
Kaslısiren'den Yengi-Konak'a.[12]
Yengi-Konak'tan Kazered'e.[13]
Kazered'den Şaraban'a.[14]
Şaraban'dan Buruz'a.[15]
Buruz'dan Bağdat'a.

Kimileri Kengaver'den geçmek yerine İran'ın en büyük kentlerinden biri olan Hemedan'dan ve Tuşere'den[16] geçmeyi yeğliyorlar. Ne var ki, bu yol çok daha uzun ve anlattığım yolla Isfahan'a gelirken Hemedan sağda, kuzey yönünde bırakılıyor.

Şahne ile Pol-i Şah arasında, bu yol boyunca rastlanan en yüksek dağ da kuzeyde bırakılıyor ve bu dağ boyunca ilerleniyor. Dağ çok sarp ve bir duvar kadar düz; doruğuna doğru bakıldığında, papaz kılığında, beyaz üstlükleri ve ellerinde buhurdanlıklarıyla birçok büyük insan figürü görülüyor; bu figürlerin taşlara neden ve nasıl oyulduğunu anlamak olanaksız; yöre halkı da hiçbir şey bilmiyor.[17] Biraz aşağıda, üstünde taş bir köprü bulunan bir küçük akarsu geçiyor.

Bu dağa yaklaşık bir günlük yolda, küçük [Kirmanşah[18]] kenti bulunmakta; kentin konumu, yöreden geçen sular, yetişen güzel meyveler, özellikle de yapılan eşsiz şaraplar bu kentte kalmayı büyük bir keyif haline getiriyor. Acemler Büyük İskender'in İran'dan döner-

4 Nihavend, Hemedan'ın güneyinde.
5 Gardane, 1808'de, burada "iki yüz hane ve Hüsrev sarayının kalıntıları"nı gördüğünü söylüyor. Tavernier, buradan Bağdat'a kadar, Kasrışirin'den geçerek Hemedan'dan Bağdat'a giden günümüzdeki güzergâhı izliyor.
6 Şahne: Gardane'a göre burada elli hane vardı.
7 Pol-i Şah. Karasu kıyısı da, Kirmanşah'ın (bugün Bahtaran) hemen doğusunda.
8 Mahideşt. Kirmanşah'ın batısında: Gardane'a göre "kırk beş hane ve bir kervansaray."
9 Harunabad, günümüzde Şahabad: Gardane'a göre elli beş haneli.
10 Sözcük "konaklama yeri" anlamında; neresi olduğunu belirlemek çok güç. "Akşama doğru, Kürtlere ait ve Yeni Konak adını verdikleri bir yerin alt yanındaki Yeni İmam adlı küçük bir ırmağın kıyısına vardık" (Pietro della Valle, 1617). Burası, daha eski metinlerde sık sık adından söz edilen küçük Karind kenti olabilir.
11 Kasrışirin. Sınır yakınındaki son İran kenti. Türk-İran

ken burada öldüğüne inanıyorlar; oysa bazı kimseler İskender'in Bağdat'ta öldüğünü söylüyor. Bu kentten Bağdat'a giden yol boyunca uzanan topraklar bir hurma diyarı; yol boyunca, yer yer, palmiye dallarından yapılmış köhne kulübelere rastlanıyor.

Bağdat'tan sonra, iki akarsuyun arasında yer almasına karşın, çok çorak yerlerden geçilerek dört günde Ane'ye varılıyor.

Ane bir emirin yönetiminde, pek büyük olmayan bir kent. Kentin çevresindeki yaklaşık yarım millik alan çok iyi işlenmiş; burada bahçeler ve güzel vakit geçirme olanağı veren evler var. Kent, konumu bakımından Paris'e benziyor; zira Fırat'ın iki yakasında kurulmuş ve ırmağın ortasında çok güzel bir caminin bulunduğu bir ada var. Kentin çevresinde, tıpkı Paris'te de olduğu gibi, birçok alçıtaşı ocağı görülüyor. O kadar ki, burada bulunduğunuzda her yanınız korkunç çöllerle kuşatılmış gibi hissediyorsunuz kendinizi.

Ane'den Maşed-raba'ya beş gün çekiyor, beş gün de Maşed-raba'dan Tayba'ya sürüyor.

Maşed-raba[19] bir tepe üstünde yer alan bir çeşit hisar; tepenin eteğinde, çöllerde az rastlanacak biçimde bir su örtüsü oluşturan bir çeşme bulunuyor. Yüksek surlu, kare biçimli birkaç kuleli hisarın içinde hayvancılıkla uğraşan insanların oturduğu köhne kulübeler var. Hisarın içinde çok sayıda hayvan gördüm: İnekten çok kısrak ve at vardı. Bu çöllerde hayvan yemi bulunmadığından, halkın hayvanlarını besleyebilmek için çok uzak olmayan Fırat boylarından ot getirmesi gerekiyor.

Tayba[20] kırların ortasında bir çeşit müstahkem mevki; başka bir deyişle, tıpkı Rahebe gibi, yüksek bir topraktan ve güneşte pişmiş tuğladan yapılmış bir sur. Müstahkem mevkinin kapısı yakınında da yerden fışkırarak gölcük oluşturan bir pınar var. Bu pınar nedeniyle, hem Halep'e gidenlerin hem Şam'dan Bağdat'a hem

sınırını belirleyen 1639'daki antlaşma burada imzalandı.

12 Yeni Konak. Bu konaklama yeri, sınırdan sonraki ilk Irak kenti olan Hanakin'e karşılık gelmektedir.

13 Kinneir'in haritalarında yer alan Kızıl Rabat olabilir. 1617'de, Pietro della Valle de buraya Kızılrabat diyor.

14 Şarabin.

15 Buhriz. Bakuba'nın hemen güneyinde.

16 Büyük olasılıkla, Hemedan'ın güneyindeki Tuisarkan; ne var ki, adın bu değişik biçimi pek açıklanabilir değil.

17 Tak-ı Bostan harabeleri; Karasu üzerindeki Pol-i Şah'ın hemen doğusunda.

18 Özgün metinde burada bir boşluk var, ama bu adı Kirmanşah olarak okumak gerekir.

19 Rahebe, eski haritalarda Fırat'ın Suriye kesiminde, Irak sınırına elli kilometre kadar uzaklıkta yer alıyor. Bkz. Harita 5.

20 Teybe, eski haritalarda, Suriye çölünde, Urfa'nın altında yer alıyor.

de Şam'dan Diyarbakır'a giden ve en kısa yolu izlemek isteyenlerin çölde en sık uğradıkları yer burası.

Teybe-Halep arası üç günden fazla çekiyor; ama bu son üç gün, hırsızlar yüzünden bütün yolculuğun en tehlikeli günleri; çünkü bu yörede yalnızca bedeviler ya da –Musul yolunu anlatırken söz ettiğim gibi– soyacak adam arayan göçebe Araplar yaşıyor.

Altıncı Bölüm

Gürcistan'ın Günümüzdeki Durumu

İran'ın çok geniş ve doğru bir anlatısını aktarmaya giriştiğim ve okuru Karadeniz kıyılarının tamamı ve Hazar denizinin bir bölümü boyunca dolaştırdığım için,[1] bu iki denizin arasında yer alan Gürcistan ve Mingrelya krallıklarının ve Hazar denizi boyunca yayılarak kuzeyden ve doğudan Moskova Prensliği'ne ve Tataristan'a dayanan kimi komşu eyaletlerin kısa bir betimlemesini de yapmak istiyorum.

Gürcistan doğuda Hazar denizine kadar uzanır ve batıda kendisini Mingrelya'dan ayıran dağlara dayanır. Burası, günümüze kadar, bütün halkı Hıristiyan olan bir krallıktı; ama kısa süre önce ülkeye adım atan Müslümanlar da halkın arasına karıştı; ülke içinde bölünmelerin tohumlarını atan İran şahı olayları kendi çıkarına o kadar iyi yönlendirdi ki, ülke iki krallığa ayrıldı. Şah bunlara eyalet diyor ve yirmi beş-otuz yıldır buralara vali atıyor. Valiler o ülkenin hükümdarları; ne var ki, bu göreve gelebilmeleri için Müslümanlığı kabul etmeleri gerekiyor. Bunlar yetişince kral unvanını alıyorlar ve soyları devam ettiği sürece İran şahı onların çocuklarını tahttan indiremiyor.

Bu iki kraldan ilkinin ve en güçlüsünün başkenti Tiflis ve ülkenin dilinde ona Kartle[2] kralı deniyor. Günümüzdeki kral, dört çocuğuyla birlikte Hıristiyan kalmış sonuncu kral; ne var ki, kısa süre önce İran şahı kralın en büyük oğlunu armağanlarla, vaatlerle kendi yanına çekti, Müslüman olmasını sağladı ve hemen onu öbür eyaletin valisi ilan etti. İran şahlarının bu hükümdarlara kabul ettirdiği bir yasa gereği olarak, bu kral eğer Müslümanlığı kabul etmese babasının yerine tahta geçemeyecekti.[3] Gürcistan'ın bu iki kralının ya da valisinin buyruğunda aylıklı üç yüz Müslüman süvari var. Günümüzde bu iki krallıkta bin ya da bin iki yüz Müslüman aile bulunuyor.

Tiflis kralı İran şahı adına para kestiriyor; bu paraların basılmasında kullanılan gümüş, Ermenilerin sattıkları mal karşılığında Avrupa'dan getirdikleri

1 Üçüncü kitabın bu kitaba alınmayan altıncı bölümü, Karadeniz kıyısındaki kentlerin bir listesini vermektedir.

2 Kartli. Burası, Kura vadisinden oluşan ve başkenti Tiflis olan asıl Gürcistan'dır.

3 O dönemde Kartli kralı V. Vahtang'di (1658-1676). Adı geçen hükümdar da, 1661-1663 arasında İmeretiya krallığı (Açıkbaş Hanlığı) yapan Arçil olmalı.

İspanyol realleri, Fransız ekületeri ve diğer Avrupa ülkelerinin paralarından sağlanıyor. Ülkedeki adaleti Hıristiyanlar dağıtıyor, hiçbir Müslüman –hatta şah bile– bu işe karışmıyor. İşte, bu adaletin nasıl dağıtıldığını gösteren birkaç örnek: İlk olarak, hırsızlık, soygunculuk söz konusu olduğunda, çalınan malın yedi katı ödetiliyor. Bunun iki payını soyulan kişi, bir payını adaleti dağıtan kişi, dört payını kral alıyor. Eğer hırsız bu tazminatı karşılayamıyorsa, köle gibi satılıyor; eğer bu satıştan gelen para yeterli değilse ve hırsızın karısı ve çocukları varsa, önce karısı, o da yetmezse çocukları satılıyor. Ne var ki, soyulan kişi hırsıza acır ve hiçbir şeyini almadan çekip gitmesine izin verirse, ne adaleti dağıtan kişi ne de kral hak isteğinde bulunabiliyor. Birisi cinayet işlerse, adalet onu ölüm cezasına çarptırıyor ve katili –onu diledikleri gibi öldürmeleri için– öldürülen kişinin ailesine teslim ediyor. Bununla birlikte, eğer katil ölenin en yakın akrabasına altmış inek verebilme olanağına sahipse, akrabalar onu bağışlayabiliyor. Borçlar konusunda, alacaklı kişi borçlunun bütün malını alabilme ve ödünç verdiği miktar kadarını sattırabilme olanağına sahip; borçlunun malı yetmezse ve eğer karısı, çocukları varsa, alacaklı onları da sattırabiliyor.

Gürcistan'daki Hıristiyanların büyük bölümü çok cahil. Özellikle de dinsel inanç konusunda. Bu konudaki kısıtlı bilgilerini manastırlarda öğreniyorlar, okuma-yazma konusunda da durum aynı; kadınların ve kızların okuma yazma oranı genellikle erkeklerden yüksek. Bunun nedeni, –kız manastırlarının sayısının erkek manastırlarından fazla olmasının yanı sıra– bütün genç erkeklerin çiftçilikle uğraşmaları ya da savaşa gitmeleri. Bir kız azıcık büyüyüp de güzelleştiğinde, onu hemen ailesinden çalmak için çaba harcanır ve çoğunlukla akrabalarından biri kızı kaçırarak Türkiye gibi, İran gibi, hatta Büyük Moğol'un toprakları gibi yabancı bir ülkede satar. Bu nedenle babalar ve anneler kızlarının kaçırılmaması için onları çok küçük yaşta manastıra sokarlar; kızlardan çoğu burada öğrenmenin tadını alır ve içlerinden ilerleme gösterenler yaşamları boyunca manastırda kalırlar. Bir çeşit çömezlik ve iman beyanı aşamalarından geçtikten sonra, belli bir yaşa ulaştıklarında, vaftiz etme ve hatta –tıpkı bir piskopos ya da başpiskopos gibi– kutsal yağları sürme iznini bile alırlar.

Gürcistan bol miktarda şarap ürettiğinden, Gürcüler büyük ayyaşlar arasında yer alırlar. En çok sevdikleri içki en sert içkidir ve şölenler sırasında hem erkekler hem de kadınlar hayat suyu içerler. Kadınlar yabancıların yanında kocalarıyla birlikte sofraya oturmazlar; erkek dostlarına bir yemek verdiğinde, ertesi gün ya da başka bir gün kadın da kendi dostlarına yemek verir. Söylendiğine göre, kadınlar kendi aralarında toplandıklarında erkeklerin şölenlerindekinden daha çok şarap ve hayat suyu içiyorlarmış. Davetli kişi şölen odasına girer girmez hemen eline iki-üç bademşekeri ve iştahını açması için *demi-septier*[a] hayat suyu içeren bir kâse verilir. Bol miktarda soğan ve her çeşit yeşilliği yerler; yeşillikleri, bahçeden getirdikleri gibi pişirmeden tüketirler. Gürcüler seyahat etmekten çok hoşlanırlar ve çok iyi tüccardırlar. Ok atmada çok ustadırlar ve bütün Asya'nın en iyi askerleri olarak ün salmışlardır. İran şahı Gürcülerin sadakatine, yiğitliğine çok güvendiği için süvarilerinin bir bölümünü onlardan oluşturur, sarayında onlara görevler verir. Büyük Moğol'un hizmetinde de çok sayıda Gürcü var ve Gürcüler inatla bulundukları yeri savunurlar, asla geri adım atmazlar. Bütün bu halklar soylu insanlardır ve tenleri çok güzeldir: Eli yüzü onlardan daha düzgün erkeklere rastlanamaz; kadınlarıysa Asya'nın en güzel kadınları olarak kabul edilir. İran şahı karılarının çoğunu Gürcistan'dan getirtir ve Gürcü kadınların İran eyaletlerinin dışına çıkarılması yasaktır. Gürcü kadınların göz kamaştırıcı güzelliklerinin yanı sıra bir başka özellikleri daha var: Özellikle Tiflis'teki Gürcü kadınlar Asya'nın başka hiçbir yerinde görülmediği kadar özgürlüğe sahip olmakla övünebilirler. Gürcistan hakkındaki saptamaların sonuna gelirken, başkent Tiflis'in güzel bir konumda olduğunu söyleyebilirim; kent oldukça büyük, yapıları iyi ve burada büyük bir ipek ticareti var; daha önce de söylediğim gibi, hemen hemen hepsi Hıristiyan olan Gürcülerin dinleri Ermeni ve Rum dinlerinin bir karışımı; ama Ermenilerden çok Rumlarınkine yakın. Bütün Doğu Hıristiyanları arasında en güvenilir olanlar Gürcüler.

a Eski Fransız sıvı ölçüsü birimi. Yaklaşık olarak 0,233 litreye eşitti.

Yedinci Bölüm

Mingrelya'nın Günümüzdeki Durumu

Mingrelya kendisini Gürcistan'dan ayıran dağ zinciriyle Karadeniz arasında uzanır ve bugün her birinin ayrı ayrı kralları olan üç eyaletten oluşur. Bunlardan birincisi İmeretiya ya da Başaçık Hanlığıdır.[1] Eyaletin kralı diğer iki eyaletin kralı üzerinde bazı yetkeler taşıma iddiasındadır ve bu durum sık sık acımasız savaşlar çıkmasına yol açmaktadır; çünkü savaşta birkaç tutsak alır almaz bunları Türkiye'ye göndererek satıyorlar. Bu ülkede insanlar birbirlerini satmaya o kadar alışmış ki, kocanın ya da karısının paraya gereksinimi olduğunda hemen çocuklarından birini satılmaya gönderiyorlar ve çoğunlukla çocuklarını çerçilere vererek kumaş kuşaklar ya da benzeri şeylerle trampa ediyorlar.

İkinci eyalet Mingrelya'dır; ülkenin adı budur ve kralına Dadyan[2] adı verilir.

Üçüncü eyalet Guryel'dir ve bu eyaleti yöneten kişiye ülke insanları Guryel kralı derler.[3]

Mingrelya eyaleti, önceleri, Başaçık Hanlığı'na bağlıydı. Han buraya bir yönetim görevlisi gönderir ve bu kişiye ülke dilinde "dadyan" adı verilirdi. Bu görevlilerden biri çok akıllı çıktı, halkların dostluğunu kazanarak onlara kral oldu; böylece, bu eyalet İmeretiya'dan ayrıldı.

Guryel eyaletinin ileri gelenleri bu dadyanın krallık tahtına çıktığını görünce, Mingrelya'yı örnekseyerek Başaçık hanının boyunduruğunu sarstılar ve aralarından bir kral seçtiler. Bu kral, padişahtan aldığı destek sayesinde, öbür kralla birlikte ülkeyi yönetmeye devam etti. Bu toprakların eyaletlere bölünmesi daha iyi oldu, çünkü üçü birden tek kralın buyruğunda iken, kral onlara kolay kolay söz geçiremiyordu. Kısa sürede elli bin kişi toplayabilecek güçte olan Başaçık hanı da ona şiddetle karşı koyuyordu. Ayaklanan dadyan padişahla anlaştı ve Başaçık hanının kendisine savaş açması durumunda, padişahın Trabzon, Erzurum ve Kars paşalarına buyruk vererek yardımını ve yirmi bin süvari göndermelerini sağlaması karşılığında, ona her yıl belli bir miktar demir vermeyi kabul etti. Ayrıca, Türkiye'de tüketilen demirin büyük bölümünün Mingrelya'dan geldiğini de gözlemledim.

Başaçık hanı, İran şahlarının ve Tiflis krallarının kestirdiği para büyüklüğünde ve ağırlığında para kestirir. Ne var ki, diğerleriyle aynı ayarda olmadığı ve yüzde iki daha düşük olduğu için bu paralar Başaçık Hanlığı'yla İran eyaletleri arasında yapılan oldukça büyük hacimli ticarette kullanılmıyor; ne var ki, han bir hileye başvurarak paranın üstüne hem kendi adını, hem de İran şahınınkini koydurunca para hiçbir güçlükle karşılaşmadan iki ülke arasındaki ticarette de kullanılmaya başlandı. Han, padişahın adına da para kestirebilir ve bundan büyük kazanç elde edebilir; ne var ki, bütün Türkiye'de –sarayı anlattığım kitabımda geniş biçimde söz ettiğim Kahire'de basılan kimi duka altınları dışında– yalnızca bozuk para (akçe) kestiriliyor. Bu yüzden Başaçık Hanlığı –tıpkı Tiflis kralı gibi– kendi parasını kestirirken her çeşit yabancı paradan yararlanmakta.

Başaçık, Guriya ve Mingrelya krallarının üçü de Hıristiyan. Bu krallar savaşa gittiklerinde bütün din adamları da peşlerinden gidiyor: Başpiskoposlar, piskoposlar, papazlar ve keşişler. Bunların amacı –eğer savaşmak istemiyorlarsa– askerlerin savaşma azmini artırmak ve ibadet etmelerini sağlamak.

Anımsıyorum, ilk seyahatim sırasında, İstanbul'da Mingrelya kralının bir büyükelçisini tanımıştım. Adam ipe sapa gelmez yaşam biçimiyle sık sık bütün Avrupalıları güldürüyordu. Padişaha sunmak üzere Mingelya karalı adına getirdiği armağanlar demir, çelik ve çok sayıda esirden oluşuyordu. Padişahın huzuruna ilk çıkışında, maiyetinde iki yüzden fazla insan vardı. Ne var ki, giderlerini karşılayabilmek için, her gün bunlardan birini satıyordu; öyle ki, geri dönerken yanında kâtibiyle iki hizmetkârından başka kimse kalmamıştı. Temiz yüzlü, ama çok akılsız bir adamdı; yaptığı sayısız densizlikten ikisini-üçünü anlatacağım. Sadrazamı her görmeye gidişinde beyaz takke takıyordu ve bütün Hıristiyanlar sadrazamın buna katlanmasına ve hiçbir şey dememesine şaşırıp kalıyorlardı. Zira bir başka Hıristiyan aynı şeyi yapacak olsa kesinlikle ya öldürtülür ya da Müslüman olmak zorunda bırakılır. Bu

1 Açıkbaş Hanlığı adıyla da bilinir. Faz'ın (bugün Rioni) yukarı vadisinde bulunuyordu. Başkenti Kutaysi'ydi. Chardin 1673'te buradan geçti. O sırada IV. Bagrat üçüncü defa tahta çıkmıştı (1669-1678).

2 Başaçık Hanlığı'nın kuzeydoğusunda Abhazya'nın güneyinde, Karadeniz kıyısında krallık. O dönemde Mingrelya kralı veya dadyanı, III. Levan'dı (1660-1680).

3 Eyalete Guriya ya da Gurija denir. Mingrelya'nın güneyinde, Poti bölgesinde, Karadeniz kıyısındadır. Guryel, krala verilen unvandı. O dönemdeki guryel, III. Giorgi (1668-1683) idi.

olay, Padişahın Mingrelya kralının dostluğuna önem verdiğini ve kralın gönderdiği elçileri küstürmek istemediğini gösterir. Padişah bu halkların hiçbir şeye katlanmadıklarını, en ufak bir olayda hemen kılıçlarına sarıldıklarını ve onları kızdırmakla hiçbir şey elde edilemeyeceğini biliyor.

Bu büyükelçi bir gün Pape ve Vespringue'de[4] bulunan Fransız garnizonundan geri kalan kuvvetlere komuta eden ve Macaristan savaşı sırasında Türklere yardım eden Fransız albayı ziyarete etmeye karar verdi. Bu Fransız albay çok iyi Türkçe konuşuyordu ve hatta padişahın harp divanında yer alıyordu. Büyükelçi, ziyaretinden dönerken yolda yağmura yakalandı ve ayakkabılarının zarar görmesinden korkarak, onları eline aldı, elbisesinin altına soktu, evine kadar yalın ayak yürümeyi yeğledi. Büyükelçi, Galata'da kiliseleri bulunan Fransiskenlerin ayinlerini dinlemeye giderdi. Aziz Francesco yortusunda ayin çok görkemli olur: O sırada İstanbul'da bulunan bütün Katolik büyükelçiler ayine katılırlar. Din adamları, ayin nedeniyle, manastır avlusu çevresinde mallarını yayan esnaf yüzünden sıkıntı yaşarlar. Kiliseden çıkan ve bu küçük dükkânlara yayılmış sayısız kıvır zıvırı gören Mingrelya büyükelçisi, birkaç pirinç yüzük, iki-üç ayna ve bir kaval satın aldı ve kavalı hemen ağzına alarak çocuklar gibi yol boyunca çala çala evine kadar gitti.

Betimlemesini yaptığım eyaletlere dönecek olursak, buralarda yalnız demir madenlerinin bulunmadığına, iki ayrı yerde (birinin adı Soüanet, diğerininki Obetet[5]) altın ve gümüş de bulunduğuna da (Tiflis'e beş-altı günlük yolda) dikkati çekmek gerekir. Ama aksiliğe bakın ki, ülke insanlarını çalışmak için oraya götürülebilmek çok güçtür: çünkü heyelan ve göçük altında kalma tehlikesi var ve bu tür kazalara sıkça rastlanıyor. Ayrıca, Hardanuşe[6] denen yerin yakınındaki dağda bir altın madeni ve hem Erzurum'a hem Trabzon'a beşer günlük uzaklıktaki Günişe-Kone'de[7] bir gümüş madeni var.

Şimdi biraz da Gürcistan ve Mingrelya krallıklarının kimi gelenek göreneklerinden ve dini akidelerinden söz edelim.

Öncelikle, bu halklar papazlarının ve piskoposlarının hem cahil, hem günahkâr olmasını, kendilerini iyi güdebilme yeteneğine sahip olup olmadıklarını hiç umursamazlar. En varlıklı kişiler en saygın olanlarıdır

ve bunlar kesinlikle yoksullara sözlerini geçirirler. Kilisenin ileri gelenleri açısından da durum aynıdır; bunların halkların üstünde o kadar büyük bir yargılama yetkisine sahip olmuşlardır ki onları esir gibi satabilirler: Zaten halktan kişileri sık sık Türklere ve Acemlere satarlar. Daha çok para kazanmak için en yakışıklı çocukları ve en güzel kızları seçerler ve ülkenin ileri gelenleri de evli kadınları ve genç kızları gizlice kullanırlar. Ülkenin ileri gelenleri kendi çocuklarını daha beşikteyken piskopos olarak seçerler; eğer bey bu seçimden hoşnut kalmazsa, bütün din adamları seçilenden yana tavır koyar ve sık sık kanlı savaşlar çıkar. Zira, daha önce de söylediğim gibi, koca köylerin ahalilerini olduğu gibi kaçırıp zavallıları Acemlere ve Türklere satarlar. Sonuç olarak, kadınları ve erkekleri satma geleneği bu ülkelerde o kadar yaygın ki, bu olgunun yörenin en büyük ticaretini oluşturduğu söylenebilir ve bu satışlar her an ve en küçük fırsatta gerçekleşebilir. Bu konuda anlatacak birçok olayım varsa da başka konulara geçmeyi ve bu halkların gelenek görenekleriyle ilgili sözlerimi tamamlamayı yeğliyorum.

Piskoposlar dilediklerinde evlilikleri bozabiliyor, boşanma gerçekleşince tarafları başkalarıyla evlendirebiliyor ya da taraflardan haksız bulduklarını satılmak üzere gönderebiliyorlar. Eğer bir kimse özlediği evliliği yapamamışsa, karısını terk eder ve –tıpkı Türklerin yaptığı gibi– canı istediğinde parasını ödeyerek dilediği süre için başka bir kadın alabilir. Bu halkların büyük bölümü, çocukları vaftiz ettirmenin ne anlama geldiğini bilmiyor. Kadın doğum yaptıktan iki-üç gün sonra, papaz kutsal yağla birlikte geliyor, bazı dualar okuyor, anneyi ve çocuğu yağlıyor ve halk vaftiz için bunların yeterli olduğuna inanıyor. Genellikle bu halklar ne dualar sırasında ne de törenlerde büyük bir sofuluk örneği sergiliyor. Daha önce de belirttiğim gibi, gençleri yetiştirebilmek için birçok manastır ya da papaz okulları var; ne var ki, kız okullarının sayısı erkeklerinkinden çok fazla. Kız-

4 Papa ve Veszprem (Türkçe Bespirem), Macaristan'ın kuzeybatısında, o dönemdeTürkiye-Avusturya sınırındaydı. 1599'da, kenti Türklere karşı savunan Fransız kuvvetleri Avusturyalılardan ücretlerini alamayınca, Türklerin artçılarının güvenliğini sağlamaları koşuluyla, taraf değiştirmeye karar verdiler. Gizli pazarlıkları haber alan Avusturyalılar her iki kenti de işgal ettiler ve Fransızları kılıçtan geçirdiler. Canını kurtarmayı başaranlarsa İstanbul'a sığındı.

5 Svanetya bölgesi, Kafkas sıradağlarının güney yamaçlarında, Mingrelya'nın kuzeydoğusunda.

6 Ardanuç, günümüz Türkiye'sinin kuzeydoğusunda.

7 Gümüşhane.

lar papazlardan bile daha fazla eğitim alıyorlar ve bilgi düzeyleri çok yükseldiğinde ya manastırda kalıyor ya da büyük beylerin hizmetine giriyor, vaazlar veriyor, çocukları vaftiz ediyor, nikâh kıyıyor ve kilisenin yaptığı benzer işleri üstleniyorlar: Bildiğim kadarıyla, bu ülkelerdeki uygulamalara dünyanın hiçbir yerinde rastlanmıyor.

Sekizinci Bölüm

Kuman Ülkesi ve Çerkezistan Üstüne ve Kalmuk Adı Verilen Bazı Halklar Üstüne

Kuman ülkesinin[1] doğusunda Hazar denizi, batısında ülkeyi Çerkezistan'dan ayıran dağlar var; kuzeyde Moskova Prensliği'yle, güneyde Gürcistan'la komşu. Kış batısında ülkeyi sınırlayan dağlardan Kuman ülkesini Moskova Prensliği'nden ayıran Terek ırmağına kadar uzanan topraklar düz, ekime çok elverişli ve buralarda güzel çayırlar da eksik değil. Bununla birlikte, nüfusu kalabalık değil; bu nedenden ötürü, aynı yer iki yıl üst üste ekilmemekte. İklimi Paris ile Lyon arasındaki yörenin iklimiyle hemen hemen aynı, zaman zaman yağış alıyor; ne var ki, bu durum çiftçilerin derelerin önünü keserek ekili tarlaları kanallarla sulamalarını engellemiyor; bu sulama işini kısa süre önce Acemlerden öğrenmişler. Güneydeki dağlardan inen bu derelere haritada hiç yer verilmemiş. Bunlardan biri çok büyük ve yılın hangi döneminde olursa olsun geçit yeri dışında aşılamıyor. Bu ırmağa Koyasu,[2] başka bir deyişle kalın su adı verilir, çünkü suyu hep bulanıktır ve o kadar yavaş akar ki, hangi yana aktığını gözlerinizle seçemezsiniz. Böyle ağır ağır akarak, Volga'nın ağızlarının güneyinde, Hazar denizine dökülür. Irmağın yakınlarında, aynı denizin kıyılarında, ekim ve kasım aylarında kimilerinin boyu kırk ayağı bulan bol miktarda balık avlanır. Balıkların ön tarafında, köpeklerinkine benzeyen iki ayak, arka tarafındaysa ayakların yerine dört tırnak vardır. Balıkların hiç eti yoktur, sadece yağdan ve ortalarında tek bir kılçıktan ibarettirler. Karaya çıktıklarında hızlı hareket edemedileri için, köylüler sopayla vurarak onları öldürürler ve bütün ülkenin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturan bir yağı bu balıklardan çıkarırlar.

Kumuklar[3] adı verilen halkın çoğu dağların eteklerinde yaşar; bunun nedeni, dağlardan çıkan güzel pınarlardır. Pınarlar o kadar bol ki, kimi köylerde otuz-kırk pınar bulunur. Halk bu pınarlardan üçünün-dördü-

1 Kumukların ülkesi günümüzdeki Özerk Dağıstan Cumhuriyeti'nin bir bölümünden oluşur; o dönemlerde İran'a bağlı olan Derbent kentiyle Terek ırmağı arasında uzanır. [Kumuklar, Kumanların (Kıpçaklar) bir koludur –ç.n.]

2 Koyusu, Petrovsk'un güneyinde Hazar denizine dökülen Sulak ırmağının yukarı çığırına verilen ad. Kumuk emirlerinin başlangıçtaki merkezi Kumuh bu ırmağın kollarından birinin kıyısındaydı.

3 Kumuklar, şemhel adı verilen emirlerin yönetimindedir; Tavernier döneminde şemhel, Petrovsk yakınındaki dağların eteklerinde bulunan Buynaksk kentinde oturuyordu.

nün sularını birleştirerek değirmenleri çalıştıracak bir kanal oluşturuyor. Ne var ki, dağların eteklerinde oturmayı yeğlemelerinin nedeni yalnızca suların sağladığı kolaylık değil, çünkü ovalarda da su sıkıntısı çekilmiyor; ama düşmanlara ve birbirlerine karşı düzenledikleri çapul akınlarıyla geçinen bu halkların çoğu saldırıya uğrama korkusu içinde yaşar ve en ufak bir kuşkuya kapıldıklarında hayvanlarıyla birlikte dağlara kaçarlar. Zira ülkeleri çevresinde yaşayan bütün halklar (Gürcüler, Mingrelyalılar, Çerkezler, Tatarlar, Moskova Prensliği halkı), tıpkı onlar gibi çapulla yaşarlar ve sürekli olarak birbirlerinin topraklarına akınlar düzenlerler.

Başka halklar da var: Hazar denizi kıyılarında, Moskova Prensliği'yle Büyük Tatarlar arasında yaşayan Kalmuklar.[4] Bunlar sağlam yapılı, ama yeryüzündeki en çirkin, en biçimsiz bedenli insanlar. Yüzleri o kadar düz ve geniş ki, iki gözleri birbirinden beş-altı parmak uzaklıkta. Gözleri son derece küçük; küçücük burunları o kadar yassı ki, küçük burun delikleri zar zor seçilebiliyor. Dizleri dışarıya, ayakları içeriye dönük; kısacası, onlardan daha çirkin bir şey düşünülemez. Ama buna karşılık, çok iyi askerdirler ve bu konuda hiçbir millete pabuç bırakmazlar. Savaşa gittiklerinde karılarını ve on iki yaşını geçmiş kızlarını da birlikte götürürler ve onlar da erkekler kadar yiğitçe savaşırlar. Silah olarak ok, yay ve kılıçla birlikte eyerlerin çatısında taşıdıkları iri bir tahta topuz kullanırlar ve atları Asya'nın en iyi atlarıdır. Emirleri bazı eski ailelerden gelir ve genellikle en yiğit gördüklerini emir seçerler. Moskova Grandükü, dostluğu sürdürmek için, onlara her yıl bazı armağanlar gönderir ve bu armağanlar çoğunlukla kumaşlardan oluşur. Kalmuklar Mingrelyalıların, Gürcülerin ya da Çerkezlerin üstüne akın düzenlemek istediklerinde, Moskova Grandükü onlara topraklarından geçiş izni verir. Kalmuklar bu konuda Nogaylardan çok daha ustadırlar. Kimi zaman İran'ın içlerine ve Büyük Tataristan'ın bir parçası olan Özbek[5] illerine kadar giderler ve buradan Kabil'e ve Kandehar'a kadar inerler. Sonuç olarak, her yana yayılır, Lehistan'a kadar akınlar düzenlerler. Dinlerine gelince, dinleri çok özeldir[6] ve Müslümanlara can düşmanı gözüyle bakarlar.

Kuman ülkesi halklarından Kumuklara dönersek, Kumuklar Müslüman, hem de en koyusundan. Kumuklar İran şahının koruması altında; şah onlara çok güveniyor ve seviyor, çünkü Kumuk ülkesi yanındaki geçit-

leri Kalmuklara ve İran'ın diğer düşmanlarına karşı savunuyorlar. Kumuk erkekleri ve kadınları tıpkı Nogaylar gibi giyiniyor; kendilerine gerekli kumaşları ve ipeği İran'dan alıyorlar; zira kendi ülkelerinde dokunan kumaşlar çok kaba olduğundan onları beğenmiyorlar.

Çerkezistan[7] güzel ve çok farklı bir ülke. Ovaları, ormanları, tepeleri ve birçok pınarın kaynadığı dağları var; pınarları o kadar gür ki, çevredeki yaklaşık yedi ya da sekiz köyün gereksinimini karşılayabiliyor. Ama bu kaynaklardan oluşan çayların hiçbirinde balık bulunmuyor. Bu ülkede her çeşit çiçeğe, özellikle de güzel lalelere rastlanıyor. Ülkede çok kısa saplı, genellikle dördü-beşi salkım gibi bir arada bulunan bir çeşit çilek yetişiyor. Ufakları bizim küçük cevizlerimiz iriliğinde ve renkleri saman sarısına çalıyor. Toprak o kadar verimli ki, meyveler kolayca yetişiyor, çok güzel ve bol oluyor. Tarlaları yok, yalnızca bahçeleri var; bahçeleri kiraz, elma, armut, ceviz ve bu tür başka iyi ağaçlarla dolu. En büyük gelir kaynakları, sürü hayvanlarına, özellikle de İspanyol atlarına benzeyen çok sayıda güzel ata dayanmakta. Ayrıca çok sayıda keçileri ve yünlerinin niteliği İspanyollarınkini aratmayan koyunları da var. Moskovalılar keçe yapımında kullanmak üzere buradan bol miktarda post satın alırlar. Öküzlere ve ineklere gelince, bunların hepsi sıradan hayvanlar ve Çerkezistan'ın asıl zenginlik kaynağını da büyükbaş hayvanlar oluşturmuyor. Bu halklar ne buğday, ne de yulaf ekiyorlar; tek ektikleri atları için arpa, ekmek yapmak için darı. Aynı yeri asla üst üste iki defa ekmiyorlar, her yıl tarla değiştiriyorlar. Bunun nedeni toprağın buğday yetiştirmeye elverişli olmaması değil; ama bu durum halkın umurunda değil, çünkü darı ekmeğini daha çok seviyorlar. Güzel etleri, tavukları ve yiyemeyecekleri kadar bol av hayvanları var. Av için ne köpek ne de kuş kullanıyorlar; köyün ileri gelenlerinden yedi sekiz kişi bir araya gelerek ava gidiyorlar. Atları çok güzel; bu atlarla kovalayarak av hayvanını yoruyor ve hayvanı teslim olmaya zorluyor. Her biri, bir ucunda hareketli bir düğüm bulunan, diğer ucu eyere bağlı bir kemendi elinde hazır tutuyor; Kemendi, yorgunluktan tükenmiş hayvanın boynuna geçirmede çok ustalar ve pek az hayvan ellerinden kurtulabiliyor. Bir ge-

4 Kendilerine Oyratlar adını veren Kalmuklar, XVI. yüzyıl boyunca Orta Asya'dan göç ettiler ve ancak 1632'de Volga ağzı yakınlarına yerleşebildiler.
5 İran'ın kuzeyinde, günümüzdeki Özbekistan ve Türkmenistan'da bağımsız bir devletleri vardı.
6 Kalmukların 1640'taki kurultayı Buddha dinini resmi din olarak kabul etmişti.
7 Kafkasya'nın kuzeyinde ve batısında yer alan ülke.

yik öldürdüklerinde, bacaklarını kesiyorlar, bacak kemiklerini kırarak iliklerini yiyorlar: İnançlarına göre, bedeni güçlendirmek için bundan daha iyi bir şey bulunamaz. Birkaç sürü hayvanı çalmaya niyetlendiklerinde, sürüyü koruyan köpeklerin havlayarak çobanları uyandırmasını engellemek için yanlarında içi pişirilmiş ve küçük küçük doğranmış bağırsakla dolu öküz boynuzlarını yanlarında götürüyorlar; zira her sürüde genellikle sekiz-on çoban köpeği ve iki-üç çoban bulunuyor. Çobanların ve köpeklerin uyumasını bekliyorlar ve köpekler havlamaya başlar başlamaz her birinin önüne bir boynuz atıyorlar; köpekler boynuzu yakalıyor ve yemek için sürüden uzaklaşıyor. Bir yandan boynuzun içine bastırılarak tıkıştırılmış işkembeyi çıkarmaya uğraşan, diğer yandan başka bir köpeğin gelip yemeğini kapacağından korkan köpek artık havlamayı düşünmüyor. Bu arada gün boyu çalışan çobanların da derin uykuya dalmasından yararlanan hırsızlar işlerini görüyor, sürüden istedikleri kadar hayvanı çalıp götürüyorlar.

İçtikleri, su ve boza. Boza darıdan yapılan ve şarap gibi sarhoş eden (ülkede hiç bağ yok) bir içki. İki cinsin giysileri arasında hiç fark yok, kadınlar erkekler gibi ve kız çocukları da erkek çocukları gibi giyiniyor. Giysileri, pamuk ipliğiyle dokunmuş renkli bir elbiseyle çok geniş bir şalvardan oluşuyor: Doğal ihtiyaçlarını karşılamak istediklerinde, elbiselerini çıkarmak gereği duymadan yalnızca eteklerini yukarı kaldırmakla yetiniyorlar. Bu giysiyle birlikte bir de oyluklarının yarısına kadar inen kısa bir pamuklu gömlek, onun da üstüne –tıpkı Kazaklar gibi– dizlerine kadar inen, ip kuşaklı, kaba kumaştan bir kaftan giyiyorlar. Kaftanlarının yenleri üstten ve alttan sarkıyor ve kimi zaman bunlar sırtın arkasına tutturuluyor. Altmışına merdiven dayamadan sakal bırakmıyorlar; ister kadın ya da erkek, ister kız ya da erkek çocuk olsunlar, saçları kulaklarının altına kadar iniyor. Erkekler, ister genç olsunlar ister yaşlı, kafalarının ortasını alınlarından enselerine kadar iki parmak genişliğinde tıraş ettiriyorlar ve kazaklarıyla aynı kumaştan dikilmiş küçük bir takke her iki cinsin ortak başlığını oluşturuyor. Kızlar evlendikten sonra başlıklarında bazı değişiklikler yapıyorlar. Kafalarının arkasına iri bir keçe yumak yerleştiriyor ve üstüne özel biçimde küçük plilerle yapılmış beyaz bir örtü örtüyorlar. Çorapları dizin altında bağlanıyor ve ancak ayak topuğuna kadar iniyor; ayakkabılarının üstü de altı da keçeden ve yal-

nızca ayak bileğinde bir dikişi bulunduğundan iskarpin gibi hafif ve kısa. Yataklarıyla ilgili olarak, birçok koyun postunu birbirine dikiyor, içini darı yapraklarıyla dolduruyor ve böylece bir çeşit şilte oluşturuyorlar. Darı yapraklarını dövdüklerinde, bunlar ince bir yulaf balyası gibi şekil alıyor ve bu şiltelerin üst yanı havaya kaldırıldığmda şiltenin tamamı havaya kalkıyor. Kullandıkları yastıklar ya da dörtgenler de aynı biçimde yapılıyor, ama kimilerinin içi yünle dolduruluyor. Sıra dinlerine ve törenlerine geldi.

Bu halklar aslında ne Hıristiyan ne de Müslüman:[8] İbadetleri, zaman zaman düzenledikleri ve ellerinden geldiğince görkemli olmasına özen gösterdikleri birkaç törenden ibaret. Bu törenlere yaşlı ya da genç ayırımı yapılmaksızın bütün köy halkı katılıyor ve yaşı nedeniyle törene katılmama söz konusu olmuyor. Burada yalnızca köylerden söz ediyorum, zira betimlemesini yaptığım bütün bu ülkelerde ne kent ne de kale var. Bu köylerin, özellikle de Çerkezistan'da olanların hemen hemen hepsi aynı tarzda yapılmış: Hepsi de yuvarlak ve ortalarında bir meydan bulunuyor.

8 Çerkezleri Bizanslılar Hıristiyanlaştırmışlar ve Zikhi adını vermişlerdi. Bölgede Hıristiyan dininin etkisi yok olduktan sonra, Çerkezler Osmanlı egemenliğine de girmediklerinden, komşu halklarınkiyle kendi eski dinlerini birbirine karıştırarak yeni bir senteze ulaştılar. İslam, Kınm hanlarının büyük çabaları sonucu, XVIII. yüzyılın başlarında ülkeye girdi.

Dokuzuncu Bölüm

Kumanların ve Çerkezlerin Gelenek Görenekleri ve Törenleri

Kumukların ve Çerkezlerin en önemli bayramları ya da törenleri her yıl sonbaharın sonunda kutladıkları bayramdır. İşte bu bayramı nasıl kutladıklarının öyküsü. Köyün en yaşlı üç kişisi töreni yönetir ve üzerlerine düşen ayin görevini bütün halkın önünde yerine getirirler. Bir koyun ya da keçi alırlar, birkaç dua okuduktan sonra keserler; hayvanı iyice temizledikten sonra, bütün olarak haşlarlar. Sadece sakatat bölümlerini kızartmak üzere ayırırlar. Hayvanın tamamı piştikten sonra, etleri bir masanın üstüne koydurur ve masayı çok büyük bir tür ambara taşıtırlar; bütün halk da ambarda toplanır. Önderlik görevini üstlenen üç yaşlı adam masanın karşısında ayakta durur ve kadın, erkek, çocuk bütün halk da onların arkasında ayakta sıralanır. Üstüne haşlanmış koyunun yerleştirildiği masada, törenin üç yaşlı önderi kızartılmış ciğerin dört ucunu keser; sonra hepsini içi boza dolu büyük bir kupayla birlikte halkın görmesi için başlarının üstüne kadar kaldırtırlar. Halk etin ve bu içkinin havaya kaldığını görür görmez yere eğilir ve her şey masaya konuncaya ve üç yaşlı adam bazı sözler söyleyinceye kadar bu durumda kalır. Daha sonra halk doğrularak ayakta bekler; eti tutan iki yaşlı, ortada duran ve kupayı tutan üçüncü yaşlıya küçük birer et parçası verir; daha sonra birer parça da kendileri yerler. Her üçü de eti yedikten sonra, önce kupayı tutan içer, sonra sağındaki yaşlıya döner, elindeki kupayı bırakmadan ona da içirir; aynı şeyi solundaki yaşlıya da yapar. Bu ilk tören sona erince, üç yaşlı adam topluluğa dönerek etten ve içecekten onlara da ikram ederler: Önce beye ya da topluluğun liderine, sonra bütün halka. Çocuk ya da büyük, bütün halk yer ve içer. Dört buttan geri kalanları üç yaşlı adam masaya taşırlar ve onu yer bitirirler. Bu iş sona erince, üstünde koyunun bulunduğu masaya otururlar; üçü arasında en yaşlı olanı kelleyi alır ve küçük bir lokma yiyerek ikinci yaşlıya verir; o da yer ve üçüncüye sunar. Üçüncü de bir lokma yedikten sonra kelleyi birinci yaşlı adamın önüne bırakır; birinci yaşlı, köyün beyine kelleyi götürmesi buyruğunu verir; kelleyi büyük bir saygıyla alan ve bir lokma yiyen bey, kalanı en yakın akrabasına ya da en yakın dostuna uzatır; böylece kel-

le tamamen tükeninceye kadar elden ele dolaşır. İşlem tamamlanınca, üç yaşlı adam koyunun bedeninden bir-iki lokma yer; daha sonra köyün beyi davet edilir; bey, takkesi kolunun altında, tir tir titreyerek büyük bir saygıyla yaklaşır. Kendisine bir bıçak uzatan yaşlılardan birinin elinden bıçağı alır, koyundan bir parça keserek ayakta yer ve kendisine boza dolu kupayı uzatan başka bir yaşlının elinden boza içer; sonra büyük bir saygıyla eğilerek çekilir. Bütün halk da, en yaşlılardan başlayarak aynı şeyleri yapar. Geri kalan kemikleri alabilmek içinse çocuklar birbirleriyle dövüşür.

İşte, çayırları biçmeden hemen önce kutladıkları bir başka bayram ve bu bayram töreninin nasıl yapıldığı. Olanağı olan her köylü bir keçi alır (zira tören için koyundan çok keçiyi yeğliyorlar); yoksullarınsa sekizi-onu bir araya gelerek bir keçi edinir. Keçi, koyun ya da kuzu, bütün bu hayvanlar bir araya getirildikten sonra, herkes kendi hayvanını alır, keser, kelleyi ve dört ayağı derinin üstünde bırakarak hayvanı yüzer. Her birini önce birinci, sonra ikinci ayaktan geçirmek koşuluyla, postu iki kazık arasında gerer; sonra, yukarıdaki uç hayvanın kafası içine girecek biçimde yere çakılmış bir sırığa takar. Kaç hayvan kesilmişse, köyün ortasında da yere o kadar sırık çakılarak postlar bunlara yerleştirilir; köy halkı bunların önünden geçerek tam önlerinde saygıyla eğilir.

Keçisini pişiren herkes bunu köyün ortasındaki meydana taşıyarak diğer kesilmiş hayvanlarla birlikte büyük bir masanın üstüne yerleştirir. Köyün beyi bütün adamlarıyla birlikte oradadır; hatta kimi zaman başka bir köyün beyi bile gelir. Bütün etler masaya yerleştirilince, köyün en yaşlı üç kişisi masaya oturur ve her biri iki-üç lokma yer. Sonra köyün beyini ve eğer varsa diğer köylerden gelmiş beyleri çağırırlar; bütün beyler, köyün en yaşlılarından birkaçıyla birlikte gelirler. Hepsi masaya oturunca, üç yaşlı kişinin kendileri için ayırdığı hayvanı yerler; geri kalan etler yere oturmuş köy halkına paylaştırılır ve bütün etler tüketilir. Kimi keçi, kimi koyun ya da kuzu ya da oğlak olmak üzere, elli hayvanın kesildiği köyler bile var. Boza ya da daha önce söz ettiğim içeceğe gelince, köylüler güçlerine göre bu içecekten getirirler: İçlerinde iki yüz *pinte* getirenler bile olur. Bütün gün yiyip içerek, kaval eşliğinde (burada asla başka müzik aletine rastlanmaz) şarkı söyleyerek ve dans ederek vakit geçirilir. Müziğin bütünüyle kötü ol-

duğu söylenemez ve çoğunlukla bir düzine kadar kaval birlikte çalar. İlk çalgıcının kavalı koldan uzundur; diğerlerininki giderek küçülür: O kadar ki, sonuncusununki küçük bir düdük kadardır. Masada oturan yaşlılar yemeklerini bitirdiklerinde, kavallar eşliğinde dans etmeye devam eden gençlerin, erkeklerin kadınların, erkek ve kız çocukların rahatça eğlenebilmesi için evlerine çekilirler. Eğlence içki bitinceye kadar sürer; ertesi gün ilk yaptıkları iş çayırları biçmek olur.

Herkesin katıldığı bu iki tören dışında, herkesin kendi evinde, aile içinde düzenlediği törenler de var. Her yıl bir defa, her evde çekiç biçiminde bir haç yapılır; beş ayak yüksekliğindeki bu haçı oluşturan iki sopa kol kalınlığındadır Haç tamamlanınca, ailenin reisi olan baba -akşam vakti– haçı odasına, kapının yanına dikerek ailedeki herkesi yanına çağırır ve her birine yanan birer mum verir. İlk olarak evin reisi kendi mumunu haçın üstüne diker; daha sonra karısı, çocuklar ve hizmetkârlar da aynı şeyi yaparlar. Mumu dikecek kadar güçlü olmayan küçük çocuklar varsa, baba ya da anne bu görevi yerine getirerek, onlar adına mumu diker. Eğer bir mum tamamen yanmadan sönerse, bu bir işaret sayılır ve mumu dikenin yıl sona ermeden öleceğine inanılır. Eğer mum devrilirse, mumu diken esir alınacak demektir; eğer mum zaten bir esire aitse, onun başkasının esiri olacağına ya da kaçacağına inanılır. Daha önce, bütün bu halkların büyük eşkıya olduklarına, bir köyün diğerinden –ister insan, ister hayvan olsun– çalabileceği her şeyi çaldığına, yalnızca beylerin ve soylu sayılan adamların çocuklarına kimsenin dokunmaya cesaret edemediğine dikkati çekmiştim.

Gök gürlediğinde, herkes hemen köyden dışarı fırlar, kız erkek demeden bütün gençler oturan yaşlıların önünde şarkı söylemeye ve dans etmeye başlar. Eğer içlerinden birini yıldırım çarparsa, onu görkemli biçimde gömerler ve ölüm biçimini Tanrı'nın bir inayeti sayarak onu aziz kabul ederler. Yıldırım evlerinden birinin üstüne düşerse –bu evde yaşayanlardan ister kadın, erkek, çocuk ya da hayvan olsun, hiç kimse canından olmamasına karşın– bu evde oturan aileye bir yıl boyunca bakılır; onlar da dans etmek ve şarkı söylemek dışında hiçbir iş yapmazlar. Hemen bütün ülkenin en güçlü beyaz tekesi aratılır; köy halkı yıldırımın düştüğü –ve bir başka yere yıldırım düşene kadar saygıyla korunacak olan– evde bu tekeyi besler. Evine

yıldırım düşen tüm aile, bütün akrabalarla birlikte, köy köy dolaşır, ama köye girmez, köy dışında dans edip şarkı söyler; bütün köy de onlara bazı yiyecekler getirir. Yılın ilkbahar mevsiminde bir gün, ev halkının ziyaret ettiği bütün köylerin halkı tekenin bulunduğu köyde toplanır. Bunun üzerine, boynunda sürekli Parma peyniri biçiminde ve büyüklüğünde bir peynir asılı olan tekeyi alırlar, eyaletin en büyük beyinin köyüne götürürler. Tekeyi getirenler asla köye girmezler; köyün beyi, bütün köy halkıyla birlikte köyden çıkararak gelir, tekenin önünde saygıyla eğilir. Bazı dualar edildikten sonra, tekenin boynundaki peyniri alırlar, hemen yerine başka bir peynir koyarlar. Alınan peynir hemen küçük küçük doğranarak herkese dağıtılır. Daha sonra, gelen konuklara yemek verilir, bol miktarda sadaka dağıtılır. Söz konusu köy halkı bütün ülkeyi köy köy dolaşır ve bol bol para toplar.

Bizim en kalın kitabımız boyutunda bir tek kitapları var, o da bir yaşlının ellerinde ve bir tek onun kitaba dokunabilme ayrıcalığı bulunuyor.[1] Yaşlı adam ölünce, kitabı korumak için bir başkası seçilir ve bu yaşlının görevi bazı hastaları bulunan köyleri sürekli dolaşmaktır. Yaşlı adam kitabı hep yanında taşır; bir mum yaktıktan ve odadaki herkesi dışarı çıkardıktan sonra, kitabı hastanın midesine yaklaştırır, açar, kitaptan bir şeyler okur, soluğu hastanın ağzına gidecek biçimde birçok kez hastanın üstüne üfler. Daha sonra, çoğunlukla kitabı hastaya öptürür, birçok kez hastanın başına koyar ve bütün bu tören yaklaşık yarım saat sürer. Yaşlı adam giderken, varlıklı olup olmamalarına göre, kimi ona bir koyun ya da keçi, kimiyse bir öküz ya da inek verir.

Aralarında hastalara şifa vermekle uğraşan yaşlı kadınlar da var. Bunu şöyle yaparlar. Önce hastanın bedenini, özellikle de ağrıyan bölgeyi elleriyle muayene ederler, birçok kez elleriyle yoklarlar, ovuştururlar; bunları yaparken, ağızlarından geğirtiler çıkarırlar: Hastanın acısı büyüdükçe kadınların geğirtileri de büyür. Kadının böyle geğirdiğini ve karnından iğrenç soluklar çıkardığını duyan yakındakiler, hastanın çok acı çektiğine ve bu kadınlar geğirdikçe hastanın ferahladığına inanırlar. Ne var ki, işin doğrusu, eğer hastada gerçekten bir ferahlama görülürse, bu psikolojik bir rahatlama olabilir; ayrıca, hasta ister iyi olsun, ister

1 "Çerkezlerin ne tapınakları ne de din adamları sınıfı var; kurbanlar ömür boyu görevde kalmak üzere seçilen yaşlı bir adamın ellerine teslim edilir" (İslam Ansiklopedisi).

olmasın, yaşlı kadınlar yüklü bir ücret alırlar. Birinin başı ağrıyacak olursa, ağrıyı geçirmek için, hemen başını tıraş eden kişiyi bulmaktan öte bir tedaviye başvurmaz. Tıraşı yapan kişi, acının bulunduğu yere, kemiğe ulaşacak kadar derin, haç biçiminde iki kesik atar; sonra, yarayı kapatmak için biraz merhem sürer. Bu insanlar, baş ağrılarının kemikle et arasındaki bir rüzgârdan kaynaklandığına ve böyle iki kesik atıldığında rüzgârın dışarı çıkmak için yol bulacağına, artık ağrının asla yinelenmeyeceğine inanırlar.

Cenaze törenleri Barbar geleneklerine çok benzer; zira cenazeyi götürürken bütün akrabalar ve dostlar bağırırlar, korkunç çığlıklar atarlar; kimileri yüzlerini ve bedenlerinin birçok yerini keskin çakıltaşlarıyla keser; kimileri kendini yere atar, saçlarını yolar; cenaze dönüşünde hepsi kan revan içinde kalır. Ölüleri toprağa verirken de bu biçimde dövünürler, ama onlar için hiç dua etmezler ve cenaze töreninde yaptıkları bundan ibarettir.

İşte düğünlerdeki uygulamalar: Evlenmek isteyen biri hoşuna giden bir kız gördüğünde, en yakın akrabalarından birini göndererek kızın babasına ve annesine ne vereceği konusunda anlaşmaya çalışır; kızın annesi babası yoksa, aracı, kıza babalık ya da hamilik yapan akrabasına gider. Genellikle atlar ya da inekler ya da diğer başka sürü hayvanları verilir. Eğer iki taraf da aynı köydense, anlaşma sağlanınca ana babalar ve nişanlı genç yörenin beyiyle birlikte kızın evine gider ve onu kocası olacak kişinin evine getirir. Erkeğin evinde şölen hazırdır: İyice yenilip içilip danslar edilince, damat ile gelin başka hiçbir törene gerek olmaksızın yatmaya giderler. Eğer taraflar farklı köylerdense, oğlanın köyünün beyi oğlanın akrabalarıyla birlikte kızın köyüne gider, kızı arayıp bulur ve damadın evine getirir. Damat evindeki şölen yukarıda anlattığımın aynısıdır.

Karı kocanın çocukları olmadan birkaç yıl geçerse, soyunu sürdürebilmek için kocanın üst üste birçok kadın alma hakkı var. Evli bir kadının bir âşığı olursa ve koca eve döndüğünde karısını aşığıyla yatarken yakalarsa, hiçbir şey söylemeden dışarı çıkar ve bu konuda ağzını hiç açmaz. Kocasını sevdiği bir kadınla yakalayan kadın da aynı şeyi yapar. Bir kadının ne kadar çok âşığı olursa, kadın o kadar onurlanır; kadınlar aralarında kavga ettiklerinde, karşılarındakini, eğer çirkin olmasalardı ve bazı kusurları olmasaydı, şu anda sahip olduklarından çok daha fazla âşığa sahip olacakla-

rım söyleyerek iğnelerler. Bu halklar, tıpkı Gürcistan'da olduğu gibi, çok güzel bir ırktandır; özellikle kadınları çok güzeldir, beden ölçüleri çok iyidir ve kırk beş-elli yaşlarına kadar tazeliklerini korurlar. Kadınların hepsi çok çalışkan: Demir madenlerinde toprak çıkarmaya giderler, sonra madenleri eritir ve demirden birçok alet yaparlar. Atın eyeri üstüne, sadaklar üstüne, yaylar ve oklar üstüne, iskarpinler üstüne ve mendil yaptıkları kumaşların üstüne birçok altın ve gümüş işleme gerçekleştirirler.

Eğer karı koca sürekli kavga ediyor, anlaşamıyor ve önce koca yörenin beyine şikâyetçi olursa, bey kadını tutuklatarak sattırır; kocaya da başka bir kadın verdirir. Önce kadın şikâyet ederse, erkeğin başına da aynı şeyler gelir. Bir adamın ya da kadının komşularıyla sık sık kavga etmesi ve komşuların şikâyetçi olması durumunda, bey şikâyet edilen adamı tutuklatır, onu yurtdışına götürmeleri için esir satın almaya gelen yabancı tüccarlara sattırır; zira halklar huzur içinde yaşamak isterler.

Bu halklar arasında soylu olarak kabul edilen kişiler, günü hiçbir şey yapmadan, otururak ve çok az konuşarak geçirirler. Akşam olunca, kimi zaman atlarına atlayarak bir buluşma yerine giderler; burada, otuzu kırkı buluşarak çapula çıkarlar. Çapul kendi ülkelerinde de olabilir, komşularının topraklarında da; zira birbirlerinden çalabildikleri her şeyi çalarlar; geriye döndüklerinde yanlarında sürü hayvanları ve esirler bulunur. Soylu kadınlar ve onların kızlarıysa vakitlerini nakışla, diğer iğne işleriyle geçirirler ve birçok hoşluk yaparlar. Bu ülkede hiç şarap içilmez, hiç tütün ve kahve ikram edilmez. Bütün köylüler yaşadıkları yerin beyinin esirleridir ve toprağı işleyerek, odun keserek (bol odun tüketirler) çalışırlar. Çok odun tüketirler, çünkü pek sağlam giyinmedikleri için, uyudukları yerde sabaha kadar ateşin yanık kalmasını sağlarlar. İşte bu ülkeyle ilgili söylenebileceklerin hepsi bu. Ne var ki, Kumanların komşusu olan ve yaşama biçimleri bakımından Kumanlardan pek farklı olmayan Küçük Tatarlar [ve Nogaylar] üstüne birkaç söz söyleyeceğim.

Onuncu Bölüm

Kumanların Komşusu, Nogaylar da Denilen Küçük Tatarlar

Küçük Tatarların eski çağlardan bu yana batıl inanç ölçüsünde değer verdikleri bir at ırkları var. Bu atları yabancılara satmayı büyük günah sayarlar; hatta kendi milletleri içinde bile at satışını güçleştirirler. Düşmanlarına karşı savaşa girmek amacıyla ellisi-altmışı, hatta yüzü bir araya geldiklerinde işte bu atlara binerler. Ata binip akınlara katılmaya gücü kalmamış yaşlılar, asker olan, savaşçılık yapan, ama bu cins bir atı olmayan yiğit bir genç tanıyorlarsa, dönüşte ganimeti yarı yarıya bölüşmek koşuluyla atlarını ödünç verirler. Öylesine uzun akınlara girişirler ki Macaristan'a, Comore ve Javarin yakınlarına kadar gelirler.[1] Seyahatnamemin başında, Paris'ten İstanbul'a giderken, Buda ile Belgrad arasında iki Tatar akıncı koluna rastladığımı söylemiştim. Kollardan biri altmış süvariden, diğeri seksen süvariden oluşuyordu.[2] Bu atlar, doğaları gereği (çünkü küçük yaşta böyle alıştırılmışlardır), sekiz saatte ya da on saatte bir biraz ot yiyerek, yirmi dört saatte bir biraz su içerek dört-beş gün geçirebilirler. Atlar yedi-sekiz aylık olduklarında, her gün birkaç kez sırtlarına küçük çocuklar bindirilir; çocuklar onları gezdirir, her defasında yarım saat kadar koştururlar; ama at altı yedi yaşına gelinceye kadar, akınlara giderken onu asla kullanmazlar. Onları akınlarda kullanmadan hemen önce, yedi-sekiz ay süren katı bir eğitimden geçirirler. Bu atlar şu denemelerden geçirilir. Gemleri, her iki yanında dizginleri ve başlığı tutturmaya yarayan bir halkası bulunan küçük bir demir parçasından oluşur. Sekiz gün boyunca, eyerin üstüne kum ya da toprak dolu bir torba konur; ilk gün torba bir insan ağırlığındadır; daha sonra, her gün torba biraz daha ağırlaştırılır ve sekizinci günün sonunda iki insan ağırlığına ulaştırılır. Atın yükü ağırlaştırıldıkça, otu ve suyu günden güne azaltılır ve kolanı da her gün biraz sıkılır. Bu sekiz gün boyunca, atın koşumları takılır ve iki-üç mil gezdirilir. Ardından sekiz gün boyunca her gün atın yükü biraz daha hafifletilir ve sekizinci günde hemen hemen torbada hiçbir şey kalmaz. Aynı zamanda, önceki sekiz gün içinde olduğu gibi, yiyeceği ve içeceği de azaltılır ve kolanı sıkılır. On altı günlük bu zorlu denemenin son üç-dört gününde ata ne yiyecek ne de su verilerek,

gördürülen işe aç ve susuz olarak dayanıp dayanamadığı sınanır. At son gün kan ter içinde kalıncaya kadar yorulur ve daha sonra koşumları, gemi çıkarılır, üstüne bulunabilen en soğuk su dökülür. Bütün bunlardan sonra atlar çayıra götürülür, bir ayaklarından uzun bir iple bağlanır, ama dilediklerini yemeleri için ip uzun tutulur; ip her gün biraz daha uzatılır ve sonunda diğer atlarla birlikte rahatça dolaşabilmesi için ip bütünüyle çıkarılır. Ağızlarına gem takılmış olarak çok az yiyip çok az içtikleri bu katı oruçtan ve yorucu çalışmadan sonra öylesine zayıflamış, bir deri bir kemik kalmışlardır ki nerdeyse kemikleri derilerinden dışarı fırlayacak gibidir; atların doğalarını bilmeyen biri onları görecek olsa artık hiç hizmet veremeyeceklerini sanabilir. Bu at ırkının toynakları o kadar serttir ki asla nallama yapılmaz: Sanki nalları varmışçasına, toprakta ve buzun üstünde ayaklarının izi çıkar. Nogaylar yorgunluğa dayanıklı atlara sahip olmaya pek meraklıdırlar. Haralarında iyi birkaç tay gördüklerinde, onları hemen anlattığım biçimde eğitmeye girişirler; ne var ki, elli taydan ancak sekizinde ya da onunda başarıya ulaşabilirler. Akınlara giderken her süvari iki-üç başka atı da yanında götürür ve vurgunun ardından düşman tarafından kovalanmadıkça yorgunluğa dayanıklı atına asla binmez.

Yiyip içtiklerine gelince, bir kısrağa binmek onlar için daha yararlıdır, çünkü kısrağın sütünü içerler. Atları olanlar yanlarında içi güneşte kurutulmuş peynir dolu bir deri çanta ve içini buldukları suyla doldurdukları keçi derisinden bir tulum bulundururlar. Atın karnı altına bağladıkları su tulumunun içine, atın hareketleri sayesinde yumuşayan iki-üç parça peynir atarlar. Böylece tulumun içinde ekşi bir süt oluşur ve bu, onların doğal içeceğidir. Kap kacak olarak, her süvarinin hem kendi için, hem de atına su içirmek için kullandığı, eyerin çatısına asılmış bir tahta çanağı var. Nogaylarla savaşanlar için en iyi ganimet, onların atlarıdır; ama bu atları yakalamak güçtür, çünkü bu atlardan biri efendisinin öldürüldüğünü hisseder hissetmez kaçan atlar kervanına katılır ve yakalanması çok zor olur. Başka ülkelere götürülen bu atların genellikle altı ay içinde sağlıklarını yitirdiklerini ve Küçük Tatarların aldıkları hizmeti burada vermediklerini de eklemek gerekir.

Koyun postundan yapılmış bir kaftandan oluşan giysilerine sıra geldi: Yazın kürklü bölüm dışa, kışın içe gelecek biçimde kaftanı giyerler. Ül-

kenin soylularından olanlar, kurt derisi kullanır ve bir çeşit gömlekle çeşitli renklerde (kimi kırmızı, kimi mavi) kaba pamuklu kumaştan bir şalvar giyerler; terzilerin bu giysilere katkısı pek azdır.

Kadınları çok beyaz tenli ve oldukça güzeldir. Boyları uzun, ama yüzleri biraz geniş, gözleri küçüktür; otuzunu geçince çok çirkinleşirler. Erkeklerin hep iki ya da üç karısı vardır ve bunları asla kendi oymaklarından almazlar. Her oymak ya da ailenin kendi reisi (ülkenin soylularından biridir) ve oymağın rengine boyanarak bir sırığın ucuna takılmış at kuyruğundan oluşan bir bayrağı var. Oymaklar yürüyüşe geçtiklerinde herkes sırasını ve sürülerinin otlatılması için konakladıklarında alması gereken yeri bilir, bir oymak asla diğerinin yerini almaz. Kadınların ve kızların giysisi, ayaklarına kadar inen uzun bir gömlekten oluşur; başları büyük, beyaz bir örtüyle örtülüdür; alınları çevresinde, beş-altı defa dolanmış siyah bir mendil bulunur. Soyluların kadınları ve kızları, bu başörtülerinin üstüne, üç uç oluşturacak biçimde kıvrılmış bir mendili şerit halinde başlarına bağlar gibi, alınlarını örten, arkası açık bir çeşit takke takarlar. Söz konusu uçlardan biri yukarıya, alnın ortasına rastlar ve kadifeden ya da satenden ya da kumaştan ya da brokardandır. Bu başlık altın ya da gümüş paralarla, pullarla ve birçok yalancı inciyle (bunlarla bilezik de yaparlar) kaplıdır. Renkli, basit kumaştan şalvarlar giyerler; ayakkabıları, çok titiz biçimde dikilmiş, diledikleri renkte maroken botlardan oluşur.

Genç bir adam evleneceği zaman, gelin adayının babasına ya da annesine ya da kızı aldığı eve belli bir miktarda at ya da öküz ya da inek ya da sürü hayvanı vermek zorundadır; bu işlem bütün akrabaların ve oymak yaşlılarının büyük bölümünün gözleri önünde gerçekleştirilir ve molla da bu sırada hazır bulunur. Bizim nişan adını verdiğimiz anlaşmaya varılır varılmaz, nişanlı adam kızla birlikte gezmeye gitme hakkına sahip olur (zira daha önce onu hiç görmemiştir); kızı, onlara göz kulak olması için ricada bulunulan annesine ya da ablalarına ya da başka kadınlara götürmek zorundadır. Karı olarak almalarına izin verilen üç kadının dışında, genç esir kızlar da alabilirler; ne var ki, bunlardan doğacak çocuklar esir olarak kalır ve kalıtçı sayılmazlar. Nogaylar sert mizaçlı insanlardır; özellikle de kadınları erkeklerden daha serttir. Kadınların ve erkeklerin saçları çok güzeldir, ama be-

denlerinin diğer yerlerinde çok az kıl bulunur. Erkeklerin hemen hemen hiç sakalları yoktur; içlerinden diğerlerine göre daha bol sakallı biri çıktığında ve bu kişi okuma yazma da biliyorsa, onu hemen molla yaparlar.

Bu halkların hiç evleri yoktur; çadırlarda ya da gittikleri her yere götürdükleri arabalarda yaşarlar. Çadırlar yaşlılar, çocuklar ve onlara hizmet eden esirler içindir. Genç kadınların her birinin, hava almak istedikleri tarafı tahtalar aracılığıyla titizlikle kapatılmış bir arabaları vardır; hava almak için, jaluzi biçiminde yapılmış küçük bir pencereyi açarlar. Akşamları belli bir süre için çadırlara gitmelerine izin verilir. Kızlar on iki-on üç yaşına gelince, evleninceye kadar, doğal gereksinimlerini karşılamak için bile arabalarından dışarı çıkmazlar. Arabanın arka tarafında kalkabilen bir tahta vardır, buradan gereksinimlerini giderirler ve bir esir hemen gelir, ortalığı temizler. Genç kızların arabası, üstlerine yapılmış çiçek resimleri sayesinde tanınır ve çoğunlukla arabanın yanına bir deve bağlamr; çoğunlukla deve de çeşitli renklere boyanmış ve başının üstüne birçok telek demeti yerleştirilmiştir.

Genç erkeklerin her birinin de arabası olur; arabanın üstüne yarım *muid* şarap alabilecek büyüklükte at derisinden bir tulum asılır ve içine çoğunlukla çok ekşi olan kısrak sütü doldurulur. Herkesin, bindiği araba dışında, ekşimeye bıraktıkları inek sütüyle dolu birçok tulumu taşımak için başka bir arabası daha olur. Yemek yerken içecek olarak bu sütü içerler; ama içmeden önce, pıhtılaşmış sütün sıvı sütle iyice karışmasını sağlamak için kalın bir sopayla tulumun içini iyice karıştırırlar. Kısrak sütünü yalnızca evin erkeği ve karısı içer ve her iki sütü de içerken içine su katarlar. Bir dost ziyaretlerine geldiğinde, yukarıda sözü edilen *kurut* adını verdikleri sert peyniri ikram ederler. Peyniri küçük parçalar halinde kırarak taze tereyağıyla birlikte yerler. Bayramlarda bazı yaşlı koyunları ya da yaşlı keçileri keserler; öte yandan, ana-babadan biri öldüğünde cenazeye katılanları ağırlamak için ya da bir çocuğun doğumunda ya da ev halkı akından büyük ganimetle, başka bir deyişle çok sayıda esirle döndüğünde kutlama yapmak için at keserler. İnek ve kısrak sütünden başka bir şey içmezler; bu iki sütten hiçbiri yoksa, soruna su içerek çözüm getirmeden önce üç-dört gün hiçbir şey içmeden dururlar; zira su içer içmez hemen şiddetli bir ishale tutu-

lurlar. Asla tuz yemezler ve tuzun gözlere zarar verdiğini söylerler. Nogaylar uzun ömürlü ve çok sağlam yapılıdırlar, pek ender hastalanırlar.

Ülkeleri çok düz, yalnızca bazı yerlerde küçük tepelere rastlanıyor. Bol miktarda iyi mera var ve hayvanlarını sulamak için her oymağın ya da ailenin kuyuları ya da sarnıçları bulunuyor. Kış gelince, çoğunlukla yakınlarında bataklıklar ve büyük ormanlar bulunan büyük ırmakların kıyılarında konaklıyorlar ve sürülerini de buralara salıyorlar. Bu ülkelerde her yıl çok kar yağdığından, hayvanlar karların altında kalan kamışları ve otları bulabilmek için toprağı eşiyorlar. Bu arada, erkekler odun kesiyor, büyük ateşler yakıyor, balık tutarak vakit geçiriyorlar. Buradaki ırmakların kimi yerlerinde dört-beş ayak uzunluğunda balıklar avlanıyor; boyları on-on iki ayağa ulaşan balıklara bile rastlanıyor. Bu büyük balıkları rüzgârda kurutarak yaz için saklıyorlar. Ayrıca, balıkları yerde kazdıkları deliklerde tütsüledikleri de oluyor; boyları pek büyük olmayanları, içine tuz ve başka baharat koymadan duru suyun içinde haşlıyorlar. Ekmeğe gelince, bu ülkede ekmeğin adı bile geçmiyor. Bu balıkları yedikten sonra, balıkların içinde haşlandığı çok yağlı suyu büyük bir tahta çanakta toplayarak bir dikişte içiyorlar.

Savaşa gitmediklerinde ya da akından döndüklerinde, tek eğlenceleri av; ama bu ülkede tazı dışında başka hiçbir köpeğe yüz verilmiyor. Bir Tatarın bir avcı kuşu olmaması için çok yoksul olması gerekiyor; domuz yavrusu dışında her tür eti yiyorlar. Ne var ki, Kuman ülkesi çevresinde bulunan ve şu ana kadar söz ettiğim Küçük Tatarlara komşu olan bazı halklar ve Türkler, Acemler, Mingrelyalılar ve Gürcüler onlara Nogaylar[3] adını veriyorlar. Nogayları, padişahın han ya da Küçük Tataristan kralı olarak atadığı beyin buyruğunda olmaları nedeniyle, Küçük Tatarlar arasında da sayabiliriz (*Relation du Serrail* adlı kitabımda, İstanbul'da tahta çıkma iznini aldıkları[4] töreni anlatmıştım).

Sözünü ettiğim bu Tatarlar Müslümandır. Aralarında hekim bulunmaz, bildikleri bitkileri ilaç olarak kullanırlar. Hasta iyice kötülediğinde, molla davet edilir; molla, Kuran'ıyla birlikte gelir, onu hastanın yüzüne doğru yaklaştırarak üç kez açar, kapatır ve bazı dualar okur. Eğer rastlantı sonucu hasta iyileşirse, sağlığına kavuşmasını Kuran'a borçlu olduğuna

inanır ve mollaya bir koyun ya da keçi armağan eder. Eğer hasta ölürse, bütün akrabalar toplanırlar, çok üzgün tavırlarla ve sürekli "Allah Allah" diye bağırarak hep birlikte cenazeyi toprağa verirler. Cenaze gömülünce, molla mezarın başında dualar okur ve zahmetleri karşılığında kalıtçıların varlığıyla orantılı bir ücret mollaya ödenir. Yoksullar için üç gün, üç gece mezarın başından hiç ayrılmadan aynı eylemleri yineler; ama varlıklılar için bir ay, kimi zaman yedi-sekiz ay mezarın başından ayrılmaz.

Bedenlerinde bazı yaralar açıldığında kaynatıp sıcak sıcak tam yaranın üstüne yerleştirdikleri bazı et parçalarından başka merhem kullanmazlar. Yara derinse, yaralının dayanabildiği kadar sıcak bir parça yağı yaranın içine koyarak sararlar; yaralı at kestirecek kadar varlıklıysa, yaranın üstüne konan at eti sayesinde daha da çabuk iyileşir; çünkü at eti ve yağ ilaç olarak çok daha fazla işe yarar ve at etinin şifa gücü diğer hayvanlarınkinden çok daha fazladır.

Tatarların geleneklerinde erkek evlenmek için kadın satın almak zorunda olmasaydı, Tatarlarda çok daha az hayat kadını bulunurdu. Ne var ki, kadın satın alamayacak kadar yoksul bol miktarda genç erkek hiç evlenemez. Bu da Tatarların çok daha fazla asker çıkarmasına, biraz bir şeyler kazanabilmek için komşularına akınlar düzenleme cesareti bulmalarına ve eğer evlenmek istiyorlarsa kazandıklarıyla bir kadın satın almalarına yol açar. Kızlarla ilgili olarak, evlenmemiş kızlar arasında hayat kadınına hiç rastlanmaz, çünkü, daha önce de söylediğim gibi, kızlar on-on iki yaşına gelir gelmez arabalarına kapatılırlar ve ancak evlenmek için arabalarından çıkarlar. Baştan çıkarılanlar evli kadınlar olur ve su almaya gittiklerinde onlara randevu verilir. Bu kadınlar kocalarından gizlenmek için büyük zahmetlere katlanmazlar, çünkü onlarda kıskançlığa pek az rastlanır. Sabah olunca bütün erkekler tarlaya ya da sürüye bakmaya ya da ava giderler; kadınlarsa hayvanları sulamak ve ailenin gereksinimleri için eve su taşımak amacıyla kuyuların ve sarnıçların yolunu tutarlar.

1 Komarom ve Yanık (bugün Győr) kentleri; Budapeşte'nin batısında, Çekoslovakya sınırında. XVII. yüzyılın ortalarında, Türkiye-Avusturya sınırı buradan geçiyordu ve Tatarlar düşman yakasına akınlar yapmakla görevlendirilmişti.

2 Bu baskıya alınmamış olan bu giriş yazısında, söz konusu karşılaşmanın Buda ile Belgrad arasında değil, Filibe ile Edirne arasında olduğu söylenmekte.

3 Nogay Tatarları adlandırması, Cengiz Han'ın oğlu ve Altınordu ya da Güney Rusya Moğolları kolunun kurucusu Cuci'nin torunu Nogay'dan kaynaklanıyor.

4 Bunlar, Osmanlılara bağlı olan Kırım hanlarıdır.

Son olarak, ilgi çekici bir nokta daha var: Bu Nogaylar toplumu, hemen hemen Küçük Tatarlar gibi yaşamalarına ve aynı beye boyun eğmelerine karşın, Küçük Tatarlardan nefret eder. Zira Küçük Tatarların çoğu evlerde ve köylerde oturduğu için onları asker olmamakla suçlarlar: Oysa yiğit erkekler ve gerçek askerler, düşmana saldırmaya hazır halde bulunmak için çadırlarda yatmak zorundadır.

Betimlemesini yaptığım bu ülkelerde, hatta İran'da yaya seyahat edenler yorulduklarında ceviz çalarlar, bulabildikleri en kuvvetli ateşin karşısında ceviz bitkisiyle ayaklarını ovalayarak yorgunluklarını hemen atarlar.

İşte Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden Türkiye'ye ve İran'a gitmek için geçmek zorunda kalınan çeşitli yollarda karşılaştığım en ilginç olgular bunlar. Moskova'dan yola çıkanlarınsa Hazar deniziyle Karadeniz arasından geçmek zorunda oldukları unutulmamalıdır.

Dizin

Ab Abagarus (Abagar, Kral) 197
Abarener (Abrener) 81
Abbas I 20, 72, 79, 86, 94, 102, 110, 112, 136, 137, 184, 192, 210, 213, 247, 298
Abbas II 16, 17, 19, 106, 108
abbasi 156
Abraghonneks 81
Abşirin (Şur Ab) 110
Acemler 90, 172, 284, 292, 326
Acıdağ 58
Acısensalu (Hacıhamza) 50
Acısu 95
Ada (Adapazarı) 48
Adaketons (Aktamar) adası 293
Adapazarı bkz. Ada
Adras (Enderes) 57
Afrin ırmağı 168
afyon 118, 125
Afyonkarahisar 125, 126
Agaie 274
Aganura (Aganur) 112
Agarkuf (Akarküf) 241
Agra 16, 190
Ağa Kemal (Aşağı) 112
Ağıllıboğaz bkz. Yağılıboğaz
Ağrı Dağı 74
Ahmed I 167
Aidut Paşa 246
Akka 45
alabria 278
Alaşehir 124
Albak (kalesi) 297
alçıtaşı ocağı 301
Aleksios (Aziz) 198
Alhha 171
Ali (Hz.) 106, 171, 184, 238
Ali kapısı 218
Ali Kuli Han 191
Ali Yorgi Paşa 229
Aliçeyrek 66
Aljau (Adilcevaz) 291
Alman dukası 155
Almanca 218
Almanya 11
Almus 56
altın 296, 308
altın madeni 308
Altunsu (Küçük Zap?) 211, 233
Amadan (Hemedan) 216
Amadiye (İmadiye) 297
Amarat (Amare) 243
Amasya 51
Amet-et-tur (Daur) 234
Anadolu 177
Ancara 169
Ancona 44, 276, 278, 279
Andre (Andros) adası 279
Ane 181, 286, 299, 301
Ani 64
Anikigae bkz. Ani
Ankara 117
Anna (Ane) 174
Annibal 47
Antakya 167
Antakya Gölü (Amik gölü) 168
antepfıstığı 171
Antik Smyrna 113
Antikçağ serabı 33
Anvers 10
Arabistan 157
Aragbuş 81
Arap emirleri 161
Arapça 218, 228
Arapköy 194
Araplar, Arabistan 33, 90, 168, 171, 183, 184, 184, 186, 188, 195, 196, 201, 207, 210, 216, 218, 230, 232-234, 243, 244, 246, 249-251, 263, 264, 288
Aras 63, 64, 66, 75, 78, 79, 82, 85-88, 284

Araxes bkz. Aras
Arbeles (Erbil) ovası 210
Ardilière, M. 222
Argiş (Erciş) 291
Arion (Herovabad) 99, 100
Arnaud, M 26
Arnavutluk 44
Arpasu 78
Arslan-Çay 286
Artaxata (Artaşat) 74
askalat 263
Aspidar (İzbeder) 57
Astabat (Orduabat) 86, 87
Asur ülkesi 81, 205, 206, 208, 212, 230, 233, 234, 247, 293, 297, 297
Aşkale 58
Aubonne baronluğu 25
Augustinusçu pederler 188, 189, 247
Augustinusçu Portekiz kilisesi 249
Aveza (Hüveyze) 249
Avignon 222
Aya Yorgi adası 279
Aya Yorgi kilisesi 172
Ayasofta katedrali 225
Aynabazar (Ezine Pazarı) 51
Aynalı-Zeynalı ırmağı 93
az-el-gat (Ras el-Hadd) 259
Azılar 51
Aziz Andreas (Karpuz) burnu 224
Aziz Augustinus manastırı 225
Aziz Epifanio (Arnavut) burnu 224
Aziz Francesco yortusu 308
Azu (Hazo) 288

Ba

Babil 45, 235, 236
Babil Kulesi 241, 242
Baf 227, 228
Baf kalesi 226
Baf kapısı 225
Bağdat 15, 18, 22, 29, 53, 54, 77, 128, 163, 167, 173, 174, 188, 196, 203, 210, 211, 213, 216, 217, 230, 232, 234-236, 238, 240, 241, 243, 244, 247-249, 286, 299-301; kuşatması 168, 173; tüccarları 173
baharat 247, 263, 326
Baharen (Bahreyn Adası 260
Banazsu (Banaz çayı) 125
Bander-Kongo bkz. Bender Kong
barça 44
Barholomeus (Aziz) 81-83
Basileus (Aziz) 175
Basra 16, 18, 23, 152, 157, 167, 173, 178, 179, 181, 183, 188, 189, 243-247, 247, 247-249, 249, 259-261, 263, 264; emiri 246-248; ırmağı 259; körfezi 152, 157, 190, 244, 260, 263
Bastille Hapishanesi 27
Başaçık Hanlığı 306, 307
Batavia (Cakarta) 14
Batı Hindistan Kumpanyası 21
Bayındır 50
Beauce 127
Beber 23, 24
Bedeviler 195
Belen 167
Belgrad 322
Bender Abbas 11, 16-24, 31, 150, 261
Bender Kong 259, 261, 263
Bender Rig 16, 23, 191
Bendimahi çayı 292
Beoraea 170
Berberi korsanlar 162
Berijon (Birecik) 196
Berijon 196
bez 247
Bezirganlı 128
Bingöl 63
Bir 173, 194, 286
Birecik 22, 286, 296
bisti 156
Bitinya 47
Bitlis 20, 288-291; beyi 290
Bitum 249

Bogazi 286, 287
Bohrus (Hazırsu) ırmağı 208
Bolu bkz. Poia
Bolu bkz. Polis
Bolvadin 127
Bon burnu 222
Borsana burnu 278
Bouillon, Godefroi de 166
boza 314
Brampur 16, 190
Bremond, M. De 169, 178
brokar 132
Buda 322
buğday 13, 48, 51, 60, 88, 98, 103, 129, 192, 216, 229, 241, 253, 260, 261, 264, 291, 299, 313
Bursa 47
Buruz (Buhriz) 300
Büyük Moğol 87, 125, 274, 304, 305
Büyük Tatarlar 312

Ca
Cafre 150, 151
Cakarta bkz. Batavia
Cameliere dağı (Girit) 223
Caravi adası 279
Cargueslar 49
Carlos (Rahip) 179
Castiglionsere 276
Cava 14
Cecheme (Çeşme) 286
Cemalabad bkz. Çamalava
Ceneviz 274
Cenevre 19
Cenova 275
Cerigo (Çuka, Çuha) adası 223, 279
Cerines, Cerigni (Girne) 225
Cezayir 44
Chappuzeau, Samuel 25, 26
Chardin, Jean 22, 24, 29, 31, 35
Chinon, Gabriel de (Peder) 20, 22, 26, 93
Cinis 58
Cioganderesi (Şeytanderesi) 58
Cizre 20, 296, 297
Cizvitler 115
Colbert 20, 21
Colbron, Sieure de 162
Comore 322
Constantinus 287
Coromandel 260
Courmenin, Louis de Hayes de 12
Croix, Petis de la 20
Culfa 64, 65, 80, 82, 84-86, 88, 139
Curtius 120
Cusmark (Çölemerik) 297

Çah-ı Emin bkz. Şakmen
Çaktılu 127
Çamalava (Cemalabad) 103
Çanakkale Boğazı 13
Çavuşköy 58
Çay-Batman 288
Çerkeş bkz. Kargeslar
Çerkezistan 311, 313
Çerkezler 49, 312, 316
Çin 218
çivit (indigo) 247
Çobanköprü (Köprüköy) 63, 65
Çuha adası bkz. Cerigo
Çukurağa 128

Dadakardin 200
dadyan 306
damiantlius (amyant) 229
Dara 210, 232
Dara I 88
Dara III 209
darayi 141
Dar-el-sani 236
darphane 155-156, 248
Darşek (Erçek) 293
dâruga 214
Darvakin 294
Daulier-Deslandes, André 22, 23

Davaşiler 295
de Chapes 11
defterdar 244
Dega 249
değirmen 51, 312
Değirmen Boğazı 287
Delkiras (Gelkiras) 51
Delle Colonne (Sunion) burnu 278
demir 306
Dengi (Daung) 100, 105
Derov bkz. Taron
Devan 292
Devogli (Evoğlu) 294
Dezpul (Dezful, Dizful) 249
Diana (Artemis) tapmağı 119
Dicle 18, 22, 173, 196, 205, 206, 208, 209, 211, 230, 232-236, 241, 243, 244, 247, 287, 288, 296
Diegrega (Poyraz) burnu 224
Digbe (Nikbay) 104
Dikmebel (Tekmanbeli) 58
Dimyat 45
Dionysios Areopagos (Aziz) 83
Diu 263
Diyarbakır 20, 53, 54, 61, 199, 201, 230, 247, 286, 288, 296, 302
Diyarbek (Diyarbakır) 196
Doğu Hindistan Kumpanyası 21
Doreş 249
Draç bkz. Durazzo
Dubrovnik bkz. Ragusa
Dupont 23, 24
Dupré 35
Durazzo (Draç) 44
Durgut (Turgutlu) 123
Düzağaç 125
Düzce Pazar (Düzce) 49

Eb
Ebher bkz. Habar
Eçmiyadzin 67
Edessa (Urfa) 197
Edirne 44
Efes 19, 113, 118-120, 122
Efrasiyab Paşa 246
Efrem (Aziz) 198
Ege adaları 114, 116, 193, 222
Ekbatana 29, 90
Eklisia 82
Elbasan 44
Elbe 44
Elbe adası 276
Elişa peygamber 171, 203
Elkatif 263, 264
El-Maazan (İmam-ı Azam) 236
Endecam (Andecam) 249
Erdebil 96, 97, 99, 101-103, 106
Ermeni krallığı 64
Ermeni mezarlığı 283
Ermeni tüccarlar 213
Ermeniler, Ermenistan 21, 22, 28, 30, 31, 48, 52, 55-57, 59, 61, 65-69, 71-76, 78-84, 86, 93, 104, 115, 117, 118, 120, 126, 139, 141, 144, 146, 172, 192, 194, 197, 198, 201, 204, 205, 219, 237, 240, 281, 287, 292, 295, 298, 303, 305
Ermenistan eyaleti 76
Erunabad (Harunabad) 300
Erzurum 13, 19, 33, 52, 54, 58-62, 65, 66, 74, 154, 267, 306, 308
eşem 295
eşkıyalar 13, 43, 55, 131, 132, 146, 203, 298
Etna Dağı 278
Evrengzib 24
Ezehyel Peygamber 241
Ezine Pazarı bkz. Aynabazar

Falconera adası 279
Famagust (Magosa) 225
Farsça 218
Fatima-tü'z-Zehra 106
Faun (Fanos) adası 278
Favagnana adası 277

Fa

Felemenkçe 218
Ferdinand III 11
Fırat 59, 64, 173-174, 180-181, 183-185, 187, 188, 194-196, 206, 241, 243, 245, 260, 286, 286, 296, 299
Filibe (Plovdiv) 44
Filistin 12, 163, 249
Floransa 267
Flour, Jean (Postillon) 274, 274
Fransa, Fransızlar 11, 14, 15, 24, 24, 88, 115, 118, 126, 133, 135, 144, 162, 172, 192, 198, 201, 204, 226, 281, 285
Fransız cerrah 290
Fransız çiftlisi 157
Fransız eküsü 156, 304
Fransız frangı 155
Fransız gemileri 164
Fransız meteliği 156
Fransızca 218
Fransiskenler 230, 308
Fréjus 274
Frenkler sokağı 280
Friedrich-Wilhelm 27
Fringuis (Saatçi) 285
Fuster (şuşter) 255

Ga
Galata 308
Galita adası 222
Gallo (Akritas) burnu 279
Gardane 35
Gate (doğan) burnu 224
Gazer (El Üzeyr) 243
Gazvin (Kazvin) 19, 24, 96, 99-102, 154, 171
Gebze 47
Gence 61
Gent 26
Gerede bkz. Gerradar
Germürü 58
Gerradar (Gerede) 50
Geşm (Keşm, Kişm) 261, 262
Gibel (Etna) dağı 277
Giçi 150
Gigaguni (Gegam) gölü 75
Gigio (Giglio) adası 276
Gilan 61, 80, 90, 99, 103, 112, 139, 156, 298
Girit 13, 124, 213, 223
Girne 226, 228, 229; **kalesi** 226; **kapısı** 225
Glaize (Kaptan) 222
Goa 16, 18, 24, 179, 188, 220, 221, 230
Golitzin, Vasily (Boyar) 27
Golkonda 17
Gorgona 266
Gorno (Kurna) 243
Gouz, La Boulaye le 18, 23, 24
Gozo (Küçük Malta) adası 222
Gökçe göl bkz. Gigaguni gölü
göz hastalıkları 62
Gregoryen 205
Gregoryen harfler 198, 199
Gruyére kontları 25
Guriya 307
Gurlular (Guriler) 26, 132-134
Guryel 306
Guryel kralı 306
Gümar 249
gümrükçüler 169, 197, 201, 235, 262, 282
gümüş 296, 298, 303, 308
gümüş madeni 308
Günişe-Kone (Gümüşhane) 308
Gürcistan 304, 305, 311, 321; **krallığı** 303
Gürcüler 90, 305, 312, 326

Ha
Habar (Ebher) 104, 105
Hacıhamza bkz. Acısensalu
Hacılar bkz. Azılar
Halep 15, 17, 18, 20, 22, 43, 45, 61, 126, 147, 161, 166, 166, 168, 169, 169-178, 180, 194-196, 207, 212, 217, 230-233, 247, 267, 286, 289, 290, 294, 296, 297, 299, 302; **tüccarları** 164
Halhal 99, 100
halı 118

Halikarkara (Aliçeyrek, Aliçakrak) 65
hamam 92, 98, 172, 196, 232, 239
Hardanuşe (Ardanuç) 308
Hasan (İmam) 106
Hasankale 63
Hazar denizi 64, 95, 103, 221, 284, 303, 311, 312, 328
Hazırsu ırmağı bkz. Bohrus
Helena (Azize) 93, 171, 228
Hemedan 22, 103, 217, 300
Hemos(Ermos) 123
Herakleios 170
Herovabad bkz. Arion
hırsızlar dağı 124
Hierak 298
Hierapolis 126, 170
Hindistan 14, 17-19, 21, 24, 25, 30, 43, 53, 82, 87, 90, 100, 101, 106, 119, 133, 155, 156, 158, 166, 178, 189, 190, 192, 194, 212, 218, 220, 247, 260, 263, 280, 284
Hindistan Kumpanyası 21, 23, 27
Hint Okyanusu 11, 14
Hintçe 218
Hintliler 90, 172, 220, 234, 247
Hollanda donanması 44
Hollanda gemileri 114, 267
Hollanda, Hollandalılar 11, 14, 18-22, 117, 118, 135, 152, 161-162, 172, 175, 218, 244, 245, 247, 262-264
Hollebrand (Komandör) 262
Holstein büyükelçileri 263
Holstein Dükü 16, 285
Hrisostomos (Hagios) 55
Hürmüz 96, 133, 152, 153, 165, 190, 191, 222, 260-264; **boğazı** 11
Hürmüz koalisyonu 11
Hüseyin Paşa 246
Hüsrev Paşa 15

İa

Ianus tapınağı 114
Ilgaz bkz. Koçhisar
ılıca (Hammam Ali) 232
Ilıca 58
Isfahan 11, 12, 14, 16, 17, 19, 20, 22-26, 30, 33, 45, 47, 52, 65, 68, 74, 80, 81, 83, 89, 91, 94, 96, 101-103, 104, 106, 109, 110, 112, 130, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 150, 153, 156, 161, 177, 191, 192, 207, 208, 212, 217-220, 266, 269, 284-286, 298-300; **bahçeleri** 32; **parası** 155

İbrahim (Hz.) 197, 198
İbrahim (Mirza) 93
İbrahim (Sultan) 16
İca 104
İcup 105
İkonia 113
İlyas (Aziz) 172
İmadiye (Amadiye) 20
İmam (Şeyh) 92
İmeretiya 306
İnay ovası 125
İndus ırmağı 218, 246
İngiliz donanması 44
İngiliz gemileri 114, 266
İngiliz kumaşı 244, 294
İngilizce 218
İngiltere, İngilizler 11, 19, 20, 22, 118, 135, 152, 162, 175, 190, 247
İnguischer 44
ipek 60-61, 65, 73, 76, 79, 80, 82, 90-91, 110, 117, 118, 133, 138, 141, 156, 172, 176, 186, 191, 226-227, 261-263, 284-285, 305, 313
İpsara (Psara) adası 279
İraklion bkz. Kandiye
İran ordusu 247
İran Şahı 157, 212, 221, 262, 274, 303, 312
İran, İranlılar 11, 12, 14, 15, 17-22, 24, 30-33, 35, 43, 45, 47, 54, 55, 59, 60, 65-67, 71, 74-76, 82, 85, 86, 90, 95-97, 99, 100, 102, 103, 106, 107, 112, 123, 125, 131, 132, 134, 142, 143, 145, 147, 149, 154, 155, 158, 168, 176,

177, 186, 189, 211, 215, 216, 217, 219, 220, 236, 249-251, 263, 268, 285, 286, 288, 290, 292, 298, 313, 328
İsa (Hz.) 197, 250, 251, 267
İskender (Büyük) 25, 75, 76, 133, 209, 210, 232, 300, 301
İskenderiye 45, 166, 223
İskenderun 15, 18, 20, 22, 45, 126, 161, 163-167, 174, 193, 194, 222, 229, 230
İsmail (Şah) 14
İspanya 266
İspanyol reali 304
İstanbul 11-14, 25, 43-45, 47-49, 53, 60, 74, 96, 99, 109, 117, 142, 147, 154, 161, 162, 174, 178, 188, 201, 223, 225, 244, 267, 286, 307, 322
İstanbul Boğazı 15
İsveç kıralı 27
İsviçre, İsviçreliler 11, 25, 27, 75
İtalya 11, 44, 168, 172, 188, 226, 274
İtalyanca 218
İtimadûd-devle 219, 221
İzmir 19, 22, 25, 33, 34, 43, 45, 52, 53, 61, 99, 113, 113, 114, 116-119, 122, 123, 131, 144, 147, 177, 178, 223, 247, 266, 267, 276, 277, 280, 281, 286
İznik 47, 48; Körfezi 47

Ja
Japonya 218
Jardin, M. Du 222
Jauk 81
Javarin 322
Jingülile (Cengule has'ı) 237
Joseph (Peder) 11, 12, 14, 238
Jourdain (Şeria) Irmağı 249

Ka
Kabil 312
Kaçar toplumu 35
kadırga 45, 47, 162, 163, 214
Kağızman 66
Kahire 45, 176, 178, 194, 247, 307
Kajer (Hınzır) burnu 230
kalaat (hilat) 269
Kalafabat 249
Kalde 190, 202, 234, 235, 243, 249
Kalifakiend (Halifekent) 78
Kalmuklar 312, 313
Kalvat 294
Kandehar 17, 101, 184, 312
Kandiye (İraklion) 45, 60, 193, 237; savaşı 290
Kan-hazun 94
Kankoli 49
Kaplan Kuh dağı 103
Kapusenler 12, 14-16, 20, 45, 93, 115, 162, 172, 194, 198, 200, 204, 205, 207, 211, 212, 215-217, 225, 235, 238, 283, 288
Kara (Karameskok) 200
Kara Amid (Diyarbakır) 287
Karabağlar 78, 79
Karabayır-bey indiren 56
Karacalar bkz. Karagalar
Karadeniz 51, 303, 328
Karagalar 50
Karakan (Karkuş Han) 288
Karakierpu (Karaköprü) 291
Karaman 225
karamüsali (Karamürsel) teknesi 224
karanfil tanesi 247
Karasera (Karadara, Karadere) 202
Karasu 129
Karaşima (Siyanşaman) 102
Karataş çeşmesi 128
Kargeslar (Çerkeş) 50
Karianus 249
Karku (Kerkük) 217
Karmania 132
Karmelitler 172, 178, 179, 188, 189, 191
Karmuşe 291
Kars 19, 60, 64, 267, 306; ırmağı 63, 64
Kartal 47
Kartle (Kartli) 303
Kartüdyanlar 225
Kaslısiren (Kasrışirin) 300

Kaşan 30, 101, 110, 112, 285
Kauzuk 81
Kazared (Kızıl Rabat?) 300
kazbegi 156
Kazerun 16, 191
kecave 179, 186
Keder Elias 240
kelanter 86
kelek 208, 209, 230-232
Kellat (Ahlat) 291
Kengaver (Gardane) 14, 15, 299, 300
Kerna 81
kervan 47, 53, 55, 143, 178, 186, 195, 200, 201, 204, 210, 218, 268, 293
kervansaray 47-49, 52, 142, 167, 172, 191, 196, 197, 201, 200, 205, 238, 288, 289
Keseköprü 128
Keşmiş (Geşm) adası 261
Keyhüsrev 123
Khiti 227
Kıbrıs 18, 162, 223, 224, 228, 229; Krallığı 228
Kızılırmak 50
Kiara 105
Kickart (Görgeç) Kilisesi 73
Kirman 18, 132-136, 140
Kirmanşah 300
Kirovabad bkz. Gence
Kisuk 81
Klazomenai (Çeşme) yarımadası 113
Koçhisar (Ilgaz) 50
Koçhisar 128, 203
Kogia 294
Koh-keria (Kuhkerud) 105
Komasor 65
Komba (Kum) 299
Komorin (Kanya Kumari) Burnu 260
Konak 300
Konsar (Honsar) 299
konsoloslar 144, 162, 163, 165, 169, 172, 175, 212, 224, 230
Kopenhag 27
Kopli-su (Köplü-su) 125
Korfu adası 278
Kormaşiti (Koruçam) burnu 224
Koron 223, 279
korsanlar 44, 193, 223, 266
Korsika 162
Korsika adası 266
Koru (Kohrud) 112, 112
Koşakan 288
Koyasu (Koyusu) 311
koyun 161
Köprüköy bkz. Çobanköprü
Krikor (Surp) 67, 74, 83
Kudüs 45
Kueyk 171
Kûfe 184
Kuh-i Sebilan dağı bkz. Sevalan dağı
Kuh-i Sehend dağı bkz. Sehant dağı
Kuli Han (İmam) 136, 247
Kum 101, 105, 106, 108, 110
Kuman ülkesi 312
Kumanlar 321
Kumasur (Komasor) 65
Kumuklar 311, 312, 316
Kurdağa 58
Kurna 244, 245
Kurna kalesi 245
Kurs (Şors, Çors) 294
Kuşadası (Scalanova) 115
Kuşkaşen 81
Kutiklar (Kotiki geçidi) 294
Kuzasar (Kocasar, Koçhisar) 201
Kuzey Afrika 277
Kuzey Kafkasya halkları 26, 31
Küçük Tatarlar 321-323, 326, 328
Küdüs 162
Kürdistan 81, 205, 208, 293
Kürt 205, 208, 293, 296, 297
Kürt beyleri 293
Kürt tüccarlar 205, 208
Kürtler 230, 233, 288, 296

Küsküzar 192
Kyterea (Değirmenlik) 227

La
La Cioutat 266
Lalain, Nicolas Claude de 23, 24
Languedoc 275
Lar 30, 261
Larek 262
larin 157, 174, 248
Larnaka 162, 163, 228; kalesi 226; kumsalı 225
Latince 218
Lefkara 228
Lefkoşa 225, 227, 228
Lehistan 11, 219, 220, 312; kralı 212, 219
L'Estoile, Louis de 24
Levant 163, 193, 220, 222, 226, 267, 287; Kumpanyası 21, 22
Levanzo adası 277
Libyssa 47
Lidya 123
Lim adası 293
Limasol 227; kalesi 226
Limkiliazi manastırı 293
Livorno 17, 44, 45, 113, 118, 193, 194, 266, 267, 274, 275
Lizbon 221
Louis III 12, 17
Louis XIV 22, 23, 25
Loza 249
Luri 58
Lübnan 228
Lyon 19, 24, 274, 311

Ma
Macaristan 11, 308, 322
Machilipatam 18
Magar (Mecer-i Kebir) 243
Magosa 162, 226-228, 230; Kalesi 229; kapısı 225, 226
Mahmud Gazan han türbesi bkz. Kan-Hazun
mahmude 118
mahmudi 156
Maidaşt (Mahideşt) 300
Malabar 260
Malavert 100
Malezya dili 218
Malta 15, 45, 161, 162, 168, 222; kadırgaları 45; şövalyesi 162
Manastır 44
Mandesitler 31
mangır 156
Mans, Raphael du 16, 17, 20, 22, 24, 26, 194
Mansur, el (Halife) 236
Mansuri (Mansuriye) 243
Marco Polo 18
Mardin 201
Maretima adası 277
Mariage 23, 24
maroken 54, 118, 199, 287
Marsilya 15, 18, 44, 95, 161, 164, 220, 222, 266, 267, 274
Maruniler 172, 205, 228
Maskalat 264
Maskat 246, 263
Maskel (Bender Maşur) 249
Massa 266
Maşed-raba (Rahabe) 301
Matapan burnu 44, 279
Mayan 192
Mazandran (Mazenderan) 298; eyaleti 95
mazı 118, 124, 172, 205, 296, 297
Med kıralları 94
Med ülkesi 297
Medici (Kardinal) 267
Medler 64, 90
Medya dağları 88, 89, 233
Mehmed Ali Bey 136-138
Mehmed Paşa (Köprülü) 19, 49
Mekke 158, 187, 238, 282
Mendai İahya (Aziz Yahya çömezleri) 250
Menderes 125, 126
menzil 281
Merend (Marand) 79, 88, 89, 295

Merlera (Semadirek) adası 278
Mesesuar (Masis) dağı 78
Mesia (Mushorah) 233
Messina 44, 45, 267, 276; Boğazı 193; kenti 193; feneri 276
meşe palamudu 118, 124, 172
Meşhed 101
Meşhed-Ali (Necef) 184, 184
metelik 248
Methone 279
meyankökü 128
Mezara 195
Mezopotamya 168, 196, 197, 203, 210, 216, 233, 234, 236, 243, 247, 249, 296
Mısır 13, 15, 45, 163
Michael (Sinyor) 237, 238
Milesera (Milli Saray) 286
Mingol (Bingöl) dağı 64
Mingrelya 64, 306-308; büyükelçisi 308; krallığı 303; şarabı 59
Mingrelyalılar 90, 312, 326
Mirzatapa 287
Mirzazade 90
misk 131
Misya 124
Miyane 25, 102
Moğol büyükelçisi 189
Moğol kralı 274
Moğolistan 188
Monako 22, 275
Monmarte 196
Mono, 249
Monte-Carmino tarikatı kilisesi 249
Montecristo 276
Montesquieu 33, 34
Montmorency Dükü 14
Mora 44, 223, 228, 279
Moskova 12, 27, 28, 90, 221, 328; Grandükü 312; Prensliği 285, 303, 311, 312
Moskovalılar 90
Moyesur 264
Mozambik 150
Mucur 129
Muhammed (Hz.) 107, 184, 249, 251
Murad IV 12, 15, 16, 48, 54, 58, 77, 79, 89, 90, 128, 175, 203, 237, 241, 247
Murat ırmağı 173
Musa (Hz.) 242
Musin, Claude 23, 284
Mustafa Paşa (Lala) 226
Musul 18, 22, 54, 183, 196, 203-205, 230-232, 247, 302; tüccarları 173
Mutlu Arabistan (Yemen) 180, 187, 259, 260, 264, 299
mültezim 292, 293
Mürtet (Kea) adası 279

Nahçıvan 78-80, 82, 85, 269
Nahoüand (Nihavend) 300
Napoli 45, 178
Navarin 223
Nazar (Koca) 86
Negroponte (Eğriboz) adası 279
Nemrut 241
Nesbin (Nusaybin) 203-205
Nesturiler 201, 202, 204, 205, 240, 249, 287
Nikaia 47
Nikbay bkz. Digbe
Ninova 54, 205, 206, 208, 211, 217, 230, 231
Nisibis (Nusaybin) bkz. Nesbin
Nogaylar 312, 313, 321, 323, 326, 328
Noşar 294
Noşar emiri 294
Nusaybin bkz. Nesbin
Nuşar (Nevşar, Noşar) 293

Observantenler 115
Oduan (Nehr el-İdhaim) ırmağı 235
Olearius, Adam 17, 20
Olimpos dağı 226
Onezer 249
Orangiye 299

Orduabat bkz. Astabat
Ortadoğu 14, 16
Osman (Osmancık) 50
Osmanlı donanması 114
Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı 11, 21, 29, 155, 216, 288
Ozelet tepesi 175
Özbek illeri 312

Pa
Pafo (Baf) 225
Paktalos(Sart çayı) 123
palamut 296
Palmajola 276
Palmerola adası 276
pamuk 226; ipliği 117
Pantalarea adası 277
Papa 212, 219
Paris 10, 11, 16, 20, 25-27, 44, 68, 102, 131, 161, 193, 196, 221, 222, 231, 266, 273, 301, 311, 322
Parthlar 88
Partin (Parsak, Parsiyan) 105
Passaro burnu 277
Pavlus (Aziz) 119, 126
Payas 15, 163, 225
Pentalet, Pietro 218
Perkeri (Bargiri, Muradiye) 291
Perro ferraro 276
Pesepolis 28
Philadelphia 124
Philippe (Sir) 165
Pınarbaşı köyü 281
Piombino 276
pirinç 98, 161, 299
Piskopi (Piskobu, Episkopi) 227
Plinius (Genç) 29
Plovdiv bkz. Filibe
Poia (Bolu) 49
Polis (Bolu) 49, 50
Polişa (Pol-i Şah) 300
Polykarpos (Aziz) 113
Pongarbaşı (Pınarbaşı) 123
Pontia adası 276
Pontileria adası 222
Pont-Neuf 102
Portekiz, Portekizliler 11, 188, 220, 221, 230, 247, 249, 261, 263
Portekizce 218
Portolongone 276
Poullet 20, 22
Provins, Pacifique de (Rahip) 12, 14
Prusya 27
Ptolemaios 29

Rafiziler 238 Ra
Ragusa (Dubrovnik) 44
ravent 118
Razdan ırmağı bkz. Seng-i Ciye ırmağı
real 156
Regensburg 11, 12
Revan (Erivan) 15, 19, 22, 25, 33, 61, 63, 64, 66, 67, 73, 78, 79, 144, 147, 155, 161, 267, 268, 281-283; ırmağı 281
Rıza (İmam) 95
Richlelieu (Kardinal) 11, 238
Rigordi (Peder) 19, 220
Rodolphe 76
Rodos 163
Roma 81
Romanovlar 16
ronas 87
Rouen 26
Rönesans 33
Rumca 228
Rumeli 168
Rumkuşe 128
Rumlar 49, 50, 52, 115, 120, 127, 129, 167, 172, 205, 226, 305
Rusya, Ruslar 17
Rümez (Ramüz) 249

Sabii 250 Sa

sabun 118, 168, 172
Safa (Koca) 205
Safevi İmparatorluğu 14
Safevi toplumu 35
Safeviler 32
Safi (Şah) 14, 17, 77, 86, 89, 96-99, 106, 108, 109, 137, 139, 192
Safikuli Han 237
Sahana (Şahne) 300
sahtiyan 91
Sain 18
Saint Liebau 11
Sainte Crispine gemisi 222
Saint-Jacques kilisesi 225
Sakız (Kios) adası 279
Sakız adası 113, 115, 116
Salmastır (Salmas, Şahpur) 297
samur kürk 206
Sanctis, Domenico de 17, 19, 194, 208, 212, 219, 220
Santa Croce dağı 227, 228
Santa Croce kilisesi 225
Santa Maria burnu 278
Santorini adası 223
Sanuti (Giannutti) adası 276
Sapanca bkz. Şabanci
Sapanca Gölü bkz. Şabanci Gölü
Sapanca Irmağı bkz. Zakarat Irmağı
Saragousse (Siracusa) 277
Sardeis 113, 123, 124
Sardinya 45
Sardinya adası 222
Sarrubaki 125
Sart 124
Satarat (Şatra) 243
Sava (Save) 105, 106
Savary 28
Savona 275
Sayda 22, 178, 220
Scalanova (Kuşadası) 115, 116, 120, 121
Sebasteia (Sıvas) 53
Sebzabat bkz. Segzava
Segzava (Sebzabat) 105
Sehant (Kuh-i Sehend) Dağı 103
Selim II. 226
Senderu 65
Seng-i Ciye (Razdan) ırmağı 74
sepicilik 54
Serçem kervansarayı 103, 104
Serda 74
Sevalan (Kuh-i Sebilan) dağı 103
Sevalan dağı 96
Sevarak (Siverek) 286
Seylan 18
Sezariye 169
Sıvas 53
Sicilya 45, 168, 222, 276, 277
Sidi Fatima 106-108
Simeon (Aziz) 240
Simeon Stylites (Aziz) 169
Sindi 263
Sinop 53
Siracusa 15, 45
Siyanşaman bkz. Karaşima
Skileon burnu 279
Smolensk 27
Sneirne (Sennah) 214-216
Soccolänolar (İtalyan misyonerleri) 225
Sofiyana (Sufiyan) 89
Sofya 44
Soletak 81
Soüer (Sur) 291
Sökmen 58
Spanktiere (Tekke-i Sapan, Süphan) 291
Spartivento burnu 278
Stepanos (Surp) 68, 83
Stillo burnu 278
Stockholm 27
sucuk 120
Sufiyan 295
Sultaniye 102
Sultaniye hanı 104

Sunion burnu 279
Surat 16-19, 23, 24, 133, 190, 194, 263
Suriye 15, 126, 163, 168, 170, 230, 233
Suriyeli tüccarlar 173
Surp Stepanos köyü 82
Surp Stepanos manastırı 82
Surp Stephanos manastırı 82, 83, 85
Surphaç manastırı 293
Surpkara manastırı 293
Suserat 291
Suster (Şuster) 249
Süca 88, 89
Süleyman (Şah) 16
Süleyman Han 212-215
Süleyman Sera 294
Süryanice 218, 228
Süryaniler 172

Şa
Şabanci (Sapanca) 47, 48
Şabanci (Sapanca) Gölü 48
Şakmen (Çah-ı Emin) 168, 169
Şam 22, 178, 247, 301, 302
Şamahi 64
Şaraban (Şarabin) 300
şarap (Şiraz) 14, 24
şarap 59, 116, 121, 129, 144, 226, 264, 268, 299
Şarasu (Şehrizor) bkz. Şerazul
Şarklıköy 53-55
Şarmeli (Çar Melik) 196
Şattülarap 248
şaye 156
Şehrizor bkz. Şerazul
Şeinkaye çayı 90
Şeiryar (Şehr-i Rey) 298
Şemahi 61, 99, 284, 285
Şembe 82
Şerazul (Şehrizor) 210, 211, 217
Şeria ırmağı 255
Şeşem 294
Şetel-areb (Şattülarap) 245
şeykelaslan (Şeyhülislam) 238
Şiabunez 81
Şikeran 288
Şiraz 16, 23, 24, 30, 80, 133, 136, 139, 150, 192
Şirezul (Erbil) 210

Tainaron Burnu bkz. Matapan Burnu
Takıbak 130, 131
Tarabozan (Trabzon) 62, 306, 308
Taron (Derov) 99, 100
Tarsus 126
Tataristan 303
Tatarlar 56, 57, 90, 234, 312, 322, 327
Tateus (Surp) 81-83
Tatvan 291
Tavernier, Daniel 15, 16, 18
Tavernier, Jean-Baptiste 10-13, 15, 16, 18-20, 22-31, 35
Tavernier, Pierre 22, 26
Tayba (Teybe) 301
Tebriz 14, 19, 20, 22, 23, 61, 76, 79, 86, 88-94, 96, 99, 102, 144, 154, 155, 184, 196, 233, 266, 269, 281, 283-286, 289, 291, 294-297
tefterdar (Defterdar) 238
Tegrit (Tikrit) 234
Tekmanbeli bkz. Dikmebel
Telbaşar (Tell Başer) 195
Telh Rud gölü bkz. Urmiye gölü
Teredon 245
Terek ırmağı 311
Teren (Tahran) 298
Teybe 302
Thévenot, Jean 21-25, 28, 29, 102
Tiflis 61, 156, 303, 305, 307, 308
Timurlenk 124
Tmolos (Bozdağlar) 123
Tokat 13, 15, 19, 33, 34, 51-56, 59-61, 76, 126, 130, 131, 148, 199, 267
Tokoriam 95
Tonkin 16, 18
Torino 25

Toscana 22
Tosya 50, 51
Toulon 266, 274
Tozanlı suyu bkz. Tufanlı suyu
Trabzon bkz. Tarabozan
Trapezos bkz. Tarabozan (Trabzon)
Tufanlu (Tozanlı) suyu 56
Tunus 44, 222
Turgutlu bkz. Durgut
Turhal 52
Tuşere (Tuisarkan) 300
Tuzla 128
Tuzlalar (Larnaka kumsalı) 225, 224
tümen 157
Türk gemileri 164
Türk ordusu 223
Türkçe 218
Türkiye, Türkler 12, 17, 33, 43, 61, 66, 71, 76, 90, 112, 113, 115, 121-124, 126, 127, 143-147, 149, 155, 161, 164, 170-172, 178, 186, 189, 192, 194, 196, 198, 200, 201, 204, 206, 208, 211, 212, 214, 216, 217, 219, 221, 225, 226, 228, 230, 236, 237, 240, 246, 247, 256, 290, 295, 296, 298, 304, 306, 307, 326, 328
Türkmenler 102, 214
Türk-Venedik Savaşı 16
tütün 296, 297

Ur

Urfa 22, 54, 197-199, 296
Urmiye gölü 87, 95

Üç Derin Kuyu 127
Üçkilise 67-69, 74, 84
Ümit Burnu 18
Üsküdar 47
üzüm (kuru) 296

Va

Vaftizci Yahya 83, 93, 113, 119, 243, 249, 254, 255, 257
Valle, Pietro della 20, 26, 28, 201
Van 20, 61, 286, 290-292, 294; **Gölü** 291, 292
vartabet 172
Vendôme 22
Venedik 276; **Cumhuriyeti** 13, 212, 217, 219, 220; **donanması** 13; **dükası** 157; **körfezi** 278
Venedik, Venedikliler 12, 17, 44, 114, 207, 212, 214, 218, 220, 221, 225-227, 229, 230, 267
Ventitione (Ventotene) adası 276
Versailles bahçeleri 32
Vespringue 308
Visapur Krallığı 260
Viştasb 88
Viyana 44, 162
Vodana (el Udam?) 264
Vodana emiri 263
Volga 311
Voltaire 10

Ya

Yafa 45, 163
Yağlıboğaz (Ağıllıboğaz) 124
Yahudiler 30, 31, 48, 52, 54, 110, 113, 115, 191, 197, 203, 217, 238, 239, 241, 250, 251, 257, 264, 277
Yakacık (İskenderun) bkz. Payas
Yakubiler 172, 240, 249, 287
Yakup (Aziz) 204
Yangu (Yanık) 130
Yanık bkz. Yangu
Yedi Uyurlar 120
Yengi Konak (Yeni Konak) 300
Yeni Culfa 80
Yeşilırmak 128
Yezd 18, 141
Yezdikasr 192
Yezdkas ekmeği 141
yılanbalığı 168
Yuda (Aziz) 240
Yunan kıyıları 278
Yunan orduları 34
Yunanistan 168
Yunus Peygamber 207

yün 131, 132, 134, 162
Yves (Peder) 194

Za
Zakapa 58
Zakarat (Sakarya) Irmağı 48
Zambino (Zembra) adası 222
Zante (Zakyntos) adası 279
Zap (Büyük) 209
Zap 233
Zayende-Rud ırmağı 80
Zech 249
Zencan 102, 104, 105
zerbafte 141
Zerdüşt 26
Zerdüştler 31
Zerk (Zeriki) 288
zeytin 168
zeytinyağı 116, 226
Ziyaret 288
Züarzazin 291
Zürih 76

Jean-Baptiste Tavernier 1605'te Paris'te doğan bir Fransız tüccarı. Tüccarlar, insanlar ve nesneler konusundaki değerlendirmelerinde, bunların amaçlanan hedefe sağlayacağı yararı baş ölçüt olarak alır: Ermeniler iyidir, çünkü toptan ticareti onlar ellerinde tutuyor; Şah iyidir, çünkü Avrupalı tüccarlara ilgi gösteriyor; Persepolis ilginç değildir, çünkü ticarete kapalıdır, vb. Tavernier için Doğu bir yandan başarının, öte yandan da serüvenlerin, sarayların ve değerli taşların, kısaca ihtişamın simgesiydi; ama orada yaşayan insanların simgesi asla değildi.
Ne var ki asıl sorun, "Doğu despotizmi" fikrinin ve bundan kaynaklanan Batı'nın üstünlüğü düşüncelerinin üzerinde yükseldiği temellerden birini de Tavernier'nin yazdıklarının oluşturmasıdır. Elindeki kitaptan Antikçağ'ın parlaklığını okuyan, sonra bunları yerinde görmeye gittiğinde, harabelerin sefil köylülerle çevrildiğini gören Batılı aydın kişi, buralar bugün eğer bu hale gelmişse suçun barbarlarda, Türklerde, Araplarda ve diğerlerinde olduğu; gasp edilen ve kötü yönetilen bu mirasın Antikçağ "değerlerinin" emanetçisi Batı'nın hakkı olduğu sonucuna "mantıksal olarak" varıyordu. Tavernier'nin yaptığı türden incelemeler, çıkarılan bu sonuçları pekiştirmekteydi. Tavernier 1631 ile 1663 arasında Ortadoğuya altı seyahat yaptı ve bu seyahatleri sırasında Anadolu'nun çok çeşitli köşelerine Adapazarı, Afyonkarahisar, Ankara, Antakya, Bitlis, Bolu, Bolvadin, Cizre, Diyarbakır, Edirne, Efes, Erzurum, Gebze, Gerede, Gümüşhane, İskenderun, İzmir, İznik, Kağızman, Kars, Kuşadası, Mardin, Sıvas, Sinop, Trabzon, Tarsus, Tatvan, Tokat, Turhal, Urfa ve Van'a uğradı. Etrafına kendi toplumunun önyargı ve kalıplarıyla baksa bile Türkleri, Kürtleri, Ermenileri, Rumları, Yahudileri ve Süryaniler anlattı. Jean-Baptiste Tavernier'nin *Les six voyages* adlı yapıtı, 1676'da yayınlanışından tam 330 yıl sonra, Temmuz 2005'te yitirdiğimiz değerli tarihçi Stefanos Yerasimos'un yazdığı giriş ve notlarla artık Türkçede...

Sahaftan Seçmeler Dizisi

Kitap YAYINEVİ

ISBN 975-6051-28-0